

ΕΓΝΑΤΙΑ

7

2003

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εικόνα εξωφύλλου: *Η δυτική πλευρά της αρχαίας πόλης των Αιγών με το συγκρότημα του ανακτόρου και του θεάτρου.*

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

7

2003

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, καθηγήτρια
ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΔΑΝΑΗ ΚΑΠΛΑΝΙΔΟΥ

GR ISSN 0495 - 4742

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΑΙΡΗ-ΗΛΕΚΤΡΑ ΖΑΧΟΥ-ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, <i>Κέφαλος Ίππολόχου Λαρισσαῖος Ἄρξας</i>	9
ΜΑΙΡΗ-ΗΛΕΚΤΡΑ ΖΑΧΟΥ-ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, <i>Απελευθερωτικές επιγραφές Αιγινίου (Καλαμπάκας)</i>	29
ZACHARIAS N. TSIRPANLIS, <i>La spartizione dell'Impero Ottomano e l'utopia del trattato di pace di Sèvres</i>	51

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ, <i>Τίς ἔστιν; Οὐχὶ κλεψύδρα; (Αριστοφάνης, Σφήκες, 858): Μια ομάδα ιδιόμορφων αγγείων της αρχαϊκής εποχής</i>	61
EMANUELE GRECO, <i>Ο Ἰππόδαμος και οι Θούριοι</i>	109
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, <i>Βεργίνα. Η πόλη των Αιγών. Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων</i>	129
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, <i>Νέα στοιχεία για τη ζωφόρο του Βήματος του Φαίδρου στο Διονυσιακό θέατρο στην Αθήνα</i>	165
EMMANOUELA GOYNARH, <i>Τα ψηφιδωτά της οικοδομικής νησίδας 4 της πανεπιστημιακής ανασκαφής των Φιλίππων</i>	191
ΒΑΣΙΑΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, <i>Τρισδιάστατες απεικονίσεις-αποκαταστάσεις και εικονική πραγματικότητα στην αρχαιολογία</i>	243

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΕΧΝΗΣ

CHRISTINE STEPHAN-KAISSIS, <i>Bilder zwischen Kunst und Medien</i>	261
--	-----

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Εργασίες και νέα αποκτήματα του Μουσείου Εκμαγείων την τριετία 2000-2003	283
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, Καστρί Πολυνερίου 2002	289
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, Βεργίνα 2001-2002	291
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, Τα ανασκαφικά δεδομένα στην αγορά της Πέλλας το 2001	299
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ – ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ – ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΙΑΦΑΚΗ, Πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (2000-2002)	327
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 2000-2002 (Οι νότιοι και δυτικοί τομείς της νησίδας του υαλουργείου και η Πάροδος)	353

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Περιλήψεις μεταπτυχιακών εργασιών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά τα έτη 2001 και 2002	371
Περιλήψεις διδακτορικών διατριβών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά τα έτη 2001 και 2002	387
Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας	389

ΜΕΛΕΤΕΣ

– *Ιστορία* –

– Αρχαιολογία –

– *Ιστορία Τέχνης* –

XPONIKA

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

ΜΑΙΡΗ-ΗΛΕΚΤΡΑ ΖΑΧΟΥ-ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΚΕΦΑΛΟΣ ΙΠΠΟΛΟΧΟΥ ΛΑΡΙΣΑΙΟΣ ΑΡΞΑΣ *

Το άρθρο αυτό αποπειράται τη σκιαγράφηση μέσα από επιγραφικές μαρτυρίες της προσωπικότητας του Κεφάλου, ενός στρατηγού του θεσσαλικού Κοινού των αυτοκρατορικών χρόνων.

Ο στρατηγός Κέφαλος, αρχικά γνωστός από περραιβικές απελευθερωτικές επιγραφές και θεσσαλικά νομίσματα που είχαν ήδη αρχίσει να βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τα μέσα του 19ου αιώνα, απέκρυπτε, θά 'λεγε κανείς, μέχρι σήμερα στοιχεία της ταυτότητάς του, με εξαίρεση το όνομα και το αξίωμά του, του οποίου το χρονικό πλαίσιο εμμέσως είχαμε τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε. Εξακολουθούσαμε, συνεπώς, επί ενάμισυ αιώνα να αγνοούμε το πραγματικό του πατρώνυμο, να αντιμετωπίζουμε ανεπιτυχώς τη γενεαλογική του ένταξη, μια και η γνώση μας για τις ρίζες του και την οικογενειακή του κατάσταση ήταν μηδενική. Επιτυχής αποδεικνύεται η εικασία που αφορούσε στο εθνικό του.

Την πρώτη μαρτυρία για τη στρατηγία του Κεφάλου μας προσέφερε μία απελευθερωτική επιγραφή, αναγραμμένη στην κύρια όψη μιας ενεπίγραφης στις τρεις πλευρές μαρμάρινης βάσης, που είχε βρεθεί καταχωσμένη σε μία σκοτεινή γωνιά στο ιερό ενός εκκλησιδίου της Αγ. Τριάδος στην Ελασσόνα. Θα πρέπει να τη φαντασθούμε στην αρχαιότητα στημένη είτε σε κάποιο ιερό είτε στην αγορά, όπως υπαγορεύει ο μεγάλος τόρμος που υπάρχει στην επάνω πλευρά της για την υποδοχή της πλίνθου ανδριάντος. Ο ίδιος λόγος, δηλαδή η πρόθεση να επαναχρησιμοποιηθεί σε πρόσφατους χρόνους για τη στήριξη προτομής του Μ. Αλεξάνδρου, απέτρεψε να ακολουθήσει την τραγική μοίρα της αρχαιολογικής Συλλογής της Ελασσόνας, για την οποία αξίζει να ανοίξουμε μία μικρή παρένθεση. Η Συλλογή αυτή είχε ήδη συσταθεί στα 1914 από

---

* Η εργασία αυτή έχει ανακοινωθεί στο πλαίσιο του ΚΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2002.

τον Αρβανιτόπουλο¹ και αρχικά είχε στεγασθεί στο κτίριο ενός παλαιού τελωνείου και αργότερα σε καπναποθήκη της Ελασσόνας². Μετά το 1935 η Συλλογή μεταφέρθηκε στην Τσαριτσάνη³, όπου και στεγάσθηκε στο υπόγειο του Γυμνασίου που ίδρυσε ο διδάσκαλος του Γένους Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων. Είχε υποτεθεί ότι το Γυμνάσιο Τσαριτσάνης καταστράφηκε ολοσχερώς κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής⁴, αλλά η πραγματικότητα αποκαλύπτει ακόμη πιο αποκαρδιωτική. Από πληροφορίες των κατοίκων προέκυψε ότι ο πόλεμος είχε πλήξει μόνον τα ξύλινα μέρη του κτιρίου, και στην πραγματικότητα την απώλεια της Συλλογής επέφερε η επίχωση του υπογείου —μαζί με όλα τα αρχαία ευρήματα— για την κατασκευή υπερυψωμένου δαπέδου, κατά την επισκευή που έγινε στα 1956. Έτσι, η αρχαιολογική Συλλογή που περιελάμβανε άγνωστο αριθμό επιγραφών και γλυπτών, παραμένει θαμμένη κάτω από τόνους μπετόν στο υπερυψωμένο δάπεδο του υπογείου του Γυμνασίου Τσαριτσάνης. Η διάσωση της ανεπίγραφης βάσης με την παλαιότερη μαρτυρία της στρατηγίας του Κεφάλου οφείλεται στην προπολεμική ή μεταπολεμική μεταφορά της στον πρώτο όροφο του Γυμνασίου για τον λόγο που προαναφέραμε⁵. Στην κύρια όψη της συμπτωματικώς διασωθείσης βάσεως, στη β' αναγραφή, διαβάζουμε⁶:

*Ταμειύοντος Λυσιμάχου τοῦ
Βαρχίου τὸν ἐνιαυτὸν στρατη-
γοῦντος Κεφάλου, μηνὸς Ἀφρίου τρ[ί]-
τη· οἱ ἀπελευθερωθέντες ἐπ' αὐ-
10 τοῦ· Φαιδίμα ὑπὸ Ἀλκίππου καὶ Ἀντι-
γόνου καὶ Ἀρχεπόλεως· vac. καὶ Εὐφράν-
τα ὑπὸ Εὐρουβίου καὶ Νεικαίας· καὶ
Δόξα ὑπὸ Ἀλκίππου καὶ Ἀντιγόνου
καὶ Ἀρχεπόλεως· καὶ Κλεοπάτρα ὑπὸ*

1. Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 1914, 153-160· πβ. *του ιδίου*, *ΑΕ* 1913, 107 και G. Karo, *AA* 1916, 151.

2. Όπου ο Ν. Ι. Γιαννόπουλος κατήρτισε στα 1935 τα σωζόμενα στην ΙΕ' ΕΠΚΑ ευρετήρια της Α. Σ. Ελασσόνας.

3. H. Riemann, *AA* 1937, 147.

4. Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων. Διευθυνσις Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, *Ζημιαί των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής*, Αθήνα 1946, 56· πβ. P. Amandry, *BCH* 71/72 (1947/48) 384 σημ. 1· Y. Béquignon, *BCH* 88 (1964) 395 με σημ. 3.

5. Βλ. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42 (1987) Χρον. 282.

6. J. F. Ussing, *Inscriptiones Graecae ineditae* (1847) 9· O. Kern, *IG* IX 2, 1295 α II· Α. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 1913, 170 και *ΑΕ* 1916, 28, αρ. 276, στ. 6-18.

15 Ἀλκίππου καὶ Ἀντιγόνας καὶ Ἀρχεπό-
λεως, ἔδωκαν τῇ πόλει ἕκαστος αὐ-
τῶν τὰ γεινόμενα δεινάρια εἴκοσι δύο
ὀβολοὺς τέσσαρες· κτλ.

Κρ. Σ. Στ. 7: Ἀχαιοῦ ed.pr.: [Πα]ἴναχαιῶ IG· Γαζαίου AE· Σαφή ἴχνη των υπε-
στιγμένων γραμμῶν. Στ. 10: Ἰχνη δύο κάθετων κεραιῶν, στο τέλος. Στ. 12:
Εὐρουπῶνος (lectio certa!) IG· Εὐρυτίωνος AE.

Το τυπικό της περιγραφῆς παρέχει ἤδη ἓνα χρονολογικό πλαίσιο για την στρατηγία του Κεφάλου, θέτοντας με τον προσδιορισμό του τέλους σε δηνάρια το ἔτος 27 π.Χ. ως *terminum post quem* για τη χρονολόγηση της στρατηγίας του. Ἦδη ο Κροογ τοποθετοῦσε τη στρατηγία του στην εποχὴ του Αυγούστου, ο δε Αρβανιτόπουλος ἀρχικὰ στα τέλη των προχριστιανικῶν χρόνων και ἀργότερα στα πρῶτα μεταχριστιανικά.

Για το πατρῶνυμο του ταμιεύοντος Λυσιμάχου εἶχαν ἀτυχῶς προταθεῖ οι ἀναγνώσεις: «Ἀχαιοῦ», «[Πα]ἴναχαιῶ» και «Γαζαίου», ὅπως και για το ὄνομα του ἀπελευθερωτῆ στον στ. 12: «Εὐρουπῶνος» και «Εὐρυτίωνος»· ὡστόσο, η φωτογραφία του ἐκτύπου του Αρβανιτόπουλου υποστηρίζει τις δικές μας ἀναγνώσεις: Βακχίου και Εὐρυβίωνος ἀντίστοιχα. Η νέα ἀνάγνωση ἀκυρώνει την ἐπιχειρηθεῖσα ταύτιση του πατέρα του ταμιεύοντος με τον «Γαζαῖο» της McD, 1105 περιγραφῆς, στ. 16⁷.

Μία δευτέρη μαρτυρία της στρατηγίας του Κεφάλου πιστοποιεῖ ἀπελευθερωτικὴ περιγραφή ἀναγραμμμένη στην τρίτη κάθετη ἑδρα τμήματος ἀνήκοντος σε παραλληλεπίπεδη παραστάδα λευκοῦ μαρμάρου, η οποία διεσώθη σύμφωνα με την περιγραφή του Αρβανιτόπουλου «ἀκεραία, πλην μικρῶν ἀποτριβῶν και ἀποσχίσεων κατὰ την ἀνω ἐπιφάνειαν». Τον φορέα αὐτὸν ἀπέσπασε ο ἴδιος ἀπὸ τη βάση της ἀγίας τράπεζας του ἱεροῦ του Αγ. Γεωργίου του Μικροῦ στο Δομένικο, ἀλλὰ θεωρεῖ βέβαιο ὅτι εἶχε μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ την ἀκρόπολη των Χυρετιῶν. Στην πρώτη ἀναγραφή της τρίτης πλευρᾶς ο Αρβανιτόπουλος διάβαξε⁸:

[Μ]ε[ν]εττίου τ[ο]ῦ Μενεδή-
[μ]ου ταμιεύοντος τῆς π[ό]-
[λ]εως τὴν πρῶτην ἐξάμη-
νον τὴν ἐπὶ στρατηγοῦ Κε-
5 φάλου· κτλ.

7. N. V. Sekunda, «Lysimachos and Gazaios of Olosson», *BSA* 93 (1998) 449-452.

8. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *AE* 1917, 21, ἀρ. 311, στ. 1-5.

Σε μία βάση λευκόφαιου μαρμάρου αποτειχισμένη από μία κρήνη που βρισκόταν κοντά στην εκκλησία της Αγ. Παρασκευής στο χωριό Δούκλιστα, οικτρά αποτετριμμένη υπήρχε αναγραμμένη απελευθερωτική επιγραφή, χρονολογούμενη επί στρατηγού *[Κ(ε)φ]άλου[υ]* ή *Κ[εφ]άλου[υ]*, σύμφωνα με τις διαδοχικές αναγνώσεις και αποκαταστάσεις του Αρβανιτόπουλου⁹:

[Ταμιεύοντος τῆς πόλεως - - -]-

[- - - τοῦ Ἀρισ]τοβ[ο]ύ[λου τὴν -]

2 *[Ἐξάμηνον ἐπὶ στρα]τηγοῦ Κ[εφ]άλου[υ]· κτλ.*

Στην τέταρτη και πέμπτη αναγραφή απελευθερωτικών πράξεων επάνω σε τμήμα παραλληλεπίπεδης παραστάδος λευκού μαρμάρου, προερχόμενης από τα ερείπια κωδωνοστασίου παλαιάς εκκλησίας ιδρυμένης στη θέση Τοπόλιανη, οι αναγνώσεις και αποκαταστάσεις του Αρβανιτόπουλου εμφανίζουν τη δεύτερη στρατηγία του Κεφάλου¹⁰:

[Ταμιεύοντος τῆς πόλεως Δ[ιο]ν[υσι]ο[υ τ]οῦ [Ζ]ήσ[ω]-

[νο]ς τὴν δευτέραν ἑξά[μη]νον ἐ[πὶ σ]τρα[τη]γοῦ

24 *[Κεφ?]άλου [τ]ὸ β'· κτλ.*

[Ταμιεύοντος - - - - -] τοῦ [Λ]ύκ[ου, μ]ην[ός] [- - - - -],

32 *[στρ(ατηγοῦντος) Κεφάλου ? τὸ δεύτερον]· κτλ.*

Η τρίτη —κατά τον Αρβανιτόπουλο και πάλι— στρατηγία του Κεφάλου μαρτυρείται στην τέταρτη αναγραφή απελευθερωτικών πράξεων της τρίτης ενεπίγραφης πλευράς του προαναφερθέντος φορέα από την Ολοσσόνα¹¹:

Ταμιεύοντος τῆς πόλεως Ἀσάνδρ[ο]υ τοῦ Ἐ[λλα]-

33 *νο[κ]ράτους, ἐν [στρ]ατηγ[ῶ] Κεφ]άλω τὸ τρίτον· κτλ.*

Κρ. Σ. Στ. 33: Πετάλω τὸ τρίτον Woodward.

Παρά τις εύλογες επιφυλάξεις που δικαιούται να διατηρεῖ κανείς για την ακρίβεια και την ασφάλεια των επισφαλών συχνά αναγνώσεων και αποκαταστάσεων του Αρβανιτόπουλου, δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεῖ εντελώς η πιθανότητα πολλαπλῆς στρατηγίας μιας σημαντικῆς προσωπικότητας, και μάλιστα γόνου, όπως θα δούμε, της επιφανέστερης λαρισσαϊκῆς οικογένειας, που εἶχε αναδείξει πλειάδα στρατηγῶν του θεσσαλικού Κοινοῦ, όταν υπάρχει

9. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *AE* 1913, 160 και *AE* 1923, 148, αρ. 380,1-2.

10. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *AE* 1924, 174, αρ. 407, στ. 23-24 και 32.

11. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *AE* 1916, 29, αρ. 278, στ. 33.

η σύγχρονη παράλληλη περίπτωση του Απολλοδώρου, ο οποίος είχε στρατηγήσει —από το 14 π.Χ. ως το 40-41 μ.Χ.— τέσσερις φορές¹². Από την άλλη πλευρά, τίποτε δεν αποκλείει επίσης το ενδεχόμενο χρονολόγησης της τελευταίας απελευθερωτικής πράξης «ἐν [στρ]ατηγ[ῶ] Κύ[?]λλῳ τὸ τρίτον», καθώς είναι ἤδη επιβεβαιωμένη από επιγραφή των Γόννων η τρίτη στρατηγία του Υπαταίου αυτού στρατηγού¹³.

Δύο ορθοστάτες λευκού μαρμάρου ενός μικρού μνημείου από τον Ἄτραγα φέρουν στις ἑξι συνολικά ενεπίγραφες πλευρές τους απελευθερωτικές πράξεις, χρονολογούμενες από μία σειρά στρατηγών της εποχής του Αυγούστου¹⁴. Η απελευθερωτική επιγραφή που είναι αναγραμμένη στην αριστερή στενή πλευρά του κατά τι μεγαλύτερου ορθοστάτη (Μουσείο Λαρίσης, αρ. ευρ. 236· διαστάσεις: 77 × 103 × 43/46 εκ.) παρέχει μία πρόσθετη μαρτυρία της πρώτης στρατηγίας του Κεφάλου¹⁵ (εικ. 1):

vac. Ταμειούντος Κρατησιμάχου

5 *vac. τοῦ Ἀνδρομάχου ἐπὶ Κεφάλου· κτλ.*

Η παρουσία του Κεφάλου μεταξύ των στρατηγών που χρονολογούν τις ατράγιες αυτές απελευθερωτικές πράξεις διασφαλίζει τη γενικά αποδεκτή ἑντάξη της στρατηγίας του στους χρόνους του Αυγούστου. Υπάρχει, ωστόσο, και ένα άγνωστο ως τώρα στοιχείο, που μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τον χρόνο της πρώτης αυτής στρατηγίας του. Από τις απελευθερωτικές πράξεις της στενής πλευράς του προαναφερθέντος ορθοστάτη ήταν ἤδη γνωστή η ακολουθία των στρατηγών *Κεφάλου - Ἄμ(ε)νίου* (στ. 5 και 13, αντίστοιχα). Αυτό που δεν ήταν γνωστό, βέβαια, είναι ότι στην ατελέστατη δημοσιευμένη Γ πλευρά του ορθοστάτη εμφανίζεται —σύμφωνα με δική μας ανάγνωση— η ακολουθία των στρατηγών *Ἴπποκρατίδου* (στ. 10), *Εὐδήμου* (στ. 14) και *Ἄμεινίου τὸ β'* (στ. 18), γεγονός που αποδεικνύει ότι η πρώτη στρατηγία του Ἄμεινίου ήταν ασφαλώς προγενέστερη αυτής του *Ἴπποκρατίδου*.

12. Μ.-Η. Ζάχου-Κοντογιάννη, «*Τειμασίθεος τὸ δεύτερον, Ἀπολλόδωρος τὸ τρίτον*». Δύο στρατηγοὶ του κοινού των Θεσσαλῶν κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους», στον τόμο: *Το Ἔργο των Εφορειῶν Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.Π.Ο. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1996-1998)*, 1η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ, Βόλος 2000, 145-149.

13. IG IX 2, 1041 c· Br. Helly, *Gonnoi II*, Amsterdam 1973, 142.

14. H. Kramolisch, *Demetrias II: Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik*, Bonn 1978, 137-138.

15. Y. Béquignon, *Mélanges Daux*, Paris 1974, 4, αρ. 2, στ. 5.

Εικ. 1.
Μ.Α. 236.
Απελευθερωτική
επιγραφή από
τον Άτραγα.

Καθώς δε η τελευταία είναι ακριβώς χρονολογημένη «ἔτους ἑκκαιδεκάτου σεβαστοῦ»¹⁶, δηλ. το 12 π.Χ. κατά απόλυτη χρονολόγηση, όπως έχουμε δείξει αλλού¹⁷, το έτος αυτό φαίνεται να αποτελεί *terminum ante quem* και για τη χρονολόγηση της πρώτης στρατηγίας του Κεφάλου. Το χρονικό πλαίσιο της στρατηγίας του περιορίζεται συνεπώς μεταξύ των ετών 27 και 12 π.Χ. Επειδή μάλιστα είναι γνωστοί οι Θεσσαλοί στρατηγοί των σεβαστών ετών: τετάρτου (Τειμασίθεος τὸ β'), εβδόμου (Ἰππαρχος), ογδόου (Μενεκράτης), ενάτου

16. Br. Helly, *BCH* 99 (1975) 120, στ. 3-5.

17. Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

Εικ. 2. Μ.Λ. 745. Λαρισαϊκή αναθηματική επιγραφή.

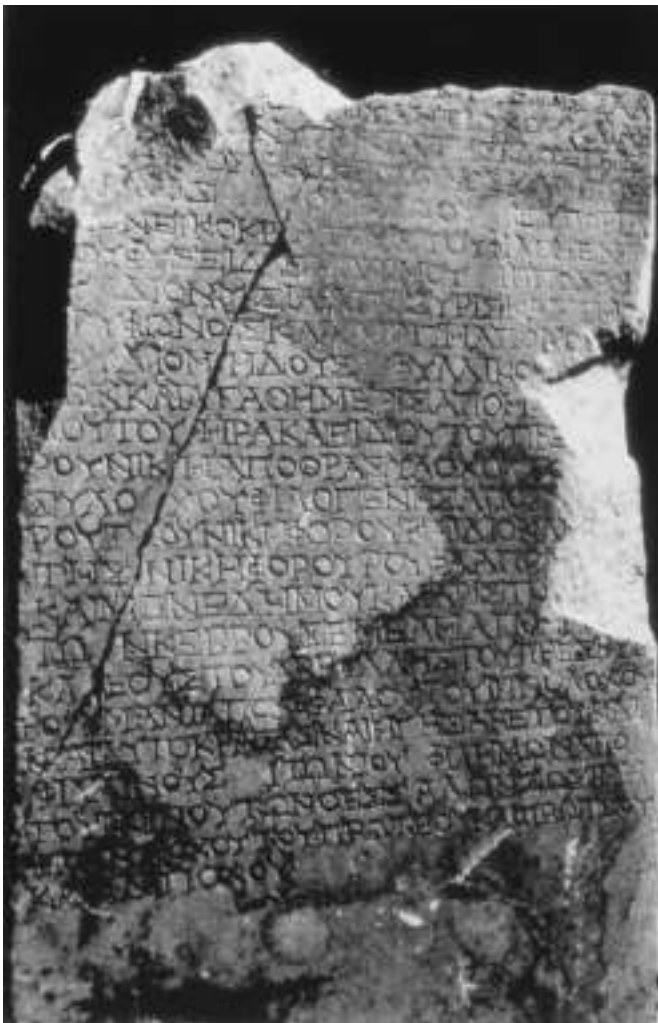
([Σώσ]ανδρ[ος]), τρισκαιδεκάτου (Πολύξενος) και τεσσαρεσκαιδεκάτου (Απολλόδωρος), το πλαίσιο αυτό περιορίζεται κατ' ουσίαν σε κάποιο από τα έξι εναπομένοντα αγνώστου στρατηγού σεβαστά έτη (δευτέρου, τρίτου, πέμπτου, έκτου, δεκάτου και ενδεκάτου), με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι η διαδοχή των στρατηγών Ἀμεινίου και Ἴπποκρατίδου υπήρξε άμεση.

Αφήνοντας τα σχετικά με τη χρονολόγηση της στρατηγίας του Κεφάλου, ας προχωρήσουμε στην εξέταση και των αγνώστων στοιχείων ταυτότητας του. Το πατρώνυμο και το εθνικό του Κεφάλου ρητά δηλώνονται σε μία προσφάτως δημοσιευμένη αναθηματική μάλλον επιγραφή¹⁸, χαραγμένη σε μία μικρή ιδιότυπη βάση λευκού μαρμάρου.

Μουσείο Λαρίσης (αρ. ενρ. 745· διαστάσεις: 12 × 20 × 70 εκ.· ύψ. γρ.: 2 εκ. (Φ) - 1, 2 (Ο), διάστ: 0,5 εκ. περίπου), η κύρια όψη της οποίας επιστέφεται από γείσο με ιωνικό κυμάτιο, ενώ το πρόσθιο τμήμα των πλάγιων πλευρών της φέρει ανάγλυφο ανθεματό διάκοσμο¹⁹. Στην κύρια όψη της βάσης διαβάζουμε (εικ. 2):

18. Br. Helly, «Chapiteaux et consoles inscrits. Deux exemples thessaliens», στον τόμο: *Το Έργο των Εφορειών ...*, ό.π. (σημ. 12) 154.

19. Ο περιορισμός του ανθεματού διακόσμου στο οπίσθιο τμήμα των πλάγιων πλευρών, όπως άλλωστε και η παρουσία ενός κοίλου τόρμου για την υποδοχή αναθήματος στο πρόσθιο τμήμα της επάνω επιφάνειας της βάσης, υποδηλώνουν προφανώς τον προορισμό του εντοιχισμού της.

Εικ. 3.
SEG 29, 531.
Λαρισαϊκή
απελευθερωτική
επιγραφή.

Κέφαλος
Ἴππολόχου
[Λαρισαῖος ἄρχας.

Οι παλαιογραφικές ενδείξεις της επιγραφής οδηγούν με βεβαιότητα στα χρόνια του Αυγούστου. Το πατρώνυμο του Κεφάλου αναντίρρητα τον εντάσσει στη μεγαλύτερη γνωστή λαρισαϊκή οικογένεια των Ἴππολόχων, και όχι ασφαλώς στην επίσης γνωστή από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. λαρισαϊκή οικογένεια του

Κλεάρχου, ὅπως εσφαλμένα εἶχε υποθέσει ο Kramolisch²⁰. Απόπειρα συγκρότησης του στέμματος του οἴκου των Ἴππολόχων και Αλεξίππων κατά τον 2ο αἰ. π.Χ. ἔχει γίνει ἀπὸ τον Rouilloux²¹. Σήμερα εἴμαστε σε θέση να στηρίξουμε με ασφάλεια την ταύτιση του στρατηγού Κεφάλου και με τον αναφερόμενο σε λαρισσαϊκή ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ομώνυμο ἀπελευθερωτή²². Παραθέτουμε τους στίχους που καταγράφουν τη σχετική ἀπελευθέρωση (εικ. 3):

20 - - - Μανία (ἀ)πὸ Χεφάλου τοῦ Ἴππολόχου
 κ ν αἰ Αὐτοκράτας καὶ Ἴγῆσαρέτου καὶ
 υ Φιλαινοῦς. vac. Ἰωνίου· vac. κτλ.

Πρόκειται για μία κοινή ἀπελευθέρωση μεικτῆ, που υποδηλώνει μορφή κοινοκτημοσύνης, ἀφού ἐπὶ της δούλης Μανίας ἔχουν προφανῶς δικαιώματα περισσότερα πρόσωπα της ἴδιας οἰκογένειας: ο Χέφαλος²³ (δηλ. ο Κέφαλος) Ἴππολόχου, ἡ Αὐτοκράτα, σύζυγός του ὅπως θα καταφανεῖ στη συνέχεια, ο γιος τους Ἴγῆσαρέτος και ἡ κόρη τους Φιλαινώ, ἀγνωστὴ ἀπὸ ἀλλοῦ.

Μία ἄλλη —λίγα χρόνια μεταγενέστερη— κοινή ἀπελευθέρωση ἀπὸ μέλη της οἰκογένειας του στρατηγού Κεφάλου βρίσκουμε χαραγμένη σε ἓνα τεμάχιο λαρισσαϊκῆς ἐνεπίγραφης στήλης, που διασώζει *fragmentum* ἀπελευθερωτικῆς ἀδημοσίευτης ἐπιγραφῆς:

Μουσεῖο Λαρίσης, αρ. ευρ. 151. Τεμάχιο στήλης λευκοῦ μαρμάρου σπασμένο ἐπάνω, ἀριστερὰ και κάτω. Στην κύρια ὄψη διασώζει 13 ἀποσπασματικούς στίχους ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφῆς. Κατὰ τα ευρετήρια «μετηνέχθη ἐκ της πόλεως Λαρίσης τῶ 1918-20». Διαστάσεις: 29 × 26 × 14, 5 εκ.· ὕψος γραμμ.: 2-1,5 εκ.· διάστιχα: 0,8-0,6 εκ. Αὐτοψία, ἔκτυπο, φωτογραφίες (εικ. 4).

Αδημοσίευτη.

[-----]
 [-----] ἀπὸ [----- τ- -]
 [----- και Ἀγά?]θωνος τοῦ Ἀμφιδίχο[υ].
 [----- και (?) ----- ἀ]πὸ Κεφάλου και vac.
 [Ἴππολόχου (?) και Αὐτοκ]ράτας τῆς γυναικὸς
 5 [Κεφάλου και Ἴγῆ]σαρέτου και Ἴππολόχο[υ]

20. Kramolisch, *ό.π.* (σημ. 14) 26 (στέμμα).

21. J. Rouilloux, *BCH* 79 (1955) 454· πβ. Kramolisch, *ό.π.* (σημ. 14) 24-25.

22. *SEG* 29, 531, στ. 20-22.

23. Ἴσως δὲν πρόκειται για χαρακτηριστικό *lapsus*, ἀλλὰ για φωνητικὴ γραφή (με προληπτικὴ ἀφομοίωση, κατὰ παράβαση του νόμου της ἀνομοίωσης των δασέων).

Εικ. 4.
Μ.Λ. 151.
Λαρισαϊκή
απελευθερωτική επιγραφή.

- [και Φιλαινοῦς και Δαιῖ]τύλας τῶν τέκνων·
[- - - - - ἀπό - - - - - το]ῦ Ἰλάρου και Νίκης vac.
[και - - - - - τῆς γυναικὸς Ἰλάρου και Σωσ[ι]-
[- - - - - και - - - - -]πάτρας τῆς Εἰσαγόρου·
10 [- - - - - και - - - - -]α ἀπό Σειμάκου vac.
[και - - - - - τῶν - - - - -]ίππου· vac.
[- - - - -] ἀπό Μηδῆου vac.
[- - - - -]ωγος vac.
[- - - - -]

Κρ. Σ. **Στ. 1:** Κάτω μισό σχεδόν τριγωνικού γράμματος· κάτω μισό Π ή (Η)· κάτω καμπύλη στρογγυλού γράμματος. **Στ. 2:** Δεξιά καμπύλη στρογγυλού γράμματος. Αριστερή καμπύλη του Ο. **Στ. 4:** Κεφαλή του Ρ. **Στ. 5:** Δεξιό τμήμα της κάτω οριζόντιας κεραίας του Σ. Αριστερό μισό περίπου του Ο. **Στ. 6:** Αριστερό μισό περίπου του Ν. **Στ. 7:** Πιθανά ίχνη δεξιάς καμπύλης στρογγυλού γράμματος. **Στ. 8:** Αριστερό μισό περίπου του Σ, στο τέλος. **Στ. 9:** Πάνω αριστερή και κάτω απόληξη του Υ. **Στ. 10:** Δεξιά πλάγια κεραία τριγωνικού γράμματος. Το ΣΕΙΜΑΚΟΥ χαραγμένο σε απόξεση (*rasura*), μάλλον από άλλο χέρι. **Στ. 13:** Πάνω μισό περίπου των υπεστιγμένων γραμμάτων.

Δυστυχώς το επιγραφικό αυτό απόσπασμα, μη διασώζοντας τον εισαγωγικό του τύπο, αποσιωπά την ακριβή χρονολόγησή του. Η φόρμουλα απελευθέρωσης

«δεῖνα ἀπό δεῖνος τοῦ δεῖνος» απαντά συχνά σε λαρισσαϊκές απελευθερωτικές επιγραφές των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων.

Το χάσμα της μη σωζόμενης αρχής του στ. 4 καλυπτόταν πιθανότατα από το όνομα του συναπελευθερωτή γέροντα πατέρα (μάλλον, παρά της μητέρας) του Κεφάλου. Το ενδεχόμενο να ήταν γονεῖς του Κεφάλου ο Ἴππολόχος Ἴππολόχου και η Νικασίπολις Νικοκράτου, μνημονευόμενοι ως συναπελευθερωτές της δούλης Ζωσίμης «Ἴππολόχου» σε λαρισσαϊκή, όπως αλλού έχουμε δείξει, απελευθερωτική επιγραφή²⁴, φαίνεται αρκετά πιθανό, χωρίς να υπάρχει ωστόσο δυνατότητα τεκμηρίωσης. Χάρη στην επιγραφή μας, η συναπελευθερωτρία *Αὐτοκράτα* προσγράφεται στην οικογενειακή μερίδα του στρατηγού Κεφάλου με τη ρητά δηλούμενη ιδιότητα της συζύγου²⁵. Κάποιος συσχετισμός της με την ομώνυμη κόρη του Λυκίνου, που αναφέρεται ως συναπελευθερωτρία στην προμνημονευθείσα επιγραφή²⁶, είναι επίσης δυνατός, χωρίς να είναι και απόλυτα ασφαλής. Στην ίδια μερίδα, αυτή του Κεφάλου, αυταπόδεικτα εγγράφονται και τα τέκνα τους, «φύσει καὶ καθ' υἰοθεσίαν», όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Ο Ἡγησάρετος μας είναι γνωστός και από μία σημαντική λαρισσαϊκή αγωγιστική επιγραφή²⁷, της οποίας ο εισαγωγικός τύπος έχει ως εξής (εικ. 5):

*Ποπλίου Οὐετ[τ]ίου Σέξ-
στου υἱοῦ ταγεύοντος τὴν
πρώτην χώραν καὶ τιθέντος
τὸν ἀγῶνα τοῖς προκινδυνεύσα-
5 σιν ἐπὶ τῶν Στενωῶν, ὃν τίθησιν ἢ πό-
λις ἢ Λαρεισαίων, στρατηγοῦντος
Μονίμου· οἱ νενεικηχότες

- - - Προσδρομὴν ἱππέων· Στρατό-
νικος Στρατονείκου. Ἄλλην τὴν Ἡγη-
12 σαρέτω· Ἡγησάρετος Κεφάλου. κτλ.*

Κρ. Σ. Στ. 5: ἱππων στενωῶν ed. pr.: ἐπὶ τῶν Στενωῶν Robert.

24. Μ.-Η. Ζάχου-Κοντογιάννη, «Παρατηρήσεις στην IG IX 2, 1232», *Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990: αποτελέσματα και προοπτικές» Β'*, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα 1994, 301 (SEG 44, 450), στ. 11-13.

25. Πβ. και τυπικό στίχων 7-8.

26. SEG 44, 450, στ. 34-35.

27. Δ. Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 16 (1960) Χρον. 185.

Εικ. 5.
McD 345.
Λαρισσαϊκή
αγωνιστική επιγραφή.

Στον κατάλογο αυτόν —τοπικών λαρισσαϊκών αγώνων επί στρατηγού Μονίμου— εμφανίζεται ο *Ἡγησάρετος Κεφάλου* ως νικητής μιας ειδικής *προσδρομῆς ἰππέων*, αφιερωμένης στη μνήμη κάποιου *Ἡγησαρέτου* του 2ου π.Χ. αιώνα, που είχε διακριθεί κατά πάσα πιθανότητα ως αρχηγός του θησσαλικού ιππικού κατά τον Γ' Μακεδονικό πόλεμο, στη μάχη *ἐπὶ τῶν Στενῶν* του 171 π.Χ., όπως έδειξε ο Robert²⁸. Η ευφυής αυτή διορθωτική ανάγνωση του ακατανόητου «*ἴππων στενῶν*», που διάβαζε ο πρώτος εκδότης στον στ. 5 της επιγραφής, παρότρυνε τους μελετητές, όπως άλλωστε ήταν εύλογο, στην αναζήτηση και τον γεωγραφικό προσδιορισμό των Στενῶν στα οποία είχε διεξαχθεί μία τόσο σημαντική μάχη. Με βάση την αναφερόμενη στα γεγονότα αφήγηση του Λίβιου²⁹, ο Robert υπέθετε τα στενά των Τεμπῶν

28. L. Robert, *BE* 1964, 227.

29. T. Livius, 42, 57-61.

ἢ κάποια ἄλλα στον ἄξονα Λαρίσης-Τεμπών. Ο Helly τοποθετεῖ τη φονική μάχη στην περιοχή του αρχαίου Συκυρίου, το οποίο πιστεύει πως βρισκόταν στον δρόμο προς την Αγυιά, στις νότιες υπώρειες της Ὀσσας. Παράλληλα, ωστόσο, ἔχει τεθεῖ σε αμφισβήτηση ἀπὸ τον ἴδιο ο λαρισαϊκὸς χαρακτήρας των αγώνων. Παρερμηνεύοντας τη διατύπωση *τὴν πρώτην χώραν* (στ. 2-3) και προσδίδοντας ἓνα γεωγραφικὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο στον τεχνικὸ αὐτὸ ὄρο, θεωρεῖ ὅτι ο ταγὸς *Πόπλιος Ουέττιος Σέξστου υἱὸς* κατέχει ἀξίωμα και το ασκεῖ εἴτε σε μία μη μαρτυρημένη ευρύτερη της Λάρισας περιοχή, συνδιακυβερνητικῆς εὐθύνης Θεσσαλῶν και Ρωμαίων, εἴτε συνολικά στην Πελασγιώτιδα, ὡς «πρῶτην χώραν», δηλ. ὡς «πρῶτην τετράδα», κατ' ἀναλογία των μερίδων της Μακεδονίας³⁰. Παλαιότεροι ἐπίσης μελετητές³¹ εἶχαν ἐρμηνεύσει το *πρῶτην χώραν*, ὡς «*πρωτὸν τόπον*», δηλαδή, ὡς «πρωτεύουσα» πόλη, ἀποδίδοντας τον προσδιορισμὸ στη Λάρισα, πρωτεύουσα του θεσσαλικοῦ Κοινοῦ.

Στην ἐπιγραφικὰ τεκμηριωμένη λαρισαϊκὴ ἱστορία, ἀπὸ τα πρῶτα ψηφίσματα της ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ὡς τις τελευταῖες ἀπελευθερώσεις των ὑστερῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων, ο ἀριθμὸς των ταγῶν παραμένει ἀναλλοίωτος. Την ταγεία στη Λάρισα την ἀσκούσε πάντοτε ἐνιαύσια συναρχία πέντε ἀνδρῶν. Ἀπὸ την ἄλλη πλευρά, οἱ γνωστὲς ἐκφράσεις «*οἱ περὶ τὸν δεῖνα ταγοὶ*» ἢ «*ταγευόντων τῶν περὶ τὸν δεῖνα*» καταδεικνύουν ὅτι ἓνας ἀπὸ τους ταγούς ἦταν, ἐνδεχομένως κατ' ἐκλογὴν ἢ ἐκ περιτροπῆς³², ο προεδρεύων της συναρχίας. Το ἐννοιολογικὸ εὖρος του ὄρου *χώρα*, περιλαμβάνοντας —ἐκτὸς της τοπικῆς ἢ γεωγραφικῆς— μεταφορικῶς και την ἐννοια της τάξεως, της θέσεως³³, μας προσφέρει τη λύση. Ο «*ταγεύων τὴν πρώτην χώραν*» εἶναι ο πρῶτος τη τάξει, ο ἐπικεφαλῆς, ο προεδρεύων της συναρχίας των πέντε ταγῶν, με ἄλλα λόγια ο πρωτοστάτης ταγός³⁴, κατὰ την ορθότερη ἐρμηνεία του Ἀξενίδη³⁵. Ἡ κατηγορηματικὴ, ἄλλωστε, δήλωση ὅτι διοργανώτρια του αγώνος

30. Br. Helly, «Les Italiens en Thessalie ...», στον τόμο: *Les bourgeoisies municipales italiennes aux I^e et Ier siècles av. J.-C.*, Paris - Naples 1983, 374-378· πβ. του ἴδιου, «Ἡ περιοχή της ἀρχαίας Λάρισας (ἐκταση, ὄρια, οργάνωση)», *Λάρισα, παρελθόν-μέλλον*, Λάρισα 1985, 139.

31. E. Preuner, «Griechische Siegerlisten», *AM* 28 (1903) 370-382· W. Kroog, *De foederis Thessalorum praetoribus*, Halis Saxonom 1908, 12.

32. Ἀπὸ ψηφίσματα Κρανωνίων του αὐτοῦ ἡμερολογιακοῦ ἐτους (*IG IX 2, 459* και *SEG 23, 437*), στα ποῖα ἡ σειρά ἀναγραφῆς των ταγῶν ποικίλλει, γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ ἐπὶ μέρους ἀμοδιότιτές τους ἐναλλάσσονταν κατὰ τη διάρκεια της θητείας τους.

33. *LSJ*⁹, στο λ. *χώρα*, 4.

34. *IG IX 2, 538* (Λάρισα) και 34 (Υπάτη).

35. Θ. Ἀξενίδης, *Πελασγίς Λάρισα II*, Ἀθήναι 1949, 103.

είναι η Λάρισα (*ἀγῶνα... ὃν τίθησιν ἢ πόλις ἢ Λαρισαίων*), δεν αφήνει κανένα περιθώριο για συζήτηση σχετική με τον οργανωτικό φορέα των αγώνων και τον τοπικό και μάλιστα λαρισαϊκό χαρακτήρα τους³⁶. Όσον αφορά στη συμμετοχή και Ρωμαίων αγωνιστών στους συγκεκριμένους αγώνες, αυτή δεν έχει άλλη σημασία³⁷, βέβαια, παρά ότι ήταν και αυτοί Λαρισαίοι πολίτες, ότι είχαν ήδη λάβει στο πρόσφατο (ή μη) παρελθόν τη λαρισαϊκή πολιτεία, όπως ακριβώς συμβαίνει, άλλωστε, και με τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση του *ταγεύοντος τὴν πρώτην χώραν Ποπλίου Ουεττίου Σέξστου υἱοῦ*.

Η αγωνιστική αυτή επιγραφή δίνει την ευκαιρία και για κάποιες άλλες επισημάνσεις. Έχει προταθεί συγγενικός συσχετισμός ανάμεσα στον νικητή του συγκεκριμένου αγωνίσματος *Ἡγησάρετον Κεφάλου* και τον *Ἡγησάρετον*, προς τιμήν του οποίου αθλοθετήθηκε η επώνυμη αυτή *προσδρομή ἱππέων*³⁸. Ο προταθείς συγγενικός δεσμός είναι βέβαια πιθανός, αλλά δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί. Ο αναφερόμενος στο στ. 7 στρατηγός *Μόνιμος* υπήρξε, όπως προαναφέραμε, στρατηγός στα χρόνια του Αυγούστου³⁹. Η θέση του Helly⁴⁰, που διαφοροποιεί το στρατηγό *Μόνιμο* της επιγραφής αυτής από τον —κατά την άποψή του απλώς ομώνυμο— στρατηγό των χρόνων του Αυγούστου, τοποθετώντας τη στρατηγία του γύρω στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., ακυρώνεται λογικά από τη μνεία στην ίδια την επιγραφή του *Ἡγησαρέτου τοῦ Κεφάλου*, ως νικητή της ειδικής *προσδρομῆς ἱππέων*. Σε ένα «άγνωστης προέλευσης» τιμητικό ψήφισμα του Μουσείου Λαρίσης για Καρυστίους δικαστές μνημονεύεται ως ταγός κάποιος *Ἡγησάρετος*, αγνώστων λοιπών στοιχείων. Η —παρά τις κάποιες επιφυλάξεις του— απόδοση του ψηφίσματος στη Λάρισα από τον πρώτο εκδότη⁴¹ είχε ως συνέπεια μία σειρά από επιστημονικές ανακρίβειες. Ταυτίστηκε ο ταγός του ψηφίσματος με τον γνωστό από τις φιλολογικές πηγές⁴² Λαρισαίο ομώνυμό του, που υπήρξε γνωστός του Κικέρωνα και είχε πολεμήσει στο πλευρό του Πομπηίου εναντίον του Καίσαρα κατά τους εμφυλίους πολέμους. Χρονολογήθηκε έτσι εσφαλμένα στα μέσα του 1ου π.Χ. αιώνα το ψήφισμα και ο αναφερόμενος σ' αυτό ταγός *Ἡγησάρετος*.

36. Σε αντίθεση με τους αντίστοιχους καταλόγους νικητών των Ελευθερίων (πανελληνίων αγώνων που διοργάνωνε από το 196 π.Χ. το Κοινό των Θεσσαλών στη Λάρισα), στους καταλόγους των λαρισαϊκών αγώνων προς τιμήν των *προκινδυνευσάντων* δεν αναφέρονται εθνικά των νικητών.

37. Ότι ήταν λ.χ. απλώς «ξένοι παροικοῦντες» στη Λάρισα.

38. Robert, *ό.π.* (σημ. 28) 181. Kramolisch, *ό.π.* (σημ. 14) 135. Helly, *ό.π.* (σημ. 30) (1983) 376.

39. Βλ. παραπάνω, σημ. 16.

40. Βλ. παραπάνω, σημ. 32.

41. Y. Béquignon, *BCH* 59 (1935) 71-72.

42. Cic. *Ad Fam.* 13, 25· Caesar, *BC* 3, 35, 3.

Ας ξεκαθαρίσουμε όμως τα πράγματα: τα λάθη οφείλονται στην άγνοια των αρχαιολογικών δεδομένων του ενδιαφέροντος αυτού ψηφίσματος, για την προέλευση του οποίου ο ευρετής του Αρβανιτόπουλος είχε την πρόνοια να δημοσιεύσει επαρκείς και όντως αποκαλυπτικές πληροφορίες⁴³. Πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα ψήφισμα Κραννώνιων του δεύτερου μισού του 2ου π.Χ. αιώνα, και, συνεπώς, ο αναφερόμενος σ' αυτό —Κραννώνιος— Ἡγησάρετος πρέπει να οβελισθεί από το στέμμα της λαρισαϊκής οικογένειας του Κλεάρχου, που αποπειράθηκε ο Κραμολισχ.

Η τελευταία πληροφορία για τον Ἡγησάρετον Κεφάλου σφραγίζεται από το επιτύμβιό του⁴⁴, μία οξυκόρυφη στήλη λευκού μαρμάρου, κοσμημένη με δύο ρόδακες και ανάγλυφη ερμαϊκή στήλη, με τη λιτή επιγραφή:

*Ἡγησάρετε
Κεφάλου ἥρωος
χρηστέ, χαῖρε.*

Ο Ἴππόλοχος Κεφάλου είναι θετός γιος του στρατηγού Κεφάλου, όπως μας αποκαλύπτει λαρισαϊκή τιμητική δημόσιου χαρακτήρα επιγραφή⁴⁵, για την ιέρεια Εὐβιότηαν Εὐβιότου, γυναίκα του Ἴππολόχου (εικ. 6):

*Ὁ δῆμος ὁ Λαρισαίων Εὐβιότηαν Ε[ὐβιό]-
του, γυναίκα δὲ Ἴππολόχου τοῦ Κε[φά]-
λου, φύσι δὲ Ἀλεξίππου τοῦ Ἀλεξίππου[υ],
ίερητεύσασαν.*

Κρ. Σ. Στ. 3-4: Ἀλεξίππου[υ] ιε|| vac. ρητεύσασαν ed. pr.

43. Α. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1915, 172: «Ἐμάθομεν δὲ ὅτι περαιτέρω πρὸς τὴν Κραννῶνα, καὶ δὴ ἐν θέσει «Χατζηασμάκι» νῦν καλουμένη, ἐπὶ τῶν συνόρων Ταουσάνης [νῦν Μαυροβουνίου] καὶ Χατζηλάρ [νῦν Κραννῶν], ὑπάρχει ὕψωμά τι πλήρες λαξευτῶν μαρμάρων καὶ τμημάτων ἀρχιτεκτονικῶν ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ναοῦ· μὴ δυνηθέντες ὁμῶς τότε ἡμεῖς, λόγῳ τῆς ὥρας τοῦ ἔτους, νὰ διαβῶμεν τὴν τεлмаτώδη πεδιάδα ἐκεῖθεν, ἀπεστείλαμεν κατόπιν ἀνθρώπους, οἵτινες οὐ μόνον ἐβεβαίωσαν ταῦτα, ἀλλὰ καὶ μοὶ ἐκόμισαν πλάκα, περιέχουσαν σπουδαιότατον δικαστικὸν ψήφισμα, 22 στίχων σωζομένων, τοῦ τύπου τῶν ἐν Γόννοις, ὅπερ κατέθηκα ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Συλλογῇ Λαρίσης, καὶ ὅπερ ἀναφέρει ναδὸν Ἀσκληπιοῦ, ἔνθα εἶχεν ἀνατεθῆ τὸ ψήφισμα [ὑπογράμμισι δικῆ μας]: ἐκ τῶν γνωστῶν ἐπιγραφῶν τῆς Κραννῶνος μανθάνομεν ὅτι ἀνετίθεντο ψηφίσματα «ἐν τῷ ἱερῶν τᾶς Ἀθάνας», «ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖον» καὶ «ἄχρουν ἐν τοῖς ἱαρουτοῖς» IG IX 2, 460· 461 α. β.».

44. IG IX 2, 1252.

45. Ν. Ι. Γιαννόπουλος, ΑΔ 1927/28, 55-56, αφ. 1.

Εικ. 6. McD 370. Λαρισαϊκή τμητική επιγραφή.

Ο Άλεξιππος Άλεξιππου, φυσικός πατέρας του Ἴππολόχου τοῦ Κεφάλου⁴⁶, κατάγεται και αυτός από το ίδιο λαρισαϊκό γένος των Άλεξιππων και Ἴππολόχων, ταυτιζόμενος πιθανότατα με τον ομώνυμο γυμνασιαρχο της IG IX 2, 541, στ. 5-6, λαρισαϊκής απελευθερωτικής επιγραφής, χρονολογούμενης «Εὐβίοτου τὸ δεύτερον», καθώς επίσης και με τον Άλεξιππον Άλεξιππου που μνημονεύεται δύο φορές ως απελευθερωτής σε αδημοσίευτο απόσπασμα λαρισαϊκής απελευθερωτικής επιγραφής των χρόνων του Αυγούστου (Μουσείο Λαρίσης, αρ. ευρ. 91/17, στ. 5-6 και 7-8)⁴⁷, ενώ πατέρας της γυναίκας του Ἴππολόχου Εὐβιοτήας πρέπει να είναι ο στρατηγός Εὐβίωτος που χρονολογεί με τη δεύτερη στρατηγία του την προαναφερθείσα επιγραφή⁴⁸.

46. Ο P. Clement, AC 3 (1934) 405 κε. σημ. 2, παρερμηνεύοντας και παραχρονολογώντας την επιγραφή, είχε καταλήξει σε εντελώς αναξιόπιστα προσωπογραφικά συμπεράσματα.

47. Το ενδεχόμενο ταύτισής του και με τον ομώνυμο στρατηγό της McD 1105, 23 επιγραφής των ίδιων περίπου χρόνων είναι βέβαια πιθανό, αλλά χωρίς δυνατότητα τεκμηρίωσης. Η περίπτωση κάποιου Άλεξιππου [τοῦ - - -]/που [Λαρισαίου] υποτιθέμενου — κατά τον Kramolisch, ό.π. (σημ. 14) 26 με σημ. 17— απελευθερωτή στην επιγραφή IG IX 2, 1293, στ. 15-16, έχει αποδειχθεί, ύστερα από έλεγχο του λίθου, ότι πρόκειται στην πραγματικότητα περί κάποιων «Άλεξιππου τοῦ Φίλωνος κα[ὶ - - -]/που τοῦ Νεικοπόλεως».

48. IG IX 2, 541, στ. 11. Πρόκειται πιθανότατα για τον Εὐβίοτον Εὐκόλου, μνημονεῶμενο με την ιδιότητα του γυμνασιαρχούντος στην McD 349, στ. 16 επιγραφή, ἐν στρατηγῶ Εὐρυδάμαντι Ἄνδρσθένους, και του ταγεύοντος στην IG IX 2, 549, στ. 5-8, ἐπὶ στρατηγῶ Δημοθέρσου· πβ. και Μ.-Η. Ζάχου-Κοντογιάννη, Λαρισαϊκές Απελευθερωτικές Επιγραφές, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1998, 12, σχόλια.

Θετό τέκνο του στρατηγού *Κεφάλου* ήταν και η κόρη του *Δαιίπυλα*, σύμφωνα με την καταγραφή της ταυτότητάς της στην επιτύμβια στήλη της⁴⁹. Πρόκειται για το άνω τμήμα μη σωζόμενης, οξυκόρυφης στήλης λευκού μαρμάρου, διακοσμημένης με ρόδακα (εικ. 7-8):

Δαιίπυλα Κεφάλου, φύσι δὲ Ἀντιγόνα Εὐπαλίδου, ἡρώϊσσα χρυσή, χαῖρε.

*Εικ. 7.
IG IX 2, 784.
Λαρισαϊκή
επιτύμβια επιγραφή.*

49. IG IX 2, 784.

Εικ. 8. Λεπτομέρεια της επιγραφής της εικ. 7.

Φυσικός πατέρας της *Δαιϊπύλας*, πρώην *Ἀντιγόνας* κατά την επιγραφή, υπήρξε κάποιος *Εὐπαλίδης*. Το όνομα παραπέμπει σε μία εξέχουσα οικογένεια Γυρτωνίων⁵⁰, ορισμένα μέλη της οποίας ήταν μάλιστα εγκατεστημένα στη Λάρισα. Η ταύτισή του ωστόσο με κάποιον ήδη γνωστό *Εὐπαλίδη* φαίνεται δύσκολη με τα διαθέσιμα σήμερα επιγραφικά δεδομένα. Η προεσβύτητα της ηλικίας του *Εὐπαλίδου τοῦ Θεμιστογένους*, στρατηγού του θεσσαλικού Κοινού γύρω στο 60 π.Χ.⁵¹, φαίνεται να αποκλείει μάλλον ένα τέτοιο ενδεχόμενο, αν η χρονολόγηση της στρατηγίας του από τον Kramolisch είναι ορθή. Εξίσου αποτρεπτικό φαίνεται, από την άλλη πλευρά, και το νεαρόν της ηλικίας του νεώτερου *Εὐπαλίδου τοῦ Θεμιστογένους*, που μνημονεύεται ως νικητής «*δευτέρας κρίσεως, παίδας πανκράτιον*» σε κατάλογο νικητῶν ἐν στρατηγῶ *Ἡγησία*, μετά την «*ανανέωση*» των τοπικῶν λαρισσαϊκῶν αγῶνων⁵². Ὅπως συνέβη και στην περίπτωση του *Κεφάλου*, τη λύση του προβλήματος ίσως κάποτε μας την δηλώσει ο χρόνος.

Επανερχόμενοι στην πρωτοδημοσιευόμενη εδώ αποσπασματική απελευθερωτική επιγραφή, θα λέγαμε καταληκτικά ότι το σημαντικότερο στοιχείο

50. Kramolisch, *ό.π.* (σημ. 14) 34 (στέμμα).

51. Kramolisch, *ό.π.* (σημ. 14) 99 (F 6).

52. *IG IX 2, 531*, στ. 32-34.

που φέρνει στο φως είναι αυτή η μοναδική —μισοκατεστραμμένη, ωστόσο αποκαλυπτική— «οικογενειακή φωτογραφία» όλων των μελών της οικογένειας του στρατηγού *Κεφάλου* σε κάποια άγνωστη χρονική στιγμή της εποχής του Αυγούστου. Στο κέντρο της φωτογραφίας δεσπόζει η ώριμη μορφή του *Κεφάλου*. Ελαφρώς πίσω του, ανάμεσα σ' αυτόν και τη σύζυγό του, πρέπει μάλλον να φαντασθούμε την —ολότελα κατεστραμμένη σήμερα— σεβάσμια μορφή του πατέρα του *Ἴππολόχου*. Παρά τις εκτεταμένες φθορές, εύκολα αναγνωρίζει κανείς δίπλα στον *Κέφαλο* τη μισοφθαριμένη σήμερα μορφή της γυναίκας του *Αὐτοκράτας* και, εμπρός από το ζεύγος, τις νεανικές μορφές των τριών από τα τέσσερα τέκνα τους, καθώς εκείνη της *Φιλαινοῦς* δε σώζεται πια.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και η σειρά αναγραφής των ονομάτων των τέκνων· αναγράφονται πρώτα τα ἄρρενα και έπονται τα θήλεα. Και στις δύο περιπτώσεις προτάσσονται τα γνήσια τέκνα και επιτάσσονται τα θετά. Αγνοούμε βέβαια την ηλικιακή σχέση που τα διέπει, αλλά πρέπει να επισημάσουμε ότι όλα, φυσικά και θετά, εμφανίζονται ως συγκύριοι και συναπελευθερωτές με ισότιμα δικαιοπρακτικά δικαιώματα.

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε ότι η ανακοίνωση αυτή συμβάλλει:

1. Στην ταύτιση του στρατηγού *Κεφάλου* των χρόνων του Αυγούστου, «αγνώστων λοιπών στοιχείων» μέχρι σήμερα, με τον σύγχρονό του Λαρισαῖο *Κέφαλον Ἴππολόχου*, συνδέοντάς τον έτσι με την επιφανή λαρισαϊκή οικογένεια των *Ἴππολόχων* και *Ἄλεξιππων*, της οποίας αποτελούσε, αναμφισβήτητα, όχι ασήμαντο μέλος.
2. Επιβάλλει την ανασύνταξη του στέμματος του λαρισαϊκού οίκου του *Κλεάρχου* με τον οβελισμό κάποιων παρείσακτων σ' αυτό μελών, δηλ. α) ενός *Ἡγησαρέτου*, Κρανωνίου ταγού του δεύτερου μισού του 2ου π.Χ. αι., με τη γνωστοποίηση-υπόμνηση των αρχαιολογικών δεδομένων, τα οποία αποκαλύπτουν με αναμφίλεκτο τρόπο τη μη λαρισαϊκή, αλλά κρανωνία προέλευση του ψηφίσματος που τον μνημονεύει· β) του ίδιου του στρατηγού *Κεφάλου* και γ) του *Ἡγησαρέτου*, γιου του στρατηγού, νικητή τοπικών λαρισαϊκών αγώνων.
3. Απομακρύνει σχετικά επιστημονικά νεφελώματα σε προσωπογραφικό και χρονολογικό επίπεδο, και τέλος
4. Αποκαλύπτει τα φυσικά και θετά τέκνα του στρατηγού *Κεφάλου*, οδηγώντας μας αβίαστα στο συμπέρασμα ότι κατείχαν ισότιμα δικαιοπρακτικά δικαιώματα, τουλάχιστον στο πλαίσιο του κοινωνικού θεσμού της απελευθέρωσης δούλων.

ΚΕΦΑΛΟΣ HIPPOLOCHOU,
A GENERAL FROM LARISSA DURING THE IMPERIAL ERA
MAIRI-ELEKTRA ZACHOU-KONTOGIANNI

This work attempts to sketch the personality of *Κέφαλος*, general of the Thessalian federal state during the imperial era. It re-examines the relative epigraphical material and edits an inscription from Larissa, which, despite the dramatically fragmentary state it is found in, proves to be extremely revealing. The study leads to the following conclusions:

1. General *Κέφαλος*, dated to the Augustan period —with no other dues to his identity up to now— is identified as his contemporary *Κέφαλος Ἴππολόχου* from Larissa, connected thus to the eminent family *Ἴππολόχων* and *Ἀλεξίππων* being indisputably a distinguished member of it.
2. The reformation of the *Κλέαρχος* family stem from Larissa is proved indispensable and leads to the omission of some intrusive members such as
  - a) *Ἥγησάρετος, ταγός*, coming from Krannon and dated to the second half of the 2nd century B.C., due to the archaeological facts which unquestionably prove the origin of the decree, in which he is mentioned, to be Krannon and not Larissa
  - b) General *Κέφαλος* himself and
  - c) *Ἥγησάρετος*, the general's son, winner at the local games in Larissa.
3. It throws light on scientific obscurities concerning prosopographical and chronological matters. It interprets correctly the meaning of the formulation *τὴν πρώτην χώραν* omitting the geographical feature attributed to it. The misinterpretation of this term has led research to pragmatological and historical inaccuracies. It brings forward and certifies the local and especially that of Larissa's character of the games which included *προσδρομὴν ἱππέων τὴν Ἥγησαρέτω* in which *Ἥγησάρετος Κεφάλου*, the general's son was made known as winner.
4. Finally, it reveals the natural and adopted children of general *Κέφαλος* leading safely to the conclusion that they shared equivalent legal rights at least within range of the institution of slave manumissions.

ΜΑΙΡΗ-ΗΛΕΚΤΡΑ ΖΑΧΟΥ-ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΙΓΙΝΙΟΥ (ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ)*

Στους πρόποδες των υποβλητικών βράχων των Μετεώρων απλώνεται η γραφική πόλη της Καλαμπάκας, το αρχαίο *Αίγινιον*. Το *Αίγινιον* μαρτυρείται από τον Στράβωνα ως πόλη των Τυμφαίων «*ἄμορος Αἰθικία καὶ Τρίκκη*»¹, ο δε Πτολεμαίος την εντάσσει στις πόλεις των Εστιαιωτών, μαζί με τη Φαϊττό, τους Γόμφους, την Τρίκκη και τη Μητρόπολη². Μία άλλη αναφορά από τον Τίτο Λίβιο μας την περιγράφει ως ασφαλή, σχεδόν απόρρητη πόλη την εποχή του Γ' Μακεδονικού πολέμου (171-167 π.Χ.)³. Παρά τις περιπέτειές της το 167 π.Χ. εξαιτίας της ρωμαϊκής επιβολής, η ζωή της πόλης δεν ανακόπηκε οριστικά. Στα χρόνια των εμφυλίων πολέμων στο Αιγίνιο ο Καίσαρ ένωσε τις δυνάμεις του με τον Δομίτιο Καλβίνο, πριν από την επέλασή του εναντίον του Πομπηίου στη Φάρσαλο⁴. Αυτές είναι σε γενικές γραμμές οι πληροφορίες της έμμεσης παράδοσης για το Αιγίνιο.

Ασφαλώς κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη χρησιμότητα των αξιόπιστων αυτών μαρτυριών, αλλά εμμένουμε στην πεποίθηση ότι είναι εξαιρετικά πολύτιμη και η αντικειμενικώς έγκυρη συμβολή των επιγραφών, καθώς ασφαλώς μας προσφέρουν τη δυνατότητα να διεισδύσουμε σε άγνωστες πτυχές της ιδιωτικής, της δημόσιας και της κοινωνικής ζωής της αρχαίας πόλης, μας αποκαλύπτουν σημαντικές λεπτομέρειες για τους θεσμούς, τις λατρείες, τον πολιτισμό της, τη γλώσσα ή τη διάλεκτό της, το λεξιλόγιο και το ονομαστικό της, και, τέλος, μας επιτρέπουν, μόνον αυτές, να αντλήσουμε πολύτιμες πλη-

---

* Η εργασία αυτή ανακοινώθηκε στο πλαίσιο του 4ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (Τρίκαλα 1996).

1. Στράβ. 7, 7, 9.
2. Πτολ. 3, 12, 41 (Muller).
3. Liv. 32, 15, 4.
4. Caes., BC. 3, 79, 7.

ροφορίες για πληθώρα θεμάτων.

Στις επιγραφές οφείλουμε τη μαρτυρία που τοποθετεί το αρχαίο Αιγίνιον στη σημερινή περιοχή της Καλαμπάκας. Συγκεκριμένα, σε μία τιμητική επιγραφή εντοιχισμένη στην κόγχη του ιερού ναού του Αγ. Προδρόμου:

IG IX 2, 329

Καλαμπάκα, Άγ. Προδρόμος· ενεπίγραφη βάση (;) γκριζόλευκου μαρμάρου εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά του ναού, στην εξωτερική πλευρά της κόγχης του ιερού. Μέγιστες ορατές διαστάσεις: 73,5 × 130 εκ.· ύψ. γρ.: 6-4 εκ.· διάστ.: 0,5-2 εκ. περ. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες (εικ. 1).

W.M. Leake, *Travels in Northern Greece I*, London 1835, 421 και πίν. I, 6 [N. I. Γιαννόπουλος, *Προμηθεύς 11* (1899) 395-396, αρ. 1]· Ph. Le Bas, *Voyage archéologique II*, Paris 1853, 1204· O. Kern, *IG IX 2, 329*.

Αὐτοκράτορας Καίσαρας Λούκιον Σε-
πτίμιον Σεουήρον Περτίνακα καὶ Μᾶρ-
κον Αὐρήλιον Ἄντωνεῖνον Παρθικοὺς Ἀρα-
βικοὺς Ἀδιαβηνικοὺς Μεγίστους Σεβασ-
5 τὸς ἢ πόλις Αἰγινιέων.

Εικ. 1. *IG IX 2, 329*.

Κρ. Σ. Τα αποκατεστημένα στις IG τελευταία γράμματα των **στ. 1** και **3** (Ε και Α αντιστοίχως) είναι ορατά στον λίθο. **Στ. 5:** Αμυδρά ίχνη του Η.

Η επιγραφή έχει το σπάνιο πλεονέκτημα να σώζεται ακέραιη και να χρονολογείται με ασφάλεια στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των ετών 199 μ.Χ. και 210 μ.Χ. *Terminus post quem* για τη χρονολόγησή της αποτελεί το 199 μ.Χ., έτος κατά το οποίο αποδίδεται και στον Καρακάλλα ο αναφερόμενος στην επιγραφή τίτλος του *Παρθικοῦ*, τον οποίο ο Σεπτίμιος Σεβήρος είχε ήδη λάβει κατά το προηγούμενο έτος. Το 210 μ.Χ. και οι δύο αυτοκράτορες τιμώνται με τον τίτλο του *Βρετανικοῦ*. Η μη αναφορά του τίτλου στην επιγραφή ορίζει το 210 μ.Χ. ως *terminum ante quem* για τη χρονολόγησή της. Συνεπώς, η χρονολογική ένταξη της επιγραφής μας προσδιορίζεται με βάση εσωτερικά κριτήρια μετά το έτος 199 και πριν από το 210 μ.Χ.

Για την απόδοση και στον Καρακάλλα των τίτλων του *Ἀραβικοῦ* και *Ἄδια-βηνικοῦ* —με τους οποίους στην πραγματικότητα τιμήθηκε το 213-214 μ.Χ.⁵, μετά τον θάνατο του Σεπτιμίου Σεβήρου (211 μ.Χ.)—, όπως και για την αποσύνδεση του *Μεγίστους* από το *Παρθικούς*, ευθύνεται η ενδεχόμενη απειρία των Αιγινιέων.

Από το Αιγίνιον προέρχεται ένας μικρός σχετικά αριθμός επιγραφών, η πλειονότητα των οποίων είναι απελευθερωτικές. Ήταν ήδη όλες γνωστές από τον 19ο αιώνα, αλλά οι ατέλειες αρκετών αναγνώσεων καθιστούσαν επιτακτική την αναθεώρησή τους.

Οι σωζόμενες, χάρη στην επανάχρηση των φορέων τους ως οικοδομικών υλικών κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, απελευθερωτικές επιγραφές του Αιγινίου είναι οι εξής:

IG IX 2, 323

Καλαμπάκα, Αγ. Προόδρομος. Τεμάχιο στήλης λευκού μαρμάρου σπασμένο από όλες τις πλευρές. Είναι εντοιχισμένο στην ανατολική γωνία της βόρειας πλευράς του ναού, κάτω από την επιγραφή IG IX 2, 324. Ορατές διαστάσεις: 14 × 38 εκ.· ύψ. γρ. Α: 1,3-1,5 εκ.· Β: 0,9 εκ. περ.· διάστ.: 0,5-0,8 εκ. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες (εικ. 2).

Ph. Le Bas, *Voyage archéologique* II, Paris 1853, 1207· O. Kern, IG IX 2, 323.

Πβ. G. Kroog, *De foederis Thessalorum praetoribus*, Halis Saxonum 1908, 17· Α. Μπαμπάκος, *Πράξεις κοινής διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας*, Αθήναι 1961, 130· H. Kramolisch, *Demetrius II: Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis*

5. Βλ. O. Kern, IG IX 2, 329, σχόλ.

Εικ. 2. IG IX 2, 323.

zum Ausgang der römischen Republik, Bonn 1978, 58-59· Br. Helly, *Verbum* 10 (1987) 76.

A [Στρατηγοῦντος Ἀλε]ξίππου, μηνὸς Ἀφροῦ [numerus, ταμειούοντος- - - -]-
 [- - - - -]· Τιμοθέα Εὐρυδάμαντ[ος καὶ - - - - -]
 [- - - - -] Ἡ Θεοκλέους ἀφῆκαν ἐλευθ[ερ - - - - -]
 [- - - - -] vacat

Κρ. Σ. Στ. 1: Τμήματα των τριῶν οριζόντιων κεραίων του Ξ. Στ. 2: Λείπει το αριστερό μισό της οριζόντιας κεραίας του Τ, στην αρχή. Κάτω απόληξη του Τ, στο τέλος. Στ. 3: Κάτω απολήξεις Η ή Ν. Αριστερή καμπύλη του Θ.

Ακριβώς κάτω από το «ἀφῆκαν» δεν υπάρχουν στην πέτρα παρά τυχαία χαραγμάτα. Το «KAN», που διάβαζε στη θέση αυτή ο Kern, είναι εντελώς υποθετικό. Προς το κάτω πέρασ του λίθου ωστόσο είναι χαραγμένη, αλλά με μικρότερους χαρακτήρες, μία δεύτερη πολύ αποσπασματικά σωζόμενη αναγραφή.

B [- - - - -] NO[- - - - -] ἔτους σεβαστρ[ῶ - - - - -]
 [- - - - -] ΟΥ ἀφῆκαν [ἐλευθέρ?]αν [- - - - -]
 [- - - - -]

Κρ. Σ. Στ. 2: Άνω τμήματα των υπεστιγμένων γραμμάτων.

Η Α αναγραφή έχει χρονολογηθεί από τον Kern στα χρόνια του Άλεξίππου του Ἴππολόχου, με αποτέλεσμα να θεωρείται μέχρι σήμερα ως μία από τις αρχαιότερες θεσσαλικές απελευθερωτικές επιγραφές⁶. Οι παλαιογραφικές ωστόσο ενδείξεις (στρογγυλά γράμματα ισούψή με τα υπόλοιπα, Θ όχι με κουκκίδα, αλλά με «παύλα» στο κέντρο, ισοσκελή Π και κυρίως Ε με αποκολλημένη από την κάθετη τη μεσαία οριζόντια κεραία τους, καθώς και η ύπαρξη έντονων ακρεμόνων σε ορισμένα γράμματα) σε πλήρη αντίθεση με τη διπλωματική μεταγραφή των IG, φαίνεται να αποκλείουν μια τόσο υψηλή χρονολόγηση. Πρέπει να επισημάνουμε ότι η Β αναγραφή χρονολογείται ασφαλώς στα χρόνια του Αυγούστου.

Συνεπώς, ο στρατηγός Άλεξίππος που τη χρονολογεί πρέπει μάλλον να ταυτισθεί με τον ομώνυμο απόγονό του, προφανώς Λαρισαίο στρατηγό των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, που στρατήγησε μετά το «διόρθωμα» του 27 π.Χ., με άλλα λόγια μετά τη μετατροπή του επίσημου θεσσαλικού νομίσματος από στατήρες σε δηνάρια, όπως προκύπτει από απελευθερωτική επιγραφή της Ολοσσόνας που δημοσίευσε παλιά ο Αρβανιτόπουλος⁷. Γόνος και αυτός της επιφανούς λαρισαϊκής οικογένειας των Ιππολόχων, μνημονεύεται ως στρατηγός του Κοινού των Θεσσαλών και σε επίσημη επιστολή του προς τους άρχοντες και τη βουλή των Δελφών⁸, αλλά και ως απελευθερωτής κάποιας δούλης στη γενέτειρά του τη Λάρισα⁹.

Οι θεσσαλικές απελευθερωτικές πράξεις χρονολογούνται με βάση τη μνεία του επώνυμου στρατηγού του θεσσαλικού Κοινού. Στα αυτοκρατορικά χρόνια, παράλληλα με τη μνεία του στρατηγού αναγράφεται ορισμένες φορές και απόλυτη χρονολόγηση, που δηλώνεται με το έτος της βασιλείας Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στα χρόνια του Αυγούστου η χρονολόγηση αυτή διατυπώνεται με τη φόρμουλα «έτους X σεβαστοῦ», όπου X = ένα τακτικό αριθμητικό για τον προσδιορισμό του συγκεκριμένου εκάστοτε έτους. Αφετηρία της χρονολόγησης αυτής —που ίσχυσε και για άλλες ελληνικές περιοχές— θεωρείται το 32-31 π.Χ., έτος της ναυμαχίας του Ακτίου. Στη Θεσσαλία, ωστόσο, η αφετηρία

6. Πβ. O. Kern, IG IX 2, 323, σχόλ.: Br. Helly, *Verbum* 10 (1987) 76: «161/0 av. J.-C.».

7. A. Σ. Αρβανιτόπουλος, AE 1916, 29, αρ. 278: πβ. και H. Kramolisch, *Demetrios II: Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik*, Bonn 1978, 131-132 (H¹ 6).

8. FD III 1, 488 (επιγραφή των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων: ά. Πολεμάρχου, πβ. G. Daux, *Chronologie delphique*, Paris 1943, N 8).

9. IG IX 2, 550, στ. 11 (Σωπάτρα από Άλεξίππου του Ἴππολόχου).

του «ἔτους ... σεβαστοῦ» συνδέεται με το 27 π.Χ.¹⁰, ἔτος κατά το οποίο ο Αύγουστος κατέλαβε το ανώτατο αξίωμα του Κοινού των Θεσσαλών, αυτό του στρατηγού¹¹. Η πρόσθετη αυτή χρονολόγηση φαίνεται να καταργήθηκε όσο ζούσε ακόμη ο Αύγουστος, καθώς δείχνουν οι τελευταίες σχετικές μαρτυρίες¹². Κατά συνέπεια, υπάρχουν ασφαλείς *termini post* και *ante quem* για τη χρονολογική ἑντάξη των επιγραφών μας.

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των επιγραφών δεν επιτρέπει ευρύτερο σχολιασμό τους, πέρα από τις επισημάνσεις του ιωτακισμού που παρατηρείται στην ορθογραφία του *Τειμοθέα* και της μη σπανιότητας των διασωθέντων ονομάτων. Το όνομα *Εὐρυδάμας* μάλιστα ἔφεραν γνωστές οικογένειες από τη Γυρτώνη και τους γειτονικούς Γόμφους, που ανέδειξαν στρατηγούς του θεσσαλικού Κοινού. Ως προς το τυπικό της επιγραφής, η φόρμουλα «ὁ δεῖνα ἀφῆκεν ἐλεύθερον τὸν δεῖνα» απαντά συχνά σε απελευθερωτικές επιγραφές της Β. Πελοποννήσου. Ο αναφερόμενος στην Α αναγραφή μήνας Ἄφριος είναι ο ἑβδομος μήνας του θεσσαλικού μηνολογίου και αντιστοιχεί στους εαρινούς μήνες Μάρτιο-Απρίλιο¹³.

IG IX 2, 324

Καλαμπάκα, Αγ. Πρόδρομος. Κυβόλιθος λευκόφαιου μαρμάρου εντοιχισμένος στην ανατολική γωνία της βόρειας πλευράς του ναού. Φέρει απελευθερωτικές πράξεις

10. Βλ. Μ.-Η. Ζάχου-Κοντογιάννη, «*Τειμασίθεος τὸ δεύτερον* - Ἀπολλοδώρος τὸ τρίτον», Δύο στρατηγοὶ του κοινού των Θεσσαλῶν στους πρόωμους αυτοκρατορικούς χρόνους», στον τόμο: *Το Ἔργο των Εφορευιῶν Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.Π.Ο. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, 1η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ, Βόλος 2000, 145-149.

11. Βλ. IG IX 2, 415 b, 71-91 και Br. Helly, «Les Italiens en Thessalie...», στον τόμο: *Les bourgeoisies municipales italiennes aux I^e et Ier siècles av. J.-C.*, Paris - Naples 1983, 378-380 (SEG 33, 464)· πβ. J. και L. Robert, BE 1984, 222.

12. Βλ. Br. Helly, *Gonnoi II*, Amsterdam 1973, 116, στ. 1-2: ἔτους εἰκοστοῦ σεβαστοῦ / στρατηγούντος Ἀπολλοδώρου τὸ δεύτερον· καθώς και σε αδημοσίευτη επιγραφή της Φαρσάλου (σήμερα στο Μουσείο Λαρίσης): ἔτους εἰκοστοῦ σεβαστοῦ, / στρατηγούντος Ἀπολλοδώρου τὸ δεύτερον (= 8-7 π.Χ.). Σε απελευθερωτική επιγραφή του Ἄτραγος SEG 32, 604 (που βρέθηκε τυχαία στη Λάρισα και θεωρήθηκε λαρισιαϊκή), αν η ανάγνωσή μας των στ. Γ 1-2 είναι ορθή, αναγράφεται: ἔτους κβ' σεβαστήου, κ[αθ' ὃ] ἀνήρηται στρατηγός Μεν.[- - -], ταμειώντος Λέοντος τοῦ Παισαλνίου, φύσει δὲ Λέοντος κτλ. (αναγραφή χρονολογητέα στα 6-5 π.Χ.).

13. Βλ. Μ.-Η. Ζάχου-Κοντογιάννη, «Μία νέα επιγραφή με απελευθερωτικές πράξεις από τη Λάρισα», ΕΕΘεσ. 20 (1981) 161 σημ. 6, και η ίδια, «Παρατηρήσεις στην IG IX 2, 1232», Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990: αποτελέσματα και προοπτικές» Β', Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα 1994, 305 και σημ. 24.

και στις δύο ορατές πλευρές του (Α-Β στην ανατολική, Γ στη βόρεια). Τμήματα των επιγραφών Α και Β καλύπτονται από μεταλλική υδρορροή που έχει τοποθετηθεί στη γωνία αυτή του ναού. Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 75 × 54 × 52 εκ.· ύψ. γο.: 1-1,2 εκ. (Α): 1,3-1,5 εκ. (Β): 1,3-2,5 εκ. (Γ): διάστ.: 1 εκ. περ. (Α): 0,8-1,5 εκ. (Β): 1-1,2 εκ. (Γ). Αυτοψία, έκτυπα, φωτογραφίες, μαγνητοσκοπήση (εικ. 3-4).

Ph. Le Bas, *Voyage archéologique* II, Paris 1853, 1206 (Α-Β)· O. Kern, *IG IX 2*, 324.

Πβ. Α. Μπαμπάκος, *Πράξεις κοινής διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας*, Αθήναι 1961, 130-131· Η. Kramolisch, *Demetrias II: Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik*, Bonn 1978, 91.

- Α Ταμειούτων τῆς πόλεως
 Φιλώτου τοῦ Νικομάχου, Ἴππο-
 κράτους τοῦ Διοσκουρίδου· οἱ ἀπελευθερω-
 θέντες ἀπὸ Γ[λα?]ύχο[υ τ]οῦ Διονυσίου Διονύσι[ος ?],
 5 Λύκος, Τροφίμη, [- - - - -]
 [-], Ποσί[χ]α, Μοί[- - - - -]λος, Παραμό-
 να ἔδωκαν τοῖς γινομένοις τῇ πόλει στατήρας ?]

Εικ. 3. IG IX 2, 324 a-b.

Εικ. 4. IG IX 2, 324 c.

Κρ. Σ.: Τα υπογραμμισμένα γράμματα, καλυπτόμενα σήμερα από υδρορροή, δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν. **Στ. 6:** Ίχνη κάθετης κεραίας.

Β *Στρατηγοῦντος Ἀσκλάπωνος, μηνὸς*
Ἑρμαίου τρίτη· αἱ ἀπελευθερωθῆσαι ἀ-
πὸ Ἀντικράτους τοῦ Νικάνορος καὶ Ἀ-
[φθ]οννῶς τῆς Ἀρχάρου Δάδα καὶ Νεό-
 5 *πολις ἢ θυγάτηρ Δάδας.*

Κρ. Σ.: Τα υπογραμμισμένα γράμματα, καλυπτόμενα σήμερα από υδρορροή, δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν. **Στ. 4:** Ίχνη τριγωνικού γράμματος.

Γ *[Στρατηγοῦντος] - - - ?]πόλεως· οἱ ἀπελευθερωθέντες*
[Σ]ιωτηρὶς καὶ Εὐσέβης καὶ Πολύξε-
[νος κ]αὶ Εὐτύχης ἔδωκαν τῇ πόλει
[τοὺς γινο]μένους στ vac. ατῆρα vac. ς.

Κρ. Σ. **Στ. 4:** Δεξιό μισό περίπου του Μ. Κενό γράμματος μεταξύ Γ και Α· κενό δύο περίπου γραμμάτων μεταξύ Α και Σ (*στατήρας* *ιε' IG*).

Η απόπειρα για τον επανέλεγχο των επιγραφών αυτών ήρθε αντιμέτωπη όχι μόνο με τις αναμενόμενες ενδεχομένως φθορές του λίθου, αλλά και με απρόσμενα προσκόμματα, τα οποία δυσχέραναν σε σημαντικό βαθμό τη διαδικασία. Βρήκαμε την ενεπίγραφη επιφάνεια καλυμμένη με επιχρίσματα, η αφαίρεση των οποίων υπήρξε επίπονη, καθώς απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή για την αποφυγή πρόσθετων φθορών του κειμένου. Δυστυχώς και μετά τον καθαρισμό του λίθου η αποκάλυψη τμήματος των επιγραφών Α και Β παρέμεινε αδύνατη εξαιτίας της ατυχούς τοποθέτησης μιας υδρορροής. Ο ανάστροφος εντοιχισμός του κυβόλιθου πρόσφερε μία επιπλέον αντιξοότητα στον επανέλεγχο με αυτοψία. Αλλά και η συγκεκριμένη θέση όπου είναι εντοιχισμένος ο κυβόλιθος δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για την προσφυγή σε επικουρικά μέσα, καθώς η κόγχη της προθέσεως του ιερού απέκλειε ακόμη και τη δυνατότητα χρήσης πλάγιου φωτισμού στην επιγραφή για την επίτευξη καλύτερων λήψεων. Θα ήταν τέλος παράλειψη να μην αναφερθούμε στις σημαντικές φθορές της ενεπίγραφης επιφάνειας του κυβόλιθου που έχουν προκληθεί από τριβές, απολείψεις και μικροαποκρούσεις.

Στην Α αναγραφή δεν μνημονεύεται στρατηγός και η φόρμουλα χρονολόγησής της περιλαμβάνει μόνο την αναφορά των δύο ταμιών της χρονιάς στην οποία εντάσσεται. Ο δεύτερος ταμίας, ο *Ίπποκράτης Διοσκούριδου* (στ. 2-3), φέρει όνομα και πατρώνυμο που παραπέμπουν στο χώρο της αρχαίας ιατρικής και ενδεχομένως υποδηλώνουν καταγωγή του από ιατρική οικογένεια. Το όνομα *Ποσί[χ]α* (?) που φέρει μια απελεύθερη (στ. 6) είναι θεοφόρο από το *Ποσ(ε)ιδών*, με υποκοριστικό σχηματισμό σε *-ίχα* (πβ. *Σωσίχα*, *Παρμενίχα* κτ.).

Η φόρμουλα χρονολόγησης της Β αναγραφής, με την αναφορά του επώνυμου στρατηγού και της ημερομηνίας *Έρμαίου τρίτη*, χωρίς ωστόσο μνεία ταμίου, είναι ακριβέστερη. Ο μήνας *Έρμαϊός* είναι ο πέμπτος στο θεσσαλικό μηνολόγιο και αντιστοιχεί στους χειμερινούς μήνες Ιανουάριο-Φεβρουάριο.

Η στρατηγία του *Άσκλάπωνος* που χρονολογεί την Β αναγραφή έχει με κάποιες επιφυλάξεις τοποθετηθεί από τον Kramolisch στην «πρώτη δεκαετία του 1ου π.Χ. αι.». Η χρονολόγηση αυτή στηρίχτηκε στην εσφαλμένη από τον Kern ανάγνωση του τελευταίου στίχου της μεταγενέστερης Γ αναγραφής, η οποία θεωρήθηκε προγενέστερη του «διορθώματος» του 27 π.Χ. Η αναγραφή αυτή ωστόσο είναι αρκετά όψιμη (2ος αι. μ.Χ.), όπως θα δούμε, και συνεπώς το μόνο επιχείρημα για την προταθείσα από τον Kramolisch χρονολόγηση του *Άσκλάπωνος* ανατρέπεται¹⁴. Με βάση το μοναδικό στη διάθεσή μας κριτήριο,

14. Αλλά και η χρήση του συντάγματος «*ἀπελευθερωθείς ἀπὸ δεῖνος*» δεν έχει ἀφ' εαυτῆς ἀπόλυτη και ἀπαράβατη ἰσχύ ὡς κριτήριο χρονολόγησης.

εννοώ το παλαιογραφικό, η Β αναγραφή θα μπορούσε να ενταχθεί γενικά στον 1ο π.Χ. ή στον 1ο μ.Χ. αι., με πιθανότερη χρονολόγησή της στα αυτοκρατορικά χρόνια.

Το όνομα *Ἀσκλάπων* είναι υποκοριστικό του *Ἀσκληπίος*. Το *Δάδα* δεν μας είναι γνωστό από άλλού, ενώ το *Νεόπολις* απαντά στη Θεσσαλία και ως αρσενικό στον κατάλογο των γυμνασιάρχων από τις Φερές¹⁵.

Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε το αρχικό πλάτος της δεύτερης ενεπίγραφης πλευράς του λίθου, όπου είναι χαραγμένη η Γ αναγραφή. Αν δεν ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο της Α πλευράς, η πιθανότερη συμπλήρωση του χάσματος στην αρχή του στ. 1 είναι: [*Στρα(α)τηγοῦντος*] - - - [*Πόλεως*, με συμπλήμα των τριών πρώτων γραμμμάτων. Στην περίπτωση αυτή έχει διασωθεί το β' συνθετικό του ονόματος άγνωστου στρατηγού.

Η Γ αναγραφή, με βάση την εσφαλμένη ανάγνωση του τελευταίου στίχου της, όπως προαναφέραμε, θεωρήθηκε προγενέστερη του «διορθώματος» του 27 π.Χ., παρά τα καταφανώς όψιμα παλαιογραφικά της στοιχεία (μνηοειδείς και τετραγωνικοί τύποι Σ και Ε, τετραγωνικοί τύποι Ω, στοιχεία δηλούμενα ήδη και στη διπλωματική μεταγραφή των *IG*). Είναι σαφώς μεταγενέστερη των δύο άλλων αναγραφών της Α πλευράς του κυβολίθου και πρέπει ασφαλώς να ενταχθεί στα όψιμα αυτοκρατορικά χρόνια (2ος τουλάχιστον αι. μ.Χ.).

Η αόριστη αναφορά στατήρων (χωρίς ακριβή προσδιορισμό της ποσότητάς τους σε ιε') γίνεται με τη γενική σημασία του «καταβληθέντος χρηματικού τέλους», όπως και σε άλλες θεσσαλικές απελευθερωτικές επιγραφές των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων. Υπάρχουν παράλληλα, και μάλιστα από επιγραφές της ίδιας της πόλης του Αιγινίου, και με εξειδίκευση του ποσού των στατήρων σε *κβ' < δηνάρια*· πβ. *IG IX 2, 327*: «*ἔδωκε τῇ πόλι στατήρων (δηνάρια) κβ' <*» ή *IG IX 2, 1342 B*: «*ἔδωκε τοὺς νομίμους στατή|ρες τῇ πόλι (δηνάρια) κβ' <*».

IG IX 2, 326 (= 328 ?)

Καλαμπάκα. Λίθος εντοιχισμένος άλλοτε σε εσωτερικό τοίχο σπιτιού που βρισκόταν ανατολικά του Αγ. Προδρόμου και έχει καταδαφιστεί τα τελευταία χρόνια (σε εξωτερικό τοίχο του ίδιου σπιτιού ήταν εντοιχισμένος και ο φορέας της επιγραφής *IG IX 2, 327*). Έφερε απελευθερωτικές πράξεις. Διαστάσεις δεν αναφέρονται· ύψ. γρ.: 2,5 εκ. Η τύχη του λίθου αγνοείται.

L. Duchesne – Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission au mont Athos*, Paris 1877, 330, αρ.194· O. Kern, *IG IX 2, 326*· Πβ. Α. Μπαμπάκος, *Πράξεις κοινής*

15. *SEG 25, 664*, στ. Β 60: *Νιόπολις Κλιονίκειος*.

διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας, Αθήναι 1961, 131.

- - - - ιο. ὁ ἀπελευθερωθεὶς ὑπὸ
[- - - - και] Περι(λ)ῶς· Ἴπποδ[ρομίου (?)- -]

Κρ. Σ. Στ. 2: Αναγνώσεις (και συμπληρώσεις) προβληματικές και αβέβαιες.

Ο Kern είχε δει την επιγραφή, αλλά επισημαίνει πως έλειπε ο στ. 2. Ενδεχομένως ταυτίζεται με την IG IX 2, 328.

IG IX 2, 328 (= 326 ?)

Καλαμπάκα. Λίθος εντοιχισμένος σε τοίχο σπιτιού πλησίον του Αγ. Προδρόμου. Έφερε απελευθερωτικές πράξεις. Διαστάσεις δεν αναφέρονται· ύψ. γρ.: 2,5 εκ. Δεν ανευρέθη.

Ο. Kern, IG IX 2, 328 (βάσει εκτύπου του Lolling, που του είχε στείλει ο Wolters).

[- ἔδωκε τῇ πόλει] (δηνάρια) ἰθ' ὁ ἀπελευθερωθεὶς ὑπὸ - -

Όπως επισημαίνει ο Kern, ενδεχομένως πρόκειται για την IG IX 2, 326 επιγραφή, η τύχη της οποίας αγνοείται.

Ενεπίγραφοι λίθοι έχουν επίσης διασωθεί και στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

IG IX 2, 1342

Καλαμπάκα, ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου· μονόλιθος αράβδωτος κίων υπόλευκου μαρμάρου δεξιά στην είσοδο από τον εσωνάρθηκα στον κυρίως ναό. Διαστάσεις: 240 x 130 εκ. (περιφ. κάτω)· ύψ. γρ.: 2-1,5 εκ. (Α)· 3-1,5 εκ. (Β)· διάστ.: 1,5 εκ. περ. (Α)· 1,5-1 εκ. (Β). Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες, μαγνητοσκόπηση (εικ. 5).

E. M. Pridik, *Investija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole* 1 (1896) 115, 95 (O. Kern, IG IX 2, 1342).

Πβ. G. Rensch, *De manumissionum titulis apud Thessalos*, Halle 1908, 74· G. Kroog, *De foederis Thessalorum praetoribus*, Halle 1908, 57· A. Σ. Αρβαντιόπουλος, AE 1916, 76-77 και AE 1917, 113· A. Μπαμπάκος, *Πράξεις κοινής διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας*, Αθήναι 1961, 131.

A Στρ(ατηγοῦντος) τοῦ Κυρίου ἡμῶν Καίσαρος Σεβαστοῦ·
ἀπὸ Καλλιστράτου τοῦ Φιλοκλέους
ἀπηλευθερώθη Εὐδόκιμος

Εικ. 5.
IG IX 2, 1342.

- δοὺς τοὺς νομίμους στατῆ-
 5 ρας τῆ πόλει ταμίᾳ Πέκλω
 Λεοντίδῃ
 Ϝ Ϝ
 Β Στρ(ατηγοῦντος) Μνάσωνος τοῦ Μνά-
 σωνος τὸ δεύτερον·
 Πρωτογένης ἀπελευ-
 θερωθεὶς ὑπὸ Με-
 5 λανθίας τῆς Ἀλεξάν-
 δρου ἀπελευθέρας ἔδω-
 κε τοὺς νομίμους στατῆ-
 ρες τῆ πόλι (δηνάρια) κβ<
 ταμίᾳ Νικασικράτῃ
 10 Ἄνδρονείκου.

Κρ. Σ. Οι ατελείς αναγνώσεις του Pridik, οφειλόμενες στην πράγματι κακή κατάσταση διατήρησης και στις δυσμενείς συνθήκες φωτισμού της σχεδόν εξίτηλης σε ορισμένα σημεία επιγραφής, δεν υπάσχει λόγος να μνημονευθούν. Περιοριζόμαστε έτσι

στην επισήμανση της χρήσης χαρακτηριστικών συμπλημάτων, όπως ΣΤΡ(αττηγού-ντος), του συμβόλου * για τη δήλωση των δηναρίων, καθώς και διακοσμητικών φύλλων κισσού στο τέλος κάθε αναγραφής.

Τον πρώτο στίχο της Α αναγραφής καλύπτει η φόρμουλα χρονολόγησης με αναφορά της στρατηγίας μη κατονομαζόμενου αυτοκράτορος. Ας σταθούμε για λίγο στο τυπικό της. Το επίθετο *κύριος* ως ονοματικός προσδιορισμός απαντά σε παλύρους¹⁶ ήδη από την εποχή του Νέρωνα (54-68 μ.Χ.): «*Νέρων ὁ κύριος*», «*Οὔεσπασιανὸς ὁ κύριος*», «*Τίτος Καῖσαρ ὁ κύριος*» κ.ά., όπου πάντα ο προσδιορισμός αυτός επιτάσσεται του ονόματος του αυτοκράτορος (ή των αυτοκρατόρων, όπως π.χ. «*Αὐρήλιου Ἀντωνίνου καὶ Κόμμοδος Καίσαρες οἱ κύριοι*»). Από το 238 μ.Χ. μαρτυρείται και η προσθήκη της προσωπικής αντωνυμίας *ἡμῶν*, οπότε η επίκληση *κύριος* προτάσσεται του ονόματος του αυτοκράτορος ή των αυτοκρατόρων (πβ. «*οἱ κύριοι ἡμῶν Αὐτοκράτορες Καίσαρες Μάρκος Κλώδιος Πουπιηνὸς Μάξιμος καὶ Δέκιμος Καίλιος Καλουίνος Βαλβίνος Εὐσεβείς Εὐτυχεῖς Σεβαστοί*». Το 251 μ.Χ.: «*ὁ κύριος ἡμῶν Γάλλος καὶ Γαῖος Οὐάλενς Ὀστιλιανὸς Κούντος Καῖσαρ Σεβαστοί*». Στα τέλη 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ.: «*οἱ δεσπότες ἡμῶν Αὐτοκράτορες Διοκλητιανὸς καὶ Μαξιμιανός*»· «*ὁ κύριος ἡμῶν Λούκιος Δομίτιος Δομιτιανὸς Εὐσεβῆς Εὐτυχῆς Σεβαστός*», ή «*ὁ κύριος ἡμῶν Λούκιος Δομίτιος Δομιτιανὸς Σεβαστός*», ή «*ὁ κύριος ἡμῶν Δομιτιανὸς Σεβαστός*», κ.ά. Στα τέλη 5ου-αρχές 6ου μ.Χ. αι.: «*δεσπότης ἡμῶν Φλαούιος Ἀναστάσιος ὁ αἰώνιος Αὐγουστος*»). Από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι ο χαρακτηρισμός «*κύριος ἡμῶν*» αποδίδεται σε αυτοκράτορες κυρίως της όψιμης αυτοκρατορικής εποχής.

Στη συγκεκριμένη επιγραφή του Αιγινίου δεν αναφέρεται βέβαια το όνομα του αυτοκράτορος. Η άόριστη αναφορά στατήρων (στ. 7-8) επίσης, όπως είδαμε και στην IG IX 2, 324 Γ επιγραφή, δεν αποτελεί απόλυτο χρονολογικό κριτήριο για την ένταξή της στα πέντε πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια, γιατί δεν δηλώνεται το προ του «διορθώματος» επίσημο θεσσαλικό νόμισμα, αλλά γενικά τα χρήματα, δηλ. το εκ του νόμου προβλεπόμενο χρηματικό ποσό, το νόμιμο χρηματικό τέλος, όπως άλλωστε αποδεικνύει η διασάφηση που γίνεται με την προσθήκη «*β' <*» στη συγγενή τυπολογικά και παλαιογραφικά αμέσως επόμενη αναγραφή του κίονα. Την οψιμότητα των δύο αυτών επιγραφών μαρτυρούν και άλλες σαφείς ενδείξεις, όπως η χρήση συμπλημάτων, του συμβόλου * για τη δήλωση των δηναρίων, η διακοσμητική χρήση φύλλων κισσού καθώς και άλλα επί μέρους παλαιογραφικά κριτήρια.

16. Βλ. πρόχειρα Α. Calderini, *Epigrafia*, Torino 1974, Appendice 3 (υπό S. Daris), 341 κε.

Ο ταμίας της Α αναγραφής φέρει το αμάρτυρο, όσο ξέρω, εξελληνισμένο *pomen gentile Πέκλος*. Το γεγονός ότι φέρει ελληνικό *cognomen* (Λεοντίδης) δείχνει ότι ήταν Έλληνας που του είχε χορηγηθεί η ρωμαϊκή πολιτεία.

Η Β αναγραφή χρονολογείται τη χρονιά της δεύτερης στρατηγίας του *Μνάσωνος τοῦ Μνάσωνος* (στ. 1-2). Το όνομα και το πατρώνυμο του στρατηγού αυτού των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων αποκρυπτογραφείται με τη νέα ανάγνωση της επιγραφής («[Ι]ά[σ]ωνος [τοῦ] Ἰά[σ]ωνος» IG). Άγνωστη ήταν και η πρώτη στρατηγία του Μνάσωνος.

Η απελευθερώτρια (στ. 4-6) είναι και η ίδια πρώην δούλη που είχε απελευθερωθεί. Στους στ. 7-8 έχουμε τον γραμματικό τύπο *στατῆρες*, αντί *στατῆρας* (πβ. Α 4-5). Ο αναλογικός προς την ονομαστική σχηματισμός της αιτιατικής πληθυντικού των τριτοκλίτων είχε ήδη αρχίσει από τα ελληνιστικά χρόνια στις βορειοδυτικές διαλέκτους. Στην επιγραφή αυτή, τέλος, οι «νόμμοι *στατῆρες*» προσδιορίζονται διασαφηνιζόμενοι σε * *κβ' <*.

IG IX 2, 325

Καλαμπάκα, Κοίμησις Θεοτόκου· βάση (?) φαιού μαρμάρου εντοιχισμένη στη νότια εξωτερική πλευρά του ναού. Ορατές διαστάσεις: 52 × 88 εκ.: ύψ. γρ.: 4-1,5 εκ.: διάστ.: 2,5-0,5 εκ.. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες (εικ. 6).

Εικ. 6. IG IX 2, 325.

W. M. Leake, *Travels in Northern Greece I*, London 1835, 421 και πίν. I, 7 (E. Curtius, *Anecdota Delphica*, Berolini 1843, 14)· Ph. Le Bas, *Voyage archéologique II*, Paris 1853, 1208· O. Kern, *IG IX 2*, 325.

Πβ. J. H. Mordtmann, *Σύλλογος* 1885, 4· G. Rensch, *De manumissionum titulis apud Thessalos*, Halle 1908, 66 και σ. 1· Σ. Κουγέας, *AE* 1945-47, 115, αρ. 77· Α. Μπαμπάκος, *Πράξεις κοινής διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας*, Αθήναι 1961, 131· Br. Helly, *BCH* 99 (1975) 130-131.

- A Νεικόπολις ἢ ἀπελευθερωθεῖσα ὑπὸ Ἀντιπάτρου (τοῦ Ἀντιπάτρου) ἔδωκεν τῇ πόλει (δηνάριον) κβ<
- 5 ταμίᾳ Μουσαίῳ Νεικάνορος στρ(ατηγοῦντος) Ὀπίου Γραικῆϊου, μη(νός) Ἴπποδρομίου ζ.

Κρ. Σ. **Στ. 3:** Χρήση ομοιοματικού συμβόλου. **Στ. 4:** Χρήση συμβόλου * για τη δήλωση των δηναρίων. **Στ. 7:** Στο τέλος, συμπλήρωμα ΜΗ, από το οποίο λείπει η δεξιά κεφαλαία του Μ (ΛΗ Kern). **Στ. 9:** Ορατά στην πέτρα τα τρία γράμματα (ΟΥΖ) που δεν διέκρινε ο Kern.

- B Ἐπίκτητος ὁ ἀπελευθερωθεὶς ξενικῇ ὑπὸ Δικεοπόλεως ἔδωκεν τῇ πόλει
- 5 (δηνάριον) κβ< ταμίᾳ Φλαβίῳ Ἀμβιλόγῳ Ἐπαγάθου μη(νός) Ἐρμαίου λο(ιπῶν) ἔξ.

Κρ. Σ. **Στ. 5:** Χρήση συμβόλου * για τη δήλωση των δηναρίων. **Στ. 5:** Ἄνω δεξιά καμπύλη του Θ. **Στ. 8:** Το λο(ιπῶν) ἔξ ευανάγνωστο (με συντομογραφικό συμπλήρωμα ΛΟ, αντί ΑΘΖ IG).

Δεν είναι δυνατόν να μην επισημάνει κανείς και να μη στηλιτεύσει τη βέβηλη τάση κάποιων Γραικύλων να θέλουν να απαθανατισθούν με βανδαλισμούς, στη συγκεκριμένη περίπτωση με την αναγραφή των ονομάτων τους (διαβάζουμε Δ.Κ. Αναγνωστόπουλος - Α. Ζιώγας) πάνω σε μοναδικά μνημεία

του παρελθόντος, αφευδείς μάρτυρες της ιστορίας μας.

Και στην επιγραφή αυτή έχει επιτευχθεί πληρέστερη και ορθότερη ανάγνωση.

Ο *Όππιος Γραικίσιος* (στ. 6-7) της παρούσας επιγραφής είχε από παλαιά ταυτισθεί με τον στρατηγό *Γραικίσιο Πρόκλο*, γνωστό από απελευθερωτική επιγραφή της Υπάτης¹⁷, η στρατηγία του οποίου είναι λίγο προγενέστερη της στρατηγίας του *Κοκκηίου Λύκου*, χρονολογούμενης με ασφάλεια στα 131-132 μ.Χ.¹⁸. Την ταύτιση αυτή, όπως και την ταύτισή του με τον *Γραικίσιο Γενναίο*, γνωστό από άλλες επιγραφές, απέκρουσε στα 1975 ο Helly¹⁹, με βάση αδημοσίευτη λαρισσαϊκή απελευθερωτική επιγραφή, στην οποία αναφέρεται πλήρες το όνομα του *Γραικίσιου Πρόκλου* (με το αρχικό γράμμα του *praepomen* του, που είναι Ω). Το ερώτημα, ωστόσο, είναι αν το Ω αποδίδει πράγματι το λατινικό *Aulus*, εξελληνισμένο σε *Ψ(λος)*, σύμφωνα με την ερμηνεία του Helly, ή πρόκειται για ανορθογραφία (Ω αντί Ο) όχι σπάνια στα αυτοκρατορικά χρόνια, όταν είχε σταματήσει να ισχύει πια η διάκριση της ποσότητας των φωνηέντων σε βραχύχρονα και μακρόχρονα, όπως δείχνει και η γραφή «*πόλεως*» στον στ. 3 της ίδιας λαρισσαϊκής επιγραφής.

Στο όνομα της απελευθέρως *Νεικοπόλεως* (στ. 1) έχουμε ιωτακιστική γραφή ΕΙ για την απόδοση του μακρού Ι, όπως και στο πατρώνυμο *Νεικάνορος* (στ. 6) του ταμιά. Η (ανοιχτή προς τα αριστερά) γωνιώδης αγκύλη μετά το όνομα του απελευθερωτή (στ. 3) αποτελεί ομοιωματικό σύμβολο, χρησιμοποιούμενο συχνά —συνηθέστερα ως ημικύκλιο ανοιχτό προς τα αριστερά— σε περιπτώσεις ομωνυμίας στα αυτοκρατορικά χρόνια. Το σύμβολο * για την απόδοση των δηναρίων (στ. 4), είναι επίσης ενδεικτικό της οψιμότητας της επιγραφής. Ο *Ίπποδρόμιος* είναι ο δέκατος μήνας του θεσσαλικού μηνολογίου και αντιστοιχεί στους θερινούς μήνες Ιούνιο-Ιούλιο. Η κατάληξη της ημερομηνίας (στ. 9) είναι ορατή στο λίθο σήμερα.

Η Β αναγραφή χρονολογείται με μόνο τη μνεία του ταμιά. Η απελευθέρωση του Επικτήτου γίνεται «*ξενική*» (στ. 2). Ο «*ξενικός*» τρόπος απελευθέρωσης αναφέρεται ενδεχομένως στις —ασυνήθεις στην κυρίως Θεσσαλία— θρησκευτικού χαρακτήρα απελευθερώσεις, *αναθέσεις* ή *πράσεις ἐπ' ἐλευθερίᾳ*²⁰.

17. IG IX 2, 21, στ. 4 και add.

18. Βλ. IG IX 2, 546.

19. Βλ. Br. Helly, BCH 99 (1975) 130-131.

20. Μ.-Η. Ζάχου-Κοντογιάννη, *Λαρισσαϊκές απελευθερωτικές επιγραφές*, δ. διατρ. Θεσσαλονίκη 1998.

Η ορθογραφία του ονόματος (του ή της) *Δικεσπόλεως* (αντί *Δικαιοσπόλεως* με ΑΙ, στο στ. 3 δείχνει τη σύμπτωση της προφοράς του ΑΙ με το Ε (πβ. και γραφές *ΧΕΡΑΙ*, αντί *χαῖρε*, σε επιτύμβιες επιγραφές των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων).

Στο στ. 6 έχουμε το όνομα «*Ἀμβίλογος*» που φαίνεται να είναι άπαξ, αλλά δεν είναι. Πρόδηλη είναι η αντιστοιχία του προς το κοινό *Ἀμφίλογος*. Αποτελεί άλλο ένα δείγμα μιας γνωστής ιδιοτυπίας της μακεδονικής διαλέκτου²¹, της ψίλωσης και ηχηροποίησης των δασέων αφώνων (*Φίλιππος* > *Βίλιππος*, *Βουλομάχα* > *Βουλομάγα*). Η κανονική γραφή των δασέων στα λοιπά ονόματα (*Φλαβίω*, *Ἐπαγάθου*) μαρτυρεί τον ασταθή και σποραδικό χαρακτήρα του φαινομένου. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για επιβίωση στο ονομαστικό μιας άμεσης ή έμμεσης σχέσης της οικογένειας του «*Ἀμβιλόγου*» με τη Μακεδονία (μακεδονική καταγωγή, φιλομακεδονική τάση, μακεδονική εν πάση περιπτώσει επίδραση). Η απόδοση του λατινικού (*nomen gentile*) *Flavius* (*Φλαβίω*, αντί *Φλαουῶ*) δείχνει τριβόμενη (εξακολουθητική), όχι κλειστή προφορά του β.

Ο *Ἐρμαῖος* κατέχει την πέμπτη θέση στο θεσσαλικό μηνολόγιο, αντιστοιχώντας στους χειμερινούς μήνες Ιανουάριο-Φεβρουάριο. Στο στ. 8 το «*λο(ιπών) ἕξ*» είναι σαφές στον λίθο (αντί *ΑΘΖ ΙΓ*). Και η επιγραφή αυτή εντάσσεται στα όψιμα αυτοκρατορικά χρόνια.

Αφήσαμε τελευταίο έναν κυβόλιθο που σήμερα βρίσκεται κοντά στην εκκλησία του Αγίου Προδρόμου. Η υπόδειξη για τον εντοπισμό του οφείλεται στον καθηγητή κ. Ν. Νικονάνο, τον οποίο και εδώ θερμά ευχαριστώ.

IG IX 2, 327

Καλαμπάκα, πλησίον Αγ. Προδρόμου. Κυβόλιθος γκιριζόλεγκου μαρμάρου, ελλειπής αριστερά και με σημαντικές άλλες αποκρούσεις και φθορές κυρίως στις ακμές του. Παλαιά ήταν εντοιχισμένος σε εξωτερικό τοίχο σπιτιού που βρισκόταν ανατολικά του Αγ. Προδρόμου και έχει κατεδαφιστεί τα τελευταία χρόνια. Σήμερα είναι εκτεθειμένος στην άκρη παρακείμενου δρόμου. Φέρει επιγραφές σε δύο πλευρές (Α-Β στην κύρια όψη και Γ στη δεξιά για τον θεατή πλευρά του). Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 61 × 75 × 60 εκ.: ύψ. γρ.: 5-6 εκ. (Α): 3-2 εκ. (Β): 3 εκ. περ. (Γ): διάστ.: 1,5 εκ. (Α): 1,5-2 εκ. (Β): 1 περ. (Γ). Αυτοψία, έκτυπα, φωτογραφίες, μαγνητοσκόπηση (εικ. 7-8).

Ph. Le Bas, *Voyage archéologique* II, Paris 1853, 1205 (Α): L. Duchesne – Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission au mont Athos*, Paris 1877, 330, αρ. 195 (Β): O. Kern, *IG IX 2, 327* και add. (Α-Β). Πβ. Α. Μπαμπάκος, *Πράξεις κοινής*

21. Πβ. Πλούτ. *Ἠθικά*, 22 C και 292 E· Στέφ. Βυζ. στο λ. *Βέροια κ.ά.*

Εικ. 7. IG IX 2, 327 a-b.

Εικ. 8. IG IX 2, 327 c.

διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας, Αθήναι 1961, 131.

- A [Αὐτοκράτορα Κα?][σα]ρα
[Μᾶρκον] Αὐρήλιον [- - - - -]
[- - - - -] Πρόβον [- - - - -]
[- - - - -] vacat ?

Κρ. Σ. Στ. 1: Κάτω τμήμα κάθετης κεραίας. Στο τέλος, μάλλον βέβαιο ΡΑ. Στ. 2: Αὐρήλιον Φίλιππον Le Bas· Αὐρήλιον Ἰ... βον Κερν· στον λίθο επιβεβαιώνεται μόνο η ανάγνωση του Αὐρήλιον. Στ. 3: πη ... β ... νεν Κερν· - - - ΠΡΟΒΟΗ - - - lapis.

- B1 [- - - - -]
[- - - - -] ἀπ[ελευ]-
[θερωθ- - - ὑπὸ - - -]όνου ξε-
[νικῆ ἔδωκ- τῆ πόλει] (δηνάρια) κβ' <
[ταμία - - - - -],
5 [μηνός - - - - - numerus ?].

- B2 Συνέτη ἢ ἀπελευθερω-
θεῖσα ὑπὸ Μουσογένους
τοῦ Πρόκλ[ου] ξενικῆ
ἔδωκε τῆ πόλι στατήρων (δηνάρια) κβ' <
5 ταμ(ία) Νεικάνορι [- -]ΑΜ[- -]-
[- - -], μη(νός) Ἀγαγυ[λίου numerus].

Κρ. Σ.: Πληθώρα συμπλημάτων (ΝΕ, ΠΕ, ΛΕ, ΘΕ, ΡΩ, ΟΥΣ κ.ά.). Στ. 1: Το όνομα της απελευθερης σώζεται ακέραιο. Στ. 2: Τα τρία τελευταία γράμματα αποδίδονται με ευδιάκριτο συμπλήμα ΟΥΣ. Στ. 3: Ἄνω γωνία του Λ· κάτω οριζόντια κεραία του Ξ. Στ. 5: Οι φθορές του λίθου καθιστούν αβέβαιη τη χρήση βραχυγραφίας ΤΑΜ ή την απόδοση με συμπλήμα των τριών τελευταίων γραμμάτων της δοτικής ταμία. Στ. 6: Το μη(νός) αποδίδεται με συνήθη βραχυγραφία (Μ με υπεργεγραμμένο μικρότερον διαστάσεων Η).

- Γ Οἱ ἀπελευθερωθέντες]
ὑπὸ Φορτουνάτου [τοῦ Παρα?]-
μόνου [ξ]ενικῆ [- - - - -]
[- - - - -]
5 [- - - - -]
[- - - - -]
[- - - - -]
[- - - - -] ὑπὸ Φορ[-

τουνάτου [- - - - -]
 10 [- - - - -]
 Ἀπολλωνίου [- - - - -]
 [- - - - -]
 [- - - - -]
 [- - - - -] νόμου [- - - - -]
 15 [- - - - -]

Κρ. Σ. Στ. 1: Κάτω μισό περίπου των ΟΙ. Στ. 3: Δεξιό μισό του Μ.

Η τιμητική Α επιγραφή αποτελεί χρονολογικά *terminum post quem* για τις υπόλοιπες. Με βάση την ανάγνωση του Kern, ο στ. 2 θα μπορούσε να συμπληρωθεί [*Μᾶρκον*] *Αὐρήλιον* [*Πρό*]βον. Το *cognomen* του αυτοκράτορος, ωστόσο, διαβάζεται με ασφάλεια στον επόμενο στίχο, οπότε μετά το *nomen* θα ήταν ενδεχομένως αναμενόμενη η αναγραφή «*δεῖνος υἱός*», με αναφορά των πατρικών *nomina*²². Δυστυχώς, η κατάσταση διατήρησης του λίθου δεν επιτρέπει ασφαλείς αναγνώσεις άλλων γραμμμάτων. Η μη πλήρης, αλλά βέβαιη ανάγνωση του στ. 3 δεν αφήνει αμφιβολία ότι τιμώμενο πρόσωπο υπήρξε ο Μ. *Αὐρήλιος Πρόβος*, αυτοκράτωρ από τον Ιούνιο του 276 ως το Σεπτέμβριο του 282 μ.Χ. Η συνέχεια της επιγραφής ίσως καλυπτόταν από κάποιον τίτλο του αυτοκράτορος (λ.χ. *Σεβαστός*) ή, όπως και στην IG IX 2, 329, από την αναφορά των τιμώντων (λ.χ. *ἡ πόλις / Αἰγινιέων*).

Στην ίδια πλευρά του λίθου, κάτω από την τιμητική επιγραφή, ήταν χαραγμένες σε δύο σελίδες δύο απελευθερωτικές πράξεις. Από την αριστερή σώζονται ελάχιστα μόνο γράμματα τριών στίχων. Η δεξιά (= IG IX 2, 327 b) έχει διασωθεί σχεδόν ακέραιη. Το όνομα *Συνέτη* (στ. 1) ήταν αμάρτυρο ως τώρα στη Θεσσαλία, όπως και το αρσενικό *Μουσογένης* (σε λαοιαϊκή απελευθερωτική επιγραφή αναφέρεται το συγγενικό θηλ. *Μουσιγένη*)²³. Το όνομα *Πρόκλος* αποτελεί γνωστό εξελληνισμένο ρωμαϊκό *cognomen* που έφερε και ο στρατηγός *Γραικήσιος Πρόκλος*, τον οποίο προαναφέραμε. Χαρακτηριστική είναι η φόρμουλα «*ἔδωκε τῇ πόλι στατήρων (δηνάρια) κβ<*». Το *Νεικάνωρ*, επίσης γνωστό όνομα, είναι μαρτυρημένο και στην IG IX 2, 325 Α επιγραφή του Αιγινίου. Ο μήνας *Ἀγαγύλιος*, τέλος, κατέχει την τρίτη θέση του θεσσαλικού μηνολογίου, αντιστοιχώντας στους μήνες Νοέμβριο-Δεκέμβριο.

Ενεπίγραφη είναι και η δεξιά για τον θεατή πλευρά του λίθου. Η απελλιπτικά φθαρμένη επιφάνειά της, ωστόσο, δεν επέτρεψε την ανάγνωση παρὰ

22. Συνήθως *nomen* + *cognomen* στα αυτοκρατορικά χρόνια.

23. SEG 35, 599, 36-37: *Ἐπις ἡ καλουμένη και Μουσιγένη*.

λίγων μόνο λέξεων, οι οποίες αποκαλύπτουν και πάλι αναγραφή απελευθερωτικών πράξεων.

Κλείνοντας, θέλουμε να πιστεύουμε ότι η συνολική επανεξέταση του μικρού *corpus* των απελευθερωτικών επιγραφών του Αιγινίου, με τις πληρέστερες και ορθότερες αναγνώσεις, την ορθή χρονολογική του κατάταξη, καθώς και την αποκάλυψη ενός νέου στρατηγού του Κοινού των Θεσσαλών των αυτοκρατορικών χρόνων, κατέδειξε τη συμβολή των επιγραφικών κειμένων στην ιστορική έρευνα.

MANUMISSION INSCRIPTIONS FROM AEGINION (KALABAKA)

MAIRI-ELEKTRA ZACHOU-KONTOGIANNI

The re-examination of the small corpus of manumissions coming from the ancient Aeginion, which has been located to the today's area of Kalabaka, thanks to a local honorary inscription reveals unknown till now sides of the ancient town's private and public life.

More complete and correct readings as well as a correct re-estimation of their chronological order have disclosed significant details concerning the institutional, religious, language (not only in the vocabulary, but also the nominal level), in other words the cultural tradition of this town of Thessaly during the late imperial era. The new reading gives, moreover, evidence that at the same period the town appoints as general of the thessalian federal state *Μνάσωνα Μνάσωνος*.

Finally, we strongly believe that the manumissions of Aeginion, preserved thanks to the use of its vehicles as building material during the byzantine and late byzantine period, clearly proves, once again, the very important contribution of the inscriptions to the historical research.

ZACHARIAS N. TSIRPANLIS

LA SPARTIZIONE DELL'IMPERO OTTOMANO E L'UTOPIA DEL TRATTATO DI PACE DI SÈVRES

1. Dopo i trattati di Versailles (28.6.1919), di Saint-Germain (10.9.1919), di Neuilly-sur-Seine (27.11.1919), e di Trianon (4.6.1920), il quinto e ultimo in ordine cronologico quello di Sèvres, firmato il 10 agosto 1920, regolava la spartizione dell'impero ottomano e come i vincitori alleati: inglesi, francesi, italiani e greci, approfittando della disfatta dei turchi, intendessero risolvere la questione d'Oriente secondo i loro interessi nazionali*.

Il testo del suddetto trattato, alquanto lungo, contiene 433 articoli¹. Al tavolo delle trattative siedono i rappresentanti di Gran Bretagna, Francia, Italia, Giappone, Armenia, Belgio, Grecia, Hegiaz, Polonia, Portogallo, Romania, Stato Serbo-Croato-Sloveno, Cecoslovacchia, da una parte, e Turchia dall'altra.

Le clausole fanno esplicito riferimento alle nuove frontiere della Turchia, cioè alla nuova situazione territoriale venutasi a creare con l'assegnazione di aree d'influenza, e alla formazione di diversi stati autonomi e indipendenti che sarebbero sorti su quello che era l'impero ottomano.

Data la sua vastità, mi limiterò all'esposizione degli articoli riguardanti le trasformazioni politiche, conseguenza dell'applicazione del trattato in questione sulle ormai ex terre ottomane della Tracia orientale, Asia Minore, Medio Oriente e Africa settentrionale. Per quel che riguarda Costantinopoli essa rimane

---

* Relazione presentata al Convegno internazionale di Studi su: *I trattati di Versailles fra ieri e domani* (Bibione, 31 maggio-4 giugno 2000).

1. Cf. il testo del trattato in francese: *Traité de paix entre les puissances alliées et associées et la Turquie du 10 août 1920 (Sèvres). Texte français. The Frontier between Armenia and Turkey as decided by President Woodrow Wilson*, Beyrouth-Liban 1970, 162 +22; il testo greco si trova presso la pubblicazione del Ministero Esteri, *Συνθήκαι Σεβρών*, Atene 1920, 101. Fondamentale rimane la monografia di P. C. Helmreich, *From Paris to Sèvres. The partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio 1974, 376.

la capitale del Gran Sultano (art. 36), ma la maggior parte della Tracia orientale fino a Tsatalza, 45 chilometri a ovest della città, compresa la costa europea dei Dardanelli, passa alla Grecia (art. 84). Anche la città di Smirne con un suo territorio ben delineato venne concessa all'amministrazione dei greci, sotto i diritti nominali del sultano (art. 65-83). Inoltre, la Turchia riconosceva il dominio greco su tutte le isole dell'Egeo (art. 84), eccezion fatta per il Dodecaneso e Kastellorizo che passano sotto la sovranità italiana (art. 122).

L'isola di Cipro occupata dal Regno Unito già dal 1878 e annessa allo stesso nel 1914 viene ora ufficialmente riconosciuta da parte del sultano come colonia inglese (art. 115-117).

Il regime dei Dardanelli e del Bosforo venne modificato: la navigazione di viene ora assolutamente libera sia in tempo di pace che di guerra. Una commissione internazionale degli Stretti, disarmati e neutralizzati, avrebbe dovuto sorvegliare sull'applicazione del nuovo regolamento (art. 37-61).

Ma è in Asia Minore che la trasformazione fu veramente impressionante. Lì emersero entità nazionali, fino ad allora oppresse e perseguitate dal governo ottomano. Così nacque in Anatolia lo stato indipendente dell'Armenia, che includeva i distretti di Erzerum, di Van, di Bitlis e di Trebisonda (art. 88-93).

Inoltre, per iniziativa di Gran Bretagna, Francia e Italia, era prevista la costituzione di uno stato autonomo, chiamato Curdistan, in quella regione abitata da varie tribù curde e compresa tra Armenia, Turchia, Siria, e Mesopotamia (art. 62-64).

Per la Turchia andavano definitivamente perduti i paesi arabi, cioè Arabia, Siria, Mesopotamia e Palestina. I tre ultimi sarebbero stati proclamati stati indipendenti dopo un periodo di amministrazione da parte di una potenza mandataria (art. 94-97).

In effetti, la Siria viene data ai francesi, la Mesopotamia e la Palestina invece passarono sotto mandato inglese. Per quel che riguardava la Palestina era prevista l'organizzazione di un centro nazionale del popolo israeliano.

Per di più, la Turchia avrebbe dovuto riconoscere come stato indipendente il regno di Higiáz o Hegiaz esteso nel settore nordoccidentale della penisola arabica, e che comprendeva i luoghi santi dei musulmani, La Mecca e Medina (art. 98-100).

Nell'Africa del Nord, il sultano rinunciava a tutti i suoi diritti sull'Egitto a favore della Gran Bretagna la quale fin dal dicembre del 1914 aveva imposto la sua protezione sul già citato paese (art. 101-112). Anche il territorio del Sudan rimaneva sotto il dominio anglo-egiziano; veniva ad essere sanzionata così una situazione cominciata nel 1889 e modificata nel 1899 (art. 113-114).

Il governo ottomano approvava il protettorato francese su Marocco e Tunisia, tal riconoscimento considerato come fatto nel 1912 e 1881, rispettivamente (art. 118-120).

Infine, il sultano rinunciava ad ogni diritto o privilegio sulla Libia, annessa già all'Italia secondo il trattato di Ouchy il 18 ottobre 1912 (art. 121).

2. Questi furono i punti più importanti del testo firmato a Sèvres nell'agosto del 1920 e riguardanti i cambiamenti territoriali nell'impero ottomano. In sostanza assistiamo ad una radicale trasformazione della regione del Mediterraneo Orientale. Nuovi stati, nuovi fattori, nuove correnti, nuove zone d'influenza economica, politica e militare emersero e si sostituirono al mondo stabile e «omogeneo» della Sublime Porta.

Da aggiungere che lo stesso giorno, sempre a Sèvres, furono firmati anche altri atti internazionali, come p.es. la convenzione anglo-francese-italiana, secondo cui la Cilicia, nell'Anatolia sudorientale, veniva accordata all'influenza francese, mentre le regioni di Adalia e di Konya si davano a quella italiana².

Lo studioso di oggi che percorre con fatica e perplessità tutti i testi citati si domanda se tanti interessi potessero essere coordinati, dato il variare delle relazioni umane. Certo è che prima del 1920 gli alleati si erano messi d'accordo per la spartizione dell'impero ottomano. Sono note le convenzioni stipulate tra francesi e inglesi il 16 maggio 1916 (accordo di Sykes-Picot), tra francesi, inglesi e italiani nell'aprile del 1917 (accordo di Saint-Jean-de-Maurienne), o le decisioni prese nella conferenza di Londra (febbraio 1920) e di San Remo (aprile 1920)³. In quelle sedi furono concordate modificazioni e scambi di terre tra gli interessati.

Comunque, l'edificio del nuovo regime stava cadendo. E lo strano è che tutti o quasi tutti i membri delle legazioni diplomatiche avevano intuito la mancanza di realismo, il senso teorico degli articoli di questo lungo trattato, e di conseguenza l'impossibilità della sua applicazione.

Si dice che il trattato di Sèvres rinforzò la coscienza nazionale dei turchi. Questo è vero per quanto concerne il rapido evolversi degli eventi. Il capo del movimento nazionalista turco Mustafà Kemal aveva già cominciato in Anato-

---

2. Si veda, *inter alia*, S. Lascaris, *Διπλωματική ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης (1914-1939)*, Thessaloniki 1954, 162-163, e l'articolo di A. Tounda-Fergadi, «Πολιτικές και διπλωματικές πτυχές ενός ατελεσφόρητου εγχειρήματος: η εφαρμογή της συνθήκης των Σεβρών», in: *Δελτίον της ιστορικής και εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 27 (1984) 279-298.

3. Lascaris, *op. cit.*, 154-155; J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris 1978, 33-34; J. L. Miège, *L'imperialismo coloniale italiano dal 1870 ai nostri giorni*, Milano 1976, 120-125.

lia, nel giugno del 1919, la sua attività politica e militare contro il governo ufficiale di Costantinopoli. La rottura definitiva tra Mustafà e il debole sultano Maometto VI avvenne dopo la firma del trattato di Sèvres. E fu nella grande assemblea nazionale di Angora che i firmatari del trattato, ivi compreso il primo ministro (il gran visir), vennero dichiarati traditori della patria.

E se queste furono le conseguenze che il trattato in questione suscitò in Turchia, una tempesta di proteste sollevò anche nei paesi europei. Ogni alleato, infatti, spinto alla difesa degli interessi della propria nazione, minava i piani e le iniziative dell'altro. Inghilterra e Francia mantenevano serie riserve sulla divisione tra di loro delle terre ottomane. L'Italia, frustrata nelle sue aspirazioni, manifestava il proprio malcontento e la propria insoddisfazione. Da notare che l'opinione pubblica inglese era divisa, non solo per il dinamismo di una lobby turcofila molto attiva, ma soprattutto per la grande risonanza che ebbe l'appello per la revisione del trattato fatto dal reggente dell'India, nel quale andava a sostenere la necessità della salvezza del prestigio dei musulmani e del sultanocaliffo.

C'è da segnalare inoltre che il presidente della Repubblica francese Raymond Poincaré non esitò a definire il trattato di Sèvres come più fragile delle famose porcellane del luogo dove venne firmato il testo in questione. Tre anni più tardi Poincaré confessò davanti al parlamento francese: «Lo abbiamo firmato con dolore, essendo sotto pressione, costretti a fare tale atto»⁴.

In una sola parola, questo accordo venne caratterizzato come «inutile». Nessun governo lo ratificò. Solo la Grecia con il suo esercito, divisa anch'essa tra i sostenitori del primo ministro Eleuterio Venizelos e del re Costantino, si impegnò a realizzare quel piano maestoso della «Grande Idea». Ma ogni suo tentativo di realizzazione era condannato sin dall'inizio al naufragio.

3. Frattanto la diplomazia di Mustafà Kemal lavorava ed andava ottenendo grandi successi che si concretizzavano nella concessione da parte della Russia, il 16 marzo 1921, dei distretti di Kars e Ardahan, nella proclamazione della piena libertà di traffico commerciale nei Dardanelli, riconoscendovi per la piena sovranità militare della Turchia. L'Italia da parte sua, nel giugno dello stesso anno, non solo si affrettò a sgombrare la regione di Adalia, conservando il diritto allo sfruttamento delle miniere di carbone di Eraclea in Asia Minore, ma, su consiglio del conte Carlo Sforza, prese posizione favorevole ai turchi. La

---

4. Sp. Markezinis, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος IV*, Atene 1968, 274, 275, 290; v. anche il relativo capitolo nell'opera collettiva: *Ιστορία του ελληνικού έθνους XV* (1978) 139-143.

Francia, il 20 ottobre 1921, con l'accordo di Henri Franklin Bouillon, firmato ad Angora, rinunciava alle sue aspirazioni sulla Cilicia, eccezion fatta per il distretto di Alessandretta; così riconosceva *de facto* il governo di Kemal e ne sosteneva l'armamento⁵.

Dal canto suo la Gran Bretagna, malgrado i buoni propositi del primo ministro David Lloyd George verso Venizelos, aveva dichiarato a suo tempo che non avrebbe potuto contribuire in alcun modo al prolungamento della guerra contro i turchi⁶. Questi meglio organizzati ed equipaggiati grazie all'armamento francese, italiano e russo⁷, sfruttando la stanchezza e l'indebolimento morale ed economico dell'esercito greco, e per ultimo anche le discordie interne ai partiti in Grecia, arrivarono, nell'agosto 1922, alla vittoria decisiva. Ne seguì il disfacimento del fronte greco, l'incendio della città di Smirne, la strage e l'espulsione delle popolazioni greche e armene di Ionia⁸. Nello stesso tempo i soldati greci evacuavano Adrianopoli e la Tracia orientale.

Lloyd George non riuscì ad ottenere l'appoggio militare dei suoi alleati. Anzi, nel settembre del 1922, Poincaré ordinò alle truppe francesi di abbandonare Tsanak, sulla riva orientale dei Dardanelli; lo stesso ordine venne dato agli italiani, suscitando così il malcontento degli inglesi, che sfociò in una discussione di estrema violenza tra Poincaré e George Nathaniel Curzon di Kedleston, ministro degli Esteri.

Infine, nell'11 ottobre 1922, turchi, greci e inglesi firmarono a Mudanya l'armistizio che segnava il trionfo dei Kemalisti. Nel mese seguente il sultanato di Costantinopoli veniva abolito, e così volente o nolente la revisione del trattato di Sèvres s'imponeva, ma sotto nuove condizioni eccezionalmente favorevoli per la neonata Repubblica turca⁹.

4. Da una posizione di forza e con grande durezza i turchi, ex vinti della prima guerra mondiale ed ora vincitori dei greci, cominciarono i negoziati a Losanna, ai quali parteciparono anche i russi. Dopo lunghe e faticose discussioni fu redatto e firmato il 24 luglio 1923 il testo definitivo del trattato composto di 143 articoli e accompagnato da diverse convenzioni e protocolli¹⁰. Tutta l'Asia Mi-

5. Duroselle, *op. cit.* (n. 3) 34; Miège, *op. cit.* (n. 3) 170.

6. Markezinis, *op. cit.* (n. 4) 291, 306.

7. Cf. A. L. Macfie, «The revision of the treaty of Sèvres: the first phase (August 1920-September 1922)», *Balkan Studies* 24 (1983) 57-88.

8. Particolari interessanti si veda nella monografia di M. Llewellyn Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor, 1919-1922*, London 21998.

9. Duroselle, *op. cit.* (n. 3) 35.

10. Il trattato in greco è stato pubblicato dal Ministero Esteri, con il titolo: *Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιουλίου 1923*, Atene 1923 (ristampa a-

nore, la Tracia orientale, le due isole Imvros e Tenedos di fronte ai Dardanelli, furono restituite alla Turchia. Venne confermato all'Italia il possesso del Dodecaneso che l'occupava già *jure bellico* dal 1912. I Dardanelli rimasero disarmati, e nuovi ordinamenti si imposero per la libera navigazione. Furono anche abolite le capitolazioni, privilegi commerciali e giurisdizionali costituiti in Turchia dal XVI secolo. Inoltre, per la prima volta veniva deciso lo scambio obbligatorio di popolazioni turche di Grecia e greche di Turchia.

Si trattava di 1.400.000 persone che dovevano da un giorno all'altro cambiare luogo e modo di vita¹¹. Era un duro provvedimento che mirava alla purificazione nazionale e alla omogeneità dei due popoli. Dallo scambio furono esclusi i greci che abitavano a Costantinopoli, e i musulmani della Tracia occidentale. Questa eccezione funzionò, col passare del tempo, a danno della Grecia, in quanto la ricca e numerosa comunità greca di Costantinopoli fu distrutta nel 1955¹², mentre quella musulmana rimase integra e va accrescendosi a tutt'oggi.

5. In Medio Oriente e nell'Africa del Nord non avvenne quasi nessun cambiamento di terre. Le grandi Potenze mantennero i possessi loro accordati, a titolo di mandato o annessione, secondo quanto previsto nel trattato di Sèvres. In tal modo la Gran Bretagna continuò a tenere Cipro e conservò i mandati nei paesi arabi (Palestina, Iraq, Transgiordania, Egitto e Sudan); la Francia non perse i mandati o i protettorati di Siria, Libano, Tunisia e Marocco; l'Italia guadagnò definitivamente la Libia e il Dodecaneso.

Nel trattato di Losanna non si accenna minimamente all'Armenia e al Kurdistan, come se questi due popoli fossero spariti dall'Universo. La Turchia repubblicana non riconobbe e non riconosce a tutt'oggi il genocidio degli Armeni né uno stato indipendente per i Curdi. Ottanta anni dopo i trattati di pace, questi popoli cercano ancora pace e giustizia.

In conclusione, il trattato di Sèvres rappresenta il sogno mai realizzato per la spartizione dell'impero ottomano, e in particolare dell'Asia Minore. Il mondo arabo affrancato dal dominio dei turchi passò sotto la protezione degli Europei e finì per diventare una zona calda per i troppi interessi intrecciati.

La carta politica del Medio Oriente cambierà nel corso o dopo la seconda

---

nastatica presso le edizioni di Papazissis, con introduzione e commenti, Atene 1994). Per le lunghe trattative a Losanna vale consultare il libro voluminoso del Ministero Esteri: *1919-1940. Ελληνικά διπλωματικά έγγραφα III* [20.11.1922 - 24.7.1923], Atene 1994.

11. Cf. D. Kitsikis, *Ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. 1280-1924*, Atene 1988, 183-195.

12. Cf. il recente libro di Ch. Christidis, *Τα Σεπτεμβριανά (Κωνσταντινούπολη και Σύμφωνη 1955)*, Atene 2000, ivi la bibliografia precedente.

guerra mondiale, quando i popoli della regione acquisteranno la loro indipendenza. D'altra parte il trattato di Losanna rappresenta la dura realtà, e regola in quadri più durevoli le relazioni tra Grecia, Turchia e paesi europei, relegando, per□ , nell'oblio i diritti delle minoranze etniche.

Η ΜΟΙΡΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΟΥΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ ΤΩΝ ΣΕΒΡΩΝ

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Η πέμπτη συμφωνία ειρήνης μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο που υπογράφηκε στις Σέβρες την 10η Αυγούστου 1920 δεν είχε από την αρχή λειτουργικό χαρακτήρα ούτε προοπτική εφαρμογής. Κατά τον συγγραφέα, τα ουτοπικά στοιχεία της εν λόγω συμφωνίας επισημαίνονται στις ακόλουθες κατευθύνσεις:

α) Στην αλληλοϋπονόμευση των επιδιώξεων των μεγάλων Δυνάμεων που προσυπέγραψαν το κείμενο της συμφωνίας, ιδιαίτερα της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας, της Ιταλίας· οι διπλωματικοί εκπρόσωποι, αλλά και η κοινή γνώμη των χωρών αυτών, πίστευαν ότι τα συμφωνηθέντα δεν μπορούσαν να εφαρμοσθούν.

β) Στη διαπλοκή και σύγκρουση συμφερόντων σε τεράστια γεωγραφική κλίμακα, δηλ. στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, τη Μικρά Ασία, την Εγγύς Ανατολή, τη Βόρεια Αφρική.

γ) Στην ανατροπή του σουλτανικού κατεστημένου μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία και στην ανάληψη της εξουσίας από την αναδυόμενη εθνικιστική παρτάξη.

δ) Στην οικονομική και στρατιωτική αδυναμία της διπλωματικά απομονωθείσας Ελλάδας. Η διχασμένη ηγεσία της, η έντονη επιβίωση του εθνικού ρομαντισμού του 19ου αι., η έλλειψη γενικά ρεαλισμού ευνόησαν ακόμη περισσότερο τη μη εφαρμογή των συμφωνηθέντων, ιδιαίτερα στη Μι-

κρά Ασία και στην Ανατολική Θράκη.

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

ΤΙΣ ΕΣΤΙΝ; ΟΥΧΙ ΚΛΕΨΥΔΡΑ; (Αριστοφάνης, *Σφῆκες*, 858):
Μια ομάδα ιδιόμορφων αγγείων της αρχαϊκής εποχής

στὸν Γιώργο

I

Τα ιδιόμορφα αγγεία που είναι γνωστά στην έρευνα¹ με το συμβατικό όνομα

---

1. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στις συναδέλφους στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Ελ. Στασινοπούλου, Ρ. Προσκυνητοπούλου και Χρ. Αβρονιδάκη που με βοήθησαν με χρήσιμες υποδείξεις και κάθε είδους διευκολύνσεις. Για την αποστολή φωτογραφιών και για χρήσιμες πληροφορίες ευχαριστώ θεμά τους Β. Bundgaard-Rasmussen, I. Plyina, U. Kärstner, A. Κάουφμαν-Σαμαρά, S. Matheson, J. Mertens, H. Pflug, A. Schmölder-Veit, U. Sinn, A. Villing, I. Wehgartner, D. Williams και το D.A.I. της Ρώμης. Για διάφορες διευκολύνσεις και χρήσιμες πληροφορίες ευχαριστώ επίσης τους Ντ. Ανδριανού, Μ. Ευσταθίου, Ε. Ζυμή, Ph. Kaplan, K. Kilinski II, F. Knauss, E. Κουντούρη, Β. Kreuzer, E. Langridge-Νώττ, C. Larsen, Δ. Μαλαμίδου, Π. Παπαγγελή, Στ. Πασπαλά, Α. Σίδερη, Κ. Sport, Μ. Τιβέριο και C. Weber-Lehmann. Πολύτιμη βοήθεια στη μελέτη μου πρόσφερε το αντίγραφο της «κλεψύδρας» που κατασκεύασε ο άξιος κεραμίστας Γιώργος Δαλαμβέλας από τις Μαργαρίτες Ρεθύμνης, βασισμένος σε φωτογραφίες και σχέδια του παραδείγματος από την Τανάγρα (αρχ. κατ. **B2**). Με το αντίγραφο στάθηκε δυνατό να πειραματιστώ σχετικά με τις ιδιότητες του αγγείου αυτού, με τη βοήθεια των φίλων φυσικομαθηματικών Μ. Μοδιώτη, Γ. Θεοδοσίου και Μ. Σαριδάκη.

Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από τα αντίστοιχα Μουσεία, εκτός από τις περιπτώσεις που σημειώνεται διαφορετική προέλευση.

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες (βιβλιογρ. D.A.I.), χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

Deonna 1909: W. Deonna, «Vases à surprise et vases à puiser le vin», *Bulletin de l'Institut national génevois* 38 (1909) 207-233.

Kilinski 1986: K. Kilinski II, «Boeotian Trick Vases», *AJA* 90 (1986) 153-158.

Κόκκου-Βυριδή 1999: Κ. Κόκκου-Βυριδή, *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα 1999.

Kurtz και Boardman 1971: D. C. Kurtz και J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Λονδίνο 1971.

«κλεψύδρες» ή, σπανιότερα, «σφαιρικοί σίφωνες»² αποτελούν μια μικρή ομάδα που περιλαμβάνει δεκαοκτώ γνωστά παραδείγματα, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από αττικά και βοιωτικά κεραμικά εργαστήρια της υστεροαρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής. Το σώμα τους είναι σχεδόν σφαιρικό και εντελώς κλειστό στο επάνω μέρος, όπου διαμορφώνεται ένα διακοσμητικό κομβίο, το οποίο συνήθως έχει τη μορφή σφαιρικής ή κωνικής προεξοχής. Ο ώμος σχηματίζει ενιαίο περιγράμμα με το σώμα (εκτός από το νεότερο σωζόμενο παράδειγμα αρ. κατ. **A11**³). Η βάση τους είναι συνήθως απλή δισκοειδής ή δακτυλιόσχημη και ο πυθμένας είναι διάτρητος (ηθμοειδής). Έχουν οριζόντια αψιδωτή λαβή που είναι κοίλη εσωτερικά και επικοινωνεί με το σώμα του αγγείου μέσω δύο οπών που ανοίγονται στα αντίστοιχα σημεία ένωσης (διακρίνονται στην εικ. 9). Στο ανώτερο σημείο της λαβής υπάρχει μια μικρή οπή, η οποία συχνά έχει ωσειδές σχήμα και ελαφρώς πεπλατυσμένη επιφάνεια, είναι δηλαδή διαμορφωμένη έτσι ώστε να κλείνει όχι με κάποιο βύσμα αλλά με τον αντίχειρα. Ως προς τις διαστάσεις τους είναι αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους, με σώμα που φτάνει κατά μέσο όρο τα 8 ως 13 εκ. σε ύψος⁴, λαβή που υψώνεται συνήθως κατά 3 ως 5 εκ. περισσότερο και με μέγιστη διάμετρο από 8 ως 13,6 εκ.

Για να χρησιμοποιήσει κανείς μια «κλεψύδρα», πρέπει να την κρατήσει από τη λαβή αφήνοντας την επάνω οπή ανοιχτή και να τη βυθίσει σε ένα δοχείο με υγρό (εικ. 1α). Το υγρό θα εισχωρήσει στον εσωτερικό χώρο του αγγείου μέσω της ηθμοειδούς βάσης και, σύμφωνα με την αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων με ίδιο υγρό, θα φτάσει σε τέτοιο ύψος ώστε η ελεύθερη επιφάνεια του υγρού τόσο στο δοχείο όσο και μέσα στην «κλεψύδρα» να είναι στο ίδιο οριζόντιο επίπεδο διότι οι πιέσεις στις επιφάνειες αυτές θα είναι ίσες με την ατμοσφαιρική. Κατόπιν ο χρήστης πρέπει να κλείσει την οπή με τον αντί-

Μαλτέζος 1902: Κ. Μαλτέζος, «Η κλεψύδρα παρά τους αρχαίους», *AE* 1902, 17-30.

Technau 1938: W. Technau, «Schwarzfigurige Vasen der Sammlung Conte Faina in Orvieto», *RM* 53 (1938) 91-137.

Turnbull 1981: L. Turnbull, στον τόμο: H. A. Shapiro (επιμ.), *Art, Myth and Culture: Greek Vases from Southern Collections*, Ν. Ουλεάνη 1981, 138-139, σφ. 54.

Vierneisel και Kaeser 1990: K. Vierneisel και B. Kaeser (επιμ.), *Kunst der Schale, Kultur des Trinkens*, Μόναχο 1990.

Zahn 1899: R. Zahn, «Zur Midasvase aus Eleusis», *AM* 24 (1899) 339-344.

2. Για το όνομα των αγγείων βλ. αναλυτικά παρακάτω. Στη συνέχεια θα χρησιμοποιώ το συνηθέστερο όνομα «κλεψύδρα».

3. Με έντονα στοιχεία θα δηλώνεται στο εξής ο αριθμός που έχει κάθε «κλεψύδρα» στον κατάλογο που βρίσκεται στο τέλος της μελέτης.

4. Με εξαίρεση την πρωιμότερη και μεγαλύτερη από όλες «κλεψύδρα» **A1**, το σώμα της οποίας έχει ύψος 17,5 εκ.

Ειγ. 1. Η «κλειψύδρα» (αντίγραφο) έχει γεμίσει με νερό και η οπή κλείνεται με τον αντίχειρα (α), στη συνέχεια ανασύρεται και το νερό δε χύνεται διότι η οπή παραμένει κλειστή (β), μέχρι να ανασηκωθεί ο αντίχειρας οπότε το αγγείο αδειάζει με καταϊόνιση (γ). Φωτογραφίες της συγγραφέως.

χειρα και να ανασηκώσει το αγγείο (εικ. 1β). Το υγρό δε χύνεται διότι το βάρος του εξισορροπείται από τη δύναμη που ασκεί ο ατμοσφαιρικός αέρας κάθετα στον ηθμοειδή πυθμένα. Κατόπιν πρέπει να αφήσει ελεύθερη την επάνω οπή και το αγγείο αδειάζει με καταίονιση από τον πυθμένα (εικ. 1γ). Με μικρές κινήσεις του αντίχειρα μπορεί κανείς να ελέγξει την ποσότητα του καταίγισμού και συνεπώς τη διάρκεια και την ένταση της ροής. Επιπλέον, πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός ώστε να ασκεί μεγάλη πίεση στην οπή, γιατί ακόμη και η παραμικρή μετατόπιση του δακτύλου αφήνει τον αέρα να εισχωρήσει, με αποτέλεσμα το υγρό να διαρρέψει από την ηθμοειδή βάση.

Η λειτουργία που περιέγραψα είχε διευκρινιστεί ήδη από τον Clermont-Ganneau το 1899⁵. Από τότε έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για το όνομα και τη χρήση των αγγείων αυτών, θέματα τα οποία θα συζητήσω στη συνέχεια.

Πρέπει ωστόσο να αναφέρω ότι αγγεία που λειτουργούν με παρόμοιους μηχανισμούς, που εκμεταλλεύονται δηλαδή την ατμοσφαιρική και υδροστατική πίεση για να επιτύχουν την ελεγχόμενη ροή υγρού, είχαν κατασκευαστεί πολύ πριν από τα μέσα του βου αι. π.Χ., οπότε χρονολογούνται τα παλαιότερα παραδείγματα του συγκεκριμένου σχήματος που μας ενδιαφέρει εδώ. Ήδη από την Εποχή του Χαλκού αλλά και έως την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο συναντούμε σποραδικά αρκετά αγγεία διαφόρων μεγεθών και σχημάτων (συνήθως οινοχόες ή αρυβαλλοειδή) που γεμίζουν με καταβύθιση μέσω μίας ή περισσότερων οπών στη βάση τους και έχουν πολύ στενό στόμιο ή μια μικρή οπή στη λαβή, έτσι ώστε να αδειάζουν με ελεγχόμενη ροή από τον πυθμένα⁶ (ένα παράδειγμα στην

5. Clermont-Ganneau, «Une éponge américaine», *RA* 34 (1899) 323-328.

6. Βλ. Deonna 1909. *Ο ίδιος*, «Vases à puiser les liquides et vases à surprise», *RA* 4 (1916) 49-250. G. A. S. Snijder, «Eine Zaubervase im Allard Pierson Museum zu Amsterdam», *Mnemosyne* III.5 (1937) 40-52. CVA Συλλογής Robinson 3, 13. Technau 1938, αρ. 8 και 10. R. Hampe κ.ά., *Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg. Neuerwerbungen 1957-1970*, Mainz 1971, 8 αρ. 16, πίν. 10. K. Wallenstein, «Der Aryballos im Aryballos», *AA* 87 (1972) 458-474. Μ. Α. Τιβέριος, *Ο Λυδός και το έργο του*, Αθήνα 1976, 65-66. R. B. Koehl, «The Functions of Aegean Bronze Age Rhyta», στον τόμο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981, 179-188. Kilinski 1986. D. Williams, «Greek potters and their descendants in Campania and southern Etruria, c. 720-630 B.C.», στον τόμο: J. Swaddling (επιμ.), *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum*, Λονδίνο 1986, 296. F. Lissarrague, *Un flot d'images: Un esthétisme du banquet grec*, Παρίσι 1987, 49-55, 86, 296. Vierneisel και Kaeser 1990, 268-269 [B. Kaeser]. G. Argoud, «Vases béotiens à débit contrôlé», στον τόμο: *Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα 1996, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών 3 α'* (2000) 395-396. Α. Κ. Χωρέμης, «Ιδιότυπα αγγεία από τα ελληνοιστικά νεκροταφεία της Χαλκίδας», *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνοιστική Κεραμική*, Αθήνα 2000, 358-360. Μ. Α. Tiverios, «A new Krater-Psykter in the J. Paul Getty Museum», στον τόμο: *Zona*

Εικ. 2α-β. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο 14.30.21. Αρχαϊκή οينوχόη με ηθμοειδή πυθμένα, από τις Σάρδεις. Gift of Subscribers to the Fund for Excavations at Sardis, 1914.

εικ. 2)⁷. Η αναλυτική αναφορά στα αγγεία αυτά ξεφεύγει από το πλαίσιο της συζήτησής μας και το ζήτημα των ποικίλων μορφών και χρήσεών τους θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ανεξάρτητης μελέτης.

Σημειώνω μόνο ότι αρκετά από τα παραπάνω αγγεία, καθώς επίσης και οι «κλειψύδρες» μας, συσχετίστηκαν από ορισμένους μελετητές με την ευρύτερη κατηγορία της κεραμικής που είναι γνωστή στην έρευνα με το συμβατικό όρο «αγγεία για φάρσες» (*trick-vases*)⁸. Κοινό χαρακτηριστικό των αγγείων αυτών είναι ότι η συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, απλή και τυπική εξωτερική τους εμφάνιση κρύβει μια περίπλοκη εσωτερική διαμόρφωση (λ.χ. πώματα ενωμένα με το σώμα, διπλοί πυθμένες ή τοιχώματα, κρυφές οπές στο εσωτερικό και στη βάση κτλ.). Οι «κλειψύδρες» μας, ωστόσο, δεν έχουν τίποτα να κρύψουν. Εάν οι κεραμείς ήθελαν κάτι τέτοιο, θα μπορούσαν λ.χ. να ανοίξουν την οπή ελέγχου της ροής στο κάτω, αθέατο, μέρος της λαβής, όπως για παράδειγμα έκανε ο κατασκευαστής των δύο ερυθρόμορφων καμπανικών αμφορίσκων που

Archeologica: Festschrift für H.-P. Isler, Βόννη 2001, 421-431. H. Mommsen, «Siegreiche Gespannpferde», *AntK* 45 (2002) 29-30, σμμ. 17-18.

7. Αρχαϊκή οينوχόη από τη νεκρόπολη των Σάρδεων, έργο τοπικού εργαστηρίου, τώρα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, αρ. 14.30.21. Υ: 16,8 εκ., χωρητικότητα 600 κυβ. εκ. Η λαβή της είναι συμπαγής ενώ το στόμιό της έχει τη μορφή κεφαλής κριού, στην κορυφή της οποίας υπάρχει μια πολύ μικρή οπή. Βλ. C. Butler, *Sardis I: The Excavations, 1910-1914*, Leiden 1922, 119-120, εικ. 126: αριστερά.

8. Βλ. παραπάνω σμμ. 6.

βρίσκονται σήμερα στη Βοστώνη και στο Άμστερνταμ⁹ και όπως κάνουν οι σύγχρονοι παραδοσιακοί κεραμίστες που κατασκευάζουν ποτήρια και κανατάκια-παιχνίδια με κυρφές οπές κάτω από τη λαβή¹⁰.

II

Ανέφερα ήδη ότι τα αγγεία μας είναι γνωστά ως «κλειψύδρες» ή, σπανιότερα, ως «σίφωνες»¹¹. Οι σίφωνες, ωστόσο, θα πρέπει να αποσυσχετιστούν εντελώς από το σχήμα που εξετάζουμε εδώ. Οι φιλολογικές μαρτυρίες διασώζουν αρκετά στοιχεία γι' αυτούς, αλλά οι παλαιότερες αναφορές είναι εξαιρετικά λακωνικές και η μόνη ουσιαστική πληροφορία που αποκομίζουμε είναι ότι οι σίφωνες χρησιμοποιούνταν για την άντληση του κρασιού¹². Από μεταγενέστερες πηγές γίνεται φανερό ότι ο όρος *σίφων* χρησιμοποιήθηκε σε διαφορετικά συμφραζόμενα για διάφορα αντικείμενα που αντιστοιχούν στους σύγχρονους σωλήνες και (όσο κατόρθωσα τουλάχιστον να ελέγξω) πουθενά δεν αναφέρεται ότι οι σίφωνες είχαν ηθμό¹³. Με τους σίφωνες έχουν ταυτισθεί με μεγάλη πιθανότητα ορισμένα επιμήκη αντικείμενα (ίσως από καλάμι) που εικονίζονται σε αρχαϊκά μελανόμορφα αγγεία και συγκεκριμένα σε σκηνές μετάγγισης και πώλησης λαδιού και κρασιού¹⁴.

9. Snijder, *ό.π.* (σημ. 6).

10. Γνωστά ως «μαριόλικα» και «κούπες της δικαιοσύνης»: X. Βαλιάνος – Μ. Παδουβά, *Κρητικά αγγεία του 19ου και 20ού αιώνα*, Βώροι 1986, 61, αρ. 77-78. Μ. Γιαννοπούλου – Ε. Γρασία – Μ. Παδουβά, *Η κεραμική των Μαργαριτών*, Μαργαρίτες 2001, 26.

11. Βλ. λ.χ. ARV² 626: «*siphon-vase*». CVA Κοπεγχάγης 3, πίν. 120,2: «*siphon spherique*». D. von Bothmer, *The Art Bulletin* 57 (1975) 120: «*a fancy siphon strainer*».

12. Ευριπίδης, *Κύκλωψ* 439. Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* 556-557.

13. Βλ. RE III A1, 268-269 λ. «*siphon*» (Hammer-Jensen). Επίσης, Ήρων, *Πνευματικά I*, Προοίμιο, 203-204: *τὸν σίφωνα καθεῖναι χαλκοῦν, τουτέστι σωλῆνα λεπτόν*. Βλ. και Μαλτέζος 1902, 21-22. CVA Συλλογῆς Robinson 3, 13. Α. Χατζηδημητρίου, *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίων στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικῶν χρόνων*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1997, 237-241.

14. Βλ. C. Tronchetti, *Materiale del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia V: Ceramica attica a figure nere*, Ρώμη 1983, 113-115, για μια πελική του Ζ. της Βοστώνης 01.8035 και για σχετική βιβλιογραφία. Έναν ακόμη σίφωνα μπορούμε ίσως να αναγνωρίσουμε και σε μια ερυθρόμορφη παράσταση συμποσίου σε κύλικα του Ζ. του Λονδίνου E55 στη Φλωρεντία: ο οινόχοος παις κρατά μικρή πρόχου και ένα επίμηκες ευθύγραμμο αντικείμενο, το ένα άκρο του οποίου κάμπτεται ελαφρά και καταλήγει σε ελαφρώς πεπλατυσμένο στόμιο: βλ. D. Buitron-Oliver, *Douris. A Master-Painter of Athenian Red-Figure Vases*, *Kerameus* 9 (1995) 86, αρ. E1 (Φλωρεντία, Vagnoville 48), πίν. 117. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση ενός αμφορέα της Κυπρογεωμετρικής ΙΙΙ περιόδου (Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο, 1938/XI-2/3) όπου εικονίζεται μια καθιστή γυναίκα (θεά:) που πίνει από αγγείο χρησιμοποιώντας επιμήκη σωλήνα-σίφωνα: Β. Καραγιώργης, *Κύπρος*, Λευκωσία 2002, 179-180, εικ. 367.

Το όνομα «κλεψύδρα» αποδόθηκε στα αγγεία μας, διότι η λειτουργία και το σχήμα τους συσχετίστηκε με ορισμένες μαρτυρίες των αρχαίων γραπτών πηγών, τις σημαντικότερες από τις οποίες θα συζητήσουμε στη συνέχεια.

Η παλαιότερη πηγή μας είναι το απόσπασμα Β 100 του Εμπεδοκλή που διασώζει ο Αριστοτέλης¹⁵. Παραθέτω το τμήμα που μας ενδιαφέρει εδώ:

- ... ὥσπερ ὅταν παῖς
κλεψύδρην [κλεψύδρη: Diels] παίζουσα διειπετέος χαλκοῖο
10 εὔτε μὲν αὐλοῦ πορθμὸν ἐπ' εὐειδὶ χερὶ θεῖσα
εἰς ὕδατος βάρπησι τέρην δέμας ἀργυρέοιο,
οὐδεις ἄγγοςδ' ὄμβρος ἐσέρχεται, ἀλλὰ μιν εἶργει
ἀέρος ὄγκος ἔσωθε πεσῶν ἐπὶ τρήματα πυκνά,
εἰσόκ' ἀποστεγάσῃ πυκινὸν ῥόον· αὐτὰρ ἔπειτα
15 πνεύματος ἐλλείποντος ἐσέρχεται αἴσιμον ὕδωρ.
ὥς δ' αὐτῶς, ὅθ' ὕδωρ μὲν ἔχη κατὰ βένθεα χαλκοῦ
πορθμοῦ χωσθέντος βροτέωι χοροῖ ἡδὲ πόροιο,
αἰθήρ δ' ἐκτὸς ἔσω λελημένος ὄμβρον ἐρύκει,
ἀμφὶ πύλας ἡθμοῖο [ἰσθμοῖο: codd.] δυσηχέος ἄκρα κρατύνων,
20 εἰσόκε χερὶ μεθῆι, τότε δ' αὖ πάλιν, ἔμπαλιν ἢ πρὶν,
πνεύματος ἐμπίπτοντος ὑπεκθέει αἴσιμον ὕδωρ.

... όπως όταν το κορίτσι
που παίζει την κλεψύδρα με τον αστραφτερό χαλκό.
Όσο κλείνει με το όμορφο χέρι του το στόμιο του αυλού
βυθίζοντάς την στο απαλό σώμα του ασημένιου νερού,
ούτε σταγόνα νερό δεν μπαίνει μέσα στο αγγείο, γιατί το εμποδίζει
ο όγκος του αέρα που από μέσα πιέζει τις πυκνές οπές,
ὥσπου να ξεσκεπάσει <το κορίτσι> την ορημητική ροή. Τότε,

15. Απόσπ. Β 100 (έκδ. Diels-Kranz) = Αριστ., *Περὶ Ἀναπνοῆς* 473a15-474a5. Βλ. και Αέτιος 4, 22, 1. Βλ. και J. Bollack, *Empédocle II: Les origines*, Παρίσι 1969, 204-207. Γ. Τζαβάρας, *Η ποίηση του Εμπεδοκλή*, Αθήνα 1988, 156-161. Μ. R. Wright, *Empedocles: The Extant Fragments*, Λονδίνο ²1995, 128-129, 244-248. Από την πλουσιότερη παλαιότερη βιβλιογραφία για το απόσπασμα, παραπέμπουμε σε ορισμένα μόνο άρθρα που διευκρινίζουν σημεία χρήσιμα για τη δική μας συζήτηση: J. U. Powell, «The simile of the clepsydra in Empedocles», *CIQ* 17 (1923) 172-174, που συγχεί την «κλεψύδρα» με τη χρονομετρική κλεψύδρα, όπως και αρκετοί που τον ακολουθούν έως σήμερα. Η. Last, «Empedokles and his clepsydra again», *CIQ* 18 (1924) 169-173. D. Furley, «Empedocles and the Clepsydra», *JHS* 77 (1957) 31-34. Κ. Wilkens, «Wie hat Empedokles die Vorgänge in der Klepsydra erklärt? Bemerkungen zu Fragment Β 100», *Hermes* 95 (1967) 129-140. D. O'Brien, «The effect of a simile», *JHS* 90 (1970) 146-157, 168-169, 176-179.

εισέρχεται το νερό στη θέση του αέρα που φεύγει.

Με τον ίδιο τρόπο, όταν το νερό σκεπάσει το βυθό του χάλκινου σκεύους, ενώ το στόμιο και το πέρασμα κλείνονται από το ανθρώπινο χέρι, ο αέρας που είναι έξω, από τον πόθο του να μπει μέσα, εμποδίζει το νερό, καθώς κυριεύει τα όρια γύρω από τις πύλες του κακόηχου περάσματος, ώσπου <το κορίτσι> να βγάλει το χέρι. Και τότε, αντίστροφα από πριν, καθώς ο αέρας μπαίνει από ψηλά, τρέχει κάτω το αντίστοιχο νερό.

Ο Εμπειροκλής στο απόσπασμα αυτό αναπτύσσει τη θεωρία του για την εισπνοή και την εκπνοή των ζώων μέσω «συρίγγων» που απλώνονται κάτω από την επιφάνεια του σώματος, και χρησιμοποιεί μια εκτεταμένη παρομοίωση της αναπνοής με το παιχνίδι της κλεψύδρας που παίζει ένα κορίτσι. Από το κείμενο του Εμπειροκλή προκύπτουν ορισμένα ζητήματα σε σχέση με τα θέματα που μας ενδιαφέρουν εδώ.

Το πρώτο είναι ότι σχεδόν όλοι οι κώδικες γράφουν *κλεψύδρην*, λέξη που ο Diels διόρθωσε σε *κλεψύδρη* (δοτική του μέσου). Θα πρέπει, ωστόσο, να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας την άποψη του Bollack¹⁶, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν χρειάζεται να διορθώσουμε χωρίς λόγο ένα κείμενο που παραδίδεται ομόφωνα και έχει νόημα. Επομένως, και σύμφωνα με την ερμηνεία του, η έννοια της φράσης είναι ότι «το κορίτσι παίζει την κλεψύδρα» (ανάλογα λ.χ. με το *παιδιάν παίζειν*) και όχι ότι «παίζει με ένα αντικείμενο που ονομάζεται κλεψύδρα». Πάντως η προτεινόμενη διόρθωση του Diels υιοθετήθηκε όχι μόνο από τους μεταγενέστερους εκδότες και μελετητές, αλλά και από όλους τους ερευνητές που ασχολήθηκαν από αρχαιολογική άποψη με τα αγγεία μας. Έτσι επικράτησε η άποψη ότι στον 5ο αι. π.Χ. υπήρχε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο που ονομαζόταν «κλεψύδρα», γεγονός που δεν προκύπτει από καμία μαρτυρία εκτός από το κατά Diels διορθωμένο απόσπασμα B100. Εάν όμως μείνουμε πιστοί στο αρχαίο κείμενο θα πρέπει να δεχτούμε ότι μέχρι και τον 5ο αιώνα η λέξη *κλεψύδρα* χρησιμοποιούνταν πιθανότατα για να περιγράψει μια συγκεκριμένη λειτουργία (γεγονός που έδωσε και την ονομασία στο παιχνίδι της κλεψύδρας), δηλαδή την εισροή και απορροή του νερού λόγω της υδροστατικής και ατμοσφαιρικής πίεσης. Με την αρχή της κλεψύδρας μπορούσαν να λειτουργούν διαφορετικά μεταξύ τους σκεύη, αρκεί να είχαν ηθμό ή οπή στη βάση και στενό στόμιο ή κοίλη λαβή με οπή ελέγχου της ροής, σαν τα σκεύη δηλαδή που αναφέραμε ήδη στην αρχή της συζήτησής μας και σαν μερικά ακόμη που θα συναντήσουμε στη συνέχεια.

16. J. Bollack, *Empédocle III: Les Origines - Commentaire 2*, Παρίσι 1969, 485. Πβ. Wright, *ό.π.*, 247, για τη διόρθωση του Diels.

Ένα άλλο πρόβλημα που προκύπτει από τον υποτιθέμενο συσχετισμό των αγγείων μας με το αντικείμενο που χρησιμοποιούσε το κορίτσι του Εμπεδοκλή είναι ότι τα δικά μας είναι πήλινα, ενώ εκείνο (όπως και αν ονομαζόταν) ήταν χάλκινο¹⁷ και μάλιστα το ακριβές του σχήμα δεν προκύπτει με σαφήνεια από το σωζόμενο κείμενο. Οι λέξεις που αναφέρει ο Εμπεδοκλής είναι: *τήματα πυκνά, πορθμός, αὐλός, πόρος και πύλας ἠθμοῖο*, που παραδίδεται και ως *πύλας ἰσθμοῖο* σε ορισμένους κώδικες —αλλά αυτό δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για τη συζήτησή μας, διότι τα *τήματα πυκνά* δηλώνουν ότι σίγουρα υπήρχε ἠθμός. Θα μπορούσε, επομένως, το αντικείμενο που χρησιμοποιούνταν για το παιχνίδι της κλεψύδρας να ήταν ένα χάλκινο σκεύος (*ἄγγος*) με επίμηκες και στενό στόμιο και ἠθμό στη βάση. Ορισμένα χάλκινα αγγεία που έχουν σωθεί ανταποκρίνονται στην παραπάνω περιγραφή και μπορούν να μας δώσουν μια ιδέα για τη μορφή του χάλκινου αγγείου με το οποίο έπαιζε το κορίτσι¹⁸. Έχουν μικρό ωοειδές σώμα (Υ: 6 εκ. περίπου), με οπές διά-

17. Ο Bollack, *ό.π.*, 485-488, προσπάθησε να αποδείξει ότι η λέξη *χαλκός* που αναφέρεται δύο φορές στο απόσπασμα αφορά το δοχείο στο οποίο βυθίζεται το αντικείμενο και όχι το ίδιο το αντικείμενο που χρησιμοποιεί το κορίτσι. Τα επιχειρήματά του ωστόσο δεν είναι πειστικά και αποτελούν λήψη του ζητουμένου, διότι προϋποθέτουν ρητά αλλά αναπόδεικτα ότι το αντικείμενο που κρατά το κορίτσι του Εμπεδοκλή ταυτίζεται με τις δικές μας «κλεψύδρες», οι οποίες είναι πήλινες· άρα, κατά τον Bollack, το βυθιζόμενο δοχείο δεν μπορεί να είναι χάλκινο. Γι' αυτό, άλλωστε, πρότεινε για το στίχο 9 τη γραφή *δι' εὔπετέος χαλκοῖο*.

Θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι υπήρχαν χάλκινα αγγεία πανομοιότυπα με τα πήλινά μας και τα οποία δεν έχουν σωθεί. Χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση αυτή, θα πρέπει να σημειωθεί ότι μια τέτοια κατασκευή θα παρουσίαζε τεχνικές δυσκολίες, γιατί βασικά χαρακτηριστικά των πήλινων παραδειγμάτων είναι αφενός το περίκλειστο αεροστεγές σώμα και αφετέρου η κοίλη αψιδωτή λαβή. Θα μπορούσαν βεβαίως να σφουρηλατήσουν δύο ημισφαιρικά χάλκινα ελάσματα, να ανοίξουν δύο οπές στο ένα και ἠθμό στο άλλο και κατά κάποιο τρόπο να τα ενώσουν αεροστεγώς μεταξύ τους (βλ. λ.χ. τους δύο χάλκινους επιχρυσωμένους αρυβάλλους του βου αι. π.Χ. στο Μουσείο της Θήρας, αρ. 1781 και 1782, από τον τάφο αρ. 1 της ΒΑ Σελλάδας: Ν. Ζαφειρόπουλος, «Ανασκαφή Θήρας», ΠΑΕ 1961, 200). Θα είχαν όμως πρόβλημα με την κατασκευή και την αεροστεγή στερέωση της λαβής, διότι είναι γνωστό ότι οι οριζόντιες λαβές των χάλκινων αγγείων ήταν πάντοτε χυτές και συμπαγείς (όπως και οι βάσεις), για να αντέχουν στο βάρος του περιεχομένου τους (βλ. λ.χ. Ι. Βοκοποπούλου, *Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης στην Αρχαιότητα*, Αθήνα 1997, 17). Για το λόγο αυτό, εάν κάποτε υπήρχαν χάλκινα αγγεία, πανομοιότυπα ως προς το μέγεθος και το σχήμα με τα πήλινα που εξετάζουμε εδώ, θα πρέπει να ήταν εξ ολοκλήρου χυτά.

18. Γνωρίζω τέσσερα παρόμοια μεταξύ τους χάλκινα αγγεία της ελληνιστικής(;) εποχής και συγκεκριμένα:

Α) Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 7994. Από το Γαλαξείδι. Αζέραιο εκτός από τμήμα του πυθμένα που έχει συμπληρωθεί. Υ: 30,5 εκ. (λαβή 25 εκ., σώμα 5,5 εκ.). Δ μέγ (στον ώμο): 5,4 εκ. Χωρητικότητα: στο σώμα 73 κυβ. εκ. και στη λαβή-αυλό 4 κυβ. εκ.

Εικ. 3. Αθήνα, Ε.Μ. 7994.
Χάλκινο αγγείο από το
Γαλαξείδι.

σπαρτες περιμετρικά στο κατώτερο τρίτο του ύψους τους. Στο παράδειγμα του Εθνικού Μουσείου της Αθήνας (εικ. 3), που είχα την ευκαιρία να εξετάσω από κοντά, διαπίστωσα ότι η επάνω οριζόντια επιφάνεια του σώματος κλείνει ερμητικά με έναν ξεχωριστά κατασκευασμένο δίσκο με οπή στο κέντρο. Στο σημείο αυτό στερεώνεται η χυτή ευθύγραμμη και κοίλη λαβή, η οποία έχει οκταγωνική διατομή, όπως και η λαβή ενός άλλου παραδείγματος στη Βοστώνη. Στο επάνω άκρο της έχει δύο πτερύγια-λαβές (δεν υπάρχουν στο αγγείο της Βοστώνης, ενώ από το χάλκινο του Βερολίνου σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα του σώματος), που χρησιμεύουν για την ανάρτηση του σκεύους αλλά και για τον ευκολότερο χειρισμό του κατά την άντληση.

Μήπως, λοιπόν, στο κείμενο του Εμπεδοκλή υπονοείται η χρήση ενός ανάλογου σκεύους; Ίσως έχει σημασία το γεγονός ότι το παιδί που παίζει είναι κορίτσι. Έχοντας υπόψη ότι άφθονο νερό που θα μπορούσε κανείς να ξοδεύει για παιχνίδια υπήρχε μόνο στις κρήνες

Βλ. Zahn 1899, 341-344, εικ. 4. Μαλτέζος 1902, 17-23. Deonna 1909, 220 και σημ. 5.

Β) Βοστώνη, Museum of Fine Arts. Υ: 21,7 εκ. Υ σώματος: 6 εκ. Η ευθύγραμμη λαβή έχει οκταγωνική τομή εκτός από το επάνω άκρο της, όπου στρογγυλεύει για να διευκολύνεται προφανώς η χρήση της. Εγγράφατα γεωμετρικά μοτίβα (γλωσσωτά και τεθλασμένες γραμμές) διακοσμούν το σώμα. Βλ. *Museum of Fine Arts Boston, Annual Report 1899*, 50, σφ. 40. Deonna 1909, 220 και σημ. 6.

Γ) Ο Deonna 1909, 220 και σημ. 4 αναφέρει ότι στο Βερολίνο υπάρχουν δύο χάλκινα παραδείγματα, ένα από τα οποία δημοσιεύεται από τον R. Zahn, «Antike Weinschöpfer und Vexiergefässe», *Die Umschau* V.12 (1901) 228, εικ. 1. Στο *Museum of Fine Arts Boston, Annual Report 1903*, 75, σφ. 83, αναφέρεται ότι στο Βερολίνο υπάρχει μόνο ένα χάλκινο. Η U. Kästner με πληροφόρησε ότι το αγγείο του Zahn χάθηκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ στο αρχείο των Staatliche Museen δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ύπαρξη και δεύτερου αγγείου. Σήμερα στο Βερολίνο υπάρχει μόνο ένα μικρό χάλκινο θραύσμα με οπή στο μέσον (Δ: 6,4 εκ. Υ: περ. 2 εκ., νέος αρ. 33080), το οποίο μπορεί να είναι ό,τι απέμεινε από το αγγείο του Zahn ή από το άλλο χάλκινο που αναφέρει ο Deonna.

Δ) Ο Deonna 1909, 220 σημειώνει ότι ένα παρόμοιο χάλκινο αγγείο «αναφέρεται στον Κατάλογο Συλλογής Hoffmann».

και στα ποτάμια, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το κοριτσάκι έπαιζε το παιχνίδι της κλεψύδρας με κάποιο χάλκινο ηθιωτό χρηστικό σκεύος, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες που συγκεντρώνονταν λ.χ. στις κρήνες για να γεμίσουν νερό για το σπίτι. Ένα σκεύος συνηθισμένο στην καθημερινή ζωή, ώστε να είναι οικείο στον αναγνώστη το παράδειγμα του Εμπεδοκλή. Τα χάλκινα αντικείμενα που εξετάσαμε ήταν σκεύη καθημερινής χρήσης και θα μπορούσαν να συσχετιστούν με το περιβάλλον της κρήνης, στην οποία υποθέσαμε ότι έπαιζε το κοριτσάκι του Εμπεδοκλή. Βεβαίως ένα τέτοιο αντικείμενο θα μεταφερόταν στην κρήνη για να καθαριστεί, διότι έχει πολύ μικρή χωρητικότητα, και επομένως δεν θα χρησιμοποιείτο για τη μετάγγιση νερού αλλά για την άντληση-διύλιση και μετάγγιση μικρής ποσότητας λαδιού, κρασιού ή κάποιου άλλου υγρού¹⁹ που θα φυλασσόταν σε δοχεία με μακρύ και στενό λαιμό (όπως υποδηλώνει το επίμηκες σχήμα τους).

Σημειώνω, τέλος, ότι το όνομα των χάλκινων αγγείων είναι άγνωστο. Ήδη οι παλαιότεροι μελετητές έχουν προσέξει ότι το υλικό, το σχήμα και οι ιδιότητές τους ανταποκρίνονται με μεγάλη ακρίβεια στο ανώνυμο *κατασκευασμάτιον πρὸς τὸ οἶνοχοεῖν χρήσιμον* που περιγράφει αναλυτικά ο Ήρων (*Πνευματικά* 17)²⁰. Υπάρχουν ωστόσο και αρκετά ακόμη ονόματα αγγείων, γνωστά από τις αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες, που θα μπορούσαν να ανταποκρίνονται στα μικρά αυτά χάλκινα σκεύη (αναφέρω ενδεικτικά: *ἐλαιηρὰ ἐπίχυσις*, *οἰνήρουσις*, *ἐπαρυστήρ* και *ἐπαρυστρίς*, *ἀντλητήρ*, *ἀντλήτις* κ.ά.). Είναι προφανές ότι η έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί μόνο σε υποθέσεις, διότι οι περιγραφές που δίνουν τα σχετικά κείμενα είναι από ανεπαρκείς έως ανύπαρκτες²¹.

Η παλαιότερη αναφορά της λέξης *κλεψύδρα* ως ονόματος που χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ανήκει στον Αριστοφάνη και αφορά τη δικαστική-χρονομετρική κλεψύδρα²². Στον 4ο αιώνα ο Αριστοτέλης παρα-

19. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Μαλτέζου 1902, 22.

20. Στην αττική εικονογραφία μπορεί πιθανόν να αναγνωριστεί μία τουλάχιστον απεικόνιση μιας παρόμοιας «ηθμοειδούς αρύταινας» (ο όρος δικός μου) σε ερυθρόμορφο όστρακο από το Κέρης που αποδίδεται στον κύκλο του Ζ. της Εφέτριας. Στο όστρακο εικονίζεται νεαρός οινοχόος που σεβρίζει σε κύλικα με μια αρύταινα με ευθύγραμμη λαβή και σώμα που καλύπτεται από μελανές στιγμές, οι οποίες μπορεί βέβαια να υποδηλώνουν κάποια διακόσμηση, μπορεί όμως και να δείχνουν την ύπαρξη ηθμού στο σημείο αυτό: βλ. CVA Μόσχας 4, Μουσείο Πούσκιν, πίν. 44, 5, αρ. M-1124.

21. Βλ. Μαλτέζος 1902, 22-23. Η αρχαιότερη αναφορά σε σκεύος ανάλογης εξειδικευμένης χρήσης αφορά την *οἰνήρουσιν*: Αριστοφάνης, *Άχαρνής*, 1067-1068: *φέρει τὴν οἰνήρουσιν, ἔν' οἶνον ἐγγέω*.

22. *Άχαρνής* 693, 425/4 π.Χ. Για την κλεψύδρα που βοήθησε στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας βλ. S. Young, «An Athenian Clepsydra», *Hesperia* 8 (1939) 274-284. Το αγγείο χρο-

θέτει, όπως είδαμε, το απόσπασμα του Εμπεδοκλή για το παιχνίδι της κλεψύδρας που παίζεται με ένα χάλκινο ηθμωτό σκεύος, ενώ σε άλλο κείμενο του αναφέρεται σε πειράματα του Αναξαγόρα και του Εμπεδοκλή, οι οποίοι, όπως μας λέει, έλκιναν τον αέρα μέσα σε κλεψύδρες (τις οποίες όμως δεν περιγράφει) και φούσκωναν ασκούς για να αποδείξουν ότι δεν υπάρχει το λεγόμενο κενόν αλλά ότι *ἔστι τι ὁ ἀήρ*²³. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Αριστοτέλης αναφέρεται και στη χρονομετρική κλεψύδρα, την οποία περιγράφει ως αγγείο με αυλίσκο απορροής, διαφορετικό δηλαδή τόσο από το χάλκινο του Εμπεδοκλή όσο και από τα πήλινα αγγεία που εξετάζουμε εδώ²⁴.

Αργότερα, επικράτησε η χρήση του όρου κυρίως για τη χρονομετρική κλεψύδρα²⁵, χωρίς ωστόσο να ξεχαστούν και οι άλλες εκδοχές. Έτσι, ο συγγραφέας των ψευδοαριστοτελικών *Προβλημάτων* σχολιάζει τα πειράματα του Αναξαγόρα και φαίνεται ότι πειραματίζεται και ο ίδιος με μια κλεψύδρα χωρίς όμως να αναφέρεται στο υλικό της²⁶. Σύμφωνα με το κείμενό του, η κλεψύδρα που χρησιμοποιεί αποτελείται από έναν *αὐλόσ*, δηλαδή ένα στέλεχος κοίλο στο εσωτερικό του που επικοινωνεί με το σώμα του αγγείου, το οποίο αποκαλεί *κωδία*, προφανώς επειδή θα είχε σχήμα πεπιεσμένης σφαιράς. Στην *κωδία* υπάρχει *ἠθμός* από *τρήματα πυκνά*. Αν κλείσει κάποιος το άκρο του αυλού, αναφέρει το κείμενο, και βυθίσει την κλεψύδρα καθέτως, το νερό δεν εισέρχεται. Αν όμως τη βυθίσει πλαγίως, το νερό εισέρχεται διότι, σύμφωνα πάντα με την ερμηνεία του κειμένου, ο αέρας που υπάρχει μέσα βγαίνει από τις οπές που βρίσκονται *ἀπέναντι* από εκείνες που βυθίστηκαν, γιατί ο αέρας κινείται σε ευθεία γραμμή. Αυτό, συνεχίζει ο ψευδο-Αριστοτέλης, δεν μπορεί να συμβεί όταν βυθίζουμε καθέτως την κλεψύδρα, γιατί ο αέρας δεν μπορεί να διαφύγει σε ορθή γωνία, επομένως *διὰ τὸ πεφράχθαι τὰ ἄνω, μένει <ενν. ο αέρας> περὶ τὰ πρῶτα τρυπήματα*.

Είναι προφανές ότι το σχήμα και οι ιδιότητες της ψευδοαριστοτελικής κλεψύδρας μοιάζουν πολύ με τα αντίστοιχα αγγεία που εξετάζουμε εδώ.

νολογείται γύρω στο 400 π.Χ., χωράει 6,4 λίτρα νερό (δηλ. δύο χόες) η απορροή του οποίου διαρκεί 6 λεπτά. Τόσο η κλεψύδρα αυτή όσο και οι μεταγενέστερες εξελίξεις της κλεψύδρας (λ.χ. τα υδραυλικά ωρολόγια με ισοταχή ροή του νερού) δε θα μας απασχολήσουν εδώ. Χρήσιμο για τα σχετικά θέματα είναι το λ. Klepsydra, 2 της RE XI 1 (1921) 807-809 (Thalheim). Βλ. επίσης πρόσφατα: D. Allen, «A Schedule of Bountaries: an Exploration, Launched from the Water-Clock, of Athenian Time», *GaR* 43 (1996) 157-168.

23. Βλ. λ.χ. *Φυσικά*, 213a217. *Περὶ Οὐρανοῦ*, 294b20, 309a20.

24. *Ἀθηναίων Πολιτεία* 67,2-3: *κλεψύδραι αὐλίσκουσ ἔχουσας ἔκρουσ, εἰς ἃς τὸ ὕδωρ ἐνχέουσι πρὸς ὃ δεῖ λέγειν τὰς δίκας*.

25. Βλ. σημ. 22 και RE XI 1 (1921) 807, λ. Klepsydra, 1 (Geiger).

26. *Προβλήματα*, 914b9-915a.

Πειραματιζόμενη με τη δική μου «κλεψύδρα»-αντίγραφο διαπίστωσα ότι πράγματι γεμίζει με νερό όταν τη βυθίσει κανείς πλαγίως, είναι όμως προφανές ότι αυτό δεν γίνεται επειδή ο αέρας βγαίνει από τις απέναντι οπές διότι δεν υπάρχουν τέτοιες, αφού όλες οι οπές βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο του πυθμένα²⁷. Η κλεψύδρα όμως των *Προβλημάτων* φαίνεται ότι είχε οπές διάσπαρτες σε περισσότερα από ένα οριζόντια επίπεδα, ανάλογα ίσως με τα χάλκινα αγγεία που εξετάσαμε προηγουμένως, διότι, όπως είδαμε παραπάνω, το κείμενο αναφέρει σαφώς οπές που βρίσκονται χαμηλότερα και απέναντι από άλλες²⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο του Σιμπλίκιου, ο οποίος σχολιάζοντας το *Περί Ούρανοῦ* του Αριστοτέλη περιγράφει την κλεψύδρα ως αγγείο με πλατιά ηθμοειδή βάση και στενό στόμιο, το οποίο στην εποχή του (6ος αι. μ.Χ.) ονομάζουν *ὕδράρπαγα*²⁹. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον εάν μπορούσαμε να διερευνήσουμε την καταγωγή της ονομασίας αυτής, όσο κατόρθωσα όμως να ελέγξω ο *ὕδράρπαξ* του Σιμπλίκιου είναι λέξη *ἄπαξ*. Θα ήταν

27. Η «κλεψύδρα» μας γεμίζει εξαιτίας της διαφορετικής πίεσης που ασκείται στην επιφάνεια του πλαγίως βυθισμένου ηθμοειδούς πυθμένα της. Δηλαδή τα σημεία που βρίσκονται πιο κοντά στην επιφάνεια του δοχείου εμβάπτισης δέχονται μικρότερη πίεση από τα σημεία εκείνα του πυθμένα της που βρίσκονται βαθύτερα μέσα στο δοχείο.

28. Ένα άλλο σημείο στο οποίο τα αγγεία μας διαφοροποιούνται από το αναφερόμενο στο ψευδοαριστοτελικό κείμενο είναι το εξής: ο συγγραφέας αναφέρει πως όταν γεμίσει κανείς την κωδία με νερό, κατόπιν κλείσει τον αυλό, αναποδογυρίζει την κλεψύδρα και, τέλος, ανοίξει πάλι το στόμιο του αυλού, τότε το νερό δεν αρχίζει αμέσως να τρέχει από το άνοιγμα του αυλού, αλλά η ροή αρχίζει μετά από λίγο, διότι το νερό δεν βρισκόταν στο στόμιο του αυλού, αλλά ήταν σε επαφή με τον ηθμό. Στις «κλεψύδρες» μας όμως δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, αντίθετα, όπως διαπίστωσα πειραματιζόμενη με το αντίγραφο, το νερό ρέει αμέσως από την ανεστραμένη «κλεψύδρα», διότι το ωθεί ο αέρας που εισέρχεται από τον ηθμό. Το ίδιο θα συνέβαινε και με οποιοδήποτε αγγείο είχε έστω και μία μόνο δεύτερη οπή εκτός από το στόμιο του. Το φαινόμενο που περιγράφεται στα *Προβλήματα* θα μπορούσε να παρουσιαστεί μόνο εάν το αγγείο είχε μόνο ένα στενό στόμιο (όπως εάν αναποδογυρίζαμε ένα μπουκάλι γεμάτο νερό) και επομένως το σημείο αυτό παραμένει δυσερμήνευτο. Βλ. και G. E. R. Lloyd, *Αρχαία Ελληνική Επιστήμη*, μτφ. Χ. Μπάλλα, Αθήνα 1996, 150, για φιλολογικές μαρτυρίες που αναφέρονται στη δημιουργία αυτού που σήμερα θα ονομάζαμε «μερικό κενό».

29. *Εἰς τὸ δεύτερον τῶν Ἀριστοτέλους περὶ οὐρανοῦ*, 294b13 (ἐκδ. J. L. Heiberg, *Commentaria in Aristotelem Graeca*, VII, Βερολίνο 1894, 524, 18-25): *παράδειγμα φέρει τὸ ἐν ταῖς κλεψύδραις ὕδωρ. κλεψύδρα δὲ ἐστὶν ἀγγεῖον στενόστομον πλατυτέραν ἔχον βάσιν μικραῖς ὀπαῖς κατατετημένον, ὃ νῦν ὕδράρπαγα καλοῦσι· καθιεμένου γὰρ εἰς ὕδωρ τοῦ ἀγγείου ἐπιληφθέντος τοῦ ἄνω στομίου οὐκ εἰσεῖσι τὸ ὕδωρ διὰ τῶν ὀπῶν διὰ τὸ ἀθρόον τὸν ἀέρα τὸν ἐν αὐτῷ ἀντερεῖδεν τῷ ὕδατι καὶ κωλύειν τὴν ἄνω πάροδον αὐτοῦ τῷ μὴ ἔχειν, ὅπου αὐτὸς μεταστατὴ ἀφαιρεθέντος δὲ τοῦ ἐπιληφτός τοῦ ἄνω στόμιον εἰσεῖσι τὸ ὕδωρ τοῦ ἀέρος ὑπεξισταμένου αὐτῷ.*

ίσως χρήσιμο να την καθιερώναμε στο εξής ως συμβατικό όνομα για τα αγγεία μας, προκειμένου να τα διαχωρίζουμε από τις χρονομετρητικές κλεψύδρες, χωρίς να χρειαζόμαστε τα εισαγωγικά στην αρχή και το τέλος της λέξης. Αλλά και πάλι θα έπρεπε να βάλουμε τα εισαγωγικά στη λέξη «*ύδράρπαξ*». Γι' αυτό ας αφήσουμε το θέμα αυτό ανοιχτό για την ώρα. Το βέβαιο είναι ότι η κλεψύδρα με την οποία πειραματιζόταν ο Αναξαγόρας, το χάλκινο ηθμωτό σκεύος που χρησιμοποιούσε το κοριτσάκι του Εμπεδοκλή, οι δύο κλεψύδρες που αναφέρει ο Αριστοτέλης, εκείνη του ψευδο-Αριστοτέλη και ο *ύδράρπαξ* του Σιμπλίκιου δεν ήταν αγγεία πανομοιότυπα αλλά αγγεία με παρόμοια λειτουργία. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα της πολυμορφίας που θα μπορούσαν να έχουν τα παραπάνω αγγεία μας δίνει ο *τίτρος*, που αναφέρεται σε ταλμουδικές πηγές ως αγγείο για την άντληση κρασιού και έχει ταυτιστεί με ορισμένα πήλινα αγγεία του βου αι. μ.Χ. που έχουν επίμηκες σώμα, ηθμωτή βάση και μικρή κυκλική κοίλη λαβή με οπή στο επάνω μέρος³⁰.

III

Στην αρχή της μελέτης ανέφερα ότι οι περισσότερες από τις δεκαοκτώ «κλεψύδρες» που γνωρίζω κατασκευάστηκαν κυρίως σε αττικά και βοιωτικά κεραμικά εργαστήρια μέσα σε διάστημα περίπου πενήντα ετών³¹. Συγκεκριμένα, έντεκα από αυτές είναι αττικές (**A1-A11**), τρεις είναι βοιωτικές (**B1-B3**), ενώ από τις υπόλοιπες τέσσερις οι δύο τουλάχιστον θα μπορούσαν να προέρχονται από την Αττική ή τη Βοιωτία: η **A1**, που έχει ομοιότητες τόσο με τα αττικά, όσο και με τα βοιωτικά παραδείγματα, και η χαμένη σήμερα **A2** που ήταν κάποτε στο εμπόριο αρχαιοτήτων της Αθήνας.

Τα τρία παλαιότερα παραδείγματα (**A1-A3**) δημιουργήθηκαν στον αττικό κεραμικό στο τρίτο τέταρτο του βου αιώνα, είναι δηλαδή περίπου σύγχρονα μεταξύ τους αλλά δεν είναι πανομοιότυπα. Τα δύο δημοσιευμένα παραδείγματα **A1** (εικ. 4) και **A3**, διαφέρουν μεταξύ τους στις διαστάσεις, στο προφίλ αλλά και τον αριθμό των οπών της βάσης (βλ. Κατάλογο και Συνοπτικό Πίνακα), γεγονός που έχει κάποια σημασία εάν σκεφτούμε ότι ο αριθμός των οπών δεν είναι πάντοτε ανάλογος με το μέγεθος του αγγείου και επιπλέον επηρεάζει άμεσα την ταχύτητα εισροής και απορροής του περιεχομένου, σε συνάρτηση βεβαίως με τη διάμετρο των οπών αυτών. Ως προς τη διακόσμηση

30. M. Dayagi-Mendels (επιμ.), *Drink and be Merry: Wine and Beer in Ancient Times*, Ιερουσαλήμ 1999, 68-69.

31. Εκτός από την «κλεψύδρα» **A11** που είναι νεότερη και το σχήμα της διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα αγγεία της ομάδας.

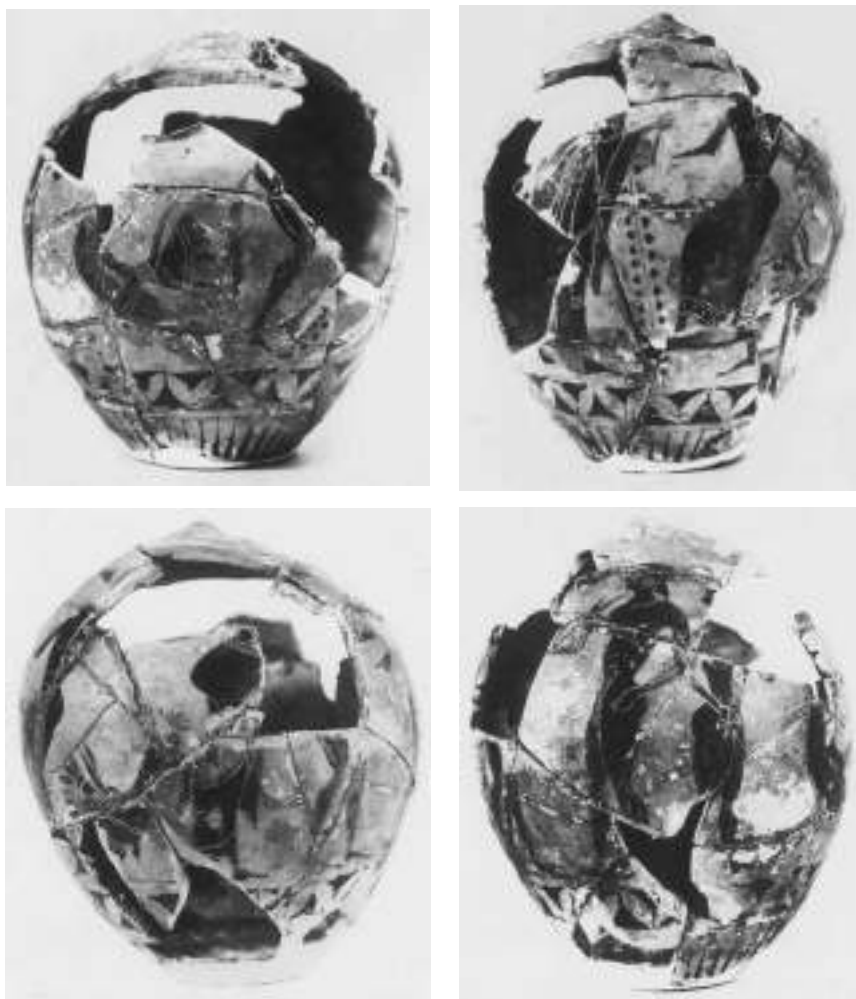
Εικ. 4α-γ. Παρίσι, Λούβρο CA 822. Αττική «κλεψύδρα» Α1.

χαρακτηριστικό είναι ότι το σώμα των αγγείων χωρίζεται σε ζώνες, δύο στο μικρότερο **A3** και τρεις στο μεγαλύτερο **A1**. Επίσης οι αγγειογράφοι διαχωρίζουν την κύρια και την πίσω όψη των αγγείων, συνδυάζοντας μία κύρια μυθολογική παράσταση μαζί με μία εμφανώς δευτερεύουσα σκηνή: στο **A1** Ηρακλής και λιοντάρι της Νεμέας/τέσσερις άνδρες, στο **A3** Μίδας και Σιληνός/σκηνή θυσίας ή σποράς. Ανάλογα με τις διαστάσεις κάθε αγγείου, η κύρια παράσταση τοποθετείται στη ζώνη ανάμεσα στις λαβές (**A1**) ή στη ζώνη της κοιλιάς (**A3**). Ως διαχωριστικά μοτίβα τοποθετούνται κάτω από τις λαβές λιοντάρια (**A1**) ή ανθέμια (**A3**).

Στη μετάβαση προς το τελευταίο τέταρτο του βου αιώνα μπορεί να τοποθετηθεί η «κλεψύδρα» **A4** (εικ. 5), η οποία αφενός διατηρεί στοιχεία της παλαιότερης παράδοσης, όπως λ.χ. ο διαχωρισμός των δύο όψεων (διονυσιακή και ομοερωτική σκηνή αντίστοιχα, με πετεινούς κάτω από τις λαβές) και η ανάπτυξη της διακόσμησης σε ζώνες, αλλά οι κατώτερες ζώνες έχουν απλώς παραπληρωματικά μοτίβα (κάτω ακτίνες περιμετρικά και αμέσως από πάνω ζώνη με φύλλα αφημένα στο χρώμα του πηλού), ενώ η εικονιστική της παράσταση αναπτύσσεται σε μία μόνο ζώνη καθ' ύψος, όπως στην επόμενη ομάδα των «κλεψύδρων».

Η νεότερη αυτή ομάδα αντιπροσωπεύεται από έξι αττικές «κλεψύδρες» (**A5-A10**, τελευταίο τέταρτο βου αι.) που παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιογένεια ως ομάδα σε σύγκριση με τις πρωιμότερες. Έχουν παρόμοιες διαστάσεις (βλ. Κατάλογο και Συνοπτικό Πίνακα), δακτυλιόσχημη βάση και μελαμβαφές το κάτω μέρος της κοιλιάς, εκτός από μια ταινία που αφήνεται στο χρώμα του πηλού. Όλες έχουν σχεδόν σφαιρικό σώμα, εκτός από την **A6** που είναι ωοειδής και, επιπλέον, είναι η μοναδική σωζόμενη «κλεψύδρα» με διακόσμηση στη λαβή (κλαδί κισσού κατά μήκος της κάθε όψης). Σε όλες τις «κλεψύδρες» της νεότερης ομάδας η παράσταση καλύπτει όλο το διαθέσιμο ύψος, εκτός από την **A8** (εικ. 7) που διατηρεί το χωρισμό σε ζώνες. Δε θεωρώ ζώνη τα φυλλόσχημα μοτίβα που ζωγραφίζονται περιμετρικά του κομβίου στα αγγεία **A6** και **A9** (εικ. 8). Ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι εκλείπει πλέον ο σαφής διαχωρισμός των δύο όψεων. Σε δύο «κλεψύδρες» η παράσταση αναπτύσσεται ενιαία περιμετρικά: αγροτική σκηνή στην **A7**, αρπαγή Θέτιδας από τον Πηλέα στην **A10**. Στα υπόλοιπα τέσσερα αγγεία επαναλαμβάνεται, με μικροδιαφορές, το ίδιο θέμα και στις δύο όψεις: ερωτοτροπίες στην **A5** (εικ. 6), καθαριστής στην **A6**, διονυσιακή σκηνή στις **A8** και **A9**. Ως διαχωριστικά μοτίβα κάτω ή και γύρω από τις ρίζες της λαβής οι αγγειογράφοι τοποθετούν Σειρήνες (**A5**) ή ανθέμια (**A6** και **A8**).

Το τελευταίο στάδιο στην εξέλιξη της αττικής «κλεψύδρας» φαίνεται ότι

Εικ. 5α-δ. Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ Ky1898-1/2. Αττική «κλεψύδρα» **A4**.

αντιπροσωπεύει το μελαμβαφές παράδειγμα **A11** από το Φάληρο (εικ. 9)³². Διαφέρει από όλες τις υπόλοιπες διότι έχει πόδι αντί για τη συνήθη απλή δακτυλιόσχημη ή δισκοειδή βάση, και κυλινδρικό σώμα αντί για το σύνηθες σφαιρικό ή ωοειδές. Μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. ή λίγο

---

32. Για τις πιθανές παραλλαγές/επιβιώσεις του σχήματος της αττικής «κλεψύδρας» στον 5^ο/4^ο αι. π.Χ. βλ. σημ. 35.

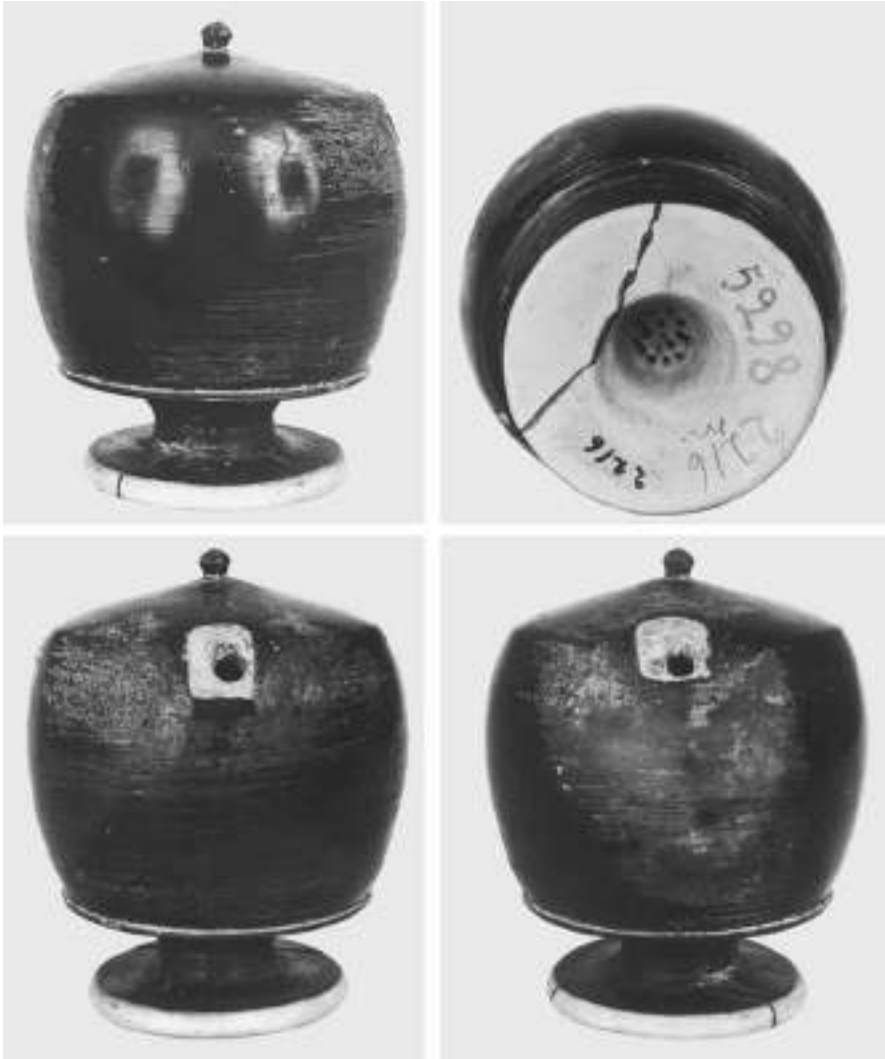
Εικ. 6α-β. Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ Ο.1911.292. Αττική «κλεψύδρα» **A5**.

Εικ. 7α-β. Κοπεγχάγη, Εθνικό Μουσείο, Dept. of Classical and Near Eastern Antiquities ABC 1020. Αττική «κλεψύδρα» **A8**.

Εικ. 8α-ε. Würzburg, Μουσείο
Martin von Wagner H 4639.
Αττική «αλεψύδρα» Α9.

Εικ. 9α-δ. Αθήνα, Ε.Μ. 2216. Αττική μελαμβαφής «κλεψύδρα» **A11**.

πριν, όπως προκύπτει από τη σύγκριση με μελαμβαφή αγγεία που έχουν ορισμένες ομοιότητες ως προς τις διαστάσεις και το προφίλ όπως οι μικρές λεκανίδες ή πυξίδες με πώμα³³.

33. Βλ. λ.χ. Β. Α. Sparkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery, The Athenian Agora XII* (1970) αρ. 1269 και 1271, πίν. 42 (α' μισό του 5ου αι. π.Χ.).

Στο βοιωτικό κεραμικό ανήκουν με βεβαιότητα τρεις «κλεψύδρες». Οι **B1** και **B2** (η **B3** είναι γνωστή μόνο από περιγραφή και θεωρείται χαμένη) έχουν σχεδόν ίδιες διαστάσεις (βλ. Κατάλογο και Συνοπτικό Πίνακα), σφαιρικό σώμα, επίπεδη βάση και ανεπτυγμένο πλαστικό κομβίο. Παλαιότερη θεωρείται η **B1** (εικ. 10) που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα και διακοσμείται με φυτικά σχηματοποιημένα μοτίβα στο ανώτερο τμήμα της, ενώ το κάτω μισό του σώματος είναι μελαμβαφές. Το μελανό επίχρυσμα καλύπτει εντελώς τα επόμενα (και νεότερα;) παραδείγματα **B2** (εικ. 11) και **B3**, τα οποία όμως είναι πολύ δύσκολο να χρονολογηθούν.

Οι ηθμοειδείς πυθμένες των βοιωτικών αγγείων **B1** και **B2** παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η «κλεψύδρα» **B1** κατέχει τα σκήπτρα ανάμεσα σε όλες τις άλλες με 171 οπές στη βάση. Ο κατασκευαστής της **B2** πρωτοτύπησε κι αυτός από την πλευρά του, γιατί χρησιμοποίησε διαβήτη για να χαράξει τρεις ομόκεντρους κύκλους στον πυθμένα έτσι ώστε να ανοίξει τις 72 συνολικά οπές σε οργανωμένη διάταξη. Η λεπτομέρεια αυτή είναι μάλλον ασυνήθιστη και απαντά (όσο μπορώ να γνωρίζω, διότι οι πυθμένες των αγγείων μας σπάνια εικονίζονται σε φωτογραφίες) σε μία ακόμη μελαμβαφή «κλεψύδρα» άγνωστης προέλευσης, τη **A1** η οποία έχει 45 οπές διατεταγμένες επίσης σε τρεις ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους. Το στοιχείο αυτό και η μελαμβαφή

Εικ. 10α-β. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο 57.11.1. Rogers Fund, 1957. Βοιωτική μελανόμορφη «κλεψύδρα» **B1**.

Εικ. 11α-γ.
 Αθήνα, E.M. 884.
 Βοιωτική μελαμβαφής
 «κλεψύδρα» **B2**.

διακόσμησή της παραπέμπουν στο βοιωτικό κεραμικό. Η βάση της όμως είναι δακτυλιόσχημη όπως σε αρκετές αττικές «κλεψύδρες», ενώ και τα δύο βοιωτικά αγγεία έχουν επίπεδη βάση. Είναι επομένως δύσκολο να αποδώσουμε με βεβαιότητα την «κλεψύδρα» **A1** είτε στον ένα είτε στον άλλο κεραμικό.

Με βάση τα έως σήμερα δεδομένα οι αττικές «κλεψύδρες» είναι αρχαιότερες των βοιωτικών. Σημειώνω ότι μια από τις παλαιότερες αττικές «κλεψύδρες», η **A1**, βρέθηκε στη Βοιωτία, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ότι οι Βοιωτοί εμπνεύστηκαν από τα ίδια τα αττικά αγγεία που έφταναν στην περιοχή τους. Θα μπορούσαμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι οι Βοιωτοί μιμήθηκαν εύκολα το σχήμα αυτό εξαιτίας της μακράς τοπικής τους παράδοσης στην κατασκευή ιδιόρρυθμων αγγείων, πολλά από τα οποία βασίζονται στις αρχές της ατμο-

σφαιρικής και υδροστατικής πίεσης και μάλιστα ορισμένα ίσως προηγούνται χρονικά από τα αντίστοιχα αττικά³⁴.

Οι προτιμήσεις των Βοιωτών γίνονται ακόμη περισσότερο εμφανείς από το γεγονός ότι παραλλαγές του τύπου της «κλειψύδρας» συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται (και να παράγονται;) στην περιοχή και κατά τον 5ο αιώνα. Αναφέρωμαι συγκεκριμένα σε τέσσερα αγγεία (δύο από τα οποία βρέθηκαν στη Βοιωτία) που σήμερα φυλάσσονται στη Χαϊδελβέργη, τη Βοστώνη, το Βερολίνο και το Βρετανικό Μουσείο αντίστοιχα (εικ. 12)³⁵. Έχουν παρόμοιες

34. Βλ. Kilinski 1986, και ο ίδιος, *Boiotian Black Figure Vases of the Archaic Period*, Mainz am Rhein 1990, 59. Για τις προτιμήσεις των Βοιωτών ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι στην περιοχή τους εισήχθησαν αρκετά ιδιόρρυθμα αγγεία: η αττική «κλειψύδρα» Α1, δύο αττικές «κλειστές κύλικες» (Kilinski 1986, 158 με βιβλιογραφία) αλλά και το γνωστό πλαστικό κορινθιακό αγγείο σε σχήμα Σατύρου που κρατά μεγάλη κύλικα-σκύφο (σήμερα στο Λούβρο, βλ. πρόσφατα Argoud, *ό.π.* [σημ. 6] 397-398 με βιβλιογραφία).

35. Α) Χαϊδελβέργη, Συλλογή Πανεπιστημίου, G39. Από τη Βοιωτία. Υ: 12,9 εκ. Δ: 5,2 εκ. Λευκοκίτρινο επίχρυσμα. Βλ. CVA Χαϊδελβέργης, Πανεπιστήμιο, 1, πίν. 30,6. Deonna 1909, 220.

Β) Βοστώνη, Museum of Fine Arts. Από τη Θήβα. Υ: 13,5 εκ. Δ: 6,4 εκ. Βλ. *Museum of Fine Arts Boston, Annual Report* 1903, 75, αρ. 83. Deonna 1909, 220 με σημ. 7. Σύμφωνα με την περιγραφή έχει αρκετά γωνιώδη ώμο και κυρτή βάση. Επίσης αναφέρεται ότι ο πηλός του είναι καθαρός καστανωπός και ότι είναι αβαφές.

Γ) Κάποτε στο Βερολίνο, αρ. 1278. Προέλευση άγνωστη. Υ: 16 εκ. Στίλπνός κίτρινωπός πηλός και καστανό επίχρυσμα. Περιγράφεται από τον A. Furtwängler, *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium*, Βερολίνο 1885, αρ. 1278, πίν. V, αρ. 140. Αναφέρεται επίσης στο *Museum of Fine Arts Boston, Annual Report* 1903, 75, αρ. 83 («Βερολίνο αρ. 1278») και από τον Deonna 1909, 220. Το αγγείο χάθηκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και δεν υπάρχει φωτογραφία του στο αρχείο των Staatliche Museen (πληροφορία της U. Kästner).

Δ) Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, GR1772.3-20.50. Προέλευση άγνωστη. Υ: 14,3 εκ. Δ σώματος: 7,5 εκ. Δ βάσης: 4,7 εκ. και με 45 οπές. Ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από αραιό καστανό επίχρυσμα, το οποίο έχει «στάξι» σε δυο-τρία σημεία και έτσι δημιουργήθηκαν μελανές κουνκίδες κατά την όπτηση. Το αγγείο είναι αδημοσίευτο. Αναφέρεται από τον Williams, *ό.π.* (σημ. 6), σημ. 26.

Η προέλευση και η χρονολόγηση των αγγείων αυτών είναι προβληματική, διότι πρόκειται για λιγοστά παραδείγματα που φαίνονται περίπου σύγχρονα μεταξύ τους και για τα οποία δεν έχουμε εξωτερικές χρονολογικές ενδείξεις. Δύο από αυτά βρέθηκαν στη Βοιωτία και αν βασιστούμε στη διακόσμηση του αγγείου της Χαϊδελβέργης που αναφέρεται ότι «καλύπτεται με λευκοκίτρινο επίχρυσμα, πολύ απολεπισμένο», διακόσμηση που μπορεί κάποτε να είχε και το «αβαφές» αγγείο της Βοστώνης, θα μπορούσαμε να εντάξουμε τα δύο αυτά αγγεία στη λεγόμενη «βοιωτική ομάδα της πολυχρωμίας» του 5ου αι. π.Χ., γεγονός που συμφωνεί και με τη χρονολόγηση του αγγείου της Χαϊδελβέργης από τον K. Schauenburg στον 5ο/4ο αι. π.Χ. (σύμφωνα με πληροφορία του H. Pflug). Για τη βοιωτική «ομάδα της πολυχρωμίας» βλ. A. Ανδρειωμένου, «Βοιωτικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ. από το νεκροταφείο της Ακραφίας», *Πρακτικά του XII Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας - Αθήνα 1983*, Αθήνα 1988, 11. E. Kefalidou, «Late Archaic Polychrome Pottery from Aiani», *Hesperia* 70

Εικ. 12.

*Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
GR 1772.3-20.50.*

*Αγγείο με ηθμοειδή πυθμένα
και στενό στόμιο
για τον έλεγχο της ροής.*

διαστάσεις, περίπου σφαιρικό σώμα, μακρύ και στενό λαιμό με μικρό στόμιο που μπορεί εύκολα να κλείσει με το δάκτυλο, και μικρή ταινιωτή κυκλική λαβή κοντά στο χείλος. Ο πυθμένας τους μπορεί να είναι σφαιρικός ή επίπεδος, πάντως είναι διάτρητος, και μάλιστα ο αγγειοπλάστης του αγγείου της Χαϊδελβέργης χρησιμοποίησε διαβήτη για να χαράξει ομόκεντρους κύκλους έτσι ώστε οι οπές να διευθετηθούν κανονικά. Την ίδια τεχνική λεπτομέρεια παρατηρήσαμε ήδη στη βοιωτική «κλεψύδρα» **B2** και στην άγνωστη προέλευσης μελαμβραφή «κλεψύδρα» **Δ1**.

(2001) 193-194. *Η ίδια*, «Vases for the Dead: Local Workshops of White-ground Polychrome 'Phormiskoi'», στον τόμο: B. Schmaltz – M. Söldner (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposiums, Kiel 2001*, Münster 2003 (υπό έκδοση). Ωστόσο, τα άγνωστης προέλευσης αγγεία του Βερολίνου και του Λονδίνου δεν έχουν συγκεκριμένες ενδείξεις βοιωτικής καταγωγής. Το αραίο καστανό επίχρυσμα που καλύπτει την επιφάνειά τους συναντάται και σε αττικά εργαστήρια του 5ου/4ου αιώνα.

Μεγαλύτερο πρόβλημα παρουσιάζει η χαμένη σήμερα κλεψύδρα **Δ4** (εικ. 13). Σώζεται μόνο μια παλιά φωτογραφία της και αναφέρεται ότι πιθανότατα προέρχεται από τη Ν. Ιταλία. Με βάση τη γραμμική και σχηματοποιημένη διακόσμησή της, όσο είναι δυνατόν να τη διακρίνουμε, θα μπορούσαμε να την εντάξουμε σε κάποιο τοπικό υπογεωμετρικό ή πρώιμο αρχαϊκό ιταλιωτικό ή ιταλο-ανατολίζον εργαστήριο (αν λάβουμε υπόψη και την πιθανή προέλευσή της) ή σε κάποιο αρχαϊκό εργαστήριο του ανατολικού Αιγαίου. Σημασία έχει ότι η «κλεψύδρα» αυτή είναι ίσως το παλαιότερο ή ένα από τα παλαιότερα παραδείγματα της ομάδας που εξετάζουμε, γεγονός που πιθανότατα υποδηλώνει την προέλευση του σχήματος αυτού από περιοχές εκτός του αττικού και του βοιωτικού κερραμεικού και μάλιστα από περιοχές της Ιταλίας ή της Ιωνίας. Το στοιχείο αυτό θα ήταν ίσως δυνατόν να συσχετιστεί με τους τύπους καταγωγής των δύο παλαιότερων φιλοσόφων που αναφέρονται στη λειτουργία της κλεψύδρας, του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα, καθώς και με τους χώρους προέλευσης της πλειονότητας των αγγείων που λειτουργούν με βάση την αρχή της κλεψύδρας, θέματα τα οποία συζητήσαμε αναλυτικά παραπάνω. Ίσως λοιπόν η «κλεψύδρα» **Δ4** να είναι μια ακόμη ένδειξη ότι στις περιοχές αυτές υπήρχε από νωρίς εξοικείωση με τις ιδιότητες της υδροστατικής/ατμο-

Εικ. 13.
Κάποτε στο Μόναχο,
Antikensammlungen
5974. «Κλεψύδρα» Δ4.
Φωτογραφία:
D.A.I. Ρώμης.

σφαιρικής πίεσης και μάλιστα με την αξιοποίησή τους στην πρακτική της καθημερινής ζωής. Σημειώνω, τέλος, ότι η «κλεψύδρα» Δ4 δεν φαίνεται να έχει πλαστικό κομβίο. Εάν πράγματι ισχύει αυτό τότε αποτελεί εξαίρεση στο σύνολο των αγγείων μας και πιθανότατα αντιπροσωπεύει την αρχαιότερη παράδοση του σχήματος. Στην περίπτωση αυτή το κομβίο θα πρέπει να θεωρηθεί σαν προσθήκη που οφείλεται στους αττικούς κεραμείς.

IV

Το πρόβλημα της χρήσης των «κλεψυδρών» απασχόλησε ήδη τους πρώτους μελετητές τους, οι οποίοι διατύπωσαν δύο κυρίως θεωρίες, τις οποίες θα συζητήσω στη συνέχεια, σχολιάζοντας παράλληλα και τις διαθέσιμες πληροφορίες που προέρχονται τόσο από τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες όσο και από τα ίδια τα αγγεία. Σημειώνω εξ αρχής ότι δεν κατόρθωσα να εντοπίσω καμία απεικόνιση των «κλεψυδρών» μας στην αττική εικονογραφία³⁶.

Σύμφωνα με τις δύο ερμηνείες που έχουν προταθεί, οι «κλεψυδρες»³⁷:

(1) χρησιμοποιούνταν για το σερβίρισμα του κρασιού³⁸, ή

(2) ήταν καταιονητήρες (ο όρος είναι νεότερος) που χρησιμοποιούνταν για κάποιου είδους ραντισμούς³⁹.

Είναι προφανές ότι στην πρώτη περίπτωση τα αγγεία μας ερμηνεύονται ως σκεύη μετάγγισης και ο ηθμός τους θεωρείται κυρίως ως εμπόδιο για την είσοδο ξένων σωμάτων μέσα στο αγγείο, ενώ στη δεύτερη τα αγγεία ερμηνεύονται ως αποδέκτες ενός υγρού, το οποίο μέσω του ηθμού *εξέρχεται* με ιδιαίτερο τρόπο, δηλαδή με καταιόνηση.

Η πρώτη ερμηνεία πιστεύω ότι παρουσιάζει πολλές πρακτικές δυσκολίες. Είναι δύσκολο να φαντασθούμε ότι ο/η οινοχόος θα περιέφερε στο συμπόσιο

36. Η έρευνά μου δεν ήταν εξαντλητική, θα μπορούσε όμως να θεωρηθεί επαρκής. Ελπίζω βεβαίως ακόμη ότι ανάμεσα στις χιλιάδες παραστάσεις των αττικών αγγείων θα υπάρξει κάπου μια απεικόνιση «κλεψυδρας» που μου διέφυγε, και η οποία θα βοηθή αποτελεσματικά στη λύση του προβλήματος της χρήσης της.

37. Ορισμένοι μελετητές δέχονται ότι οι «κλεψυδρες» θα μπορούσαν να έχουν πλήθος διαφορετικών χρήσεων, ενώ άλλοι προτιμούν να αφήνουν ανοιχτό το ζήτημα αυτό: Βλ. λ.χ. CVA Συλλογής Robinson 3, 13. Turnbull 1981. Kilinski, *ό.π.* (σημ. 34) (1990) 59. Lissarrague, *ό.π.* (σημ. 6) 51-52.

38. E. Langlotz, *Griechische Vasen: Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Μόναχο 1932, I, 88, αφ. 459. Technau 1938. Argoud, *ό.π.* (σημ. 6) 397.

39. E. Pottier, «Nouvelles Acquisitions du Louvre», *RA* 34 (1899) 7-8. M. R. W½jczik, *Museo Claudio Fauna di Orvieto: Ceramica attica a figure nere*, Orvieto 1989, 245-246, αφ. 124 (για ραντισμούς). Κόκκου-Βυριδή 1999, 81-82 (για τελετουργικούς ραντισμούς).

ένα αγγείο περιχυμένο εξωτερικά με κρασί που στάζει στο δάπεδο (και ενδεχομένως και πάνω στους συνδαιτυμόνες) και στη συνέχεια θα σέρβριζε με καταιονισμό στην άδεια και μάλλον ρηχή κύλικα καταβρέχοντας πιθανότατα τον πότη (όπως συνέβη και σε μένα όταν έκανα το ανάλογο πείραμα με το αντίγραφο της «κλειψύδρας») και διακινδυνεύοντας να προκαλέσει την οργή του, όπως η οινοχόος που έριξε κατά λάθος κρασί πάνω στο συμποσιαστή σε μια κύλικα του Δουρίδος⁴⁰. Επιπλέον, ως *argumentum ex silentio*, σημειώνω ότι ανάμεσα στις εκατοντάδες παραστάσεις συμποσίων που διασώζει η αττική αγγειογραφία ποτέ δεν εικονίζεται ένας τέτοιος τρόπος σερβιρίσματος κρασιού. Αντίθετα, το κρασί αντλείται με κιάθια, αρύταινες ή οινοχόες (συχνά μάλιστα τριφυλλόστομες, ώστε η ροή να ελέγχεται καλύτερα)⁴¹.

Οι μελετητές που ερμηνεύουν τα αγγεία μας ως σκεύη σερβιρίσματος κρασιού θεωρούν ότι ο ηθμός τους θα συγκρατούσε τα υπολείμματα που είχαν μείνει στον κρατήρα έτσι ώστε το κρασί να φτάσει κατά το δυνατόν διαυγέστερο στο κύπελλο του συμποσιαστή. Αυτή η υπόθεση όμως δεν φαίνεται να ευσταθεί, διότι τα υπολείμματα με μεγάλο ειδικό βάρος (οινολάσπη) κατακάθονται στον πυθμένα και δεν επιπλέουν, γι' αυτό εξάλλου αντλούσαν το κρασί από μεγάλα δοχεία και δεν το έβαζαν λ.χ. σε μικρότερα που θα μπορούσαν εύκολα να τα αναποδογυρίσουν. Για να απομακρύνουν και τα ελάχιστα επιπλέοντα υπολείμματα που τυχόν είχαν απομείνει⁴², οι οινοχόοι

40. Würzburg, Μουσείο Martin von Wagner, αρ. L483: ARV² 444/246, *Beazley Addenda*², 241. I. Peschel, *Die Hetäre bei Symposium und Komos in der attisch rotfigurigen Malerei des 6.-4. Jhs v.Chr.*, Φραγκφούρτη 1987, 229, πίν. 172.

41. Το πλήθος των εικονογραφικών μαρτυριών για τα σκεύη σερβιρίσματος του συμποσίου είναι τόσο μεγάλο που αποκλείει την αναλυτική αναφορά τους στο σημείο αυτό. Παραπέμπω μόνο σε ορισμένες μελέτες που καλύπτουν όλο το φάσμα των εικονιστικών αποτυπώσεων: Lissarrague, *ό.π.* (σημ. 6). Peschel, *ό.π.* Vierneisel και Kaeser 1990. O. Murray (επιμ.), *Symptotica: A Symposium on the Symposium*, Οξφόρδη 1990. S. R. Wolf, *Herakles beim Gelage*, Κολωνία 1993. A. Schäfer, *Unterhaltung beim griechischen Symposium*, Mainz 1997. Για τα κιάθια και τις αρύταινες βλ. M. G. Kanowski, *Containers of Classical Greece: A Handbook of Shapes*, Queensland 1984, 72-75.

42. Στην αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν διάφορες τεχνικές καθαρισμού του κρασιού πριν αυτό να φτάσει στο συμπόσιο μέσα σε κρατήρες. Για να γίνει λευκό κρασί το γλεύκος (μούστος) μεταγγιζόταν στους πίθους μέσω ενός ηθμού που συγκρατούσε τα στέμφυλα, ενώ για το κόκκινο κρασί τα στέμφυλα παρέμεναν μέσα στο γλεύκος τουλάχιστον για ένα διάστημα. Κατά τη διάρκεια της ωρίμανσης και παλαίωσης το κρασί μεταγγιζόταν με άντληση από πιθάρι σε πιθάρι, προκειμένου να αεριστεί και να απομακρυνθεί η οινολάσπη. Τέλος, το κρασί μεταγγιζόταν στους συμποσιαστικούς κρατήρες, ορισμένοι από τους οποίους είχαν ηθμό στο περιχέλωμα. Για τις σχετικές διαδικασίες βλ. D. A. Amyx, «The Attic Stelai. Part III», *Hesperia* 27 (1958) 241-246, 261-264 (με βιβλιογραφία). Βλ. επίσης M. Κουράκου-Δραγώνα, *Κρατήρ μεστός ενφροσύνης*, Αθήνα 1998, 110-119, για την απομάκρυνση του

χρησιμοποιούσαν συχνά μεταλλικούς ηθμούς με οπές ελάχιστης διαμέτρου, δηλαδή πολύ μικρότερης από τη διάμετρο των οπών των πήλινων αγγείων μας, οι οποίες είναι μάλλον ευμεγέθεις για να εξυπηρετήσουν αυτόν το σκοπό⁴³.

Υποστηρίχθηκε, τέλος, η άποψη ότι ο ηθμός των αγγείων μας χρησίμευε επιπλέον για να «αερίζεται» το κρασί την ώρα του σερβιρίσματος⁴⁴. Ως παράλληλο αναφέρονται ορισμένα ρυτά που έχουν οπή στο κλειστό άκρο τους (τα περισσότερα αττικά ρυτά δεν έχουν οπή αλλά κανονικό χείλος). Τα ρυτά αυτά μπορεί πράγματι σε ορισμένες περιπτώσεις να χρησιμοποιούνταν για το σκοπό αυτό, αλλά δεν μπορούν να συγκριθούν με τα αγγεία μας, διότι δεν γέμιζαν με καταβύθιση και είχαν μόνο μία μικρή οπή απορροής, με άλλα λόγια δεν έσταζαν επάνω στον συνδαιτυμόνα, ο οποίος μπορούσε να ελέγξει τη ροή για να μην καταβραχεί (τουλάχιστον αν δεν ήταν πολύ μεθυσμένος!)⁴⁵.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να υπενθυμίσουμε τον κατά πολύ μεταγενέστερο *τίτρο*, για τον οποίο αναφέραμε ήδη ότι θεωρείται αγγείο για την άντληση κρασιού, και να σημειώσουμε το επίμηκες και σχεδόν κυλινδρικό σώμα του με τη μικρή λαβή στο επάνω μέρος. Το σχήμα του δηλαδή είναι κατάλληλα προσαρμοσμένο για να εισέρχεται στο στόμιο των αγγείων αποθήκευσης του κρασιού, όπως και οι επιμήκεις χάλκινες «ηθμοειδείς αρύταινες» που συζητήσαμε νωρίτερα, κάτι που δεν ισχύει βέβαια για το σχήμα των «κλεψύδρων» μας⁴⁶.

Για τους λόγους που ανέπτυξα ως τώρα θεωρώ απίθανη την πρώτη ερμηνεία των αγγείων μας και προχωρώ στην πιθανότερη, όπως θα δείξω, ερμηνεία

«άνθους» του κρασιού (*mycoderma vini*) με αναφορά σε σύγχρονα σκεύη παρόμοια με την αρύταινα. R. I. Curtis, *Ancient Food Technology, Technology and Change in History* 5 (2001) 297-300, αναλυτικά για τις τεχνικές παρασκευής κρασιού. Για την αττική εικονογραφία του κρασιού βλ. επίσης D. von Bothmer, *The Amasis Painter and his World*, Malibu 1985, 47 εικ. 40, 113-117 και M. A. Τιβέριος, *Άμπέλου παῖς εὔφρων οἶνος*, Αθήνα 2002, 28-37. Για κρατήρες με ηθμό βλ. S. Drougou, «Ein neuer Krater aus Athen: Die Gruppe 'Falaieff'», *AA* 1979, 265-282 και H. Froning, *Katalog der griechischen und italischen Vasen: Museum Folkwang Essen*, Essen 1982, 111, αρ. 43.

43. Για παραστάσεις σερβιρίσματος με αρύταινα ή οινοχόη και ηθμό βλ. σημ. 41. Οι μεταλλικοί ηθμοί άρχισαν να χρησιμοποιούνται στην Ιωνία ήδη από το β' μισό του 6ου αιώνα και αρκετοί έχουν σωθεί. Βλ. λ.χ. (με βιβλιογραφία): M. Crosby, «A Silver Ladle and Strainer», *AJA* 47 (1943) 209-216. Βοκοτοπούλου, *ό.π.* (σημ. 17) 264 αρ. 164. Π. Γ. Θέμελης και Ι. Π. Τουράτσουλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, 69-70 αρ. Β4.

44. Deonna, *ό.π.* (σημ. 6) (1916) 250. Turnbull 1981.

45. Για τα ρυτά βλ. H. Hoffmann, «The Persian Origin of Attic Rhyta», *AntK* 4 (1961) 21-26 (ιδίως 25 για τον αερισμό του κρασιού). Kanowski, *ό.π.* (σημ. 41) 130-134.

46. Για τον *τίτρο* και τα χάλκινα σκεύη βλ. παραπάνω και σημ. 18 και 30.

τους ως καταιονητήρων. Το γεγονός ότι σώζονται ελάχιστες «κλειψύδρες» ανάμεσα στο πλήθος της αρχαϊκής κεραμικής απομακρύνει την πιθανότητα να πρόκειται για κοινά σκεύη καθημερινής χρήσης, εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι οι περισσότερες «κλειψύδρες» είναι διακοσμημένες με εικονιστικές παραστάσεις, ότι οι υπόλοιπες είναι μελαμβαφείς και ότι δεν έχουν βρεθεί, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, αβαφή παραδείγματα του σχήματος αυτού⁴⁷.

Επίσης, ανεξάρτητα από τον τόπο κατασκευής τους και τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, είναι φανερό —όπως αναφέραμε και στην αρχή της μελέτης— ότι όλες οι «κλειψύδρες» υπακούουν σε ένα κοινό πρότυπο ως προς το σχήμα και τις διαστάσεις, αλλά και τη μικρή χωρητικότητά τους, η οποία κυμαίνεται από 250-650 κυβικά εκατοστά.

Το στοιχείο αυτό έχει προφανώς καθοριστική σημασία για τη συζήτησή μας, διότι περιορίζει την ποικιλία των πρακτικών χρήσεων που θα μπορούσαν να έχουν τα αγγεία αυτά. Αποκλείεται λ.χ. να χρησιμοποιούνταν για την ατομική καθαριότητα, όπως είχε υποστηριχθεί⁴⁸. Επίσης, δε θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σαν τα σημερινά ποτιστήρια, γιατί είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι κήποι ποτίζονταν με αρδευτικό σύστημα με αύλακες⁴⁹. Ένα ακόμη στοιχείο που θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας είναι το γεγονός ότι οι «κλειψύδρες» είναι πολύ δύσκολο να καθαριστούν εσωτερικά και οπωσδήποτε είναι αδύνατον να καθαρίσουν καλά. Είναι συνεπώς πολύ πιθανό ότι το όποιο υγρό περιεχόμενό τους δεν ήταν πόσιμο.

Η διακόσμηση των αγγείων μας δεν βοηθά ιδιαίτερα στη διερεύνηση του προβλήματος της χρήσης τους. Οι εικονιστικές παραστάσεις των αττικών παραδειγμάτων ανήκουν στους συνήθεις κύκλους της μελανόμορφης εικονογραφίας: Ηρακλής (**A1**), Απόλλων(;) και γενειοφόρος μουσικός (**A6**), Διόνυσος και η συνοδεία του (**A3**, **A4**, **A8**, **A9**), Πηλέας και Θέτις (**A10**), ερωτικές σκηνές (**A4**, **A5**), καθώς και σκηνές από την αγροτική ζωή και λατρεία (**A3**, **A7**).

47. Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι το ιδιότυπο σχήμα των αγγείων μας καθιστά δύσκολη την αναγνώρισή τους, ιδίως όταν ανευρίσκονται σε αποσπασματική κατάσταση. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ότι θα υπάρχουν μερικά ακόμη παραδείγματα που δε θα έχουν αναγνωριστεί και θα έχουν θεωρηθεί λ.χ. τμήματα ηθμών.

48. Βλ. Pottier, *ό.π.* (σημ. 39). Για τη χρήση του νερού στην ατομική καθαριότητα βλ. R. Ginouvès, *Balaneutiké: Recherches sur le bain dans l' antiquité grecque*, Παρίσι 1962, 21-99.

49. W. Kendrick Pritchett, «The Attic Stelai. Part II», *Hesperia* 25 (1956) 264-265 (με βιβλιογραφία και αρχαίες πηγές). D. B. Thompson, *Garden Lore of Ancient Athens*, Princeton 1963. Βλ. και Πλάτων, *Τίμαιος* 77c: «τέμνοντες οἶον ἐν κήποις ὄχετους, ἵνα ὡσπερ ἐκ νάματος ἐπιόντος ἄρδοιτο». Αριστοτέλης, *Περὶ Ζῴων μορίων*, 668a: ὄν τε τοῖς κήποις αἱ ὕδραγωγία κατασκευάζονται ἀπὸ μιᾶς καὶ πηγῆς εἰς πολλοὺς ὄχετους».

Αν θελήσει κάποιος να διερευνήσει τη σχέση διακόσμησης και περιεχομένου, θα μπορούσε να πει ότι οι «αγροτικές» σκηνές αλλά και η Θέτις με τις Νηρηίδες παραπέμπουν στο στοιχείο του νερού, ενώ τα διονυσιακά θέματα στο κρασί. Τέτοιου είδους συσχετισμοί όμως δε φαίνεται να έχουν αξία στην περίπτωση μας, διότι πρόκειται για ένα κοινό για την εποχή θεματολόγιο σε ένα πολύ μικρό στατιστικό δείγμα.

Το τελευταίο και, νομίζω, σημαντικότερο ζήτημα που μένει να εξετάσουμε για να διαφωτίσουμε το ζήτημα της χρήσης τους, είναι οι χώροι εύρεσης των αγγείων μας. Οι βοιωτικές «κλεψύδρες» φαίνεται ότι διακινούνται εντός της Βοιωτίας, ενώ οι αττικές έχουν αρκετά μεγάλη διασπορά, από την κοντινή Βοιωτία ως το βόρειο Αιγαίο και τον Εύξεινο Πόντο, αλλά και τη Σικελία, γεγονός που σημαίνει ότι οι ιδιότητές τους ήταν γνωστές σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό χώρο⁵⁰.

Από τις δεκαοκτώ γνωστές «κλεψύδρες», δύο έχουν βρεθεί σε ιερά χθόνιων θεοτήτων (**A2** στο Καβείριο της Λήμνου και **A3** στο Τελεστηρίο της Ελευσίνας) και δέκα προέρχονται σίγουρα, ή με πολύ μεγάλη πιθανότητα, από νεκροταφεία⁵¹. Δυστυχώς μόνο για τις «κλεψύδρες» **A3** και **A5** έχουμε λεπτομερή δημοσίευση των πολύτιμων ανασκαφικών δεδομένων. Η **A3** βρέθηκε σπασμένη μέσα στα υπολείμματα της μίας από τις τρεις πυρές που ανασκάφηκαν στην αυλή του Τελεστηρίου της Ελευσίνας, ενώ η **A5** βρέθηκε ακέραιη στο εσωτερικό γυναικείου λακκοειδούς τάφου ο οποίος περιείχε, ανάμεσα στα άλλα, αττική μελανόμορφη κεραμική, χάλκινο καθρέφτη, ασχημένο βραχιόλι κ.ά. Όλες οι υπόλοιπες «κλεψύδρες» είναι προϊόντα λαθροανασκαφών ή έχουν δημοσιευτεί σε σύντομες αναφορές ή είναι αδημοσίευτες. Μας λείπουν επομένως τα σημαντικά στοιχεία που θα μας έδιναν τα ανασκαφικά συμφραζόμενα, όπως λ.χ. η ακριβής θέση ανεύρεσης στο ιερό ή στον τάφο (μέσα ή έξω από την ταφή ή την πυρά, το φύλο του νεκρού κτλ.).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να δεχθούμε σαν υπόθεση εργασίας ότι τα αγγεία μας δεν έφτασαν στους τάφους και στα ιερά ως αναθήματα ή κτερίσματα αλλά ότι χρησιμοποιήθηκαν κατά κάποιο τρόπο στους χώρους αυτούς ως αγγεία ραντισμών σε θυσίες, σε σπονδές και σε χοές (όπως υποδηλώνει η

50. Από τις επτά αττικές «κλεψύδρες» με γνωστή προέλευση οι **A3** και **A11** βρέθηκαν στην Αττική, η **A1** στη Βοιωτία, η **A2** στη Λήμνο, η **A4** στο Κουμπάν, η **A5** στην Ολβία και η **A7** στη Σικελία. Για τις εξαγωγές ανάλογων αττικών αγγείων στη Βοιωτία βλ. και σημ. 34-35.

51. Σίγουρη ταφική προέλευση έχουν οι «κλεψύδρες» από το Κουμπάν και την Ολβία (**A4** και **A5**). Από τάφους θα πρέπει να προέρχονται και όλες οι ακέραιες «κλεψύδρες», καθώς και εκείνες από τις οποίες έχει σπάσει μόνο η λαβή: **A7, A8, A11, B1-B3, Δ1, Δ4**. Βλ. και Κατάλογο και Συνοπτικό Πίνακα.

«κλεψύδρα» **A3**), καθώς και σε συγκεκριμένα ταφικά έθιμα.

Οι λόγοι που θα χρησιμοποιούσε κάποιος μία «κλεψύδρα» αντί άλλου αγγείου είναι: (α) για να επιτύχει έναν αρκετά θεαματικό ραντισμό ή (β) για να επιτύχει ένα στάγδην ραντισμό είτε επειδή δε θα ήθελε να αναμοχλεύσει τα καταιονιζόμενα αντικείμενα είτε επειδή θα ήθελε να μιμηθεί τη βροχή. Επιπλέον, ο χρήστης του αγγείου θα πρέπει να είχε κοντά του κι ένα ακόμη ανοιχτό δοχείο που θα περιείχε το υγρό του ραντισμού, το οποίο δεχόμαστε ότι θα μπορούσε να είναι οποιοδήποτε: νερό, κρασί, γάλα, μύρο κτλ. Επίσης, θα μπορούσε να ραντίζει μόνο προς τα κάτω (καθέτως) και όχι λ.χ. σε κάτι που βρισκόταν απέναντί του. Θα πρέπει εξάλλου να είχε υπόψη του ότι θα μπορούσε μεν να κρατήσει το χέρι του στεγνό, αφού σε όλα τα αγγεία μας η λαβή είναι αρκετά υπερυψωμένη, αλλά δεν θα μπορούσε να αποφύγει το στάξιμο υγρού από το εξωτερικό τοίχωμα του αγγείου στο διάστημα μεταξύ της άντλησης και του καταιονισμού.

Στις θυσίες, εκτός από τη σπονδή επάνω στο βωμό (βλ. παρακάτω) η τελετουργική χρήση υγρού (νερού στην προκειμένη περίπτωση⁵²) συνδέεται άμεσα με τη «χέρνια», αγγείο με σχήμα μικρού καδίσκου, πιθανότατα χάλκινο, το οποίο δε σχετίζεται με τις «κλεψύδρες» μας⁵³.

Για τις κάθε είδους σπονδές χρησιμοποιούσαν συνήθως οινοχόες και φιάλες, και, σπανιότερα, κύλικες ή κανθάρους⁵⁴. Τα ίδια αυτά αγγεία χρησιμοποιούνταν και για τις χοές, οι οποίες απευθύνονταν σε χθόνιες θεότητες. Σημειώσαμε

52. Για τις καθαρτήριες ιδιότητες του νερού βλ. R. Parker, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Οξφόρδη 1983, 226-227. W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, μτφ. Ν. Μπεζαντάκος – Α. Αβαγιανού, Αθήνα 1993, 175-182, 196. Βλ. επίσης σποράδην στον τόμο: R. Ginouvés κ.ά. (επιμ.), *L'eau, la santé et la maladie dans le monde Grec*, BCH Suppl. 28 (1994). Για τις αρχαίες μαρτυρίες σχετικά με τη χθόνια φύση του νερού βλ. M. Nink, *Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten*, Λειψία 1921, 1-46.

53. Στη χέρνια έπλεναν τα χέρια τους οι θύοντες και βυθίζοντας στο νερό της ένα κλαδί κατέβρεχαν το ζώο που θα θυσίαζαν για να το κάνουν να ριγίσει. Για τη χέρνια και γενικότερα για το νερό στη θυσία βλ. F. T. Van Straten, *Hiera kala: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Leiden 1995, 31-43. Βλ. και N. Himmelmann, *Tieropfer in der griechischen Kunst*, Opladen 1997. Για τα σκεύη που χρησιμοποιούνταν στη θυσία βλ. J.-L. Durand, «Du rituel comme instrumental», στον τόμο: M. Detienne και J.-P. Vernant (επιμ.), *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι 1979, 167-181.

54. Γενικά για τις σπονδές και τις χοές βλ. Burkert, *ό.π.* (σημ. 52) 164-170, 404-405. R. Garland, *The Greek Way of Death*, Ithaca/N.Y. 1985, 113-115. Για τη σχετική εικονογραφία βλ. λ.χ. E. Simon, *Opfernde Götter*, Βερολίνο 1953. Vierneisel και Kaeser 1990, 429-438 (S. Pfisterer-Haas). F. Lissarrague, «Un rituel du vin: la libation», στον τόμο: O. Murray και M. Tecusan (επιμ.), *In Vino Veritas*, Οξφόρδη 1995, 126-144.

ήδη ότι δύο από τις «κλειψύδρες» μας βρέθηκαν σε ιερά χθόνιων θεοτήτων στη Λήμνο (A2) και στο Τελεστήριο της Ελευσίνας (A3). Η A3 μάλιστα βρέθηκε σπασμένη μέσα σε μία από τις τρεις πυρές που είχαν τα χαρακτηριστικά του *έναγισμού*, δηλαδή της ιεροτελεστίας που τελούνταν μέσα ή κοντά στους τάφους αλλά και σε ιερά χθόνιων θεοτήτων. Στους έμπυρους έναγισμούς έριχναν μέσα στη φωτιά υγρές προσφορές (χοές), τροφές, ίσως και μικρά ζώα ή πτηνά. Πολλές φορές έσπαζαν και έριχναν στη φωτιά και τα αγγεία που είχαν χρησιμοποιήσει στην τελετή. Είναι επομένως πολύ πιθανό ότι η «κλειψύδρα» A3 χρησιμοποιήθηκε για χοές στην πυρά και στη συνέχεια πετάχτηκε στις στάχτες, γεγονός που αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ορισμένες τουλάχιστον «κλειψύδρες» χρησιμοποιήθηκαν για τελετουργικούς ραντισμούς⁵⁵.

Η χρήση νερού και άλλων υγρών είναι βεβαιωμένη από τις πηγές και την εικονογραφία σε όλα τα στάδια της κηδείας αλλά και αργότερα, κατά τη διάρκεια του πένθους και των περιοδικών επισκέψεων στον τάφο⁵⁶. Σημειώσαμε ήδη ότι η έλλειψη δημοσιευμένων ανασκαφικών δεδομένων δε μας επιτρέπει να γνωρίζουμε την ακριβή θέση εύρεσης των «κλειψύδρων» μας. Μπορούμε ωστόσο να προχωρήσουμε σε ορισμένες σκέψεις για την πιθανή χρήση τους σε μεταθανάτιες τελετές. Έτσι, για παράδειγμα, τα αγγεία μας δε θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί κατά την πρόθεση, οπότε έπλεναν αλλά δεν κατέβρεχαν το σώμα του νεκρού⁵⁷. Επίσης δε σχετίζονται με τα *αρδάνια*, τα οποία περιγράφονται ως δοχεία με νερό που τοποθετούνταν έξω από το σπίτι του νεκρού ώστε να πλένονται και να καθαίζονται οι επισκέπτες⁵⁸. Τέλος, οι «κλειψύδρες» μας δε φαίνεται να χρησιμοποιούνταν στις περιοδικές επισκέψεις των συγγενών στον τάφο. Όσο γνωρίζουμε από την εικονογραφία (κυρίως βέβαια των μεταγενέστερων λευκών ληκύθων) οι επισκέπτες μετέφεραν ρηγά καλάθια που περιείχαν τα απαραίτητα μικροαντικείμενα (λ.χ. ένα-δύο μικρά

55. Αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά και την ερμηνεία των πυρών της Ελευσίνας στην Κόκκου-Βυριδή 1999, 159-196, και 184 για την «κλειψύδρα» A3. Την πιθανότητα της χρήσης των «κλειψύδρων» για τελετουργικούς ραντισμούς είχαν θίξει εν συντομία ορισμένοι παλαιότεροι μελετητές: βλ. λ.χ. CVA Συλλογής Robinson 3, 13. Turnbull 1981.

56. Kurtz και Boardman 1971, 40, 149-161. Garland, *ό.π.* (σημ. 54) 43-47, 113-115.

57. Kurtz και Boardman 1971, 143-144. D. C. Kurtz, «Vases for the Dead, an Attic Selection, 750-400 B.C.», στον τόμο: H. A. G. Brijdger (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery: Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 1984*, Allard Pierson Series 5 (1984) 324. Garland, *ό.π.*, (σημ. 54) 23-31. H. A. Shapiro, «The Iconography of Mourning in Athenian Art», *AJA* 95 (1991) 633-639. H. Mommsen, *Exekias I: Die Grabtafeln*, Kerameus 11 (1997) 14-26.

58. R. Hampe, «Tönerne Phormiskos aus Metapont», *AA* (1976) 198-202. Kurtz και Boardman 1971, 146. Garland, *ό.π.* (σημ. 54) 43.

αγγεία, ταινίες και στεφάνια, λίγα τρόφιμα κ.ά. παρόμοια⁵⁹. Αν χρησιμοποιούσαν τις «κλειψύδρες» θα έπρεπε να μεταφέρουν μαζί τους και το μεγάλο δοχείο με το υγρό, γεγονός που θα δυσχέραινε τις μετακινήσεις.

Για πρακτικούς λόγους φαίνεται λογικότερο ότι οι «κλειψύδρες» θα ήταν ευκολότερο να χρησιμοποιηθούν όταν μια μεγαλύτερη ομάδα ατόμων ασχολούνταν με τις ταφικές τελετές και θα μπορούσαν συνεπώς να μοιράζονται μεταξύ τους τις διάφορες εργασίες. Τέτοιες ομάδες συγκεντρώνονταν είτε την ημέρα της ταφής, είτε στις περιοδικές και οργανωμένες τελετουργικές εκδηλώσεις προς τιμή των νεκρών, όπως ήταν τα Γενέσια και τα Υδροφόρια⁶⁰.

Μια «κλειψύδρα» θα μπορούσε συνεπώς να χρησιμοποιηθεί στις χοές που τελούνταν κατά τον ενταφιασμό, την τρίτη ημέρα δηλαδή μετά το θάνατο⁶¹. Λόγω της μικρής χωρητικότητάς της θα ήταν δύσκολο (για την ακρίβεια, ασύμφορο) να χρησιμοποιηθεί για το σβήσιμο της νεκρικής πυράς, θα ήταν όμως χρήσιμη για την τέλεση χοών στη σποδό, γιατί ο στάγδην ραντισμός δεν ανακατεύει τις στάχτες⁶².

59. Kurtz και Boardman 1971, 148. Garland, *ό.π.* (σημ. 54) 104-120. Shapiro, *ό.π.* (σημ. 57) 651-654.

60. Για τα Γενέσια που ήταν επετειακές επισκέψεις στους οικογενειακούς τάφους ή εορτή της πόλης προς τιμή των νεκρών, βλ. H. W. Parke, *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, μτφ. Χ. Ορφανός, Αθήνα 2000, 70-72. Για τα Υδροφόρια, γιορτή πένθους στην Αθήνα γι' αυτούς που είχαν πεθάνει στον κατακλυσμό, κατά τη διάρκεια της οποίας γίνονταν σπονδές με νερό, βλ. Parke, *ό.π.*, 189. Με το στοιχείο της υγρής προσφοράς συνδέεται ιδιαίτερα το *ἀπόνιμμα*, το οποίο περιγράφεται ως εξής: «*ορύξαι βόθυνον πρὸς ἑσπέραν τοῦ σηματος. ἔπειτα παρὰ τὸν βόθυνον πρὸς ἑσπέραν βλέπε, ὕδωρ κατάχρεε, λέγων τάδε· ὕμιν ἀπόνιμμα, οἷς χρή και οἷς θέμις. ἔπειτα αὐθις μύρον κατάχρεε*» (Αθήναιος, *Δειπν.* 9, 78 = απόσπ. Κλειδήμου, *FHG* I.363, αρ. 20). Βλ. επίσης Kurtz και Boardman 1971, 150 και Garland, *ό.π.* (σημ. 54) 43-44. Δεν υπάρχει πάντως κάποιος ιδιαίτερος λόγος για να συσχετίσουμε τις «κλειψύδρες» μας με την τελετή αυτή.

61. Kurtz και Boardman 1971, 144-146. Kurtz, *ό.π.* (σημ. 57) 325 για την εικονογραφία της ταφής.

62. Για το σβήσιμο της νεκρικής πυράς άφθονες είναι οι φιλολογικές και ανασκαφικές μαρτυρίες. Για τις νεότερες έρευνες και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. πρόσφατα: Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Προώμη Εποχή του Σιδήρου: Πρακτικά Συμποσίου - Ρόδος 1999*, Αθήνα 2001, σποράδην.

Οι εικονογραφικές μαρτυρίες της αττικής κεραμικής για τις νεκρικές πυρές είναι λιγοστές και μεταγενέστερες των «κλειψύδρων» μας. Για να σβήσουν τη φωτιά χρησιμοποιούν, όπως είναι λογικό, υδρίες που έχουν μεγαλύτερη χωρητικότητα, ενώ για να κάνουν χοές στην πυρά χρησιμοποιούν φιάλη: βλ. λ.χ. τις υδρίες στην εικονογραφία της πυράς του Ηρακλή: *LIMC* V, 2909, 2916-2918, λ. Herakles (J. Boardman) και τη φιάλη στην πυρά του Κροίσου στο γνωστό αμφορέα του Μύσωνα στο Λούβρο, G197: ARV² 238.1, Beazley, *Paralipomena*, 349, Beazley *Addenda*², 201. Υδρίες, φιάλες και οινοχόες χρησιμοποιούνται, ανάλογα με την περίπτωση, και στις πυρές της κατωϊταλωτικής αγγειογραφίας, βλ. λ.χ. A. D. Trendall, *Red Figure Vases of South Italy and Sicily*, Λονδίνο 1989, εικ. 204 και 367.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα τελετή που γινόταν την ώρα του ενταφιασμού, για την οποία όμως έχουμε μόνο την πολύ μεταγενέστερη μαρτυρία του Κικέρωνα, ήταν η τελετουργική σπορά⁶³. Ο Κικέρων αναφέρει ότι οι Αθηναίοι ήδη από την εποχή του Κέκροπα μόλις γέμιζαν με χώμα τον τάφο έσπερναν καρπούς για να ησυχάσει ο νεκρός αλλά και για να καθαρωθεί η γη. Δε γνωρίζουμε εάν η τελετή της σποράς περιελάμβανε και τελετουργικό ποτισμό-βροχή, την οποία οι «κλειψύδρες» μας θα μπορούσαν να επιτύχουν με ιδανικό τρόπο. Κάτι τέτοιο όμως δε θα πρέπει να θεωρείται απίθανο, διότι γνωρίζουμε και άλλες χθόνιες τελετουργίες που περιελάμβαναν και τελετές μίμησης βροχής, όπως λ.χ. τα *Έρρηφόρια* ή *Έρσηφόρια*⁶⁴ και, κυρίως, οι *Πλημοχόαι* που τελούνταν την τελευταία ημέρα των Ελευσινίων Μυστηρίων και στην οποία οι συμμετέχοντες έχυναν νερό και φώναζαν προς τον ουρανό «βρέξε» και προς τη γη «σύλλαβε» (*ὕε-κύε*)⁶⁵.

Γνωρίζουμε ότι στην καταληκτήρια τελετή των Ελευσινίων το νερό τοποθετούνταν σε συγκεκριμένα αγγεία, τις πλημοχόες, για το σχήμα των οποίων έχουν γίνει πολλές συζητήσεις⁶⁶. Οι «κλειψύδρες» μας δεν έχουν βέβαια άμεση σχέση με τις πλημοχόες, θα μπορούσαμε όμως να θεωρήσουμε ότι ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία των φορητών αγγείων ραντισμού, όπως λ.χ. και τα ονομαζόμενα *περιρραντήρια* ή/και *άπορραντήρια*, για τη μορφή των οποίων μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε⁶⁷.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να προχωρήσω σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το χαρακτηριστικό κομβίο που έχουν όλες οι «κλειψύδρες» εκτός από την πρωιμότερη(;) **Δ4**. Το κομβίο προφανώς δεν είναι χρηστικό, και μάλιστα

63. Κικέρων, *De legibus*, 2. 63. Kurtz και Boardman 1971, 145. Βλ. και Κόκκινου-Βυριδής 1999, 163-164, για τη σχέση των νεκρών με την καρποφορία της γης. Για άλλες τελετουργίες που περιελάμβαναν ριζιμο σπόρων (λ.χ. *ούλαί* και *ούλοχύται, καταχύσματα*) βλ. W. Burkert, *Homo Necans*, Berkeley 1983, 4-5. Van Straten, *ό.π.* (σημ. 53) 31-33, 38-39.

64. Parke, *ό.π.* (σημ. 60) 243-244.

65. Για το είδος του υγρού και το λεκτικό της τελετής δεν υπάρχει ομοφωνία απόψεων, είναι όμως γενικά αποδεκτό ότι πρόκειται για τελετουργία πρόκλησης βροχής: βλ. λ.χ. Parke, *ό.π.* (σημ. 60) 99-100. Burkert, *ό.π.* (σημ. 52) 168.

66. I. Scheibler, «Exaleiptra», *JDI* 79 (1964) 72-108. *Η ίδια*, «Kothon - Exaleiptron», *AA* 1968, 389-397. Sparkes – Talcott, *ό.π.* (σημ. 33) 180-181 με σημ. 1. Kanowski, *ό.π.* (σημ. 41) 33-36.

67. Βλ. λ.χ. Πausanias 1, 23, 7: «ἐν τῇ Ἀθηναίων ἀκροπόλει θεασάμενος οἶδα, Λυκίου τοῦ Μύρωνος χαλκοῦν παῖδα, ὃς τὸ περιρραντήριον ἔχει». Επίσης βλ. τους καταλόγους του αρχαίου ναού στην αθηναϊκή Ακρόπολη στο *IG* II 2, 1424a, 361-362: «ἀπορραντήριον χρυσοῦν ἄστατον, ὃ ἀνδριάς ἔχει». Δύο χάλκινα αγγεία ραντισμού του 4ου αι. π.Χ. με διάτρητο σφαιρίδιο-εκροή στο πώμα τους έχουν με μεγάλη πιθανότητα χαρακτηριστεί ως «απορραντήρια» από τους μελετητές: βλ. Θέμελης και Τουράτσογλου, *ό.π.* (σημ. 43) 36-37 αφ. Α13 και 76, αφ. Β4.

σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αρκετά έξεργο και ευμέγεθες ώστε μάλλον να ενοχλεί, ή τουλάχιστον να μη διευκολύνει το χέρι του χρήστη του αγγείου, ενώ σε άλλες περιπτώσεις είναι εντελώς ατροφικό, σαν σβώλος πηλού (όπως λ.χ. στις **A4** και **A11**).

Η ύπαρξή του οφείλεται επομένως είτε σε αισθητικούς λόγους, είναι δηλαδή ένα είδος «κόσμησης» που οι αττικοί, πιθανότατα, κεραμείς προσέθεσαν στο κυρίως σώμα του αγγείου («κόσμημα» μάλλον αμφίβολης αξίας, τουλάχιστον στις περιπτώσεις που είναι ατροφικό), είτε είναι απομίμηση κάποιου άλλου στοιχείου. Στην τελευταία περίπτωση μας έρχονται στο νου δύο μορφολογικά παράλληλα. Το ένα είναι τα πλαστικά κομβία των διαφόρων παμάτων, αλλά τότε θα πρέπει να εξηγήσουμε το γιατί οι κεραμείς ήθελαν να δημιουργήσουν την ψευδαίσθηση του πάματος. Η δημιουργία ψευδαίσθησης αρμόζει μάλλον στην κατηγορία των *trick-vases*, στην οποία δεν ανήκουν οι «κλεψύδρες» μας. Ούτως ή άλλως κανένα από τα αγγεία που λειτουργούν με βάση την ατμοσφαιρική και υδροστατική πίεση δεν έχει ξεχωριστό πάμα, εφόσον κάτι τέτοιο θα επέτρεπε την ανεξέλεγκτη εισροή αέρα στο εσωτερικό τους.

Το δεύτερο μορφολογικό παράλληλο είναι τα αγγεία πόσεως που είναι γνωστά ως μαστοί και που αναμιφίβολα μιμούνται το γυναικείο στήθος⁶⁸. Το ημισφαιρικό σχήμα των μαστών και η απόφυση/θηλή στη βάση τους μπορούν να συγκριθούν με τις «κλεψύδρες» μας, ιδίως μάλιστα με εκείνες (όπως λ.χ. η **A7** και η **A1**) στις οποίες το κομβίο αποτελείται από δίσκο και σφαιρίδιο (ως άλως και θηλή). Επιπλέον, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, όλες οι «κλεψύδρες», ανεξάρτητα από τον τόπο και το χρόνο κατασκευής τους ακολουθούν ένα κοινό πρότυπο ως προς το γενικό σχήμα και, εν πολλοίς, τις διαστάσεις τους. Θα μπορούσε επομένως να διερωτηθεί κανείς γιατί οι υστεροαρχαϊκοί κεραμείς επέλεξαν αυτό το ιδιόρρυθμο σχήμα, αφού παρόμοιος στάγδην ραντισμός ή καταιονισμός θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και με άλλα αγγεία, όπως είδαμε στην αρχή της συζήτησής μας⁶⁹. Μήπως επομένως υπήρχε ένα κοινό πρότυπο, ο γυναικείος μαστός⁷⁰;

68. Για τους μαστούς βλ. Kanowski, *ό.π.* (σημ. 41) 104-106. Vierneisel και Kaeser 1990, 266 (B. Kaeser). Στον πιθανό συσχετισμό «κλεψύδρας» και μαστού αναφέρεται εν συντομία και η Turnbull 1981· πβ. Kilinski, *ό.π.* (σημ. 34) (1990) 59. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι οι λιγυστοί αυθεντικοί μαστοί είναι μελανόμορφοι και χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., όπως και οι «κλεψύδρες» μας.

69. Βλ. παραπάνω και σημ. 6-7.

70. Την περίοδο αυτή παρατηρείται γενικά μια τάση των κεραμέων για τη «διερεύνηση των ανατομικών δυνατοτήτων των αγγείων», σύμφωνα με την έκφραση του Lissarrague, *ό.π.* (σημ. 6) 49-65: πλαστικά αγγεία που αναπαράγουν τμήματα του ανθρώπινου σώματος, αγγεία που απευθύνουν το λόγο στο χρήστη μέσω επιγραφών κλπ. Βλ. επίσης Vierneisel και

Χωρίς να μπορεί κανείς να αποφανθεί οριστικά ως προς το συσχετισμό των αγγείων μας με τους μαστούς (πήλινους ή αληθινούς), είναι γεγονός ότι η προσέγγιση αυτή προσδίδει και ένα συμβολικό, τρόπον τινά, χαρακτήρα στις «κλεψύδρες» και δίνει μια ελκυστική προέκταση στην ερμηνεία ότι χρησιμοποιήθηκαν σε νεκρικούς και χθόνιους εναγισμούς για να μιμηθούν τη βροχή και συνεπώς για να προκαλέσουν την ευφορία της γης.

V. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ⁷¹

I. ΑΤΤΙΚΑ: A1-A11

A1-A4: τρίτο τέταρτο του αι. π.Χ.

A1. Παρίσι, Λούβρο CA 822 (εικ. 4). Από τη Βοιωτία. Συγκολλημένη από όστρακα και συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα του σώματος. Υ (με λαβή): 22 εκ. Υ σώματος: 17,5 εκ. Δ μέγ: 13,6 εκ. Σώμα ωοειδές, βάση δακτυλιόσχημη. Το κομβίο διαμορφώνεται σαν μικρή κωνική προεξοχή. Στον πυθμένα 95 οπές.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβραφής. Ακτίνες στο κάτω μέρος του σώματος. Περιμετρικά του κομβίου μαύρα και ιώδη πέταλα εναλλάξ.

Ζώνη λαβών: A: Ηρακλής με το λιοντάρι της Νεμέας, ανάμεσα σε δύο ματιοφόρους αγένειους θεατές. B: Τέσσερις όρθιοι αγένειοι άνδρες με μακριά μιάτια.

Ζώνη κοιλιάς: A: Δύο αντιμέτωπες Σφίγγες. B: Δύο αντιμέτωπες Σειρήνες.

Κάτω από τις λαβές: Από ένα λιοντάρι.

Βιβλιογραφία: E. Pottier, «Nouvelles acquisitions du Louvre», RA 34 (1899) 7-8, εικ. 6. Clermont-Ganneau, «Une éponge américaine», RA 34 (1899) 323-328. E. Pottier, *Le dessin chez les Grecs*, Παρίσι 1926, 46, αρ. 109, πίν. 16. Technau 1938, 130 αρ. 2. G. Argoud, «Vases béotiens à débit contrôlé», Γ'

Kaesper 1990, 265-271 (B. Kaesper), για ορισμένες γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τις ιδιαίτερες φόρμες της υστεροαρχαϊκής κεραμικής.

71. Στον κατάλογο δεν περιλαμβάνω αγγεία που ονομάζονται «κλεψύδρες» από ορισμένους ερευνητές χωρίς όμως άλλα στοιχεία ή διευκρινίσεις. Έτσι λ.χ. ο Technau 1938, 131 αρ. 15, αναφέρει μια «κλεψύδρα» στην Αγ. Πετρούπολη χωρίς να την περιγράφει. Για το αγγείο αυτό δεν κατόρθωσα να βρω περαιτέρω πληροφορίες. Η συνάδελφος I. Pylina από το Ερμιτάζ με πληροφόρησε ότι παρόμοιο αγγείο δεν βρίσκεται στη συλλογή τους, ενώ στο D.A.I. της Ρώμης δεν βρέθηκε η φωτογραφία του που σύμφωνα με τον Technau υπήρχε κάποτε εκεί.

Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα 1996, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών 3 α' (2000) 396-397, εικ. 4-5.

A2. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 19247. Από τις παλαιές ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Καβείριο της Λήμνου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη. Αναφέρεται στο CVA Συλλογής Robinson 3, 13.

A3. Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 466. Από την πυρά εναγισμών Γ του Τελεστηρίου της Ελευσίνας. Συγκολλημένη από όστρακα και συμπληρωμένη. Λείπει η λαβή και τμήματα του σώματος. Υ σωξ: 10 εκ. Δ μέγ: 11 εκ. Δ βάσης: 4,5 εκ. Σώμα σχεδόν σφαιρικό. Βάση δακτυλιόσχημη. Στον πυθμένα σώζονται 19 οπές και θα πρέπει να υπήρχαν άλλες τόσες (συνολικά περίπου 40).

Διακόσμηση: Στον ώμο: Α-Β παρόμοιες: Όρθια ανδρική μορφή με μακρύ χιτόνα και ιμάτιο ανάμεσα σε κλαδιά κισσού. Στις ρίζες της λαβής ανθέμια. Στην κοιλιά: Οι δύο όψεις χωρίζονται με κάθετες ταινίες από πλοχμό ανθεμίων και ανθών λωτού εναλλάξ.

Α: Από αριστερά: τμήμα ανδρικής μορφής με υψωμένο χέρι / ο Μίδας καθισμένος σε δίφρο οκλαδία, προς τα δεξιά, με δόρυ στο αριστερό του χέρι / Ερμής όρθιος, προς τα αριστερά / Σειληνός με δεσμά στα χέρια, προχωρεί προς τα αριστερά και στρέφει προς τα πίσω του (δεξιά) / γενειοφόρος δεσμοφύλακας, γυμνός με ιμάτιο ριγμένο στους ώμους. Ψευδοεπιγραφές ανάμεσα στις μορφές.

Β: Από αριστερά: γυμνός αγένειος νέος σε προφίλ προς τα αριστερά κρατά ψηλά με τα δυό του χέρια δυσδιάγνωστο αντικείμενο / γυμνός αγένειος νέος σε προφίλ προς τα δεξιά, προτείνει το αριστερό του χέρι που κρατά μαστίγιο(;) / γενειοφόρος άνδρας προς τα δεξιά που μεταφέρει σακί στον ώμο του, πίσω από δύο βόδια που προχωρούν προς τα δεξιά, και τέλος, διακρίνονται τα πόδια ανδρικής μορφής που προχωρά προς τα δεξιά. Ψευδοεπιγραφές ανάμεσα στις μορφές. Η παράσταση ερμηνεύτηκε είτε ως απεικόνιση οργώματος και σποράς είτε ως πομπή για θυσία (το πιθανότερο). Σε κάθε περίπτωση οι παραστάσεις των δύο όψεων σχετίζονται με την ελευσινιακή αγροτική λατρεία.

Βιβλιογραφία: Η. Bulle, «Midas und Silen», *AM* 22 (1897) 387-404, πίν. 13 (ζωγραφικό ανάπτυγμα της παράστασης). Zahn 1899, 339-340, εικ. 3. Technau 1938, 130, αρ. 3. Κόκκου-Βυριδή 1999, 81-82, 184, 250 αρ. Γ10, πίν. 30, εικ. 2 (με βιβλιογραφία). Κ. Παπαγγελή, *Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα 2002, 193.

A4. Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ αρ. Ky1898-1/2 (εικ. 5). Από τύμβο στο Κουμπάν της Ν. Ρωσίας (είναι άγνωστο εάν ο τάφος ήταν ανδρικός ή γυναικείος). Συγκολλημένη από όστρακα. Λείπει η λαβή, η βάση και αρκετά τμήματα του σώματος. Υ σώματος: 12,5 εκ. Σώμα ωοειδές. Μικρό πλαστικό κομβίο.

Διακόσμηση: Αναφέρεται η ύπαρξη διακοσμητικής ζώνης με πέταλα γύρω από το κομβίο (δε διακρίνεται στις φωτογραφίες). Το κάτω μέρος του σώματος διακοσμείται με ακτίνες περιμετρικά και από πάνω υπάρχει ζώνη με φύλλα που ανά δύο σχηματίζουν V, αφημένα στο χρώμα του πηλού (κατά την ερυθρόμορφη τεχνική).

A: Διόνυσος με κέρασ ανάμεσα σε Σάτυρο και γυναίκα (Μαινάδα). Οι μορφές σώζονται αποσπασματικά.

B: Ομοερωτική σκηνή με τέσσερις ανδρικές μορφές, ο ένας ιματιφόρος και οι άλλοι τρεις γυμνοί. Διατηρούνται αποσπασματικά, εκτός από έναν αγένειο γυμνό νεαρό που σώζεται σχεδόν ακέραιος. Στις ρίζες της λαβής από ένας πετεινός.

Βιβλιογραφία: G. Kieseritzky, AA 1899, 57. S. Reinach, RA 35 (1899) 341, εικ. 1 (σχέδιο Β όψης). Technau 1938, 130 αρ. 4.

A5-A10: τελευταίο τέταρτο του αι. π.Χ.

A5. Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ αρ. O.1911.292 (εικ. 6). Από την Ολβία, τάφος 82 (γυναικείος, πολύ πλούσιος).

Ακέρατη. Υ (με τη λαβή): 14,5 εκ. Σώμα σχεδόν σφαιρικό. Μεγάλο πλαστικό κομβίο σε σχήμα πεπλατυσμένου κώνου. Βάση δακτυλιοσχημη. Στον πυθμένα 23 οπές.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής. Στις ρίζες της λαβής από μία Σειρήνα.

A: Τέσσερις γυμνοί άνδρες, ο ένας γενειοφόρος, οι άλλοι αγένειοι (ομοερωτική σκηνή). B: Όμοιο.

Βιβλιογραφία: B. Pharmakowsky, AA 1912, 360-361, αρ. 8, εικ. 51. Technau 1938, 130 αρ. 7. ARV² 626 (αποδίδεται στο Ζωγράφο του σκύφου της Καρλσρούης και σημειώνεται η πιθανότητα να εικονίζεται μία γυναίκα στην ερωτική σκηνή της Β όψης). E. Belin de Ballu, *Olbia*, Leiden 1972, 37-38, πίν. XXXIV.4. V. M. Skudnova, *Arkhaicheskii nekropol Olvii publikatsiia odnoi kollektcii*, Leningrad 1988, 84-87, αρ. 123.2, εικ. στις σελ. 85-86.

A6. Ορβιέτο, Μουσείο Claudio Faina, αρ. 2776. Άγνωστη προέλευση. Συγκολλημένη από όστρακα, συμπληρωμένη στο σώμα και τη λαβή. Υ (με τη λαβή): 17,9 εκ. Υ σώματος (χωρίς το κομβίο): 13,5 εκ. Δ μέγ: 10,3 εκ. Δ βάσης: 5,9 εκ.

Σώμα ωοειδές. Λείπει η επάνω απόληξη με το κομβίο, το οποίο έχει συμπληρωθεί με γύψο. Βάση δακτυλιόσχημη, σχετικά ανεπτυγμένη. Στον πυθμένα ανοίγονται 16 οπές.

Διακόσμηση: Λαβή: Κατά μήκος της κλαδί κισσού, παρόμοιο και στις δύο όψεις. Είναι το μοναδικό παράδειγμα «κλειψύδρας» με διακοσμημένη λαβή. Στις ρίζες της λαβής ανθήμια. Περιμετρικά του κομβίου: φυλλόσχημα μοτίβα.

A: Γενειοφόρος κιθαριστής με χιτώνα και ιμάτιο, προς τα δεξιά. B: Όμοιο αλλά αγένειος κιθαριστής.

Βιβλιογραφία: Technau 1938, 130-131, αρ. 2, εικ. 10. M. R. Wójcik, *Museo Claudio Faina di Orvieto: Ceramica attica a figure nere*, Orvieto 1989, 245-246, αρ. 124.

A7. Πανεπιστημιακό Μουσείο Μισισιπή, Συλλογή Robinson, αρ. 77.3.74. Από τη Σικελία. Ακέραιη (πιθανότητα προέρχεται από τάφο). Υ (με λαβή): 17,3 εκ. Δ μέγ: 12,2 εκ. Σώμα σχεδόν σφαιρικό. Το κομβίο διαμορφώνεται σαν μικρό σφαιρικό έξοχαμα επάνω σε μικρό δίσκο. Βάση δακτυλιόσχημη. Στον πυθμένα 61 οπές.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής. Σώμα: A-B παρόμοιες: στο κέντρο δέντρο (ίσως ελιά) επάνω στο οποίο έχει σκαρφαλώσει γυμνό παιδί και πιθανόν μαζεύει τους καρπούς. Κάτω και εκατέρωθεν του δέντρου ένας αγένειος (αριστερά) και ένας γενειοφόρος (δεξιά) άνδρας κινούνται έντονα (χορεύουν;). Είναι γυμνοί, εκτός από μικρό ιμάτιο στο ένα τους χέρι. Οι γενειοφόροι είναι στεφαναμένοι, οι αγένειοι φορούν ταινίες. Ίσως απεικονίζεται κάποια αγροτική εορτή.

Βιβλιογραφία: CVA Συλλογής Robinson 3, πίν. 3. Turnbull 1981. Για την παράσταση: N. Malagardis, «Images du monde rural attique à l'époque archaïque», *AE* 1988, 130 εικ. 13α.

A8. Κοπεγχάγη, Εθνικό Μουσείο, Dept. of Classical and Near Eastern Antiquities ABC 1020 (εικ. 7). Αγοράστηκε στην Αθήνα το 1864. Σχεδόν ακέραιη, συμπληρωμένη η λαβή (πιθανότητα προέρχεται από τάφο). Υ (με τη λαβή συμπληρωμένη): 15,7 εκ. Υ σώματος: 12,2 εκ. Δ: 10 εκ. Σώμα σχεδόν σφαιρικό. Το κομβίο διαμορφώνεται σαν μικρό κωνικό έξοχαμα. Βάση δακτυλιόσχημη, σχετικά ανεπτυγμένη. Στον πυθμένα 15 οπές.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής, στις ρίζες της ανθήμια. A-B παρόμοιες: Στον ώμο: Διόνυσος σε κλίνη. Στην κοιλιά: Μαινάδα χορεύει ανάμεσα σε δύο Σατύρους.

Βιβλιογραφία: CVA Κοπεγχάγης 3, πίν. 120,2. Technau 1938, 130 αρ. 6.

A9. Würzburg, Μουσείο Martin von Wagner, αρ. Η 4639 (L 459) (εικ. 8). Αγοράστηκε στην Αθήνα το 1930. Συγκολλημένη από όστρακα και συμπληρωμένη. Υ (με λαβή): 16,5 εκ. Υ σώματος: 12,5 εκ. Δ μέγ: 12,8 εκ. Σώμα σχεδόν σφαιρικό. Το κομβίο διαμορφώνεται σαν μικρό σφαιρικό έξαγμα. Βάση δακτυλιόσχημη. Στον πυθμένα 58 οπές.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής. Α-Β παρόμοιες: Διόνυσος με κέρασ και κλαδί κισσού, κάθεται σε οκλαδία δίφρο, προς τα δεξιά, ανάμεσα σε δύο Σατύρους, ο ένας από τους οποίους κρατά κλαδί κισσού.

Βιβλιογραφία: E. Langlotz, *Griechische Vasen: Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Μόναχο 1932, I, 88, αρ. 459 και II, πίν. 120. Technau 1938, 131 αρ. 14.

A10. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, από πρόσφατη κατάσχεση (2002). Υ (με λαβή): 15 εκ.

Σχεδόν ακέραιη, λείπει μόνο το κομβίο (πιθανότατα προέρχεται από τάφο). Χωρητικότητα: 450 κυβ. εκ.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής. Ο Πηλέας αρπάζει τη Θέτιδα, γύρω Νηρηίδες που τρέχουν.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη.

A11: μέσα 5ου αι. π.Χ.

A11. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 2216 (εικ. 9). Από το Φάληρο. Πιθανόν από το χώρο του νεκροταφείου. Ακέραιη εκτός από τη λαβή που έχει χαθεί. Μικρό τμήμα στην περίμετρο της βάσης είναι σπασμένο και συγκολλημένο. Υ σώματος: 9,5 εκ. Δ μέγ: 8 εκ. Δ βάσης: 5,6 εκ. Σώμα σχεδόν κυλινδρικό που ανοίγει ελαφρώς στο επάνω μέρος, όμως επικλινής, κοντό κυλινδρικό πόδι και αρκετά ψηλή δισκοειδής βάση. Το πόδι είναι κοίλο εσωτερικά μέχρι τον πυθμένα του αγγείου, όπου ανοίγονται 16 οπές στον ελάχιστο διαθέσιμο χώρο. Το κομβίο διαμορφώνεται σαν μικρό, σχεδόν σφαιρικό, έξαγμα.

Διακόσμηση: Μελαμβαφής. Κατά τόπους το επίχρισμα είναι απολεπισμένο. Επίθετο ιώδες χρώμα στη ράβδωση που σχηματίζεται στο κατώτερο μέρος του σώματος.

Βιβλιογραφία: Deonna 1909, 222-223, εικ. 10-11. Technau 1938, 130 αρ. 9. Για τα νεκροταφεία του Φαλήρου από όπου προέρχεται πιθανότατα το αγγείο βλ. Σ. Πελεκίδου, «Ανασκαφή Φαλήρου», *ΑΔ* 2 (1916) 13-64, και R. S. Young, «Graves from the Phaleron Cemetery», *AJA* 46 (1942) 23-57.

II. ΒΟΙΩΤΙΚΑ: Β1-Β3

B1. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, αρ. 57.11.1 (εικ. 10). Άγνωστη προέλευση. Ακέραη, μόνο μια μικρή φθορά στη λαβή (πιθανότατα προέρχεται από τάφο). Υ (με λαβή): 15,2 εκ. Υ σώματος: 10,3 εκ. Δ: 11,1 εκ. Χωρητικότητα: 470 κυβ. εκ. 525-500 π.Χ. Σχεδόν σφαιρικό. Βάση επίπεδη, δισκοειδής. Στον πυθμένα ανοίγονται 171 οπές. Κομβίο αμφικωνικό, αρκετά έξεργο.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής. Περιμετρικά στη ζώνη του ώμου και της λαβής:

Επάνω: ακτίνες. Μέσον: κυμάτιο με εναλλάξ μαύρα και ιώδη ωά. Κάτω:

Πλοχμός από ανθήμια και άνθη λωτού, όρθια και ανεστραμμένα εναλλάξ.

Βιβλιογραφία: K. Kilinski II, *Boeotian Black Figure Vase Painting of the Archaic Period*, Mainz am Rhein 1990, 38, 51, 59 και πίν. 29,4.

B2. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 884 (εικ. 11). Από την Τανάγρα. Ακέραη (πιθανότατα προέρχεται από τάφο). Υ (με λαβή): 15,2 εκ. Υ σώματος: 10,4 εκ. Δ μέγ: 12,4 εκ. Δ βάσης: 5,3 εκ. Χωρητικότητα: περ. 650 κυβ. εκ. Σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Βάση επίπεδη. Το κομβίο διαμορφώνεται ως ωοειδές έξαρμα ύψους 1,6 εκ. Στον πυθμένα 72 οπές διευθετημένες σε ομόκεντρους κύκλους, τρεις από τους οποίους έχουν χαραχτεί με διαβήτη.

Διακόσμηση: Μελαμβαφής (εκτός από τον πυθμένα), επίχρσιμα απολεπισμένο κατά τόπους. Δίπλα στη μία λαβή υπάρχει τυχαίο χάραγμα σχήματος Π. Ο Zahn το θεώρησε ως γράμμα, αλλά είναι απλώς μια από τις πολλές παρόμοιες φθορές που υπάρχουν στην επιφάνεια του αγγείου.

Βιβλιογραφία: Zahn 1899, 339, εικ. 1-2. Technau 1938, 130 αρ. 1.

B3. Κάποτε στη συλλογή του αρχαιοπώλη Παπαδήμα στην Αθήνα. Από τη Βοιωτία. Θα πρέπει να ήταν ακέραη, διότι ο Μαλτέζος είχε μετρήσει τη χωρητικότητά της. Πιθανότατα από τάφο. Υ (με τη λαβή): 12,6 εκ. Υ σώματος: 9,4 εκ. Χωρητικότητα: 230 κυβ. εκ. Το σχήμα της περιγράφεται ως παρόμοιο με την αρ. **B2** παραπάνω.

Διακόσμηση: Μελαμβαφής.

Βιβλιογραφία: Μαλτέζος 1902, 18. Technau 1938, 130 αρ. 5. Από τον έλεγχο των αρχείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου διαπιστώθηκε ότι δεν περιλαμβάνεται στα αντικείμενα της συλλογής του Παπαδήμα που περιήλθαν στην κατοχή του Μουσείου.

III. ΔΙΑΦΟΡΑ

Τα αγγεία **Δ1-Δ3** θα μπορούσαν να ανήκουν τόσο στον αττικό όσο και στο βοιωτικό κεραμικό.

Δ1. Πανεπιστήμιο Yale, Art Gallery, αρ. 1913.499. Άγνωστη προέλευση. Σώμα ακέραιο. Λαβή σπασμένη και συγκολλημένη στο μεγαλύτερο τμήμα της. Πιθανότητα από τάφο. Υ (με τη λαβή): 13,6 εκ. Υ σώματος: 8,2 εκ. Δ σώματος: 9,2 εκ. Δ βάσης: 7,5 εκ. Σώμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη, κομβίο δισκοειδές με αποκρουσμένη απόφυση. Στον πυθμένα 45 οπές διευθετημένες σε τρεις ομόκεντρους κύκλους χαραγμένους με διαβήτη.

Διακόσμηση: Μελαμβαφής (εκτός από την επιφάνεια έδρασης), επίχρυσμα απολεπισμένο κατά τόπους.

Βιβλιογραφία: P. V. C. Baur, *Catalogue of the Rebecca Darlington Stoddard Collection of Greek and Italian Vases in Yale University*, New Haven 1922, 238, αρ. 499, εικ. 104. Ευχαριστώ τη S. Matheson για τις επιπλέον πληροφορίες.

Δ2. Κάποτε στην Αθήνα, εμπόριο αρχαιοτήτων. Περιγράφεται ως αποσπασματικά σωζόμενη και μελαμβαφής.

Βιβλιογραφία: Αναφέρεται από τον Deonna 1909, 222, αρ. 6 (ως προφορική πληροφορία από τον Zahn). Technau 1938, 130 αρ. 11.

Δ3. Κάποτε σε ιδιωτική συλλογή (ίσως στο Μόναχο;). Υ (με τη λαβή): 14 εκ. Υ σώματος: 8,5 εκ.

Διακόσμηση: Μελαμβαφής.

Βιβλιογραφία: P. Wolters, *MiJb* 8 (1913) 215. Technau 1938, αρ. 12. Το αγγείο είχε μεταφερθεί στη Γερμανία πριν από το 1913. Θα μπορούσε να ταυτίζεται με την «κλειψύδρα» που αναφέρει ο Deonna ότι το 1909 ήταν στο εμπόριο αρχαιοτήτων στην Αθήνα (παραπάνω αρ. Δ2). Ωστόσο ο Deonna περιγράφει το αθηναϊκό αγγείο ως αποσπασματικά σωζόμενο, ενώ ο Wolters φαίνεται ότι αναφέρεται σε ακέραιο αγγείο.

Δ4: Κάποτε στο Μόναχο, Antikensammlungen, αρ. 5974 (εικ. 13). Χάθηκε στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. «Πιθανόν από τη Ν. Ιταλία», σύμφωνα με το αρχείο του Μουσείου. Στη φωτογραφία φαίνεται ακέραιη. Εάν πράγματι ισχύει αυτό, θα πρέπει να προέρχεται από τάφο. «Υ: 15», σύμφωνα με το αρχείο του Μουσείου. Σώμα σχεδόν σφαιρικό, πεπιεσμένο. Δεν διακρίνεται πλαστικό κομβίο στην επάνω επιφάνεια του σώματος. Η βάση δεν διακρίνεται στη σωζόμενη φωτογραφία.

Διακόσμηση: Λαβή μελαμβαφής. Το κάτω μισό του σώματος φαίνεται ότι είναι μελαμβαφές, εκτός από ορισμένες λεπτές ταινίες που αφήνονται στο χρώμα του πηλού. Στη ζώνη των λαβών και περιμετρικά στο αγγείο αναπτύσσονται μελανά γραμμικά μοτίβα: επάνω στιγμές στη σειρά, αμέσως από κάτω ζώνη

με δικτυωτή διαγράμμιση και κάτω, τέλος, ζώνη με απλό διακεκομμένο πλοχμό. Στον κυκλικό χώρο που σχηματίζεται στην ανώτερη επιφάνεια του αγγείου διακρίνονται τέσσερα «ρόπαλα» σε ακτινωτή διάταξη, εναλλάξ με τέσσερις ρόδακες, καθένας από τους οποίους αποτελείται από μικρό κύκλο και στιγμές γύρω από την εξωτερική του περιμέτρο.

Βιβλιογραφία: Αναφέρεται από τον Technau 1938, 131 αρ. 13. Διασώζεται μόνο μια φωτογραφία της στο D.A.I. της Ρώμης (αρ. αρνητικού 2842).

Σημείωση: Το κείμενο αυτό βρισκόταν στο τυπογραφείο όταν πληροφορήθηκα την πρόσφατη δημοσίευση του άρθρου των D. M. Bailey – P. T. Craddock, «A dandy dipper: the Ambleuse clepsydra, Empedocles and wine thieves I have known», στον τόμο: C. Entwistle (επιμ.), *Through a Glass Brightly: Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology presented to David Buckton*, Οξφόρδη 2003, 1-9.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Αρ. κατ.	Υ συνολικό (εκ.)	Υ σόμ. (εκ.)	Δ μέγ. (εκ.)	Οπέξ	Χωρ/τητα	Προέλευση
A1	22	17,5	13,6	95		Βοιωτία
A2						Λήμνος, Καβείριο
A3		10 σωζ.	11	40 περ.		Ελευσίνα, Τελεστήριο, Πυρά Γ
A4		12,5				Κουμπάν. Από τάφο
A5	14,5	11,5		23		Ολβία. Από γυναικείο τάφο
A6	17,9	13,5	10,3	16		Άγνωστη
A7	17,3	12,2		61		Σικελία. Από τάφο (;)
A8	15,7 συμπλήρ.	12,2	10	15		Αγοράστηκε στην Αθήνα. Από τάφο (;)
A9	16,5	12,5	12,8	58		Αγοράστηκε στην Αθήνα
A10	15	9,9 σωζ.	10,3	31	450 κυβ. εκ.	Από κατάσχεση στην Αθήνα. Από τάφο (;)
A11		9,5	8	16		Φάληρο. Από τάφο (;)
B1	15,2	10,3	11,1	171	470 κυβ. εκ.	Από τάφο (;)
B2	15,2	10,4	12,4	72	650 κυβ. εκ.	Τανάγρα. Από τάφο (;)
B3	12,6	9,4			230 κυβ. εκ.	Βοιωτία. Από τάφο (;)
Δ1	13,6	8,2	9,2	45		Άγνωστη. Από τάφο (;)
Δ2						Αθήνα, εμπόριο αρχαιοτήτων
Δ3	14	8,5				Άγνωστη
Δ4	15					Ίσως από την Κάτω Ιταλία. Από τάφο (;)

«WHAT IS THIS THEN? NOT A CLEPSYDRA?»

(ARISTOPHANES, *VESPAI*, 858):

A GROUP OF PECULIAR ARCHAIC VASES

EURYDICE KEFALIDOU

The vases commonly known as «clepsydras» or, rarely, as «globular siphons» constitute a small group of eighteen examples known until today (see the Catalogue at the end of this study). The body of the vases is spherical and their base is pierced with several small holes (the number ranges from 15 to 171). They have an arched hollow handle that opens at each end into the body. On the top of the handle there is a single hole. When the vase has been filled via the holes in the base by plunging it into a liquid, the user's thumb over the hole creates suction thus preventing the liquid from running out until the vase is placed directly over the desired place or receptacle. It is then possible, by opening or closing the hole, to control the amount of liquid released. Other vases operating in the same principle (usually oinochoai and aryballoid) were manufactured all over the Eastern Mediterranean from the Bronze Age until at least the 6th c. AD. They are usually made of clay, but there are also some bronze examples that resemble ladles. Our «clepsydras» however form a distinctive group because they show considerable uniformity and share a number of common features, apart from their shape. All of them are medium-size vases; their body height ranges from 8 to 13 cm, with their handle 3-5 cm higher, and their capacity varies from 250 to 650 cm³. The great majority date in the late archaic period and were manufactured in Attic and Boiotian workshops. Ten out of the eleven Attic examples have black-figured decoration showing common scenes of that period and only one (the latest in the series) is black-glazed. The Boiotian group is smaller and includes one example with black-figured floral decoration and at least two black-glazed ones. Finally, the group includes four more vases which are difficult to date and attribute to a specific workshop.

The shape of our vases is rather unusual and has raised many questions about its ancient name and use. These two issues are my main concern in the present paper, while other topics (such as their distribution, decoration, affinities with similar vases etc.) are also discussed. The name «siphon» should not be associated with our vases, since the ancient siphons were long tubes without a strainer. The more common name «clepsydra» was given to our vases because their shape and function reminded earlier scholars of Empedocles' Fragment B 100, where he describes a girl playing with a bronze vase. The traditional interpretation is that the girl is playing with a clepsydra. I argue, however, that it may well be that the girl is playing a game called

'clepsydra' using a bronze strainer vase. This suggestion is corroborated by the reading of almost all manuscripts (*κλεψύδρην παίζουσα*) which I accept against Diels' emendation to *κλεψύδρη παίζουσα* (dative).

It is possible then that the word «clepsydra» was initially used as a generic term to describe the technique of causing suction by using water and air pressure to create partial vacuum. Several different vessels could operate on this principle, provided that they had a pierced or strainer-bottom, a narrow mouth or opening and a hole to control the flow. Aristophanes was the first to mention the «clepsydra» as a name of a specific object, namely the water-clock which had no strainer (*Acharniens* 693, 425/4 BC). From this time on, the word «clepsydra» was applied both to water-clocks and strainer-vases, until at least the 6th century AD when Simplicius writes that «the clepsydra is nowadays called hydrarpax».

The use of the «clepsydras» is a puzzling issue. They were certainly not «trick-vases» since they have no «secrets». On the contrary the hole that controls the flow is rather obvious at the top of the handle. Two main interpretations have been suggested:

The first is that the «clepsydras» were used for lifting wine out of a storage jar or crater and serve it in a cup. The sieve kept the wine clean from the lees and aerated it at the same time, like some animal-head rhyta which may have a small hole in the bottom. Although we cannot reject this interpretation, we must admit that it does not seem plausible, mainly for practical reasons. This serving method is messy, the wall of the vase drips, there is a constant danger of spilling wine on someone if the thumb is accidentally moved even slightly, and it is difficult to direct the flow in a cup without wetting the drinker. The rhyta which are used for comparison were not filled through their bottom-hole and they released the wine in a thin stream, not in a shower like our vases. Also, as an *argumentum ex silentio*, among the hundreds of symposium scenes in vase painting there is no depiction of such a serving method. Moreover, it is well known that the ancient Greeks used metal strainers with very tiny holes to keep their wine clean, while the holes of our «clepsydras» are quite large, thus inefficient for cleaning purposes.

The second interpretation is that the «clepsydras» were sprinklers used either for some purely practical need such as washing or watering (however this is hard to accept given their small capacity) or for some kind of liquid libations (water, wine, milk, perfume etc.). The last seems more plausible, especially if we keep in mind that most of our «clepsydras» survive complete, and thus may have come from graves, while two come from sanctuaries of chthonic deities, in fact one of them was found in the remains of a libation

---

pyre in the Telesterion of Eleusis. Our vases can only sprinkle downwards and their flow resembles a shower or rain. It is possible therefore that they were used for some kind of funerary ceremony, i.e. for libations on the ashes or for rituals that imitate rain, like in the ritual sowing of seeds near the grave (described by Cicero, *De legibus*, 2, 63), which have many similarities with the rites performed to honor underworld deities. Finally, I suggest that the shape of the «clepsydras» may have derived from either the mastos-cup or the female breast because all «clepsydras», with only one exception, have a plastic knot or «nipple» on the top of their body. The breast has connotations of fertility, therefore it conforms with the explanation that the «clepsydras» were used in funerary and chthonic libations in order to imitate rain which purifies and fertilizes the earth.

EMANUELE GRECO

Ο ΙΠΠΟΔΑΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΟΥΡΙΟΙ*

1. Πρόλογος

Ο ρόλος που έπαιξε η πανελλήνια αποικία των Θουρίων στην εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής πολεοδομίας κατά την ωριμότερη φάση της έχει από καιρό επισημανθεί από διάφορους ερευνητές¹, αλλά μόνο πρόσφατα αρχίζει να εκτιμάται σε όλη του την έκταση, χάρη στην εξαιρετική πραγματικά δυνατότητα που μας προσφέρει ο ίδιος ο χώρος να συνδέσουμε υποθέσεις στηριγμένες σε κείμενα της αρχαίας γραμματείας με συγκεκριμένα ανασκαφικά δεδομένα.

Μετά τη δημοσίευση των πρώτων συνθετικών μελετών με θέμα τα αποτελέσματα των ανασκαφών που διεξήγαγε ο Guzzo στη Σύβαρη από το τέλος της δεκαετίας του '60, πρώτος ο Castagnoli² επέστησε την προσοχή σε ορισμένα στοιχεία της πολεοδομίας των Θουρίων που ήταν εντοπίσιμα επειδή διατηρήθηκαν στο σχεδιασμό της ρωμαϊκής πόλης Coriæ, που ήταν άμεση συνέχεια των Θουρίων.

Για να γίνει σαφέστερη η παρουσίαση θα κάνω μια περιληπτική αναφορά στη σύνθετη ιστορία κατοίκησης του χώρου.

Γύρω στο 730-720 π.Χ. Αχαιοί από την Πελοπόννησο ίδρυσαν την αποικία της Σύβαρης στις ακτές της Καλαβρίας στο Ιόνιο πέλαγος, στην πλατιά και πλούσια προσχωσιγενή πεδιάδα που διασχίζουν οι ποταμοί Κράθις και Σύβαρις (σήμερα Coscile), από τον οποίο η πόλη πήρε το όνομά της.

Το 510 π.Χ. η πόλη καταστράφηκε από την αντίπαλό της τον Κρότωνα και το γεγονός αυτό είναι ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία των Ελλήνων της Δύσης. Μετά από αυτό, οι επιζήσαντες και οι απόγονοί τους προσπάθησαν αρκετές φορές να «επανιδρύσουν» τη Σύβαρη,

---

* Μετάφραση: Εμμανουήλ Βουτυράς.

1. Castagnoli 1956· Κοντής 1956.

2. Castagnoli 1973.

αλλά οι προπάθειές τους ματαιώνονταν πάντοτε από τον Κρότωνα, που για περισσότερα από 50 χρόνια κατόρθωσε να εμποδίσει την αναγέννηση μιας ισχυρής αντίπαλης πόλης³.

Αφετηρία της δικής μας έρευνας είναι το τέλος αυτής της φάσης, όταν δηλαδή, χάρη στην παρέμβαση του Περικλή, ιδρύθηκε το 444 π.Χ. μια νέα πόλη στην οποία δόθηκε το όνομα Θούριοι. Για την ίδρυσή της μας πληροφορεί ένα μακροσκελές χωρίο του Διοδώρου του Σικελιώτη (XII, 10), βασικός οδηγός κάθε προσπάθειας να ορισθεί το ιστορικό και τοπογραφικό πλαίσιο του σχεδίου των Θουρίων⁴.

Μια άλλη σταθερή χρονολογία είναι το 194 π.Χ., όταν ιδρύθηκε η ρωμαϊκή αποικία *Coriæ*.

Εκτός από αυτά τα βασικά δεδομένα, τα ευρήματα των πρόσφατων μεγάλων ανασκαφών στον αρχαιολογικό χώρο, που ξανάρχισαν εδώ και λίγα χρόνια, προσφέρουν στοιχεία στην προσπάθεια να βρούμε και άλλα σταθερά σημεία⁵.

1. Οι έρευνες επιβεβαιώνουν ότι η Σύβαρη καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε στο τέλος του 6ου αιώνα π.Χ.
2. Στην περιοχή που ερευνήθηκε ως τώρα δεν εντοπίστηκαν ίχνη ζωής που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως στοιχεία συνέχειας ή να ταυτισθούν με κάποιαν από τις εφήμερες προσπάθειες επανίδρυσης κατά την περίοδο από το 510 ως το 444 π.Χ.
3. Η ίδρυση των Θουρίων το 444 π.Χ. έγινε στον χώρο της Σύβαρης, αλλά δεν την επικάλυψε πλήρως: Γνωρίζουμε συνοικίες της Σύβαρης εντελώς εγκαταλελειμμένες που βρίσκονται στη χώρα των Θουρίων, συνοικίες των Θουρίων χτισμένες σε περιοχές που δεν είχαν προηγουμένως κτίσματα, ενώ σε άλλες έχουμε τη δυνατότητα να δούμε την κλασική πόλη να επικαλύπτει την αρχαϊκή, πάντοτε όμως μετά την περίοδο εγκατάλειψης μεταξύ 510 και 444 π.Χ.
4. Με τον εκρωμαϊσμό αντίθετα διαπιστώνουμε μια ουσιαστική συνέχεια ανάμεσα στους Θουρίους και στην πόλη *Coriæ*, τόσο που μπορούμε να πούμε ότι η *Coriæ* είναι οι Θούριοι της ρωμαϊκής εποχής. Μάλιστα το επίσημο όνομα της λατινικής αποικίας, *Coriæ*, δεν αντικατέστησε ποτέ εντελώς το παλιότερο, που χρησιμοποιούνταν ήδη από 250 περίπου χρόνια. Η μόνη εύκολα ορατή μεταβολή ήταν η μεγάλη ελάττωση του αστικού

3. Για τα στοιχεία που προσφέρει το νομισματικό υλικό πβ. Parise 1987· Parise 1994a· Parise 1994b· Lombardo 1994.

4. Ehrenberg 1948· Lombardo 1994· Moggi 1995· Talamo 1995· Greco 1999b.

5. Greco 1999b· Greco – Luppino 1999.

χώρου. Πραγματικά η Κορίαιε κατέλαβε μόνο το νότιο μισό της πόλης των Θουρίων, της οποίας οι βόρειες συνοικίες έγιναν στα ρωμαϊκά χρόνια αγροτική γη.

2. Η περιγραφή των Θουρίων στο Διόδωρο το Σικελιώτη (XII, 10, 6-7)

Μετά την αφήγηση των ιστορικών περιστατικών που οδήγησαν στην ίδρυση των Θουρίων (αποστολή δέκα πλοίων από τους Αθηναίους υπό τις διαταγές του Λάμπωνα και του Ξενοκρίτου και ταυτόχρονα κηρύκων στην Πελοπόννησο που καλούσαν τους κατοίκους της να συμμετάσχουν στην επιχείρηση, ερώτημα στο μαντείο των Δελφών) ο Διόδωρος μνημονεύει το ταξίδι των αποίκων προς την Ιταλία και την άφιξή τους στη Σύβαρη, όπου αναγνώρισαν τον τόπο που είχε υποδείξει ο Απόλλων ως κατάλληλο για τη δημιουργία της νέας πόλης. Ο χρησμός έλεγε ότι οι νέοι άποικοι έπρεπε να εγκατασταθούν στον τόπο όπου «θα έπιναν νερό με μέτρο και θα έτρωγαν ψωμί χωρίς μέτρο». Έχοντας εντοπίσει σε μικρή απόσταση από τη Σύβαρη μια κρήνη με το όνομα Θουρία, που είχε ένα χάλκινο σωλήνα τον οποίο οι ντόπιοι αποκαλούσαν με ελληνικό όνομα «μέδιμνο», οι άποικοι θεώρησαν ότι αυτός ήταν ο τόπος που είχε υποδείξει ο θεός. Τον περιτείχισαν λοιπόν και ίδρυσαν την πόλη στην οποία έδωσαν το όνομα Θούριοι από την κρήνη. Έπειτα διαίρεσαν τον χώρο με τέσσερις «πλατείες» (φαρδείς δρόμους) κατά μήκος και τρεις κατά πλάτος· οι περιοχές ανάμεσα στις «πλατείες» χωρίστηκαν σε μικρότερες με «στενωπούς» (στενούς δρόμους). Έτσι, όταν γέμισαν με σπίτια τα οικοδομικά τετράγωνα που δημιουργούσε αυτό το δίκτυο των δρόμων, η πόλη έδειχνε καλοχτισμένη⁶. Το κείμενο του Διοδώρου, ιστορικού του 1ου αιώνα π.Χ. που χρησιμοποιεί πιθανότατα ως πηγή τον ιστορικό του 4ου αιώνα π.Χ. Έφορο από την Κύμη, είναι εξαιρετικά σημαντικό για τον πλούτο των πληροφοριών που περιέχει, ανάμεσα στις οποίες και λεπτομέρειες μοναδικές για ίδρυση πόλης στην αρχαία ελληνική γραπτή παράδοση. Όλα αυτά οδηγούν στη σκέψη ότι η νέα πόλη αντιπροσώπευε ένα πρότυπο όχι μόνο ως προς την κοινωνική της δομή, με τις δέκα φυλές της που εκπροσωπούσαν τις κυριότερες περιοχές της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας, αλλά και ως προς τη χωροταξία. Το πολεοδομικό της σχέδιο ιδιαίτερα εμφανιζόταν στα μάτια των συγχρόνων ως εξαιρετικό και νέο· τόσο, ώστε η παράδοση που υιοθέτησε ο Έφορος και έφθασε ως το Διόδωρο να διασώζει ακριβέστατα στοιχεία σχετικά με την οργάνωση του χώρου, ακόμη και τα ονόματα των

6. Για μια συζήτηση του προβλήματος γύρω από τη συμπλήρωση του χωρίου πβ. Lapini 1997· Greco 1999b.

δρόμων.

Ο Διόδωρος παρέλειψε στην αφήγησή του το όνομα του δημιουργού αυτού του ρυμοτομικού σχεδίου, που και ο ίδιος και η πηγή του το θεωρούσαν αξιοθαύμαστο και αξιοπρόσεκτο. Όμως χάρη σε μερικές όψιμες πηγές και σε μια (παρεφθαρμένη, είναι αλήθεια) χειρόγραφη παράδοση γνωρίζουμε ότι ο Ιππόδαμος πήγε στους Θουρίους. Δεν είναι παρακινδυνευμένο να αναγνωρίσουμε το Μιλήσιο αρχιτέκτονα πίσω από αυτό το εξαιρετικό πολεοδομικό δημιούργημα⁷.

3. Γενική τοπογραφία υπό το φως των αρχαιολογικών στοιχείων

Ορισμένες πληροφορίες σχετικά με την πολεοδομική εικόνα των Θουρίων και της Coriæ προέρχονται από τις ανασκαφές της Σύβαρης, με τους γνωστούς τομείς της που ανοίχθηκαν και ερευνήθηκαν μεταξύ 1969 και 1974 (εικ. 1). Από τις ανασκαφές αυτές προέκυψαν επίσης λίγα, αλλά πολύ σημαντικά δεδομένα για την αρχαϊκή Σύβαρη⁸.

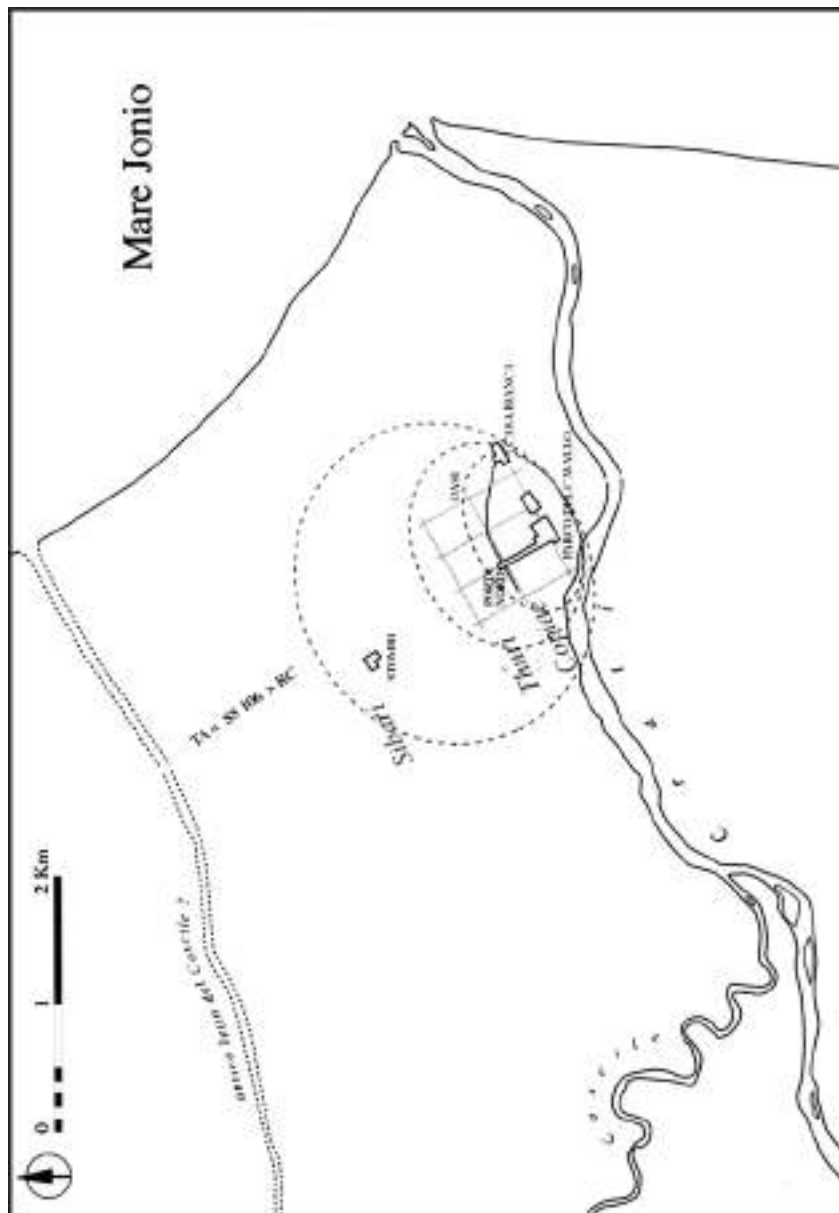
Stombi: Πρόκειται για το βορειότερο από τους τομείς που ερευνήθηκαν εδώ αποκαλύφθηκε μια αστική συνοικία της Σύβαρης (7ος-6ος αιώνας π.Χ.) που εγκαταλείφθηκε το 510 π.Χ. Μεταγενέστερο (4ος-3ος αιώνας π.Χ.) είναι ένα μεμονωμένο κτίσμα, με βεβαιότητα μία αγροικία, πολύτιμη μαρτυρία ότι αυτή η περιοχή, που βρισκόταν κάποτε μέσα στην πόλη της Σύβαρης, στην εποχή των Θουρίων ήταν εξοχή.

Στους τομείς Incrocio (Διασταύρωση) - Parco del Cavallo (Πάρκο του Αλόγου) και Prolungamento Strada (Προέκταση Δρόμου) γνωρίζουμε μία μεγάλη «πλατεία» με κατεύθυνση βορρά - νότο (A), πλάτους 29,50 μέτρων (100 ποδών), που στο νότιο άκρο της διασταυρώνεται με μία «πλατεία» με κατεύθυνση ανατολή - δύση (B), πλάτους 14,60 μέτρων (50 ποδών). Η τελευταία, που ερευνήθηκε προς τα ανατολικά, μετά από 295 μέτρα (1000 πόδες) διασταυρώνεται με μία άλλη «πλατεία» με κατεύθυνση βορρά - νότο (C), πλάτους 12,50 μέτρων (δηλαδή 40 ποδών). Με τις πρόσφατες ανασκαφές εντοπίσαμε μία τέταρτη «πλατεία» (D) με προσανατολισμό ανατολή - δύση που κλείνει στα βόρεια το ορθογώνιο⁹. Δε γνωρίζουμε το ακριβές πλάτος του δρόμου αυτού επειδή βρίσκεται κάτω από το μεταγενέστερο ρωμαϊκό τείχος, αλλά τα δεδομένα που διαθέτουμε δείχνουν ότι το μήκος του δεν ήταν μικρότερο από 20 μέτρα. Το ορθογώνιο που ορίζεται από τους δρόμους που περιγράψαμε

7. Lepore 1989. Βλ. πρόσφατα Greco 1999a· Greco 1999b.

8. Greco – Luppino 1999.

9. Greco – Luppino 1999.

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής των Θουρίων.

έχει διαστάσεις από βορρά προς νότο λίγο λιγότερο από 390 μέτρα, δηλαδή 1300 πόδες, ενώ από ανατολή προς δύση 1000 πόδες. Κατά μήκος της «πλατειάς» Α υπάρχουν κάθετες «στενωποί» πλάτους 3 μέτρων, διατεταγμένες με κατεύθυνση ανατολή - δύση, που έχουν μεταξύ τους απόσταση περίπου 35-37 μέτρα. Ο Castagnoli αμέσως μετά από αυτά τα ευρήματα αρνήθηκε την ύπαρξη στενωπών και με κατεύθυνση βορρά - νότο και έτσι το σχέδιο, όπως το αποκατέστησε¹⁰, είχε μια κανονικότερη ρυμοτομία αποικίας κατά την υστεροαρχαϊκή παράδοση, με νησίδες μήκους 295 μέτρων και πλάτους 35-37 μέτρων, από εκείνες που ο ίδιος μελετητής είχε ονομάσει *per strigas* (όρος προερχόμενος από τη γλώσσα των λατίνων γεωμετρών [*agrimensores*] που σημαίνει «κατά λωρίδες»). Αλλά αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση με τον εξαιρετικό και νεωτερικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου σχεδίου, όπως προκύπτει από τις σύγχρονες και τις μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες¹¹: ακόμη και ο Αριστοφάνης, σύμφωνα με ορισμένους, κάνει αναφορά στην ίδρυση των Θουρίων στους *Ώρνιθες*. Σήμερα αντιθέτως μπορούμε να αποδείξουμε ότι υπήρχαν «στενωποί» και με κατεύθυνση βορρά - νότο, κάθετοι στους δρόμους ανατολή - δύση, σε διαστήματα 74 περίπου μέτρων, που σχημάτιζαν ένα τετράγωνο το οποίο υποδιαιρούνταν με τη σειρά του σε δύο μέρη με ένα στενό πλάτους 1,80 μέτρου. Αν και οι έρευνες δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί, μπορούμε με κάποια επιφύλαξη να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός ορθογώνιου με διαστάσεις 390 × 295 μέτρα, αυτού που ως τώρα έφεραν στο φως οι ανασκαφές, το οποίο χωριζόταν σε τετράγωνα 37 × 37 μέτρων που αντιστοιχούσαν σε τέσσερις κατοικίες με τετράγωνη κάτοψη και πλευρά μήκους 17 μέτρων¹².

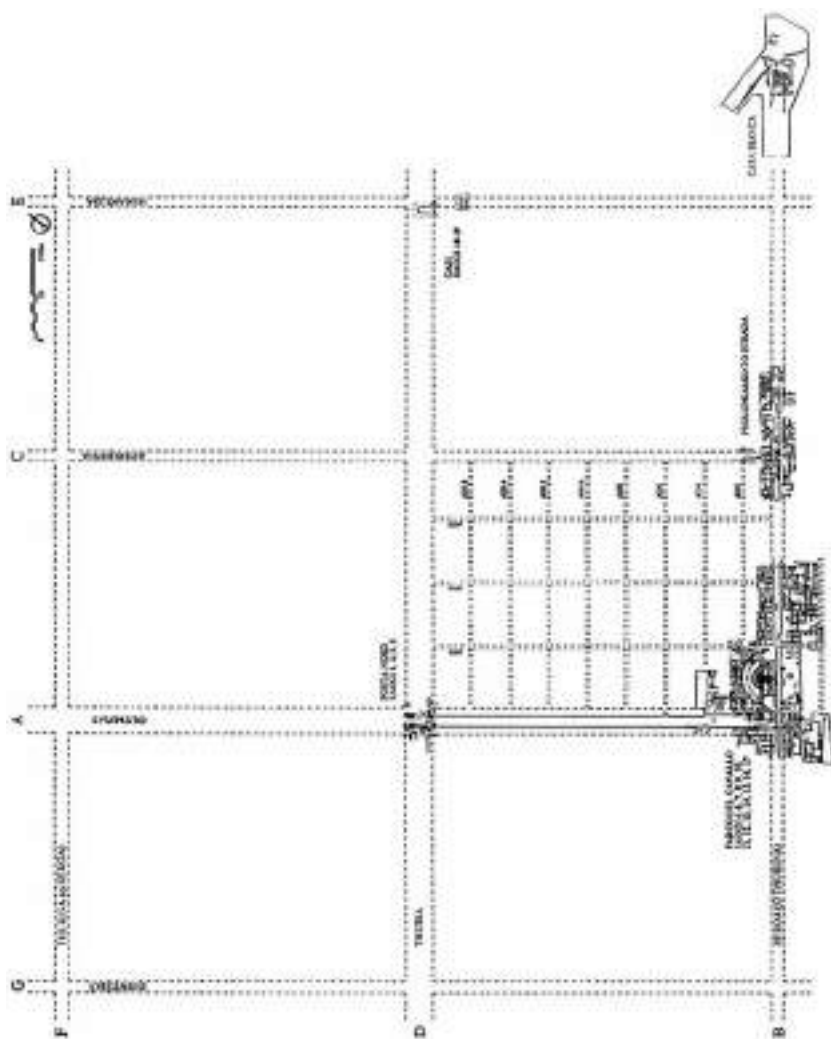
4. Τα ονόματα των δρόμων

Χάρη στην ίδια διήγηση του Διοδώρου που παραθέσαμε προηγουμένως γνωρίζουμε επίσης τα ονόματα των δρόμων των Θουρίων, δηλαδή των 7 «πλατειών» που ήταν οι κύριοι άξονες του πολεοδομικού σχεδίου. Οι τέσσερις δρόμοι κατά το μήκος, λέει ο Σικελιώτης ιστορικός, ονομάζονταν Ηρώκλεια, Αφροδισία, Ολυμπιάς, Διονυσιάς· οι τρεις που ήταν διατεταγμένοι κατά το πλάτος ήταν η Ηρώα, η Θουρία και η Θουρίνη. Οι πληροφορίες του Διοδώρου δεν είναι βέβαια πολύ ακριβείς. Έχοντας όμως υπόψη τα διαθέσιμα δεδομένα, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις (εικ. 2). Εφόσον οι δρόμοι είναι τρεις προς τη μία κατεύθυνση και τέσσερις προς την άλλη και

10. Castagnoli 1971· Castagnoli 1973.

11. Bertelli 1982· Bertelli 1997· Greco 1997a.

12. Vallet 1976· Belvedere 1987· Greco 1997a· Greco 1999b.

Εικ. 2. Πολεοδομικό σχέδιο των Θουρίων.

γνωρίζουμε τις αποστάσεις ανάμεσα στους δρόμους και προς τις δύο κατευθύνσεις (δηλαδή 1300 πόδες από βορρά προς νότο και 1000 πόδες από ανατολή προς δύση), μπορούμε να σκεφθούμε ότι ο μικρότερος αριθμός «πλατειών» (3) αναφέρεται στους δρόμους που απέχουν περισσότερο μεταξύ τους· αντίστροφα, τον μεγαλύτερο αριθμό (4) τον αναμένουμε εκεί όπου η απόσταση είναι μικρότερη. Μπορούμε επομένως να καταλάβουμε το κείμενο του Διοδώρου ως εξής: τέσσερις πλατείες κατά το μήκος (δηλαδή από βορρά προς νότο) και τρεις κατά το πλάτος (δηλαδή από ανατολή προς δύση). Αν δεχθούμε αυτή την πρόταση, το σχέδιο της πόλης αποκτά πειστικότερη μορφή, σχεδόν τετράγωνη· στην αντίθετη περίπτωση θα έχουμε ένα μακρόστενο ορθογώνιο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα ίδια τα ονόματα των δρόμων¹³. Είδαμε ότι οι «πλατείες» παίρνουν τα ονόματά τους από θεούς. Είναι επομένως πολύ πιθανόν, όπως μπορεί να δείξει η σύγκριση με άλλες ελληνικές πόλεις (για παράδειγμα με τη Θάσο)¹⁴, ότι η ονομασία προέκυψε από το γεγονός ότι ο δρόμος περνούσε δίπλα στο ιερό από το οποίο έπαιρνε το όνομά του. Αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι στην κάτοψη των Θουριών εμφανιζόταν μια διάταξη των ιερών διαφορετική από τη συνήθη στις αρχαϊκές πόλεις, όπου τα ιερά ήταν συχνά συγκεντρωμένα σε έναν ενιαίο χώρο ή διατεταγμένα σε μία ζώνη γύρω από την πόλη.

Αν δεχθούμε την πρόταση που μόλις παρουσιάσαμε και ακολουθήσουμε το κείμενο του Διοδώρου με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, συναντούμε σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα πρώτα την Ηράκλεια οδό. Αυτό το όνομα είναι συνηθισμένο για παραλιακούς δρόμους· μεταξύ των άλλων, όπως γνωρίζουμε καλά από το κείμενο των πινάκων της Ηράκλειας σχετικά με το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος, λίγο βορειότερα από τους Θουρίους, ο παραλιακός δρόμος ανάμεσα στην πόλη και τη θάλασσα ονομαζόταν επίσης Ηράκλεια¹⁵. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι η ομώνυμη οδός των Θουριών αντιστοιχούσε στο εντός πόλεως τμήμα του αρχαιότατου δρόμου κατά μήκος της ακτής του Ιονίου¹⁶. Ο δρόμος αυτός αποκαλύφθηκε πρόσφατα στον τομέα «Oasi»¹⁷.

Ο δεύτερος δρόμος, που αποκαλύφθηκε στον τομέα «Prolungamento Strada» πρέπει να είναι η Αφροδισία, ενώ η τρίτη, η Ολυμπιάς, δηλαδή η οδός του

13. Greco 1999a· Greco 1999b.

14. Duchêne 1992.

15. Guy 1998.

16. Greco 1999b.

17. Greco – Luppino 1999.

Δία, πρέπει να αντιστοιχεί στη μεγάλη «πλατεία» των 100 ποδών που είναι γνωστή από καιρό στο Parco del Cavallo· η τέταρτη, η οδός του Διονύσου, πρέπει να τοποθετηθεί στα δυτικά, προς την ύπαιθρο χώρα (και στην Ηρώκλεια οι ιερές γαίες του Διονύσου βρίσκονταν ανάμεσα στην πόλη και το λόφο της ενδοχώρας). Όσο για τους δρόμους που ήταν χαραγμένοι στο πλάτος, Ηρώα είναι ένα όνομα που πρέπει να έχει κάποια σχέση με τόπους λατρείας ηρώων, οι οποίοι βρίσκονται συνήθως στην αγορά· η Θουρία οδός πήρε προφανώς το όνομά της από την επώνυμη πηγή της πόλης και Θουρίνα είναι πιθανόν η οδός που οδηγεί στη Θουρίνα, τη χώρα των Θουρίων. Προς το παρόν —αλλά η υπόθεση μένει να επιβεβαιωθεί από τις συνεχιζόμενες έρευνες— μπορούμε να ταυτίσουμε τη Θουρία του κειμένου του Διοδώρου, κεντρικό άξονα του συστήματος, με την «πλατεία» που αποκαλύψαμε πρόσφατα κάτω από τα θεμέλια του τείχους της ρωμαϊκής πόλης και αναγνωρίσαμε περίπου 600 μέτρα ανατολικότερα¹⁸.

5. Ο ρόλος του Ιπποδάμου του Μιλησίου και η αξία της μαρτυρίας των Θουρίων στο πλαίσιο της ιπποδάμειας πολεοδομίας

Σχεδόν όλες οι πληροφορίες που έχουμε για τον Ιππόδαμο προέρχονται από ένα χωρίο των *Πολιτικῶν* (1267b22) του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ήταν ο πρώτος στοχαστής που ασχολήθηκε με την πολιτική χωρής να έχει ποτέ του αναλάβει δημόσιο αξίωμα, ο άνθρωπος που επινόησε τη διαίρεση των πόλεων και σχεδίασε τον Πειραιά. Ακολουθεί μια περίληψη και μια κριτική του πολιτικού προτύπου του Μιλησίου στοχαστή, που ενδιαφέρει κυρίως τον Αριστοτέλη. Ξέρουμε επομένως ότι ο Ιππόδαμος πρότεινε:

- α) μια ιδανική πόλη με 10.000 κατοίκους·
- β) τρεις κοινωνικές τάξεις: τεχνίτες, γεωργούς, πολεμιστές·
- γ) την τριχοτόμηση της γης σε ιερή, δημόσια και ιδιωτική·
- δ) τρία είδη αδικημάτων (εξύβριση, βλάβη, ανθρωποκτονία), ένα δικαστήριο πρώτου και ένα δεύτερου βαθμού (απόλυτος νεωτερισμός) και τρία είδη ετυμηγοριών (ένοχος, αθώος, εν μέρει ένοχος)·
- ε) τη δυνατότητα τροποποίησης των νόμων·
- στ) την ανατροφή με έξοδα του κράτους των ορφανών λόγω πολέμου·
- ζ) την εκλογή των αρχόντων από τη συνέλευση των πολιτών¹⁹.

Σχετικά με τη «μάχιμη» δράση του Ιπποδάμου βασική πηγή είναι ο Στράβων, ο οποίος μας πληροφορεί ότι η Ρόδος σχεδιάστηκε από τον ίδιο αρχι-

18. Greco – Luppino 1999.

19. Rispoli 1976· Bertelli 1982· Bertelli 1997.

τέκτονα που κατασκεύασε τον Πειραιά. Πολλοί νεότεροι ιστορικοί θεώρησαν αναξιόπιστη αυτή τη μαρτυρία²⁰, επειδή δε συμβιβάζεται με τη χρονολόγηση του Ιπποδάμου, αφού η Ρόδος ιδρύθηκε μόλις το 408 π.Χ. Δε γνωρίζουμε όμως την ακριβή χρονολογία γέννησης του Ιπποδάμου, ενώ είναι απλή εικασία η συμμετοχή του στην ανοικοδόμηση της πατρίδας του της Μιλήτου στη δεκαετία 480-470 π.Χ. Τρεις είναι οι μαρτυρίες που πρέπει να έχουμε υπόψη. Ο Ησύχιος (στο λήμμα *Ἰπποδάμου νέμησις*), ένα σχόλιο στους *Ἰππῆς* του Αριστοφάνη και ο Φώτιος μας πληροφορούν ότι ο αρχιτέκτονας, γεννημένος στη Μίλητο, έγινε πολίτης των Θουρίων. Τη μόνη, πολύ ασαφή, χρονολογική ένδειξη μας τη δίνει το σχόλιο στον Αριστοφάνη, σύμφωνα με το οποίο ο Ιππόδαμος σχεδίασε τον Πειραιά στα χρόνια των περσικών πολέμων. Δεν πρέπει, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι αυτή η διατύπωση καλύπτει μόνο τη δεκαετία ανάμεσα στο Μαραθώνα και τις Πλαταιές, αλλά να την επεκτείνουμε και στα επόμενα χρόνια (όταν ήταν στα πράγματα ο Κίμων, για παράδειγμα). Νομίζω ότι πρέπει να δεχθούμε ως ορθή την πολύτιμη μαρτυρία του Στράβωνα για τη Ρόδο. Κατά τη γνώμη μου, μπορούμε να χρονολογήσουμε τη δραστηριότητα του Ιπποδάμου ανάμεσα στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. ή λίγο πριν (εργασίες στον Πειραιά), τα χρόνια μετά το 444 (ίδρυση των Θουρίων) και τέλος το 408 (Ρόδος) και να τοποθετήσουμε τη γέννηση του Μιλησίου πολεοδόμου περί το 480 π.Χ.²¹.

Ας εξετάσουμε τώρα το γραπτό έργο του Ιπποδάμου. Στο τέταρτο βιβλίο του Ανθολογίου του Ιωάννη Στοβαίου περιλαμβάνονται πέντε αποσπάσματα από δύο διαφορετικά έργα που αποδίδονται σε έναν Ιππόδαμο: τα τέσσερα ανήκουν στο σύγγραμμα *Περὶ Πολιτείας* του Ιπποδάμου του Πυθαγορείου και το ένα στο *Περὶ Εὐδαιμονίας* του Ιπποδάμου του Θουρίου. Ένας Ιππόδαμος Θούριος μας είναι γνωστός και από τη Σούδα ως αποδέκτης ενός έργου *Περὶ Ἀρετῆς* της ποιήτριας Θεανούς από το Μεταπόντιο ή τους Θουρίους, που ανήκε στους Πυθαγορείους²². Οι μαρτυρίες αυτές θεωρήθηκαν εξαιρετικές και τελικά αποκλείστηκαν από τις συλλογές μαρτυριών για τους Προσωκρατικούς²³. Σχετικά με τα αποσπάσματα αυτά, που προέρχονται από έργα της ψευδοπυθαγόρειας γραμματείας²⁴, υπάρχει πλήρης διαφωνία στο

20. Wycherley 1964.

21. Burns 1976· Greco – Torelli 1983· Musti 1995.

22. Montepaone 1999.

23. Όπως από εκείνη των H. Diels – W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* I-III, Dublin - Zürich 1973, για παράδειγμα.

24. Για μια εξαιρετική παρουσίαση του ζητήματος παραπέμπω στους Giangiulio 1991 και Gianni 1993. Βλ. επίσης τη συζήτηση μεταξύ W. Burkert και H. Thesleff, στον τόμο: *Pseudoepigrapha* I.

θέμα της χρονολόγησης. Είναι πάντως αναμφισβήτητο ότι έχουν ξαναγραφεί σε δωρική διάλεκτο, που χρησιμοποιήθηκε για να δώσει στα κείμενα μια αρχαϊζουσα χροιά μέσα στο κατωϊταλιωτικό περιβάλλον. Δε μπορώ βέβαια να συζητήσω αυτό το θέμα από όλες του τις πλευρές, θα ήθελα όμως να υπενθυμίσω ότι, αν και φαίνεται πως δεν πρόκειται για ένα ενιαίο σύνολο και πως όλη η συγγραφική παραγωγή απλώνεται σε μια μακρά περίοδο, είναι βέβαιο πως ορισμένα από τα κείμενα αυτά, ανάμεσά τους και τα αποσπάσματα του Ιπποδάμου, είναι της ελληνιστικής εποχής (3ος αιώνας π.Χ.) και ανήκουν σε μια ιταλιωτική παραγωγή που στόχο είχε να δώσει στη σκέψη των Πυθαγορείων τη λογοτεχνική περιωπή που της έλειπε²⁵.

Αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι μόνο η χρονολογική ένταξη του έργου στο οποίο ανήκαν τα αποσπάσματα: σημασία έχει αν μπορούμε να ταυτίσουμε αυτόν τον Πυθαγόρειο Ιππόδαμο τον Θούριο με τον αρχιτέκτονα μας και να κρίνουμε αν τα αποσπάσματα που σώζονται στον Στοβαίο μπορούν να θεωρηθούν ελληνιστικές διασκευές γνήσιων ιπποδάμειων συγγραμμάτων.

Η συμμετοχή του Ιπποδάμου στην ίδρυση των Θουρίων, που τη δέχεται πλέον η έρευνα, είναι ένα στοιχείο υπέρ της ταύτισης του αρχιτέκτονα με το συγγραφέα των αποσπασμάτων του Στοβαίου. Δυσκολίες δημιουργεί πάντως η σύγκριση των αποσπασμάτων που μόλις αναφέραμε με τη σύντομη περίληψη της πολιτικής σκέψης του Ιπποδάμου που μας παραδίδει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του μαζί με μια αρνητική εικόνα του συγγραφέα. Στην πραγματικότητα, τα κοινά στοιχεία φαίνεται να περιορίζονται σε μιαν εμμονή στην τριχοτόμηση σχεδόν των πάντων και δεν είναι επομένως επαρκή για να ταυτίσουμε τους δύο συγγραφείς. Εξάλλου ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει πουθενά ότι ο Ιππόδαμος ήταν Πυθαγόρειος. Δε γνωρίζουμε αν ο Αριστοτέλης είχε διαβάσει ολόκληρο το έργο του Ιπποδάμου ή μόνο επιλεγμένα χωρία²⁶ ούτε μπορούμε να ξέρουμε αν ο ερχομός του στους Θουρίους τον οδήγησε να ασπασθεί τις θεωρίες των Πυθαγορείων και στη συνέχεια να ξαναγράψει το πολιτικό του σύγγραμμα. Αλλά με τον ίδιο τρόπο δε μπορούμε να αποκλείσουμε ότι η ένταξή του στους Πυθαγορείους έγινε πολύ μετά τον θάνατό του, από ορισμένους κύκλους Πυθαγορείων που ίσως ξανάγραψαν το έργο του για να προσδώσουν αρχαία αίγλη στη σχολή τους. Φαίνεται δύσκολο να δεχθούμε ότι κάποιος, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Ιππόδαμος, έγραψε το κείμενο σε μεταγενέστερη εποχή και επινόησε εξ ολοκλήρου τα έργα για τα οποία μιλούμε.

Παρόλα αυτά θα ήταν δυνατόν, τουλάχιστον θεωρητικά και με πολλές

25. Thesleff στον τόμο: *Pseudoepigrapha I* Prontera 1976/77· Giangiulio 1991· Giani 1993.

26. Rispoli 1976.

επιφυλάξεις, να αναγνωρίσουμε τα γνήσια ιπποδάμεια τμήματα των αποσπασμάτων κάτω από το νεωτερικό ένδυμα πλατωνικής και αριστοτελικής σκέψης που τα περιβάλλει. Οποσδήποτε μέσα στα αποσπάσματα συναντούμε σημεία που αξίζει να τα προσέξουμε. Το πρώτο από αυτά βρίσκεται στην πραγματεία *Περί Εὐδαιμονίας*: αναφέρεται σε μιαν αντίληψη της κοινωνίας ως αρμονικής σύζευξης μερών και χρησιμοποιεί ως μεταφορές το σύμπαν και το ανθρώπινο σώμα, όπου κάθε στοιχείο υπάρχει επειδή υπάρχει το όλον.

Στο απόσπασμα από το σύγγραμμα *Περί Πολιτείας* συναντούμε άλλα ενδιαφέροντα σημεία:

- «... η κοινωνία κάθε πόλης μοιάζει με το τέλει σύνολο μιας λύρας, αφού έχει ανάγκη από συναρμογή και χόρδισμα, και τελικά από άγγιγμα και παίξιμο μουσικό.»
- Μια βίαιη επίθεση εναντίον των σοφιστών, διαφθορέων των ψυχών που αρνούνται την ύπαρξη θεών.
- Την πρόταση να οργανωθούν φρατρίες και κοινά συμπόσια, κοινοβιακή ζωή και στρατιωτικοί και πολιτικοί σύλλογοι για την καλύτερη εκπαίδευση των νέων. Εδώ υπάρχει προφανώς μίμηση του προτύπου της Σπάρτης, κάτι που καθιστά προβληματική τη σκέψη ότι το κείμενο μπορεί να συντάχθηκε μεταξύ 3ου και 2ου αιώνα π.Χ. όπως θεωρούν ορισμένοι.
- Τον ορισμό ενός τύπου κράτους ως *τριπολιτικού* (μείγματος μοναρχίας, ολιγαρχίας, δημοκρατίας, και εδώ με αναφορά στη Σπάρτη). Αυτή η αντίληψη θεωρείται απόδειξη αρχαιότητας, γιατί υποτίθεται ότι επαναλαμβάνεται στον *Τριπολιτικό* του Δικαίου, μαθητή του Αριστοτέλη. Πραγματικά, η συζήτηση περί *τριπολιτικού* ανήκει μέσα στον 5ο αιώνα²⁷. Με κάποιον τρόπο, λοιπόν, το κείμενο πρέπει να απηχούσε τις ιδέες του συγγραφέα, αποκαλύπτοντας τη μάλλον αυστηρή στάση του απέναντι στη δημοκρατία²⁸, σε αντίθεση με μια καθαρά μοντέρνα αντίληψη που θέλει τον Ιππόδαμο αρχιτέκτονα της δημοκρατίας²⁹.

Πρέπει όμως να επιστρέψουμε στο κείμενο του Αριστοτέλη για να συμπληρώσουμε τη γνωριμία με τον αρχιτέκτονα πολεοδόμο. Στο βασικό χωρίο των *Πολιτικών*, αφού μας πληροφορεί ότι ήταν πολίτης της Μιλήτου, γιος του Ευρυφώντος, ο Αριστοτέλης λέει ότι αυτός επινόησε τη διαίρεση των πόλεων και σχεδίασε τον Πειραιά. Σε ένα άλλο χωρίο των *Πολιτικών* γίνεται λόγος για έναν αρχαϊκό τρόπο χτισίματος των κατοικιών, σε αντίθεση με τον νεότερο ιπποδάμειο. Φαίνεται λοιπόν ότι υπήρχε ένας «ιπποδάμειος τρόπος»

27. Lana 1973· Bertelli 1997.

28. Έτσι οι Bertelli 1982, Musti 1995, Ferrucci 1996.

29. Όπως για παράδειγμα εκείνη των Gehrke 1989 και Hoepfner – Schwandner 1994.

διάταξης των κτηρίων στον αστικό χώρο. Παρόλα αυτά, λόγω της ασάφειας του αριστοτελικού κειμένου, υπάρχει ζήτημα αν η έκφραση «επινόησε τη διαίρεση των πόλεων» μπορεί να αναφέρεται στον Ιππόδαμο με την ιδιότητα του πολεοδόμου ή του θεωρητικού που ανακάλυψε τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις. Την τελευταία αυτή ερμηνεία την ξαναπρότεινε πρόσφατα η Gorman³⁰ με ασθενή επιχειρήματα, που βασίζονται κατά τη γνώμη μου ουσιαστικά σε μια παρανόηση του περιεχομένου. Είναι σκόπιμο να εξετάσουμε αυτό το πρόβλημα, ώστε να προχωρήσουμε καλύτερα στα καθαυτό ιπποδάμεια θέματα, κυρίως από την αρχαιολογική σκοπιά, την οποία συνήθως υποτιμούν οι μελετητές, που συχνά είναι ιστορικοί της πολιτικής σκέψης και φιλόλογοι.

Ήδη στις μελέτες του 19ου αιώνα για τον Ιππόδαμο, η εφεύρεση που του αποδίδει ο Αριστοτέλης ταυτιζόταν με την ορθογώνια διάταξη των δρόμων. Αργότερα, με την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας, επισημάνθηκε σωστά ότι πόλεις με ορθογώνιο σχέδιο είναι γνωστές από πολλά παραδείγματα σε εποχές πολύ πριν από τον Ιππόδαμο. Το πρόβλημα επομένως παίρνει άλλη μορφή: ή ο Αριστοτέλης απέδωσε εσφαλμένα στο Μιλήσιο μιαν ανακάλυψη που δεν ήταν δική του ή ήθελε να πει ότι είχε ανακαλύψει όχι την πολεοδομική αλλά την πολιτική διαίρεση. Το πρόβλημα τίθεται με διαφορετικούς όρους. Ο προσεκτικός μελετητής της ιστορίας της πολεοδομίας θα αποφύγει να συγκρίνει, ακόμη και αν περιορισθεί μόνο στις κανονικές κατόψεις, πόλεις σχεδιασμένες στην υστεροαρχαϊκή εποχή με πόλεις του 5ου αιώνα π.Χ. Αν θέλουμε να μη χρησιμοποιούμε καταχρηστικά τον όρο *ιπποδάμειος* για να δηλώσουμε κάθε κανονική μορφή ρυμοτομικού σχεδίου, πρέπει να αποφεύγουμε να ψάχνουμε σε κάθε γωνιά της Μεσογείου την επίδραση του Ιπποδάμου του Μιλήσιου, όπως συχνά κάνουν πολλοί.

Πιστεύω ότι τον Ιππόδαμο, αν είναι να κατανοήσουμε πραγματικά τα λίγα που έχουν να μας αποκαλύψουν γι' αυτόν οι τοίχοι, που και να τους βασανίσουμε δε θα μιλήσουν, πρέπει να τον μελετήσουμε μέσα από τα πολεοδομικά σχέδια του Πειραιά, της Ρόδου και των Θουρίων.

Συνεπώς, καθώς στη Ρόδο³¹ και στον Πειραιά³² οι σύγχρονες πόλεις καθιστούν σχεδόν αδύνατη την έρευνα, οι Θούριοι, που εμφανίζουν μια διαφορετική κατάσταση αφού βρίσκονται σε ανοιχτό χώρο, μπορούν να γίνουν τόπος αναφοράς και υπόδειγμα προσφέροντάς μας την ευκαιρία να ερευνήσουμε στο πεδίο μια πόλη σχεδιασμένη από τον Ιππόδαμο. Προς το παρόν τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επαρκούν για να μας επιτρέψουν να διαγράψουμε

---

30. Gorman 1995.

31. Kondis 1958.

32. Eickstedt 1991.

ένα ικανοποιητικό πλαίσιο. Πιστεύω επίσης ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν θα είναι ποτέ επαρκή, αφού δύσκολα θα βρεθούν ανάμεσα στα υλικά λείψανα όλα εκείνα τα στοιχεία που θα συναποτελούσαν την «ιπποδάμεια ιδιαιτερότητα», η οποία είχε και άλλες όψεις. Με άλλα λόγια, αν είχαμε μπροστά στα μάτια μας το ρυμοτομικό σχέδιο, μόνο εν μέρει θα μπορούσαμε να συλλάβουμε τη φιλοσοφία που το δημιούργησε.

Για την ώρα ας κάνουμε εδώ ένα σύντομο απολογισμό των ερευνών που βρίσκονται εν πορεία και ξεκίνησαν εδώ και λίγο καιρό, ώστε να αποτιμήσουμε όσα ξέρουμε και να χαράξουμε μια γραμμή για τις μελλοντικές ερευνες.

Η ουσιαστική καινοτομία του ρυμοτομικού σχεδίου των Θουρίων είναι η σχεδόν μονομανής αναζήτηση της συμμετρίας και της αριθμητικής αναλογίας ανάμεσα στα μεμονωμένα τμήματα και στο όλον, κάτι που εμφανίζει ένα ενδιαφέρον σημείο σύνδεσης με το απόσπασμα του *Περί Εὐδαιμονίας*³³.

Η περιγραφή του Διοδώρου μιλά για επτά «πλατείες» που θυμίζουν τις χορδές της λύρας, οργάνου που αναφέρεται στο απόσπασμα που παραθέσαμε ήδη για να εισαγάγει τη μεταφορά της κοινωνικής αρμονίας. Εντοπίσαμε δύο «πλατείες» με κατεύθυνση βορρά-νότο και δύο με κατεύθυνση ανατολή-δύση που σχηματίζουν ένα κανονικό ορθογώνιο. Η απόσταση ανάμεσα στους δρόμους με κατεύθυνση ανατολή - δύση είναι 1300 πόδες, ενώ ανάμεσα στους δρόμους με κατεύθυνση βορρά - νότο είναι 1000 πόδες. Μέσα στο δίκτυο που ορίζεται έτσι παρατηρούμε «στενωπούς» (τους στενούς δρόμους που παραθέτει και ο Διόδωρος) και προς τις δύο κατευθύνσεις και σε κανονικές αποστάσεις περίπου 35 έως 37 μέτρων, μέγεθος που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι μικρότερες μονάδες αντιστοιχούσαν σε σπίτια με πλευρά περίπου 17 μέτρα. Ξεκινώντας από τα βέβαια στοιχεία και έχοντας υπόψη το κείμενο του Διοδώρου, είναι δυνατόν να αποκαταστήσουμε μια πόλη με μορφή περίπου τετράγωνη, της οποίας η νότια πλευρά θα βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την αριστερή όχθη του Κράθη.

Προς το παρόν ο εντοπισμός μίας τουλάχιστον δημόσιας περιοχής είναι μόνο υποθετική: θα έπρεπε να βρίσκεται ανάμεσα στην «πλατεία» Β και στην κοίτη του ποταμού, στη νότια πλευρά επομένως, όπου η σχεδόν βέβαιη ταύτιση του *Forum* της Coriae οδηγεί στη σκέψη ότι εκεί ήταν η αγορά ή μία από τις αγορές των Θουρίων³⁴. Οφείλουμε πράγματι να σκεφθούμε ότι οι αγορές μπορεί να ήταν περισσότερες από μία με δεδομένη την ιστορική στιγμή και το «κλίμα» της περιόδου αυτής, από την οποία και έπειτα οι λειτουργίες της

33. Greco 1999b.

34. Greco – Luppino 1999.

αγοράς εξειδικεύθηκαν, με το χωρισμό για παράδειγμα των εμπορικών χώρων από εκείνους που προορίζονταν για πολιτικές και δικαστικές δραστηριότητες. Με βάση αυτά τα στοιχεία νομίζω ότι είναι δυνατόν να ξεπεράσουμε την αντίληψη της «σχολής της Μίλητου» που εισήγαγε ο Martin³⁵, η οποία προέκυψε από την ορθολογική και λειτουργική διάταξη των μερών της πόλης, βασιζόταν όμως σε μια κάπως βιαστική αναπαράσταση της Μίλητου³⁶. Η αναπαράσταση αυτή προτάθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από τους Γερμανούς αρχαιολόγους που ήθελαν να κάνουν τη Μίλητο αρχέτυπο μιας νέας πολεοδομίας, συνδεδεμένης με την πατρίδα του ανθρώπου που είχε επινοήσει τη διαίρεση των πόλεων. Πέρα από αυτό, ξέρουμε σήμερα ότι η αρχαϊκή πόλη (πριν από την καταστροφή του 494) εμφανίζει εκπλήξεις ως προς την αναπαράστασή της και ότι η κλασική πόλη, όπως αναπαρίσταται ως τώρα, δεν έχει γερά θεμέλια³⁷. Στο πλαίσιο αυτό τίθεται επίσης το πρόβλημα της μαθητείας του Ιπποδάμου, η οποία, αν είναι σωστή η πρότασή μου να τοποθετηθεί η γέννησή του περί το 480 π.Χ., πρέπει να συνέπεσε με τα χρόνια της ανοικοδόμησης της πόλης του, όπου οι πολίτες επέστρεψαν είκοσι περίπου χρόνια μετά την καταστροφή.

Επομένως, μετά τη μαθητεία του στη Μίλητο και τη σημαντική εμπειρία του Πειραιά, ο Ιππόδαμος έφθασε στους Θουρίους στην ακμή της πνευματικής του ωριμότητας. Τα πραγματικά νέα στοιχεία του πολεοδομικού του σχεδιασμού εντοπίζονται ιδιαίτερα στην προσεκτική διερεύνηση των συμμετρικών και στο σχήμα της σκακιέρας, που προϋποθέτουν οπωσδήποτε μια σχέση με το στοχαστή, με το θεωρητικό που υλοποιεί ένα προσωπικό του όραμα για τον αστικό χώρο. Στο χώρο αυτόν έρχεται να εγκατασταθεί μια νέα ομάδα ανθρώπων, κάτι που δε θα μπορούσε να συμβεί παρά μόνο σε μια νέα ίδρυση πόλης, σύμφωνα με την πρόταση του σύγχρονου του Φαλέα του Χαλκηδόνιου.

Ο Διογένης ο Λαέρτιος (IX, 50) μας πληροφορεί ότι ένα άλλο διάσημο πρόσωπο, ο Πυθαγόρας ο Αβδηρίτης, ο μεγάλος σοφιστής, ανέλαβε να συντάξει τους νόμους της νέας πόλης (ενώ σύμφωνα με το Διόδωρο οι νόμοι των Θουρίων ήταν εμπνευσμένοι από τη νομοθεσία του Χαρώνδα)³⁸. Αν θεωρήσουμε γνήσια ιπποδάμεια την πολεμική εναντίον των σοφιστών που περιέχει

35. Martin 1956.

36. Πβ. Greco – Torelli 1983.

37. Ένας πρόσφατος απολογισμός της σχετικής συζήτησης (*status quaestionis*) υπάρχει, για παράδειγμα, στον Longo 1999.

38. Πβ. Ehrenberg 1948· De Sensi Sestito 1987· Lombardo 1994· Moggi 1995· Talamo 1995· Bertelli 1997.

το απόσπασμα του *Περὶ Εὐσεβείας*, κερδίζουμε ένα στοιχείο για μια διαμάχη στο εσωτερικό της ηγετικής ομάδας της νέας αποικίας, στην οποία συμμετείχαν εξέχοντα πρόσωπα όπως ο Ηρόδοτος, ο Κέφαλος (ο πατέρας του Λυσία) και άλλοι³⁹.

Ας έλθουμε τώρα στο δεύτερο μεγάλο πρόβλημα, τη σχέση του Ιπποδάμου με τη δημοκρατία, που είδαμε ότι είναι προβληματική όταν αναλύαμε το απόσπασμα του *Περὶ Πολιτείας*. Αξίζει τον κόπο να υπογραμπίσουμε την αξία που αποδίδουν στα *Typenhäuser* ο Hoerpfner και ο Schwandner στις εργασίες τους, θεωρώντας τα ως πεμπτουσία δημοκρατίας και ισότητας: η θέση αυτή πρέπει να απορριφθεί⁴⁰, γιατί προσπαθεί να συνδέσει την πολεοδομική μορφή (που οι Γερμανοί ερευνητές την αποκαθιστούν ιδεολογικά προς αυτή την κατεύθυνση) με τους θεσμούς της πόλης. Αντίθετα, η ισότητα (*ὁμοιότης*) υπάρχει στον Πλάτωνα και ανήκει σε ένα χώρο πολύ μακριά από τη δημοκρατία, μάλιστα εχθρικό προς αυτή, όπως σωστά παρατήρησε ο Ferrucci. Πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψη μια πρόσφατη ιδέα του Musti⁴¹, που αναλύοντας τον επιτάφιο του Περικλή (Θουκυδίδης II, 38) για τους πεσόντες του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου θεώρησε τη διατύπωση *ἴδια κατασκευαὶ εὐπρεπεῖς* (καλοπεριποιημένα ιδιωτικά σπίτια) ως γνήσια έκφραση δημοκρατίας. Ιδιαίτερα στη δημοκρατική ιδεολογία η σχέση δημοσιο-ιδιωτικό αποκτά συγκεκριμένη διάσταση με την αποδοχή των κοινωνικών διαφορών και των προνομίων που αποκτά κανείς, σε αντίθεση με την αντιδημοκρατική ακαμψία την οποία εκφράζει η ισότητα που φαίνεται να υλοποιείται στο ιπποδάμειο σχήμα της σκακιέρας.

Ο Αριστοτέλης είχε επισημάνει και επικρίνει τα όρια της *Πολιτείας* του Μιλησίου, παρόλο που η πρόταση για την τροποποίηση των νόμων, την εκλογή των αρχόντων και την ανατροφή των ορφανών των πολέμων με έξοδα του κράτους (που υπήρχε ήδη στην Αθήνα) μοιάζει σαν διάθεση να εισαχθούν στοιχεία δημοκρατίας ώστε να ισορροπήσει το νομοθετικό πλαίσιο. Συντηρητική αντίληψη προδίδει αντίθετα η πρόταση για γραπτές ετυμηγορίες στις δίκες⁴². Με βάση το αριστοτελικό κείμενο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ένα μέρος της ιπποδάμειας Πολιτείας πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον πολεοδομικό του κανόνα, πράγμα που εξηγεί την έκφραση *ἵπποδάμειος τρόπος* για το σχεδιασμό πόλεων και τη διάταξη των ιδιωτικών κατοικιών, εφόσον ήταν

39. Bertelli 1997.

40. Ferrucci 1996· Greco 1997a· Greco 1999b.

41. Musti 1995.

42. Bertelli 1982.

ο πρώτος που είχε αντιμετωπίσει το πρόβλημα σε ένα σύγγραμμα⁴³.

Η σταδιοδρομία του δεν μπορούσε, σύμφωνα με ορισμένους⁴⁴, να τελειώνει στη Ρόδο, είτε για χρονολογικούς λόγους είτε κυρίως γιατί η ίδρυση της Ρόδου προωθήθηκε από τους Σπαρτιάτες μέσα σε ένα κλίμα έντονα αντιαθηναϊκό (και αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη ρομαντική ιδέα του αρχιτέκτονα της δημοκρατίας). Αυτό μου φαίνεται απίθανο με βάση όσα εξέθεσα ως τώρα. Εξάλλου, αν εξετάσουμε την ιστορία των ίδιων των Θουρίων στις δεκαετίες μετά την ίδρυσή τους, θα βρούμε στοιχεία που μας οδηγούν σε κάποιες σκέψεις. Ένα από τα πιο σημαντικά πρόσωπα της ιστορίας της Ρόδου σε αυτή την περίοδο είναι ο Δωριεύς (Παυσανίας VI, 7), γιος του Διαγόρα, από αριστοκρατική οικογένεια, αθλητής και νικητής σε πολλούς αγώνες στο άθλημα του παγκρατίου⁴⁵. Όταν καταδικάστηκε σε θάνατο από τους Αθηναίους για τη δράση του εναντίον της συμμαχίας τους, ο Δωριεύς μετανάστευσε στους Θουρίους στα χρόνια που η πόλη ήταν εχθρός της Αθήνας και έγινε πολίτης της. Με δέκα πλοία από τους Θουρίους πολέμησε εναντίον των Αθηναίων στο πλευρό των Σπαρτιατών το 412-411 π.Χ. και βρέθηκε πιθανόν στη Ρόδο το 408, τη στιγμή της ίδρυσης της πόλης εκείνης, που το ρυμοτομικό της σχέδιο αποδίδεται στον Ιππόδαμο τον «Θούριο»⁴⁶.

Συντομογραφίες βιβλιογραφίας

Asheri 1975 = D. Asheri, «Osservazioni sulle origini dell'urbanistica ippodamea», *Rivista Storica Italiana* 77 (1975) 5 κε.

Belvedere 1987 = O. Belvedere, «Himera, Naxos e Camarina, tre casi di urbanistica coloniale», *Xenia* 14 (1987) 11-17.

Benvenuti Falciai 1982 = P. Benvenuti Falciai, *Ippodamo di Mileto architetto e filosofo. Una ricostruzione della personalità*, Studi e testi 2 (1982) 194 κε.

Bertelli 1982 = L. Bertelli, «L'Utopia greca», στον τόμο: L. Firpo (επιμ.), *Storia delle idee politiche, economiche e sociali*, I, Torino 1982, 507-520.

Bertelli 1997 = L. Bertelli, «Progettare la 'polis'», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *I Greci*, II.2, Torino 1997, 567-618.

Burns 1976 = A. Burns, «Hippodamus and the planned city», *Historia* 25 (1976) 414-428.

Castagnoli 1956 = F. Castagnoli, *Ippodamo di Mileto*, Roma 1956.

Castagnoli 1971 = F. Castagnoli, «Sull'urbanistica di Thurii», *PP* 26 (1971) 301-307.

Castagnoli 1973 = F. Castagnoli, «Ancora sull'urbanistica di Thurii», *PP* 28 (1973) 221-222.

43. Asheri 1975· Burns 1976· Szidat 1980· Benvenuti Falciai 1982· Greco – Torelli 1983· Triebel-Schubert – Muss 1983/84· Greco 1997a· Greco 1999b.

44. Wycherley 1964.

45. Moretti 1953.

46. Greco 1997b.

- De Sensi Sestito 1987** = G. De Sensi Sestito, «La Calabria in età arcaica e classica: storia, economia, società», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *Storia della Calabria antica*, I, Roma - Reggio Calabria 1987, 227-303.
- Duchêne 1992** = H. Duchêne, *La Stèle du Port*, *Études Thasiennes* 14 (1992) 155 κε.
- Ehrenberg 1948** = V. Ehrenberg, «The Foundation of Thurii», *AJPh* 69 (1948) 149-170.
- Eickstedt 1991** = K.-V. von Eickstedt, *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus*, Αθήνα 1991.
- Ferrucci 1996** = F. Ferrucci, «“Belle case private” e case tutte uguali nell’Atene del V secolo a.C.», *Rivista di Filologia e Istruzione Classica* 124.4 (1996) 408-434.
- Gehrke 1989** = H.-J. Gehrke, «Bemerkungen zu Hippodamos von Milet», στον τόμο: W. Schuller – W. Hoepfner – E. L. Schwandner (επιμ.), *Demokratie und Architektur. Der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie*, Berlin 1989.
- Giangiulio 1991** = M. Giangiulio, *Introduzione a Giamblico. La vita pitagorica*, Milano 1991.
- Giani 1993** = S. Giani, *Pseudo Archita. L’educazione morale*, Roma 1993.
- Gorman 1995** = V. B. Gorman, «Aristotle’s Hippodamos (*Politics* 2, 1267b, 22-30)», *Historia* 44 (1995) 385-395.
- Greco 1997a** = E. Greco, «Definizione dello spazio urbano: architettura e spazio pubblico», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *I Greci*, II.2, Torino 1997, 619-652.
- Greco 1997b** = E. Greco, «Ippodamo e Thurii», *Ostraka* VI.2 (1997) 435-439.
- Greco 1999a** = E. Greco, «Nomi di strade nelle città greche», στον τόμο: M. Castoldi (επιμ.), *Koinà. Miscellanea di studi archeologici in onore di Piero Orlandini*, Milano 1999, 223-229.
- Greco 1999b** = E. Greco, «Turi», στον τόμο: E. Greco (επιμ.), *La città greca antica*, Roma 1999, 413-430.
- Greco – Luppino 1999** = E. Greco – S. Luppino, «Ricerche sulla topografia di Sibari-Thuri-Copiae», *AIONArchStAnt*, n.s. 6 (1999 [2001]) 115-164.
- Greco – Torelli 1983** = E. Greco – M. Torelli, *Storia dell’urbanistica. Il mondo greco*, Roma - Bari 1983.
- Guy 1998** = M. Guy, «La topographie des territoires décrits dans les Tables d’Héraclée», στον τόμο: E. Greco (επιμ.), *Siritide e Metapontino. Storia di due territori coloniali*, Napoli - Paestum 1998, 261-280.
- Hoepfner – Schwandner 1994** = W. Hoepfner – E. L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994.
- Κοντής 1956** = Ι. Δ. Κοντής, «Η διαίρεσις των Θουριών», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1956, 106-113.
- Kondis 1958** = J. Kondis, «Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos», *Athenische Mitteilungen* 73 (1958) 146-158.
- Lana 1973** = I. Lana, «I frammenti del Pseudo Ippodamo Pitagorico», στον τόμο: του ίδιου, *Studi sul pensiero politico classico*, Firenze 1973.
- Lapini 1997** = W. Lapini, «Le strade di Turii (Diod. 12.10.7)», *Rivista Storica Italiana* 27 (1997) 7-20.
- Lepore 1989** = E. Lepore, *Colonie greche dell’Occidente antico*, Firenze 1989.
- Lombardo 1994** = M. Lombardo, «Da Sibari a Thurii», στον τόμο: *Sibari e la Sibaritide*, Atti del XXXII convegno di studi (Taranto 1992), Napoli 1994, 255-328.
- Longo 1999** = F. Longo, «Mileto», στον τόμο: E. Greco (επιμ.), *La città greca antica*,

Roma 1999, 183-203.

Martin 1956 = R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1956.

Moggi 1995 = M. Moggi, «Proprietà della terra e cambiamenti costituzionali a Turi», στον τόμο: *L'incidenza dell'antico. Studi in onore di Ettore Lepore*, I, Napoli 1995, 389-403.

Montepaone 1999 = C. Montepaone, «Teano, la pitagorica», στον τόμο: *της ιδίας, Lo spazio del margine*, Roma - Paestum 1999, 203-225.

Moretti 1953 = L. Moretti, *Iscrizioni agnostiche greche*, Roma 1953.

Musti 1995 = D. Musti, *Demokratia. Origini di un'idea*, Roma 1995.

Parise 1987 = N. F. Parise, «Le emissioni monetarie in Magna Grecia fra VI e V sec. a.C.», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *Storia della Calabria antica*, I, Roma - Reggio Calabria 1987, 305-321.

Parise 1994a = N. F. Parise, «Le emissioni monetarie in Magna Grecia: dalla fondazione di Turi all'età di Archidamo», στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *Storia della Calabria antica*, II, Roma - Reggio Calabria 1994, 401-419.

Parise 1994b = N. F. Parise, «Lo statere italiota fra Sibari e Thurii», *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* 25 (1994) 97-103.

Prontera 1976/77 = F. Prontera, «Gli "ultimi" pitagorici. Contributo per una revisione della tradizione», *DialA* 9/10 (1976/77) 267-332.

Pseudoepigrapha I = *Pseudoepigrapha I*, Entretiens Hardt 18 (1972).

Rispoli 1976 = G. Rispoli, «Ippodamo e Aristotele», *RendNap* 50 (1976) 229 κε.

Szidat 1980 = J. Szidat, «Hippodamos von Milet», *BjB* 180 (1980) 31-44.

Talamo 1995 = C. Talamo, «Turi: il racconto della fondazione e il territorio», στον τόμο: *L'incidenza dell'antico. Studi in onore di Ettore Lepore*, I, Napoli 1995, 405-414.

Triebel-Schubert – Muss 1983/84 = Ch. Triebel-Schubert – U. Muss, «Hippodamos von Milet: Staatstheoretiker oder Stadtplaner?», *Hephaistos* 5/6 (1983/84) 37-59.

Vallet 1976 = G. Vallet, «Avenues, Quartiers et Tribus à Thurioi, ou comment compter les cases d'un damier (à propos de Diod. XII, 10 et 11)», στον τόμο: *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, II, Paris 1976, 1021-1032.

Wycherley 1964 = R.E. Wycherley, «Hippodamus and Rhodes», *Historia* 13 (1964) 135-139.

IPPODAMO E THURII

EMANUELE GRECO

La ricerca archeologica a Sibari, ripresa da 10 anni dopo una lunga interruzione, con lo scopo precipuo di indagare l'impianto urbanistico di Thurii, sorta nel 444 a.C., per iniziativa di Pericle nel luogo della grande città achea distrutta nel 510 a.C., ci mette a disposizione una serie di dati nuovi, utili a definire non solo la planimetria generale della città, ma anche, più in generale, il ruolo di Ippodamo di Mileto.

Dopo gli scavi degli anni '70 che avevano messo in luce tre plateiai, una nord-sud e due est-ovest, con i nuovi scavi è stato possibile ritrovare una seconda plateia est-ovest a 1300 piedi dalla precedente ed una nuova plateia nord-sud a 1000 piedi di distanza da quella più vicina che è a sua volta a 1000 piedi dalla precedente.

Dunque tre plateiai nord-sud distanti 1000 piedi una dall'altra e due est-ovest che sono separate da una fascia larga di 1300 piedi.

Disponendo, fortunatamente, del celebre testo di Diodoro Siculo (XII,10) che ci parla di 7 plateiai, possiamo dire che abbiamo elementi sufficienti per cominciare a disegnare l'impianto di Thurii, del quale si propone di attribuire la paternità ad Ippodamo di Mileto, seguendo le fonti antiche (prevalentemente scoli e lemmi di lessici di epoca tarda).

Un ulteriore aspetto, assai interessante, è dato dal fatto che Diodoro ci tramanda i nomi delle strade, di cui possiamo ora proporre la identificazione, partendo dal punto fermo che la plateia Herakleia è ovviamente quella costiera, come sappiamo bene da altre fonti.

Infine, l'esame della pianta di Thurii, fornisce suggestioni, solo suggestioni evidentemente, per rileggere con attenzione i frammenti di Joannes Stobaeo attribuiti ad Ippodamo, generalmente ritenuti apocrifi di epoca tardo antica, come probabile rielaborazione di età ellenistica dell'opera scritta di Ippodamo.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΒΕΡΓΙΝΑ. Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΙΓΩΝ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Η συζήτηση για την αρχαία πόλη στη Βεργίνα απέκτησε ενδιαφέρον μετά το εντυπωσιακό εύρημα της Μ. Τούμπας από τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο (1976-1980), ο οποίος με τα νέα δεδομένα της ανασκαφής του επιβεβαίωσε μια παλιότερη πρόταση του ιστορικού Ν. Hammond και μπόρεσε να ταυτίσει την πόλη με την πρώτη πρωτεύουσα των Μακεδόνων, τις Αιγές (1976)¹. Ήταν

---

1. Το κείμενο αυτό δεν έχει στόχο να προσθέσει στη βιβλιογραφία άλλο ένα άρθρο για το θέμα της ταυτότητας της αρχαίας πόλης στη Βεργίνα. Σκοπός του είναι κυρίως να προσεγγίσει τα μνημεία και τα ανασκαφικά δεδομένα με τη βεβαιότητα ότι δεν έχει αντηθεί απ' αυτά ο πλούτος των πληροφοριών που εμπεριέχουν, όπως προδίδουν οι έως σήμερα συζητήσεις. Δεν παραγνωρίζεται η βασική δυσκολία της έλλειψης των τελικών δημοσιεύσεων των μνημείων, όπως επίσης και η πληθώρα των υπεραπλουστευμένων δημοσιογραφικών εκθέσεων των θεμάτων της Βεργίνας που συσκοτίζει την έρευνα. Παράλληλα είναι πλέον χρήσιμο να δοκιμαστεί η σύνθεση ορισμένων πρωτογενών στοιχείων, ώστε να ανοίξει η συζήτηση για την ερμηνεία των μνημείων. Για την αγγλική μετάφραση της περιλήψης οφείλω ευχαριστίες στη Λ. Τρακατέλη. Για τις ανάγκες του κειμένου χρησιμοποιούνται και οι εξής συντομογραφίες:

Ανδρόνικος κ.ά. 1961

Μ. Ανδρόνικος – Κ. Μακαρόνας – Ν. Μουτσόπουλος – Γ. Μπακαλάκης, *Το ανάκτορο της Βεργίνας*, Αθήνα 1961.

Ανδρόνικος 1969

Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα 1969.

Ανδρόνικος 1984

Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα 1984.

Δρούγου 1989

Σ. Δρούγου, «Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας και ο περιβάλλον χώρος του», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 13 κε.

Δρούγου 1996

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 1990-1997. Το Ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 41 κε.

φυσικό το θέμα να προκαλέσει ένα έντονο ενδιαφέρον, ενώ παράλληλα η συζήτηση πήρε μεγάλες διαστάσεις, χωρίς όμως το αποτέλεσμα να είναι ανάλογο². Σήμερα φαίνεται ότι η αποδοχή της ταύτισης της πόλης με την αρχαία πρω-

Drougou 1997

S. Drougou, «Das antike Theater von Vergina», *AM* 112 (1997) 281 κε.

Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1999

Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο*, Αθήνα 1999.

Hammond 1970

N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia I*, Oxford 1970.

Hammond – Griffith 1979

N. G. L. Hammond – G. T. Griffith, *A History of Macedonia II*, Oxford 1979.

Hatzopoulos 1996

M. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings*, *Μελετήματα* 22 (1996).

Heuzey – Daumet 1876

L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876.

Hoepfner 1996

W. Hoepfner, «Zum Typus der Basileia und der königlichen Andrones» στον τόμο: *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992*, Mainz 1996, 9 κε.

Pandermalis 1976

D. Pandermalis, «Beobachtungen zur Fassadenarchitektur und Aussichtsveranda im hellenistischen Makedonien» στον τόμο: *Hellenismus in Mittelitalien. Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen 1976, 387 κε.

Παντερμαλής 1987

Δ. Παντερμαλής, «Η κεράμωση του ανακτόρου της Βεργίνας» στον τόμο: *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο II*, Θεσσαλονίκη 1987, 579 κε.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987

Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ευρυδία Σίρρα Εύκλεια» στον τόμο: *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο II*, Θεσσαλονίκη 1987, 733 κε.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1996

Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Το Ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα», *AEMΘ* 10A (1996) 55 κε.

Saatsoglou-Paliadeli 2000

Chr. Saatsoglou-Paliadeli, «The Palace of Vergina-Aegae and its Surroundings» στον τόμο: *Royal Palace Institution in the first Millenium BC*, Danish Institute of Athens Monographs 4 (2002) 201 κε.

Τουράτσογλου 1997

Ι. Τουράτσογλου, *Μακεδονία. Ιστορία, Μνημεία, Μουσεία*, Αθήνα 1997.

2. Βλ. Ανδρόνικος 1984, *passim* (ιδιαίτερος 218 κε.). Hammond – Griffith 1979, *passim* (ιδιαίτερος 13 κε., 42 κε.). N. G. L. Hammond, *Αρχαία Μακεδονία I*, Θεσσαλονίκη 1970, 53 κε. P. Faklaris, *AJA* 98 (1994) 609 κε. Chr. Saatsoglou-Paliadeli, *AM* 111 (1996) 225 κε. *H idia*, AA 2000, 387 κε. N. G. L. Hammond, *JHS* 117 (1997) 177 κε. *REG* 106 (1996) 264 κε. Hatzopoulos 1996, 105 κε. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη στον τόμο: *Διεθνές Συνέδριο «Αλέξανδρος ο Μέγας: από τη Μακεδονία στην Οικουμένη»*, Βέροια 27-31/5/1998, Βέροια 1999, 37 κε. (βιβλιογραφία).

τεύουσα των Μακεδόνων, τις Αιγές, είναι σχεδόν καθολική, δεδομένου ότι η έρευνα δεν έχει προσκομίσει καμιά πειστική περί του αντιθέτου απόδειξη. Είναι βέβαια αξιοσημείωτο ότι οι περισσότερες σκέψεις και οι ενστάσεις στην πρόταση του ανασκαφέα στηρίχθηκαν σε αποσπασματικές πληροφορίες για την ανασκαφή και κυρίως στην ερμηνεία των σχετικών αρχαίων γραπτών πηγών, ενώ αντίθετα το αρχαιολογικό υλικό, και μάλιστα το πρόσφατο, δεν αξιοποιήθηκε όσο θα ήταν δυνατόν, εκτός από ευδιάκριτες εξαιρέσεις³. Πιθανώς —και τούτο είναι αυτονόητο— τα πολύ σημαντικά ευρήματα της Μ. Τούμπας συγκέντρωσαν το μεγάλο ενδιαφέρον προς στιγμή και «εμπόδισαν» τη συνολική παρατήρηση της πόλης ως μία εξελισσόμενη ενότητα, ως τον οργανισμό που ξεκινά από το μύθο και καταλήγει στην ιστορική σκηνή ως αστική πολιτική οντότητα. Όπως είναι γνωστό, η ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή της αρχαίας πόλης κατά τα τελευταία χρόνια, μολονότι υπήρξε σχετικά περιορισμένη σε σύγκριση με την έκτασή της, απέφερε όμως πολλά νέα στοιχεία και χρήσιμες για το θέμα ενδείξεις⁴. Η αξιοποίηση των νέων αυτών αρχαιολογικών δεδομένων της Βεργίνας φωτίζει τις παλιότερες γνώσεις και παράλληλα οδηγεί στις επόμενες ενδιαφέρουσες σκέψεις που πρέπει βέβαια να θεωρηθούν περισσότερο ως υποθέσεις εργασίας παρά ως οριστικές λύσεις των ερωτημάτων, καθώς μπορούν να θεμελιώσουν μία πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα για τη διαμόρφωση της αρχαίας πόλης και μάλιστα στη Μακεδονία και κάτω από το καθεστώς της βασιλείας⁵. Ποιος είναι ο αρχικός πυρήνας των πόλεων στην αρχαία Μακεδονία, τότε τειχίζονται, πώς διοικούνται με δεδομένο το καθεστώς της βασιλείας, είναι ορισμένα από τα ερωτήματα αυτής της έρευνας. Τα ερωτήματα αυτά είναι πιθανώς ιστορικά, όμως φαίνεται πλέον ότι χρειάζονται την αρχαιολογική στήριξη και πρέπει να απασχολήσουν και τους αρχαιολόγους.

3. Βλ. ενδεικτικά προς αυτή την κατεύθυνση Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.*, 38 κε. Επίσης Saatsoglou-Paliadeli 2000, 201 κε. Ανδρόνικος 1984, *passim*. Βλ. επίσης σημ. 2.

4. Το παρόν κείμενο δε φιλοδοξεί να διατυπώσει τελικές σκέψεις ή τελικές μεθοδολογικές προτάσεις για τα θέματα της Βεργίνας, επιδιώκει όμως να δοκιμάσει να υπερβεί το όριο των κατηγοριοποιήσεων και της στενής διαδικασίας της χρονολόγησης και να συνθέσει τις πληροφορίες έστω και με την έννοια «πρότασης εργασίας». Είναι ίσως πιθανόν να πρέπει να γραφεί και πάλι ένα δεύτερο βιβλίο για τη Βεργίνα, αντίστοιχο προς εκείνο του Μ. Ανδρόνικου (1984), με τα νέα δεδομένα της αρχαίας πόλης και με τα νέα ερωτήματα. Επίσης στην παρούσα προσπάθεια δεν θα είχε ακόμη νόημα να αναφερθεί ολόκληρη η τεράστια βιβλιογραφία για το θέμα της Βεργίνας.

5. Βλ. Ανδρόνικος 1984, 38 κε. Drougou 1997, 281 κε. Πάντοτε σημαντικά Heuzey – Daumet 1876, 117 κε. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, *passim*. Pandermalis 1976, 387 κε. Παντερομαλής 1987, 579 κε. Hoepfner 1996, 9 κε. Γ. Βελένης στον τόμο: *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, 25 κε.

Οι όροι που συνιστούν την οντότητα, αλλά και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτής της πόλης, είναι αρκετοί, άμεσοι ή έμμεσοι, και αναγνωρίζονται κυρίως στα μνημεία και μέσα από το αρχαιολογικό υλικό. Τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της θέσης της πόλης και ο τρόπος που διαμορφώθηκαν πρέπει να συνέβαλαν αποφασιστικά στην εικόνα της πόλης, και όχι μόνο. Οι λατρείες που έχουν επισημανθεί σε σχέση προς τα ανασκαφέντα μνημεία συνδέονται σαφώς με τα κυριότερα δημόσια οικοδομήματα, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι πολιτικοί θεσμοί συνδέονται με χαρακτηριστικό τρόπο με τις θρησκευτικές έννοιες. Τα ίδια τα δημόσια οικοδομήματα και η πολεοδομική τους οργάνωση στο πλαίσιο της αρχαίας πόλης υποβάλλουν με βεβαιότητα μια προγραμματική πολιτική αντίληψη και σχέση ως προς τη βασιλική εξουσία.

Το τρίτο συνθετικό στοιχείο της αρχαίας πόλης στη Βεργίνα συνιστούν τα ταφικά μνημεία και ό,τι συνδέεται με αυτά. Η μακροαίωνη χρήση του νεκροταφείου, η τεράστια έκτασή του, τα εντυπωσιακά ταφικά μνημεία και κτερίσματα, υπογραμμίζουν τη σημασία, τον πλούτο, τις εποχές της ακμής, αλλά εκφράζουν και τις αρχές που διέπουν την κοινωνία αυτής της πόλης⁶.

Τα χρονολογικά στοιχεία που παρέχουν τα ταφικά μνημεία δε βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία προς το χρονικο-ιστορικό της πόλης, ωστόσο δημιουργούν σε συνδυασμό με τα παραπάνω σοβαρές έμμεσες ενδείξεις για την ύπαρξή της και αβίαστα εναρμονίζονται προς την πρόταση των N. Hammond και M. Ανδρόνικου⁷.

Η πρόσφατη ανασκαφή στην αρχαία πόλη (1982 και εξής) διενεργήθη μόνο σε ορισμένα επιλεγμένα σημεία της περιοχής της, είναι όμως φανερό ότι το κέντρο βάρους του ενδιαφέροντος της έρευνας, αλλά και της πραγματικότητας, βρίσκεται πάντοτε στο μεγάλο οικοδόμημα του ανακτόρου, μαζί με το οποίο τα μνημεία που αποκαλύφθηκαν στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο του, δημιούργησαν ένα πολύ ενδιαφέρον αλλά και αποκαλυπτικό πολεοδομικό σύνολο, που ουσιαστικά προσδιορίζει και τη συζήτηση για την αρχαία πόλη⁸. Παράλληλα όμως μικρά ευρήματα, συνήθως κινητά, υπογραμμίζουν με χαρακτηριστικό τρόπο τις παρατηρήσεις μας και συμπληρώνουν το πολιτικό και κοινωνικό ψηφιδωτό του αστικού συνόλου, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Το γεγονός ότι τα περισσότερα μνημεία της πόλης παραμένουν αδημοσίευστα

6. Βλ. κάτω.

7. Βλ. άνω.

8. Η ανασκαφή της Βεργίνας μετά το 1982 συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της στην αρχαία πόλη χωρίς να λείπει έρευνα ταφικών μνημείων. Πβ. τις σχετικές εκθέσεις στο *AEMΘ* από το 1986 και εξής. Η παλιότερη έρευνα, πριν από το εύρημα της M. Τούμπας, είχε κύριο αντικείμενο το ανάκτορο. Βλ. Ανδρόνικος 1984, 38 κε.

καθιστά δυστυχώς αδύνατη την ολοκληρωμένη εποπτεία ειδικών πληροφοριών, στατιστικών κ.λ.π., έτσι ώστε δεν είναι δυνατόν να συνδεθεί το σύνολο των ειδήσεων σε μια καθολική σύνθεση.

Το σχήμα και η μορφή μιας αρχαίας πόλης αποδίδονται κατά κανόνα με τα τείχη της, ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της οντότητάς της, όπου μάλιστα είναι δυνατόν να καταγράφεται ακόμη και η χρονική επαλληλία των φάσεων στην ιστορία του αντίστοιχου οικιστικού-αστικού συνόλου. Ως προς τη Μακεδονία το θέμα γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι υφίσταται έντονο το ερώτημα της αρχικής δημιουργίας της πόλης ως αστικού κέντρου και μάλιστα σε σχέση προς τη φάση της αείχιστης κώμης⁹. Στην περίπτωση ωστόσο της Βεργίνας δε θα συζητηθούν εδώ τα τείχη της, διότι δεν υπάρχουν επαρκή δημοσιευμένα στοιχεία, εκτός από το παλιό τοπογραφικό των L. Heuzey και H. Daumet (σχ. 1) και τις πρόσφατες αποσπασματικές πληροφορίες, οι οποίες αφορούν κυρίως την περιοχή της ακρόπολης καθώς ακόμη και τη βεβαιότητα ότι η πόλη κατά τον 4ο προχριστιανικό αιώνα είναι ήδη τειχισμένη¹⁰. Στην προκειμένη έρευνα στόχος είναι η αξιοποίηση και ενδεχομένως η σύνθεση των δημοσιευμένων ανασκαφικών δεδομένων των γνωστών μνημείων, αφού αυτά αποδεικνύονται οι καλύτερες μαρτυρίες της ανάπτυξης και της εξέλιξης της αρχαίας πόλης, με το νόημα μιας ενότητας τόσο τοπογραφικής, όσο και χρονολογικής (σχ. 2). Είναι φανερό ότι τούτο το θέμα αναδεικνύεται ως εξαιρετικά ενδιαφέρον, δεδομένου ότι εγγίζει το πρόβλημα της δημιουργίας των αστικών κέντρων του βασιλείου των Μακεδόνων και συνεπώς της οργάνωσής του, αλλά και της ουσιαστικής σύστασής του.

Το φυσικό περιβάλλον και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά αποτελούν, εκτός από το βασικό κεφάλαιο της οικονομικής ζωής της, ένα από τα κύρια στοιχεία και της διαμόρφωσης της πόλης. Από την άλλη πλευρά, ως προς τη μορφή του οικισμού η διάκριση του νεκροταφείου από το οικιστικό τμήμα,

---

9. Βλ. Hatzopoulos 1996, 77 κε. Πβ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου Ι. Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 17 κε.

10. Heuzey – Daumet 1876, 175 κε. Π. Φάκλαρης, *Αρχαία Μακεδονία V 1*, Θεσσαλονίκη 1989, 391 κε. *Ο ίδιος*, *Εγνατία* 3 (1991-1992) 242 κε. *Ο ίδιος*, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 96 κε. Μ. Ανδρόνικος κ.ά., *ΠΑΕ* 1981, 55 κε., *ΠΑΕ* 1983, 57 κε., *ΠΑΕ* 1984, 67 κε., *ΠΑΕ* 1985, 66 κε., *ΠΑΕ* 1987, 146 κε., *ΠΑΕ* 1989, 187 κε., *ΠΑΕ* 1990, 170 κε., *ΠΑΕ* 1991, 188 κε. Τουράτσογλου 1997, 214 κε. Παράλληλα προς την ακρόπολη της αρχαίας πόλης έχουν ερευνηθεί και ορισμένα ακόμη τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου της, όμως δε συζητούνται εδώ, διότι οι σχετικές πληροφορίες είναι πολύ λίγες και αποσπασματικές. Επομένως η παράλειψη είναι συνειδητή, όπως είναι επίσης συνείδησή μας η σημασία της γνώσης αυτού του στοιχείου μιας αρχαίας πόλης. Όταν ολοκληρωθεί η έρευνα του τείχους των Αιγών στη Βεργίνα, τότε θα γίνει η εικόνα του θέματος άρτια και πιθανότατα θα δοθούν εύκολα οι απαραίτητες απαντήσεις σε ορισμένα βασικά ερωτήματα.

Σχ. 1. Βεργίνα. Το τοπογραφικό σχέδιο των Heuzey – Daumet 1876.

όπως προκύπτει από την ανασκαφική εμπειρία, έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς σηματοδοτεί κατά κάποιον τρόπο τη θέση της πόλης, τα όρια της χώρας των ζωντανών και των νεκρών, ως ένα πολύ χρήσιμο τοπογραφικό αλλά και «πολεοδομικό» δεδομένο και όχι μόνο. Παράλληλα βέβαια η μακρόχρονη και πυκνή χρήση του νεκροταφείου εμπεριέχει πολύ χρήσιμες πληροφορίες για τους θεσμούς, τις προτιμήσεις και τις τάσεις της αντίστοιχης κοινωνίας των ζωντανών, και συγχρόνως σημαδεύει τη χρήση της θέσης στη διάρκεια των αιώνων.

Η αρχαία πόλη στη Βεργίνα ταυτίστηκε με τις αρχαίες Αιγές κυρίως μετά την ανασκαφή της Μ. Τούμπας με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, όπως η χρησιμοποίηση επιτύμβιων στηλών και άλλων υλικών από κατεστραμμένους τάφους, καθώς και την ανακάλυψη του μεγάλου ασύλητου μακεδονικού

Σχ. 2. Βεργίνα. Σύγχρονο τοπογραφικό σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου.

τάφου Π στη Μ. Τούμπα από τον Μ. Ανδρόνικο, γεγονός που επιβεβαίωσε την παλιότερη, τολμηρή τότε, πρόταση του Ν. G. Hammond¹¹. Ωστόσο όμως από την αρχή της συζήτησης έλειψε η ανάλυση των συστατικών της πόλης — όσων είχε αποκαλύψει η ανασκαφική έρευνα —, όπως προαναφέρθηκε, τα οποία μπορούσαν να δώσουν χρήσιμες πληροφορίες και συμπεράσματα, και βέβαια η εξέταση των φυσικών όρων της.

Η αρχαία πόλη, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα από τα σωζόμενα λείψανα, απλώνεται σε μια χαμηλή πλαγιά στη βόρεια πλευρά των Πιερίων και αντικρίζει στα βόρεια τον ποταμό Αλιάκμονα και τη μεγάλη πεδιάδα του (εικ. 1). Στην πραγματικότητα η πλαγιά αυτή είναι στραμμένη προς τα βορειοανατο-

11. Βλ. άνω σημ. 2.

Εικ. 1. Βεργίνα. Αποψη της θέσης της αρχαίας πόλης (από ΒΑ).

λικά με εξαίρεση το δυτικό τμήμα της που σχηματίζει μια διακριτή μικρή ράχη με κλίση προς τα βορειοδυτικά και προς το βαθύ χείμαρρο της Παλαιοπαναγιάς, που χωρίζει το σύγχρονο χωριό της Βεργίνας από τον αρχαιολογικό χώρο. Τη χαμηλή πλαγιά της πόλης διασχίζουν μικροί χείμαρροι οι οποίοι και δημιουργούν μέσα στην πόλη φυσικές ενότητες-«νησίδες»¹². Η διακριτή και τειχισμένη περιοχή της ακρόπολης αποτελεί το ψηλότερο σημείο της έκτασης της πόλης πάνω από τη δυτική πλευρά και την περιοχή του ανακτόρου, ενώ η υπόλοιπη πόλη απλώνεται κυρίως βόρεια και ανατολικά του μεγάλου αυτού οικοδομήματος κατηφορίζοντας προς την πεδιάδα¹³. Η πόλη αντικρύζει τον ποταμό Αλιάκμονα, τον κύριο φυσικό δρόμο της κύριας Μακεδονίας, που φέρνει από τα βορειοανατολικά της Πίνδου και οδηγεί στα νότια μέσα από το στενό πέρασμα ανάμεσα στο Βέρμιο και τα Πιέρια στην εύφορη πεδιάδα για να καταλήξει στο Θερμαϊκό κόλπο, όπως ακριβώς βορειότερα ο Αξιός και ο Λουδίας. Ο χώρος που απλώνεται ανάμεσα στην πόλη με το νεκροταφείο της και τον ποταμό, αποδεικνύεται ιδιαίτερα ενδιαφέρων και πολύτιμος, καθώς φαίνεται και από τις μεταγενέστερες μετακινήσεις του πληθυσμού της πόλης προς τα βόρεια και ανατολικά (λείψανα οικοδομημάτων της ρωμαϊοκρατίας και της ύστερης αρχαιότητας φέρνουν στο φως μικρές ανασκαφικές έρευνες κατά μήκος του Αλιάκμονα στο τμήμα μεταξύ Βεργίνας και Παλατιτίσιων).

Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι η φυσική κλίση της πλαγιάς υπήρξε

12. Το φυσικό περιβάλλον και τα συστατικά του ως προς την αρχαία πόλη στη Βεργίνα δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τους μελετητές, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό και αποσπασματικά. Πβ. Hammond 1970, *passim* και ιδιαίτερος 160. Ανδρόνικος 1969, 1 κε. Ανδρόνικος 1984, 17. Φαίνεται όμως ότι τα φυσικά χαρακτηριστικά της αρχαίας θέσης δημιουργούν αποφασιστικούς όρους εξέλιξής της. Γενικά βλ. R. Ginouvès (επιμ.), *Μακεδονία*, Αθήνα 1993, 19 κε.

13. Υπολογίζεται ότι η πόλη όπως είναι σήμερα γνωστή (4ος αι. π.Χ. – ελληνιστικοί χρόνοι), κατελάμβανε μία έκταση περίπου 460 στρεμμάτων. Δύσκολα μπορεί να υπολογιστεί ο αριθμός των κατοίκων, διότι δεν είναι ακόμη γνωστό πόσο πυκνά οικοδομημένη ήταν η πόλη και σε ποια εποχή, ενώ δεν υπάρχει σαφής εικόνα της πορείας των τειχών. Οποιοσδήποτε αριθμός πληθυσμού θα ήταν πλάσματικός. Ας μη λημονείται ότι κατά τους χρόνους αυτούς η πόλη δεν είναι πλέον πρωτεύουσα του βασιλείου και απλώς φιλοξενεί κατά διαστήματα τη βασιλική οικογένεια, η οποία όμως είναι άγνωστο με τη συνοδεία πόσων ανθρώπων μετακινείται. Άγνωστη είναι επίσης και η οικονομική ζωή της πόλης, μολοντί τα κτερίσματα των τάφων προδίδουν ακόμη και ευμάρεια, ενώ μεταξύ των πόρων μπορεί να υποθέσει κανείς την κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση των πλούσιων δασών, αλλά και τη βιοτεχνική παραγωγή. Από τη γραπτή παράδοση ωστόσο φαίνεται ότι η πόλη είχε ξεχωριστή σημασία για την οικογένεια των Τημενιδών, αλλά και γενικά για τους Μακεδόνες βασιλείς, αφού εκεί ήταν έθιμο να ενταφιάζονται τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Γενικά βλ. Ginouvès, *ό.π.*, 91 κε. (I. Ακαμάτης).

μεγαλύτερη από όσο φαίνεται σήμερα, ο τεράστιος ερειπιώνας της αρχαίας πόλης αλλά και η ίδια η φύση του εδάφους δημιούργησαν μια μεγάλη επίχωση στην αρχική πλαγιά, έτσι ώστε σήμερα να μειώνεται η παλιότερη μεγάλη κλίση. Κύριο όμως γνώρισμα είναι φυσικά ακόμη και σήμερα —και υποθέτουμε πολύ εντονότερα στην αρχαιότητα— η διαμόρφωση των φυσικών βαθμιδωτών ανδίων, ένα γνώρισμα που αποτέλεσε αναγκαστικά και το βασικό όρο δόμησης της πόλης. Τα διαφορετικά και άνισα φυσικά επίπεδα επέβαλαν λ.χ. στο ελληνιστικό οικοδομικό συγκρότημα του Μητρούου τη δόμηση σε δύο επίπεδα, στοιχείο το οποίο ίσως προσπάθησε να αποφύγει το αντίστοιχο οικοδόμημα ίδιου ιερού του 4ου αι. π.Χ., τουλάχιστον όσο είναι σήμερα ορατό¹⁴. Άνδηρα, και μάλιστα οικοδομημένα αναλήμματα με κατεύθυνση Α-Δ αναφέρει και η Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη στο χώρο της αγοράς και του ιερού της Εύκλειας βόρεια του θεάτρου, έτσι ώστε να δημιουργούνται αρκετά μεγάλες οριζόντιες εκτάσεις-βαθμίδες για τα αναγκαία στο χώρο οικοδομήματα (τους ναούς, τις στοές, τους βωμούς κ.λ.π.)¹⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περιοχή αυτή η βαθμιδωτή διαμόρφωση του εδάφους ορίζει και την πορεία των δρόμων που συνδέουν το ιερό και την αγορά με το συγκρότημα του ανακτόρου και του θεάτρου στα νότια και ψηλότερα, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια¹⁶.

Το συγκρότημα του ανακτόρου και του θεάτρου αποτελεί στο πλαίσιο της πόλης το καλύτερο παράδειγμα προσαρμογής και οργάνωσης της φυσικής θέσης για την οικοδόμηση των δύο αυτών μεγάλων εγκαταστάσεων (εικ. 2)¹⁷. Μολοντί λείπουν από τη γνώση μας πολλά πολεοδομικά στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου του συγκροτήματος τόσο στη νότια πλευρά, όσο και στη βόρεια και την ανατολική, είναι φανερό ότι στη χαμηλή αυτή πλαγιά των Πιερίων το ψηλότερο ευρύ επίπεδο χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση του ανακτόρου, το οποίο προστατεύουν στα νότια η ακρόπολη και στα δυτικά το βαθύ ρέμα της Παλαιοπαναγιάς¹⁸. Ο περίφημος εξώστης της βόρειας πλευράς του μεγάλου οικοδομήματος, μήκους 104,50 μ. και πλάτους 88,50 μ., έχει προκύψει προφανώς από την ανάγκη μιας ισχυρής κρηπίδας-ανδίου για τη στήριξη του μεγάλου πλατώματος, όπως προδίδει το μεγάλο πλάτος του

14. Πολύ γενικά βλ. Δροΐγου 1996, 45 κε. Βλ. και κάτω.

15. Βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *AEMΘ* 3 (1989) 33. *Η ίδια*, *AEMΘ* 6 (1992) 55. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1996, 55 κε. *Η ίδια*, *Εγνατία* 2 (1990) 364 κε. *Η ίδια*, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 248. *Η ίδια*, *Εγνατία* 3 (1991/92) 238 κε.

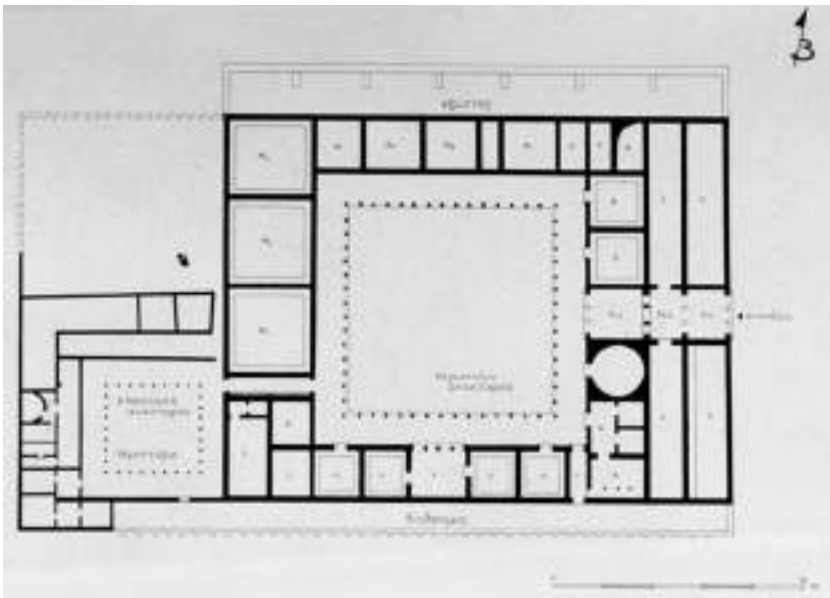
16. Βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.* (1995-2000). Βλ. επίσης κάτω.

17. Drougou 1997, 299 κε. Βλ. επίσης κάτω σημ. 19.

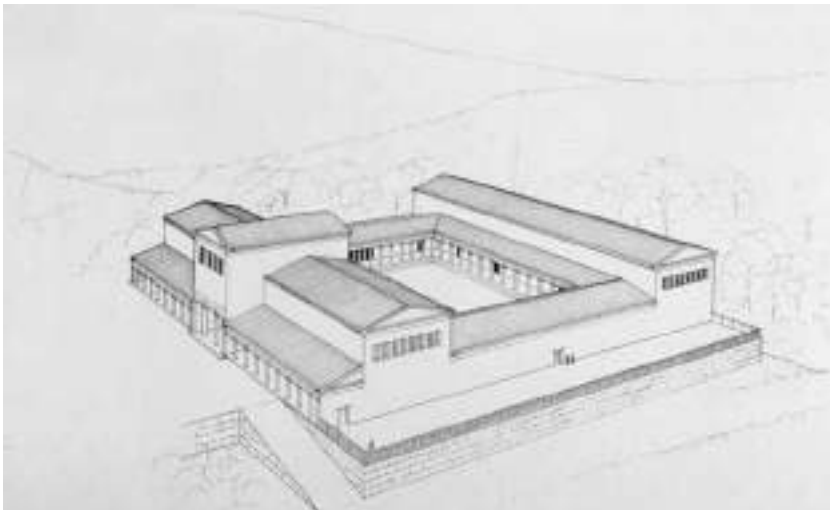
18. Βλ. σημ. 5 και 15.

Εικ. 2. Βεργίνα. Αποψη του ανακτόρου και του θεάτρου.

Σχ. 3. Βεργίνα. Κάτοψη του ανακτόρου.

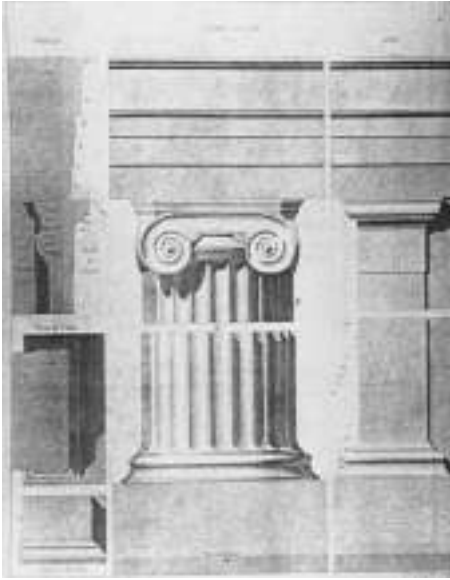

Σχ. 4. Βεργίνα. Αναπαράσταση του ανακτόρου (Παντερμαλής 1987).

θεμελίου αυτής της κρηπίδας (σχ. 3-4). Άλλωστε ο μακρὺς διάδρομος του εξώστη φαίνεται ότι εξαιρείται από το συμμετρικό βασικό σχέδιο του υπόλοιπου κτηρίου με τη μεγάλη κεντρική περιστυλή αυλή¹⁹. Το γεγονός είναι ότι εξασφαλίζεται ένα ενιαίο επίπεδο έκτασης 8.300 τ.μ. περίπου για το ανάκτορο, στο οποίο προσαρμόζονται όλα τα συστήματα υδροδότησης και αποχέτευσής του και διασφαλίζεται μια άνετη ανάπτυξη των λειτουργιών του. Εξίσου ισχυρός φαίνεται ότι είναι ο εξωτερικός δυτικός τοίχος του συγκροτήματος (δυτικά της μικρής δυτικής οικίας), ο οποίος θεμελιώνεται βαθμιδωτά σύμφωνα με την κλίση του εδάφους καθώς εκτείνεται προς βορρά. Η οργάνωση των χώρων σε μικρές ενότητες στο εσωτερικό του ανακτόρου και η λειτουργία τους αποδίδει ένα χωριστό και πολύ ενδιαφέρον θέμα «χώρου-χρήσης», το οποίο δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ. Μολονότι έχει υποθετηθεί προφανώς ο πλέον ενδεδειγμένος τύπος κτηρίου για δημόσια οικοδομήματα στον 4ο αι. π.Χ., ο τύπος δηλ. με κεντρική περιστυλή αυλή, αναγνωρίζονται ωστόσο ιδιαιτερότητες, που πρέπει να σχετίζονται με τις λειτουργίες και τη ζωή της βασιλικής αυλής και της βασιλικής οικογένειας (εικ. 3)²⁰.

19. Βλ. κυρίως Ανδρόνικος 1984, 44. Παντερμαλής 1987, 579 κε. Hoepfner 1996, 9 κε. I. Nielsen, *Hellenistic Palaces*, Leiden 1994, 81 κε. Στις δύο βασικές κατόψεις του ανακτόρου, εκείνη της ανασκαφής (βλ. Ανδρόνικος κ.ά. 1961, πίν. 1) και τη νεότερη του I. Τραυλού (Ανδρόνικος 1984, πίν. 18), δόθηκαν ποικίλες ερμηνείες και μάλιστα ποικίλες σχεδιαστικές συμπληρώσεις, ανάλογα με την αναπαράσταση του οικοδομήματος. Πβ. Pandermalis 1976, 380. Παντερμαλής 1987, σχ. 1 και σχ. 17. Το τελευταίο πρέπει να θεωρηθεί πολύ ενδιαφέρον διότι και τη συμμετρία του βασικού κτηρίου αναδεικνύει και φανερώνει το λειτουργικό-δομικό ρόλο του βόρειου εξώστη. Πιθανώς με τη βοήθεια αυτού του επιμήκους εξώστη να γίνει κατανοητός και ο πρώτος μακρόστενος χώρος στην ανατολική πλευρά, αυτός που πλαισιώνει την είσοδο του ανακτόρου. Ο τελευταίος αυτός χώρος στην ανατολική πλευρά δίνει πρόσθετο πλάτος στην πλευρά της εισόδου κατά 7 μ. περίπου. Βλ. ακόμη Hoepfner 1996, εικ. 5, αλλά και G. Brands, «Halle, Propylon und Peristyl» στον τόμο: *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992*, Mainz 1996, 64 εικ. 3 και 6. Είναι απαραίτητη η έρευνα της ανατολικής πλευράς του ανακτόρου, όπου ίσως σώζονται λείψανα της τελικής διαμόρφωσης της εισόδου ή ίσως φανεί η προς ανατολάς πολεοδομική γειτονία του ανακτόρου. Πολύ σπουδαία και χρήσιμη θα ήταν μία ανασκαφική δοκιμή δυτικά του εξώστη και βόρεια της δυτικής οικίας. Η τελική εντύπωση μετά και την έρευνα του θεάτρου είναι ότι το ανάκτορο δεν έχει αποκαλύψει ακόμη την πλήρη μορφή του και φαίνεται ότι απαιτείται ανασκαφική έρευνα τόσο στα γνωστά μέρη, αλλά και στον περιβάλλοντα χώρο του ανακτόρου.

20. Παρά το σαφή τύπο του κτηρίου με κεντρική περιστυλή αυλή που εφαρμόστηκε στο ανάκτορο της Βεργίνας, αναγνωρίζονται μια σειρά ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες συνδέονται πιθανότατα με τις λειτουργίες και τη ζωή αυτού του μεγάλου οικοδομήματος. Η διαμόρφωση του κυκλικού δωματίου της θόλου, όπου βρέθηκαν τα μαρμάρινα θραύσματα με την επιγραφή *Ἡρακλῆι Πατρῶνι*, δίπλα στην είσοδο του ανακτόρου, είναι ένα από τα πλέον σημαντικά σημεία του ανακτόρου. Η θόλος φαίνεται ότι έχει θρησκευτική σημασία, αλλά

Εικ. 3. Βεργίνα. Ανάκτορο, γραφική αναπαράσταση ιωνικού ημικίονα (Heuzey – Daumet 1876).

Η δυτική οικία, η οποία έπεται χρονολογικά, δημιουργεί αρκετά ερωτήματα ως προς τη χρήση και τη σημασία της ως βασιλικής οικίας μολονότι η οικοδόμησή της είχε πιθανώς προβλεφθεί ήδη στον αρχικό προγραμματισμό. Αν προηγήθηκε κάποιο άλλο οικοδόμημα στον ίδιο χώρο με την ίδια λειτουργία, δεν είναι γνωστό και πιθανώς απαιτείται ανασκαφική έρευνα τόσο στο ανά-

---

και όχι μόνο. Πιθανώς ο χώρος αυτός έχει δηλωτική-συμβολική σημασία για τους κατοίκους του ανακτόρου, τη βασιλική οικογένεια. Η ενότητα των πέντε (με πυρήνα τα τρία κεντρικά) συμποσιακών δωματίων στη νότια πλευρά είναι ξεχωριστή για την πολυτέλειά της, αλλά και για τη φροντίδα των φυσικών συνθηκών κ.λ.π. Ενόπιτες συνιστούν ακόμη τα τρία τεράστια δωμάτια της δυτικής πλευράς, καθώς και η αιγιματική ομάδα των χώρων στη νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου. Μεγάλη σημασία έχει το μικρό συγκρότημα νότια και δίπλα στη θόλο, το οποίο πρέπει να έχει ίσως ξεχωριστή χρήση και λειτουργία. Φυσικά δεν υπάρχει έρευνα του ανακτόρου προς την κατεύθυνση αυτών των ερωτημάτων, μολονότι μπορεί να αποφέρει πλούσιες πληροφορίες. Ωστόσο η έλλειψη μιας λεπτομερειακής δημοσίευσης του ανακτόρου δυσχεραίνει ανάλογες έρευνες. Βλ. προσεχές άρθρο της συγγραφέως. Προς αυτή την κατεύθυνση βλ. Hoepfner 1996, 9 κε. Brands, *ό.π.*, 62 κε. Chr. Börker, *Festbankett und griechische Architektur*, Konstanz 1983, 17 κε. E. Walter-Karydi, *Die Nobilitierung des Wohnhauses*, Konstanz 1994, 28, 39 κε. Saatsoglou-Paliadeli 2000, 203 κε. Γενικά βλ. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 232 κε. (για τη θόλο, μολονότι απορρίπτεται η ερμηνεία). Βλ. επίσης Th. Chatzisteliou Price, «An enigma in Pella», *AJA* 77 (1973) 66 κε. F. Seiler, *Die griechische Tholos*, Mainz 1986, 132 κε.

πτορο όσο και στην ευρύτερη περιοχή του²¹. Παράλληλα η εξέταση της οργάνωσης των διάφορων χώρων σε ενότητες, γεγονός που προδίδει εξειδικευμένες και συγκεκριμένες λειτουργίες οι οποίες πρέπει να διέπουν τη ζωή των κατοίκων του «βασιλικού οίκου», είναι δυνατόν να φωτίσει το σύνθετο πρόβλημα του ανακτόρου (πβ. το θρησκευτικό χαρακτήρα της θόλου δίπλα στη μνημειακή είσοδο του ανακτόρου ή τους ειδικούς χώρους των συμποσίων)²².

Η οικοδόμηση του θεάτρου σε απόσταση περίπου 50 μ. βόρεια της βόρειας πλευράς του ανακτόρου στον ίδιο οικοδομικό άξονα, αλλά σε ένα χαμηλότερο επίπεδο, φανερώνει την προγραμματισμένη πολεοδομική οργάνωση της περιοχής ήδη στον 4ο αι. π.Χ., όπου πλέον χρονολογούνται τα δύο αυτά οικοδομήματα. Ως προς το τελευταίο και σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες η χρονολογική αυτή αξιολόγηση μπορεί να οριστεί πριν από το τέλος του αιώνα, πιθανότατα στους χρόνους της βασιλείας του Φιλίππου Β'²³. Ο σχηματισμός του θεάτρου με τη μεγάλη ορχήστρα, το χωμάτινο κοίλο και την οικοδομημένη, αλλά πολύ απλή σκηνή αποδίδει μια πολύ πρώιμη μορφή

---

21. Ανδρόνικος 1984, 39. Βλ. και άνω, σημ. 19. Ως προς τη δυτική οικία («οικία ανάγκης») ερμηνεύεται συνήθως ως χώρος για τις ανάγκες της καθημερινής ζωής εξαιτίας και της παρουσίας των μαγειρειών αλλά και της γενικά πρόχειρης κατασκευής.

22. Βλ. σημ. 18. Επίσης Hatzopoulos 1996, II 50 αρ. 30.

23. Drougou 1997, 294 κε. Σ. Δρούγου, *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 21 κε. Hoepfner 1996, 17. Σ. Δρούγου, *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 1999, 26 κε. Διαφορετικά κάπως βλ. E. Borza, *In the Shadow of Olympus*, Princeton 1990, 256 κε., ο οποίος όμως δέχεται ότι το θέατρο αυτό μπορεί να είναι αυτό όπου δολοφονήθηκε ο βασιλιάς Φίλιππος Β'. Με αφορμή πρόσφατη έρευνα και κυρίως με τη βοήθεια νέων μετρήσεων προέκυψαν πολλά νέα ενδιαφέροντα στοιχεία του σχεδιασμού του θεάτρου καθώς και της σχέσης του με το ανάκτορο. Διαπιστώθηκε ότι το ύψος του θεάτρου ανέρχεται σε 7 μ. (ορχήστρα-υψηλότερο σημείο του κοίλου), ενώ το ανάκτορο (η βάση του εξώστη της βόρειας πλευράς) είναι 16 μ. ψηλότερο. Το ύψος του εξώστη φτάνει τα δάπεδα του ανακτόρου, δηλ. 7 μ. Η απόσταση του ανακτόρου από τη θυμέλη του θεάτρου, φτάνει τα 80 μ. Αξιοσημείωτο είναι ότι το μήκος του άξονα N-B του ανακτόρου ανέρχεται στα 84 μ. Η απόσταση του θεάτρου από το ιερό της Εύκλειας ανέρχεται στα 160 μ. περίπου. Το κοίλο είναι χωμάτινο και πιθανώς να είχε προγραμματιστεί ένα συμπλήρωμά του στο δυτικό τμήμα. Το χαμηλό κοίλο, η πολύ απλή σκηνή, προδίδουν την πρωμιότητα του θεάτρου, ενώ μία σειρά τεχνικών χαρακτηριστικών καθιστούν το αρχαίο θέατρο όχι μόνο ένα από τα πρώιμα θέατρα του αρχαίου κόσμου, αλλά και μια ξεχωριστή εγκατάσταση της αρχαίας πόλης με πολλές πιθανές χρήσεις. Η σχέση με το ανάκτορο, ο χρονολογικός προσδιορισμός και παράλληλα η παράδοση της δολοφονίας του βασιλιά Φιλίππου στο θέατρο των Αιγών (Διόδωρος Σικελιώτης 16, 91, 9-3), συνιστούν ένα σημαντικό θέμα που επιτρέπει ευρύτατη αναζήτηση. Αν η χρονολόγηση του μνημείου είναι ορθή, η οικοδόμηση του θεάτρου ίσως συνδέεται με τις πολιτικές δραστηριότητες του Φιλίππου Β', όπως λ.χ. με τη συγκέντρωση αντιπροσώπων των ελληνικών πόλεων με αφορμή τους γάμους της κόρης του στις Αιγές, ακριβώς λίγο πριν ξεκινήσει την εκστρατεία του στην Ασία.

θεατρικής εγκατάστασης, η οποία μάλιστα φαίνεται ότι δεν ολοκληρώθηκε, παρά το μεγαλεπήβολο σχεδιασμό της. Όπως ήδη ειπώθηκε ως προς το θέμα της χρονολόγησης, είναι βέβαιο πλέον ότι η ίδρυση του θεάτρου πρέπει να προηγείται της βασιλείας του Αλεξάνδρου και να συμπίπτει με εκείνη της ίδρυσης του ανακτόρου²⁴. Αν οι χρονολογικές εκτιμήσεις αποδειχθούν ακριβείς, το γεγονός της προγραμματισμένης πολεοδομικής διαμόρφωσης της δυτικής περιοχής της πόλης για το δημόσιο συμφέρον ακόμη πριν από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. πρέπει να εκτιμηθεί ως ένα πολύ σημαντικό βήμα για την αρχιτεκτονική οργάνωση του αστικού πολεοδομικού ιστού, ένα φαινόμενο που θα ολοκληρωθεί για την πολεοδομία στους ελληνιστικούς χρόνους²⁵. Η θέση του θεάτρου ανάμεσα στο ανάκτορο και την αγορά εκφράζει με σαφήνεια και τον πολιτικό ρόλο του, γεγονός που επιβεβαιώνει τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, των σχετικών με τη χρήση των θεάτρων²⁶. Είναι γνωστό με πολλά παραδείγματα από τον αρχαίο κόσμο ότι το θέατρο εξυπηρέτησε πολιτικούς σκοπούς και δραστηριότητες, κυρίως συνελεύσεις πολιτικών σωμάτων. Άλλωστε και στο θέατρο των Αιγών ο βασιλιάς Φίλιππος με αφορμή τους γάμους της κόρης του κάλεσε και συγκέντρωσε τους καλεσμένους αντιπροσώπους των ελληνικών πόλεων με σκοπό να επιδείξει τη δύναμη και το μεγαλείο της βασιλείας του. Ωστόσο ο σαφής σχεδιασμός της εγκατάστασης ως θέατρο αποδίδει με βεβαιότητα τη μαρτυρία των πηγών για τη σημασία του θεάτρου στη Μακεδονία.

Δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο ότι και τα πρώιμα οικοδομήματα στο ιερό της Εύκλειας (4ος αι. π.Χ.)²⁷, οικοδομημένα λίγο χαμηλότερα και βορειοδυτικά από το θέατρο, ακολουθούν τον ίδιο πολεοδομικό άξονα (N-B) προς το συγκρότημα του ανακτόρου-θεάτρου. Πρόκειται κυρίως για το ναό, τη γειτονική στοά του, το βωμό, καθώς και ένα τετράπλευρο οικοδόμημα με κεντρική αυλή και επιπλέον τις βάσεις αγαλμάτων από τα οποία οι σωζόμενες αναθηματικές επιγραφές ορισμένων αποδεικνύουν και επιβεβαιώνουν τη σχέση της βασιλικής οικογένειας με το ιερό, το ενδιαφέρον των Μακεδόνων βασιλέων

24. Βλ. άνω σημ. 18 και 21.

25. Είναι πιθανόν να είναι πολλαπλή η χρήση του θεάτρου, όπως προδίδει άλλωστε η μαρτυρία για το γάμο της κόρης του Φιλίππου και τη δολοφονία του ίδιου του βασιλιά με την παρουσία τόσων ξένων αντιπροσώπων, που φανερώνει και τις άλλες χρήσεις του χώρου αυτού εκτός από τα θεατρικά δρώμενα.

26. Βλ. F. Kolb, *Agora und Theater. Volks- und Festversammlungen*, München 1981, *passim*.

27. Βλ. άνω σημ. 24 και 25. Ακόμη Χρ. Σααστόγλου-Παλιαδέλη στον τόμο: *Μνείας χάριν. Μνήμη Μ. Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 197 κε.

Εικ. 4. Βεργίνα. Η αγορά και το ιερό της Εύκλειας.

για την «πολιτική» θεά Εύκλεια και τη λατρεία της²⁸. Προς τα κύρια αυτά κτήρια εναρμονίζονταν και όλα τα οικοδομήματα ή άλλες κατασκευές του ιερού και φανερώνουν την οργάνωσή του (εικ. 4)²⁹. Στο χώρο της αγοράς ήδη μαρτυρείται η λατρεία του Διός και άλλων ίσως ακόμη θεών, ενώ η ποικιλία των οικοδομημάτων και των μνημείων, και η παράλληλη παρουσία των λατρειών που προαναφέρθηκαν, συνηγορούν με την άποψη της ανασκαφής, ότι το μεγάλο αυτό σύνολο ανήκει στην αγορά της πόλης³⁰, ένα σύνθετο και πλούσιο συγκρότημα κτηρίων όπου καταγράφονται πολλές λειτουργίες και χρονολογικές επαλληλίες, ιδιαίτερα χρήσιμες για την κατανόηση της πόλης, και το οποίο πιθανώς κατείχε μεγαλύτερη έκταση από όση σήμερα φαίνεται.

Ο δημόσιος χαρακτήρας των προαναφερθέντων οικοδομικών συγκροτημάτων είναι προφανής, χαρακτήρας που πιθανώς ισχύει για ολόκληρη την περιοχή αυτή της μικρής προς τα ΒΔ πλαγιάς στο δυτικό τμήμα της πόλης. Λίγο βορειότερα και ανατολικά στην ίδια περιοχή ακόμη ανήκουν οπωσδή-

28. Βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1996, 55 κε. *Η ίδια, Εγνατία 5* (1995-2000) 247 κε.

29. Βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987, 733 κε. *Η ίδια, Εγνατία 5* (1995-2000) 250 κε.

30. Βλ. άνω σημ. 28, 29. Διαφορετικά τα γνωρίσματα της αγοράς της Πέλλας (πβ. Ι. Ακαμάτης στον τόμο: *Μνήμη Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1986, 175 κε.

ποτε και τα λείψανα των οικοδομημάτων του 4ου αι. π.Χ. που έχουν αποκαλυφθεί στον αγρό Εφραιμίδη κάτω από επικτίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Σύμφωνα με την Α. Κοτταρίδη πρόκειται για δημόσια οικοδομήματα, αλλά στην περίπτωση αυτή είναι οικοδομημένα με διαφορετικό πολεοδομικό άξονα³¹. Η ανασκαφείας ερμηνεύει την αλλαγή αυτή με την παρουσία ενός σημαντικού, αλλά σήμερα άγνωστου στοιχείου, στο οποίο βεβαίως θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και τους όρους της φυσικής διαμόρφωσης της περιοχής. Τελικά βέβαιο είναι ότι τα δεδομένα της ανασκαφής επιβεβαιώνουν την άποψη για την ακανόνιστη πολεοδομική εικόνα της πόλης, όπως τη διατύπωσε πολύ σύντομα το 1993 η Α. Κοτταρίδη, άποψη που μπορεί να διευρυνθεί περαιτέρω³². Η πόλη εμφανίζει προφανώς μια οικοδομική έξαρση και μάλιστα ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, κατά το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Παράλληλα αναφέρονται σαφείς ενδείξεις οικοδομημάτων του 5ου και του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. στην ίδια περιοχή³³. Τα οικοδομήματα είτε κοσμικού, είτε θρησκευτικού χαρακτήρα είναι δημόσια και προφανώς συνιστούν μια μεγάλη πολεοδομική ενότητα, η οποία καλύπτει την επιμήκη δυτική πλευρά της πόλης. Στα κτήρια αυτά δεν εφαρμόζονται οι ίδιοι πολεοδομικοί άξονες και τούτο επιβεβαιώνει την παρατήρηση της Α. Κοτταρίδη ότι η πόλη διαμορφώνεται κατά τον 4ο αι. π.Χ. με τον ακανόνιστο παραδοσιακό τρόπο των παλιών πόλεων, μολονότι σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο και στην ίδια τη Μακεδονία υπάρχει ήδη η εμπειρία του «ιπποδάμειου» πολεοδομικού συστήματος (βλ. την Ολύνθο)³⁴. Τούτο σημαίνει ίσως ότι η πόλη των Αιγών διατήρησε ακόμη και στους χρόνους της ακμής την αρχική μορφή και διάταξη ενός παλιότερου πυρήνα αλλάζοντας μόνο τα δημόσια οικοδομήματα.

Οι λόγοι επιλογής και ανάπτυξης αυτής της δυτικής περιοχής ως πολιτικό κέντρο είναι στην πραγματικότητα άγνωστοι. Ωστόσο δεν μπορεί να είναι εκεί τυχαία η έντονη παρουσία τόσων θρησκευτικών-λατρευτικών οντοτήτων, όπως του Ηρακλή στο ανάκτορο, του Διός ή της Εύκλειας στην αγορά της πόλης, όταν μάλιστα συνδυάζονται με θέσεις και οικοδομήματα που εξυπηρετούν πολιτικούς σκοπούς. Μολονότι από τη θέση αυτή δεν είναι δυνατόν

31. Α. Κοτταρίδου, *AEMΘ* 7 (1993) 77 κε. Επίσης Μ. Ανδρόνικος κ.ά., *ΠΑΕ* 1986, 104 κε. Α. Κοτταρίδου, *AEMΘ* 6 (1992) 67 κε.

32. Βλ. άνω σημ. 27.

33. Βλ. άνω σημ. 24, 25, 27.

34. Α. Κοτταρίδου, *AEMΘ* 7 (1993) 80. Πβ. W. Hoepfner – E. L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Berlin 1986, 27 κε. (η παλιά και η νέα πόλη της Ολύνθου, η πρώτη με τον ακανόνιστο πολεοδομικό ιστό και η νεότερη με το «ιπποδάμειο» σύστημα). Πβ. M. Robinson, *Olynthus VIII*, Baltimore 1930, *passim*. Γενικά R. Wycherley, *How the greeks built cities*, New York 1967, 22 κε. και 189 κε.

να αναλυθούν, αξίζει ωστόσο να υπογραμμιστεί ο «πολιτικός»-πατρογονικός χαρακτήρας αυτών των λατρειών, στοιχείο το οποίο μπορεί να προσανατολίσει την έρευνα ως προς τη δημιουργία της πόλης από έναν αρχικό πυρήνα στην περιοχή αυτή³⁵.

Στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης η οικοδόμηση φαίνεται ότι υπήρξε πολύ πυκνή, όπως προδίδουν τα επιφανειακά ευρήματα, μολονότι αυτά ανήκουν κατά κύριο λόγο στα ελληνιστικά χρόνια³⁶. Αν και η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή αυτή είναι πολύ περιορισμένη, είναι βέβαιη η χρήση της ως πόλης ήδη στον 4ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τα παλιότερα λείψανα του Μητρώου και της γειτονικής αρχαίας οικίας στον αγρό Τσιρέλα³⁷, αλλά και με άλλα ευρήματα, όπως η κλασική κεραμική στην περιοχή νοτιοανατολικά του Μητρώου και της προαναφερθείσης αρχαίας οικίας. Ας σημειωθεί ότι από την ίδια περιοχή (αγρός Κωτσιόπουλου) προέρχεται και το αργυρό νόμισμα των Αιγών του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., στοιχείο που απαιτεί ιδιαίτερη συζήτηση και αξιολόγηση³⁸.

Το Μητρώο στη Βεργίνα είναι ένα ξεχωριστό σε σημασία μνημείο, επειδή διασώζει μεγάλο αριθμό στοιχείων της παμπάλαιης μητραϊκής λατρείας και των μυστηρίων της Μητέρας των Θεών. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για τη συζήτηση αυτή δύο κυρίως στοιχεία του. Από τα θεμέλια του παλιότερου οικοδομήματος (4ος αι. π.Χ.) σώζονται πολύ λίγα τμήματα, που φανερώνουν έναν πολύ διαφορετικό πολεοδομικό άξονα από εκείνον του ελληνιστικού κτηρίου, αλλά και από εκείνον των κλασικών κτηρίων της δυτικής πλευράς της πόλης (N-B) (σχ. 5)³⁹. Πιθανώς στον άξονα του ανακτόρου

35. Βλ. σημ. 22 και 26. Επίσης Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη στον τόμο: *Μύθος. Μνήμη Ι. Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, 441 κε. (Απόλλων Λύκιος). Η σχέση των λατρειών αυτών είτε με τη βασιλική οικογένεια και την παράδοσή της, είτε με τους πολιτικούς θεσμούς, αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο αναφοράς, όχι ασύνδετο προς τη δημιουργία και ανάπτυξη της πόλης. Σύμφωνα με το Διόδωρο το Σικελιώτη (16, 91, 4), στις Αιγές τελούνται αγώνες προς τιμή του Διός, όπως και στο Δίον. Πβ. για το ρόλο της λατρείας και των θέσεων λατρείας για τη δημιουργία των πόλεων F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, München 1984, 58 κε. και 130 κε. και ο ίδιος, *ό.π.* (σημ. 26) 88 κε. Είναι φανερό ότι οι Αιγές είναι μια παλιά πόλη που εξελίσσεται με ορισμένους «όρους» σε αντίθεση προς άλλες πόλεις, όπως η πρωτεύουσα Πέλλα, η οποία φαίνεται ότι υπόκειται σε έναν ευρύτατο πολεοδομικό σχεδιασμό.

36. Αφορούν κυρίως συλλογή οστράκων από την επιφάνεια και συνήθως μετά την άρση. Βλ. και κάτω (αργυρό νόμισμα «Αιγών»).

37. Βλ. γενικά Δρούγου 1996, 41 κε. *Η ίδια, Εγνατία* 4 (1991/92) 236 κε. Ε.-Μπ. Τσιγαρίδα – Ν. Haddad, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 69 κε.

38. Βλ. Σ. Δρούγου, *ΑΕΜΘ* 5 (1991) 3 εικ. 8-9. Επίσης βλ. σημ. 36.

39. Βλ. σημ. 3.

Σχ. 5. Βεργίνα. Το Μητρώον.

προσαρμόστηκε το ελληνιστικό Μητρώο, το οποίο γνωρίζει και πολλές ακόμη αλλαγές ως προς τη ρύθμιση των χώρων του.

Ένα άλλο στοιχείο για την ανατολική πλευρά της πόλης αποτελεί η βέβαιη διαπίστωση ότι η μητραϊκή λατρεία διενεργείται στην πόλη στο σημείο αυτό τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ. Ως προς τούτο πρέπει να υπογραμμιστεί ιδιαίτερα αυτή η ίδια λατρεία της Μητέρας των θεών-Κυβέλης και ο ξεχωριστός χαρακτήρας της τυμπανοφόρου θεάς (εικ. 5). Η ανασκαφή ανέδειξε με πολύ ανάγλυφο τρόπο το χθόνιο χαρακτήρα της θεάς και συγχρόνως απέδειξε το μυστηριακό, αλλά και το λαϊκό περιεχόμενο της λατρείας της⁴⁰. Όλα αυτά τα

40. Δρούγου 1996, 41 κε. Σύμφωνα με τα σωζόμενα πήλινα ειδώλια η θεά εμφανίζεται στον τύπο της καθιστής τυμπανοφόρου γυναικείας μορφής που φέρει τυρογόσχημο κάλυμα κεφαλής, συνοδεύεται από ένα λιοντάρι, ενώ περιστοιχίζεται από αριθμό θεών με κυριότερο τον Πάνα.

Εικ. 5. Βεργίνα. Μητρών.
Το πήλινο γυναικείο κεφάλι.

γνωρίσματα καθιστούν την παρουσία της μητραϊκής λατρείας στην περιοχή αυτή της πόλης των Αιγών ένα αξιοπρόσεκτο θέμα και πιθανώς συστατικό στοιχείο της δημιουργίας της, με ιστορικό ίσως περιεχόμενο. Αν η λατρεία της Μητέρας των θεών-Κυβέλης συνδέεται με τους παλιότερους κατοίκους της περιοχής⁴¹ ή ακόμη αν ο χθόνιος χαρακτήρας της δηλώνει επίσης και μια διαφορετική αρχική χρήση του τμήματος αυτού της πόλης, είναι κύρια ερωτήματα που πρέπει να ερευνηθούν σε μία ιδιαίτερη ανασκαφική έρευνα. Οπωσδήποτε όμως πρέπει να θυμίζει κανείς ότι λατρείες με ανάλογο περιεχόμενο δεν μετακινούνται εύκολα παρά μόνο με τις μετακινήσεις ομάδων πληθυσμού. Ίσως τα μητραϊκά μυστήρια εκφράζουν ακόμη την παλαιότητα της χρήσης της περιοχής, μαρτυρία του λαού που συνάντησαν οι Μακεδόνες. Είναι επομένως πιθανόν η λατρεία της Μητέρας να συνιστά έναν από τους όρους διαμόρφωσης της αρχαίας πόλης, αν το θρησκευτικό αυτό γεγονός εκφράζει ή συνδέεται με ένα ορισμένο μέρος του πληθυσμού της ή —το πιθα-

41. Ανδρόνικος 1969, 285 κε. Ph. M. Petsas – M. B. Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux autochtone de Leukopétra* (Macédoine), Athen 2000, 28 κε. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Αθήνα 2000, 205 κε. (με καλή βιβλιογραφία). Γενικά για τη λατρεία της Μητέρας των θεών-Κυβέλης Μ. J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, London 1968, *passim*.

νότερο— με ένα σημαντικό γεγονός όπως ο θάνατος και τα μυστήρια.

Με όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει το συμπέρασμα ότι η αρχαία πόλη στη Βεργίνα κατά τον 4ο αι. π.Χ. αναπτύσσεται κατά τον παραδοσιακό ακανόνιστο πολεοδομικό τρόπο σε μια εκτεταμένη περιοχή στα χαμηλά των Πιερίων εξασφαλίζοντας τους δρόμους από την ορεινή ενδοχώρα και προς τη θάλασσα και διασφαλίζοντας τον έλεγχο της πλούσιας πεδιάδας του Αλιάκμονα. Η σύνδεση των λατρειών με τους πολιτικούς θεσμούς —στην περίπτωση αυτή με τη βασιλεία— φαίνεται στενή, τουλάχιστον στα οικοδομήματα και τους χώρους όπου έχουν αναγνωριστεί. Πολεοδομικά και χωροταξικά η σχέση αυτή παίζει αποφασιστικό ρόλο, ενώ συγχρόνως τα ανασκαφικά δεδομένα (ευρήματα εντός των χώρων αλλά και παλιότεροι τάφοι) επιτρέπουν την έμμεση ανίχνευση της παλιότερης φάσης αυτής της πόλης, από αυτή της περιόδου των μεγάλων δημόσιων κτηρίων του 4ου αι. π.Χ.

Στους ελληνιστικούς χρόνους οι πολεοδομικοί άξονες των νέων οικοδομημάτων αλλάζουν, μολονότι οι αλλαγές αυτές δεν πρέπει να προσγραφούν σε ένα νέο γενικό πολεοδομικό σύστημα της πόλης, αλλά στις κατά τόπους νέες συνθήκες και τις ανάγκες των οικοδομημάτων. Φαίνεται ότι η εικόνα της πόλης δεν αλλάζει ως προς την ακανόνιστη παραδοσιακή μορφή της, αφού και τα νέα οικοδομήματα δεν υπακούουν σ' ένα ενιαίο πολεοδομικό σύστημα. Αξιοσημείωτη είναι ωστόσο η προσπάθεια εναρμόνισης ορισμένων κτηρίων, όπως λ.χ. το ελληνιστικό Μητρώο, προς τον άξονα του ανακτόρου⁴².

Το σύστημα των δρόμων της πόλης είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της εικόνας της, ουσιαστικά της οργάνωσής της. Όπως είναι γνωστό, στην αρχαιολογική πρακτική το καλύτερο μέσο ανίχνευσης των δρόμων θεωρείται το τείχος και οι πύλες του, επειδή όμως το θέμα αυτό παραμένει για την έρευνα αυτή προς το παρόν κλειστό, σημασία αποκτούν άλλα ευρήματα. Η μνημειακή είσοδος του ανακτόρου στην ανατολική πλευρά παρέχει μια έμμεση ένδειξη για την ύπαρξη μιας οδού προς βορρά, προς το θέατρο και την αγορά με το ιερό της Εύκλειας⁴³. Είναι αναμενόμενο ότι το ανάκτορο θα είχε πρόσβαση και προς την ακρόπολη, μολονότι λείπουν τα αρχαιολογικά στοιχεία. Η πλέον βέβαιη περίπτωση δρόμου είναι αυτός που οδηγεί από το ιερό της Εύκλειας προς το θέατρο, όπως έδειξε η ανασκαφή στο ιερό και η φυσική διαμόρφωση της θέσης⁴⁴. Στο ανατολικό τμήμα της πόλης, αμέσως δυτικά του Μητρώου

42. Βλ. Δρούγου 1996, 55 κε.

43. Πβ. την τομή που έγινε το 1989 ανατολικά του ανακτόρου και στο ύψος της εισόδου του, όπου μολονότι τα ευρήματα είναι ελάχιστα, φαίνεται ότι υποδηλώνουν έναν άξονα N-B. Βλ. Σ. Δρούγου, *AEMΘ* 4 (1989) 18 κε. Πβ. και σημ. 19.

44. Βλ. σημ. 24 και 25.

διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός δρόμου από Ν. προς Β., προς τα χαμηλότερα⁴⁵. Δρόμος επικοινωνίας με τα Πιέρια αναφέρεται στα ανατολικά με βάση την ύπαρξη μιας ανατολικής πύλης του τείχους και πιθανότατα ένας άλλος δρόμος ή δρόμοι οδηγούσαν στο νεκροταφείο, βόρεια της πόλης⁴⁶.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, θέμα μεγάλης σημασίας για την κατανόηση της εξέλιξης της πόλης πρέπει να θεωρηθεί ο σχηματισμός και η ανάπτυξη του πλούσιου νεκροταφείου σε μια μεγάλη έκταση στη βόρεια πλευρά της⁴⁷. Όπως είναι φυσικό, τα όρια των ταφικών συνόλων κάθε μεγάλης χρονολογικής ενότητας δεν είναι αυστηρά διακριτά, φαίνεται όμως ότι υπάρχουν τμήματα που εκπροσωπούν ορισμένες χρονικές περιόδους. Με βάση τα γνωστά ως σήμερα δεδομένα, το σύνολο των αρχαιότερων («προϊστορικών») τύμβων με τις πολυάριθμες ταφές σχηματίζει μια πυκνή ζώνη στη βόρεια πλευρά, εκεί όπου αυτή διασταυρώνεται με την επαρχιακή οδό Βέροιας-Μελίκης, χωρίς να λείπουν βέβαια αντίστοιχα παραδείγματα τάφων από την ευρύτερη περιοχή, όπως δηλώνει λ.χ. η προϊστορική ταφή εντός των ορίων της Μ. Τούμπας⁴⁸. Αντιστοίχως οι περισσότεροι αρχαϊκοί και κλασικοί τάφοι συγκεντρώνονται στα βορειοδυτικά της πόλης, ενώ οι ελληνιστικοί τάφοι είναι διάσπαρτοι σε ολόκληρη την περιοχή.

Η γειννίαση των αρχαϊκών και κλασικών τάφων προς την πόλη, και ιδιαίτερα στη δυτική πλευρά της με το προαναφερθέν πολιτικό κέντρο, φαίνεται ότι σχηματίζει μια εξέχουσα αλλά και πραγματική ενότητα, η οποία ισχύει ως μία σημαντική ένδειξη για την παρούσα εξέταση. Οι αρχαϊκοί και κλασικοί τάφοι —ιδιαίτερα οι περισσότεροι πλούσιοι— δηλώνουν με τη μορφή και τα

45. Βλ. σημ. 12 και 38.

46. Π. Φάλλαρης, *ΑΕΜΘ* 10Β (1996) 70. Ο ίδιος, *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη 1989, 391 κε. Βλ. και άνω σημ. 7.

47. Βλ. Ανδρόνικος 1969, 25 κε. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 16 (1960) 17 κε. και *ΑΔ* 17 (1961/62) 218 κε. Ανδρόνικος 1984, *passim*. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 79 κε. (αξιόλογη έκθεση για το νεκροταφείο). Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 36 κε. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη Μ. Τούμπα της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 1984, *passim*. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 527 κε. (άλλη μια φορά επιβεβαιώνεται η σχετικά στενή γειννίαση των αρχαϊκών και κλασικών τάφων προς το βόρειο και βορειοδυτικό στέλος των τειχών της πόλης). Πολλά θα μπορούσαν να προκύψουν από τους τρόπους ταφής, τα ταφικά έθιμα και δώρα στις ποικίλες χρονικές ή γεωγραφικές ταξινομήσεις. Η έρευνα όμως αυτή απαιτεί προφανώς μια χωριστή προσπάθεια και εργασία, μολονότι οι περισσότεροι από τους αναφερόμενους συγγραφείς κάνουν σχετικές αναφορές. Είναι λ.χ. πρόβλημα αν οι πρώτοι («προϊστορικοί») τάφοι αντιστοιχούν σ' έναν ή περισσότερους οικισμούς (κώμες;) και ποια ήταν η θέση τους και η μορφή τους.

48. Π. Φάλλαρης στον τόμο: ΑΜΗΤΟΣ, *Τμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 923 κε. Βλ. επίσης Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 79 κε.

πτερίσματά τους τις μεγάλες αλλαγές στην πόλη με την οικονομική, εμπορική και καλλιτεχνική ακμή που εκφράζουν⁴⁹. Γίνονται ορατές οι σχέσεις με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, δηλώνεται ο πλούτος αυτής της κοινωνίας, κυρίως όμως προδίδονται με τις νέες μορφές των μνημείων στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. οι νέες ιδεολογικές τάσεις της άρχουσας τάξης⁵⁰, της οποίας ο χαρακτήρας διαγράφεται σαφώς. Όλα αυτά φαίνεται ότι θα οδηγήσουν κατά τον 4ο αι. π.Χ. στη δημιουργία του τύπου του «μακεδονικού» τάφου, του μεγάλου υπόγειου ταφικού οικοδομήματος με την εντυπωσιακή διακόσμηση και την ιδιαίτερη σύνθεση της πρόσοψης⁵¹. Ο παλιότερος γνωστός σήμερα μακεδονικός τάφος, ο λεγόμενος τάφος «της Ευρυδίκης», βρίσκεται στη Βεργίνα, στην περιοχή του μακεδονικού τάφου του «Ρωμαίου» και των άλλων μεγάλων κλασικών τάφων. Στην αρχιτεκτονική μορφή του μνημείου αυτού είναι ορατή η πρωιμότητά του, η προσπάθεια του αρχιτέκτονα να πετύχει με την τέχνη του τις νέες απαιτήσεις της ταφικής διαδικασίας (ημικυκλική καμάρα, μεγάλοι χώροι, ξεχωριστή πολυτέλεια)⁵². Δεν είναι τυχαία η παρουσία αυτού του μνημείου με τον πειραματικό χαρακτήρα στην κατασκευή και τη μορφή του στη Βεργίνα, που φανερώνει μαζί με τον πλούτο συγχρόνως και τις απαιτήσεις για μια ξεχωριστή προβολή του νεκρού, στην περίπτωση αυτή μιας σημαντικής νεκρής. Εκτός από το πρώιμο αυτό παράδειγμα μακεδονικού τάφου έχει έρθει στο φως στη Βεργίνα ένας ικανός αριθμός μακεδονικών τάφων. Μετριούνται ως σήμερα δεκατρείς και μάλιστα με αξιοσημείωτη ποικιλία στη μορφή τους. Κύριο γνώρισμά τους φαίνεται ότι είναι ο σχηματισμός συστάδων που καλύπτουν συχνά ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Στα βορειοδυτικά ξεχωρίζει

49. Ανδρόνικος 1984, 55 κε. M. Andronikos, *BSA* 82 (1987) 1 κε. A. Κοτταζίδη, *AEMΘ* 10A (1996) 79 κε. *Η ίδια*, *AEMΘ* 14 (2000) 530.

50. Βλ. άνω σημ. 45. Πβ. επίσης Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 91 κε. (γυναικεία ονόματα – επιγραφική εξέταση πολύ χρήσιμη και για το θέμα μας), αλλά και M. Andronikos, *BSA* 82 (1987) 1 κε. για τη δημιουργία του τύπου του μακεδονικού τάφου. Βλ. και σημ. 51.

51. Για τους μακεδονικούς τάφους βλ. σημ. 45. Επίσης S. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles*, München 1993, 95 κε. M. Αυλωνίτη-Τσιμπίδου, *Οι μακεδονικοί τάφοι στο Φοίνικα Θεσσαλονίκης και τον Αγ. Αθανάσιο*, Θεσσαλονίκη 2000 (αδημ. διδακτορική διατριβή). S. Miller, «Macedonian tombs», στον τόμο: E. N. Borza – B. Barr-Sharrar, *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Studies in the History of Art 10 (1982) 153 κε. K. Ρωμαίος, *Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας*, Αθήνα 1951, *passim*.

52. Ginouves, *ό.π.* (σημ. 12) 156 κε. (M. Ανδρόνικος). M. Ανδρόνικος, *AEMΘ* 1 (1987) 81 κε. Βλ. και σημ. 45 και 51. Ο τάφος, ο λεγόμενος «της Ευρυδίκης», περιελάμβανε δύο πήλινους αρυβαλλοειδείς ληκύθους του ζωγράφου των Ελευσινίων, ενώ έξω από τον τάφο βρέθηκε θραύσμα παναθηναϊκού αμφορέα (άρχοντας Λυκίσκου 344 π.Χ.).

η ομάδα της Μ. Τούμπας με μνημεία μεγάλης σημασίας (4ος αι. π.Χ.)⁵³. Ο τάφος με την ιωνική πρόσοψη (περί το 300 π.Χ.) στην περιοχή του Δημαρχείου της Βεργίνας (πρώην «Πνευματικού Κέντρου») περιβάλλεται από αρκετούς παλιότερους μικρότερους τάφους⁵⁴. Ο δεύτερος τάφος με ιωνική πρόσοψη, ο τάφος του «Ρωμαίου»⁵⁵, οικοδομήθηκε περίπου μια γενιά και πλέον αργότερα από το γειτονικό τάφο της «Ευρυδίκης». Στην ανατολική περιοχή του νεκροταφείου, πιθανώς πέραν του «προϊστορικού» τμήματος, οι ομάδες των τάφων «Μπέλλα»⁵⁶ και «Heuzey»⁵⁷, από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. και τον 3ο αι. π.Χ., δηλώνουν την προς ανατολάς επέκταση του νεκροταφείου μετά την περίοδο της μεγάλης ακμής του τύπου κατά τον 4ο αι. π.Χ.

Η κατανομή των μεγάλων προαναφερθέντων ταφικών μνημείων στον ευρύτερο χώρο του νεκροταφείου είναι αξιοσημείωτη. Ενώ τα παλιότερα παραδείγματα του 6ου, του 5ου και εν μέρει του 4ου αι. π.Χ. σε ένα μεγάλο μέρος τους βρίσκονται κοντά στην πόλη και κυρίως στη δυτική πλευρά της, στη συνέχεια οικοδομούνται οι ελληνιστικοί τάφοι γύρω από την πόλη γενικά στη βόρεια ζώνη, όπως δείχνει η ομάδα των τάφων «Μπέλλα», ενώ οι γειτονικοί τάφοι «Heuzey» (4ος αι. π.Χ.) αλλάζουν και πάλι την τάξη. Σύμφωνα με αυτά αναφέρονται στην ανατολική πλευρά του σύγχρονου χωριού της Βεργίνας κατά καιρούς πρώιμα ταφικά ευρήματα, αν και όχι και πόσο πλούσια όσο οι μακεδονικοί τάφοι: στην περιοχή αυτή η Α. Κοτταρίδη ανέσκαψε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής ένα μεγάλο οικοδόμημα του 4ου αι. π.Χ., ενώ αναφέρονται σύγχρονες του ταφές⁵⁸. Από την ίδια περίπου περιοχή και από τάφο του 4ου αι. π.Χ., προέρχεται ένα σημαντικό ταφικό γλυπτό, το σύ-

53. Βλ. Ανδρόνικος 1984, 55 κε. και άνω σημ. 47 και 48. Πρόκειται για το μακεδονικό τάφο II (του Φιλίππου), τον τάφο III (του «πρίγκηπα») και τον τάφο IV (με τους ελεύθερους κίονες). Βλ. ακόμη τον κιβωτιόσχημο τάφο της «Περσεφόνης», Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα II. Ο «Τάφος της Περσεφόνης»*, Αθήνα 1994, 37 κε.

54. Σ. Δρούγου, *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 89 κε. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 85 και 90 (η ίδια, *ΑΕΜΘ* 9 [1995]). Επίσης η ίδια, *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 530 κε.

55. Βλ. άνω σημ. 47.

56. Ανδρόνικος 1984, 31 κε. Το σύνολο «Μπέλλα» περιλαμβάνει τρεις μακεδονικούς τάφους του 3ου αι. π.Χ. και έναν μικρό κιβωτιόσχημο (σημ. 56). Μολονότι σε απομακρυσμένη θέση από τους τάφους «Μπέλλα», στην ομάδα των τάφων του 3ου αι. πρέπει να υπολογιστεί και ο απλός τάφος του αγρού Μπλούκα (Δ. Παντεμαλής, *Μακεδονικά* 12 [1972] 147 κε.) βόρεια του σύγχρονου χωριού της Βεργίνας.

57. Σ. Δρούγου, *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 89 κε. Η ίδια, *Εγνατία* 1 (1989) 347 κε. Η ίδια, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 226 κε. Η ίδια, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 395 κε. Οι τάφοι «Heuzey» περιλαμβάνουν δύο μακεδονικούς τάφους και έναν κιβωτιόσχημο τάφο, οι οποίοι χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

58. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 83 κε.

μπλεγμα του κυνηγού και του κάπρου στο Μουσείο της Βέροιας⁵⁹.

Είναι φανερό ότι η έκταση βόρεια του ανακτόρου στο δυτικό τμήμα της πόλης και ευρύτερα η περιοχή κατά μήκος του μεγάλου χειμάρρου της Παλιοπαναγιάς, που χωρίζει το σύγχρονο χωριό από τον αρχαιολογικό χώρο, ανταποκρίνεται σε μία σπουδαία περίοδο της πόλης, πιθανώς την πρώτη φάση της δημιουργίας της. Η ανάπτυξη του πολιτικού κέντρου με τις σπουδαίες θρησκευτικές οντότητες και λατρείες, αλλά και πολιτικές δραστηριότητες, και παράλληλα η συγκέντρωση τάφων των 6ου και 5ου αι. π.Χ. καθώς και των πρώιμων μακεδονικών τάφων στην περίμετρο αυτής της περιοχής δεν πρέπει να είναι τυχαία. Ίσως δεν απέχει της αλήθειας, αν τα αρχαιολογικά ευρήματα αυτά συνδεθούν με την παλιότερη, την πρότερη του 4ου αι. π.Χ. περίοδο της αρχαίας πρωτεύουσας των Μακεδόνων. Δεν υπάρχει σαφής εικόνα της παλιότερης αυτής εποχής, ούτε φαίνονται ακόμη οι λόγοι της επιλογής της θέσης για την ίδρυση της πόλης, ωστόσο, τόσο στο οικοδομικό συγκρότημα της αγοράς και του ιερού της Εύκλειας, όσο και σ' εκείνο του αγρού Εφραιμίδη, σημειώνονται ανασκαφικά ευρήματα που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.⁶⁰. Επομένως φαίνεται ορθή η σκέψη ότι η πόλη του 5ου αι. π.Χ. υφίσταται και μάλιστα πρέπει να περιλαμβάνει με βεβαιότητα την ίδια περιοχή του προαναφερθέντος πολιτικού κέντρου του 4ου αι. π.Χ. Πολύ δυσκολότερη φαίνεται η αναζήτηση της θέσης του οικισμού των αρχαϊκών ή και των «προϊστορικών» χρόνων (σύμφωνα με τις περιόδους του νεκροταφείου). Αξίζει να αναφερθούν τα προϊστορικά όστρακα που βρέθηκαν βόρεια του ανακτόρου σύμφωνα με το Μ. Ανδρόνικο. Είναι πιθανό και λογικό η θέση αυτή να ταυτίζεται με έναν αρχικό πυρήνα-οικισμό, ο οποίος στην εξέλιξη του έδωσε την πόλη, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Όμως το θέμα απαιτεί έρευνα περαιτέρω⁶¹.

Σύμφωνα με τα σωζόμενα αρχαιολογικά ευρήματα και μνημεία η ανάπτυξη της πόλης κατά τον 4ο αι. π.Χ. είναι σαφής και βέβαιη. Το τέλος της μεγάλης ακμής φαίνεται ότι συμπίπτει με το τέλος του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η διαπίστωση αυτή βέβαια μόνο γενικά μπορεί να συνδεθεί με τα γνωστά ιστορικά γεγονότα, ωστόσο φαίνεται ότι η δολοφονία του Φιλίππου Β' και

59. Μ. Ανδρόνικος – Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 7 (1966/67) 331 κε. αρ. 185 (οικ. Ζησιοπούλου – Μ. Βέροιας, αρ. Λ351 και Λ444).

60. Ίσως και ακόμη παλιότερα όπως με πληροφορούν οι ανασκαφείς, πβ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1996, 55 κε. Α. Κοτταζίδη, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 77 κε. Επίσης σημ. 15 και 31. Κατά την ετήσια Συνάντηση των αρχαιολόγων Μακεδονίας και Θράκης η κ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ανακοίνωσε την εύρεση πρώιμης κεραμικής (8ος-7ος αι. π.Χ.) στο ιερό της Εύκλειας: Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 482. Για τον 5ο αι. π.Χ., βλ. ακόμη Μ. Ανδρόνικος κ.ά., *ΠΑΕ* 1990, 182 κε.

61. Ανδρόνικος 1984, 38 κε. Ανδρόνικος 1969, 4. *Ο ίδιος*, *ΠΑΕ* 1953, 158.

η εκστρατεία του Αλεξάνδρου παίζουν έναν οριακό ρόλο για την τύχη της πόλης. Στον 3ο αι. π.Χ. χρονολογούνται λ.χ. οι τάφοι «Μπέλλα» και άλλα τμήματα της πόλης⁶², όμως η εικόνα παραμένει ακόμη ασαφής και για την ελληνιστική πόλη, παρά το γεγονός ότι τα ελληνιστικά ευρήματα είναι ευάριθμα.

Περί τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. γνωρίζει η πόλη μια εκτεταμένη αναστάτωση και καταστροφή, όπως δηλώνουν τα ανασκαφικά δεδομένα των περισσότερων τομέων και μνημείων. Ορισμένα οικοδομήματα εγκαταλείπονται, όπως το Μητρώο⁶³, ή άλλες περιοχές αλλάζουν χρήση, όπως η ακρόπολη, η οποία χάνει το στρατιωτικό ρόλο της και μετατρέπεται σε βιοτεχνική περιοχή⁶⁴. Ήδη έχει προηγηθεί η βαριά ήττα του Μακεδόνα βασιλιά στη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.) και η επιβολή των Ρωμαίων στη Μακεδονία με την κατάληψη ή την παράδοση των κυριότερων πόλεων. Τι ακριβώς συνέβη στις Αιγές δεν είναι γνωστό και μόνο η γενική κατάσταση και η πολιτική των Ρωμαίων επιτρέπει την υπόθεση για καταστροφή των τειχών ή την παράδοση της πόλης⁶⁵. Αντίθετα η καταστροφή, που τεκμηριώνεται με τη βοήθεια των ανασκαφικών ευρημάτων περί τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., πρέπει να συνδεθεί με την αναταραχή εξαιτίας της στάσης του Ανδρόσκου (148 π.Χ.) και των βαρβαρικών επιδρομών⁶⁶, χωρίς βέβαια να λείπουν τα ερωτήματα. Πρόβλημα λ.χ. θέτει η καταστροφή του Μητρώου κατά την περίοδο αυτή, πράγμα που σημαίνει ότι στο σημείο αυτό δεν ασκείται πλέον η μητραϊκή λατρεία, γεγονός πολύ περίεργο για την πανάρχαιη αυτή λατρεία. Πιθανώς γενικότερες αλλαγές στην περιοχή να προκάλεσαν και τη μετακίνηση του τόπου της λατρείας σε άλλη περιοχή. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο ανατολικό τμήμα της πόλης έχουν βρεθεί ταφές που χρονολογούνται στη ρωμαιοκρατία, γεγονός που αποδεικνύει ότι η περιοχή δεν ανήκε πλέον στο οικοδομικό συγκρότημα της πόλης, η οποία πιθανώς είχε συρρικνωθεί προς τα δυτικά⁶⁷.

Οι προαναφερθείσες παρατηρήσεις προκύπτουν από την προσπάθεια να αξιοποιηθούν τα ευρήματα και οι ανασκαφικές ενδείξεις στα μνημεία της

62. Βλ. άνω σημ. 56. Επίσης Δρούγου 1996, 55 κε.

63. Δρούγου 1996, 41 κε. Επίσης βλ. άνω σημ. 40.

64. Φάλαρης, *ό.π.* (σημ. 48) 923 κε. και 931 κε. Γενικά Μ. Ανδρόνικος, *ΠΑΕ* 1990, 170 κε.

65. Π. Φάλαρης, *AEMΘ* 6 (1992) 59 κε. *Ο ίδιος*, *AEMΘ* 10Α (1996) 69 κε. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, BCH Suppl. XVI (1988) *passim*. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Πέλλα I*, Αθήνα 1971, 12 (Livius 44, 46, 4-11).

66. Βλ. Δρούγου 1996, 45 κε. Ακόμη Σ. Δρούγου – Ι. Τουράτσου, «Το ιερό της Μητέρας των θεών στη Βεργίνα», *Οβολός* 4 (2000) 307 κε.

67. Κιβωτιόσχημοι και άλλοι τάφοι (αδημοσίευτοι) έχουν βρεθεί στη νότια και ανατολική περιοχή της αρχαίας πόλης. Ενδεικτικά βλ. Μ. Ανδρόνικος κ.ά., *ΠΑΕ* 1997, 126 κε. (αργός Χριστοδουλίδης).

Βεργίνας. Οδηγούν σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις που αφήνουν να διαγράφεται η πορεία της αρχαίας πόλης και υποστηρίζουν την ιδιαιτερότητα και τη σημασία της, έτσι ώστε να στηρίζουν την πρόταση των Μ. Ανδρόνικου και Ν. Hammond για τις Αιγές, την πόλη των Τημενιδών⁶⁸. Το θέμα, το οποίο συζητήθηκε ευρύτατα μετά την ανακάλυψη των ασύλητων μακεδονικών τάφων στη Μ. Τούμπα, έχει δύο σκέλη, την ερμηνεία των γραπτών πηγών και την αξιολόγηση των εντυπωσιακών αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο Μ. Ανδρόνικος έκανε ένα βήμα περαιτέρω και με βάση τα κτερίσματα των τάφων ταύτισε το νεκρό του μεγάλου μακεδονικού τάφου στη Μ. Τούμπα με το βασιλιά Φίλιππο Β', μια πρόταση που σχετίζεται άμεσα και ευθέως με την ταυτότητα της πόλης, αφού ήταν παράδοση να θάβονται οι νεκροί της βασιλικής οικογένειας στις Αιγές⁶⁹. Καμιά αντίρρηση ή διαφορετική πρόταση έως σήμερα δεν υπήρξε πειστική ή οριστικά ικανή να ανατρέψει την άποψη των Ν. G. Hammond και Μ. Ανδρόνικου, η οποία είναι πλέον σήμερα γενικά αποδεκτή. Δεν είναι αναγκαίο να επανέλθει η αρχική συζήτηση για την ταυτότητα του νεκρού και της πόλης. Η εξέταση όμως και η αξιολόγηση αυτής της ίδιας της πόλης, όπως αποτυπώνεται στην ανασκαφή, αποδίδει συγχρόνως μια ενδιαφέρουσα και καθόλου τυχαία εικόνα της πόλης και της πορείας της. Η σχέση των λατρείων με πολιτικούς-κοινωνικούς θεσμούς αποτυπώνεται στα οικοδομήματα του 4ου αι. π.Χ., όμως είναι φανερό ότι απαιτούν και αιτιολογούν προηγούμενες και πρώιμες φάσεις, ακριβώς αυτές που εκπροσωπούν τα πρώιμα ταφικά μνημεία, η ταφική διαδικασία και η ιδεολογία τους. Η αναφορά στη βασιλική οικογένεια των Τημενιδών είναι προφανής, είτε με πατρογονικές λατρείες, είτε με τα επώνυμα αναθήματα, αλλά παράλληλα και απτή ήδη κατά την περίοδο της βασιλείας του Φιλίππου Β'⁷⁰, αν οι χρονολογήσεις μας ισχύουν. Τα ερωτήματα που δημιουργούνται από τις γενικές αυτές διαπιστώσεις είναι πολλά: η οργάνωση του πληθυσμού της πόλης, η σχέση του με τη βασιλική αυλή και το στρατό, η οικονομική ζωή και οι πόροι της πόλης, η μορφή της και η διοίκησή της είναι κεντρικά θέματα της μακεδονικής πόλης και απαιτούν ακόμη πολύ περισσότερες πληροφορίες⁷¹. Οι ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες λ.χ., οι

68. Βλ. άνω σημ. 2 και 3.

69. Ανδρόνικος 1984, 218 κε. (και η σχετική βιβλιογραφία). Νεότερες συμβολές στη συζήτηση Chr. Saatsoglou-Paliadeli, *AM* 111 (1996) 225 κε.

70. Βλ. άνω σημ. 25, 26.

71. Πβ. Petsas – Hatzopoulos – Gounaropoulou – Paschidis, *ό.π.* (σημ. 41), *passim*. Τα ερωτήματα αυτά βέβαια ισχύουν για όλες τις πόλεις της αρχαίας Μακεδονίας και η έρευνα ως προς αυτά είναι πολύ εκτεταμένη. Ήδη υπάρχουν πολύ σημαντικές σχετικές ιστορικές εργασίες και άφθονο αρχαιολογικό υλικό (*sic*).

οποίες χρησιμοποιήθηκαν στην επίχωση της Μ. Τούμπας μετά τη λεηλασία και την καταστροφή των τάφων κατά την κατάκτηση της πόλης από τον Πύρρο (274 ή 273 π.Χ.), μπορούν να προσφέρουν με τα ονόματα των επιγραφών τους ένα πολύ χρήσιμο δείγμα αυτού του πληθυσμού από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁷². Θα χρειαζόταν μια ιδιαίτερη έρευνα για να αξιολογηθεί ιστορικά και καλλιτεχνικά η ταφική τέχνη και τα έργα που εμπεριέχονται στους μεγάλους μνημειακούς τάφους, αλλά και στους παλιότερους με τα χαρακτηριστικά κτερίσματα, τα οποία συγχρόνως μπορούν να ισχύουν και ως ενδείξεις της κοινωνικής δομής αυτής της πόλης.

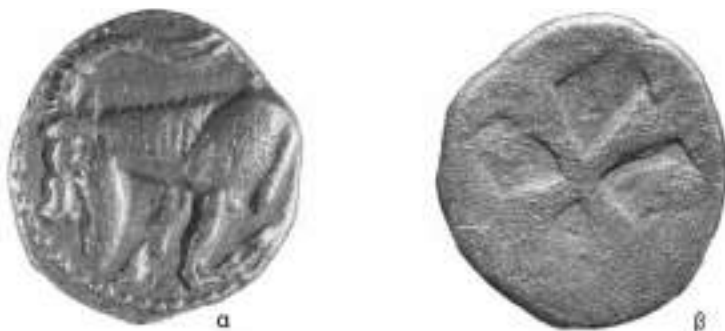
Η σύνθεση όλων των παραπάνω φανερώνει μια πόλη που δεν αναπτύχθηκε στη θέση αυτή τυχαία, όσο και αν η αρχή της χάνεται στο μύθο. Ο Ν. G. Hammond υπολογίζει ότι η πόλη των Αιγών διαμορφώνεται οριστικά στον 7ο προχριστιανικό αιώνα. Στον 4ο αι. π.Χ. οι πολιτικοί και οι θρησκευτικοί όροι, οι καλλιτεχνικές σχέσεις και οι οικονομικοί θεσμοί αποτυπώνονται πλέον στην πολεοδομία και τη μορφή της πόλης και ανταποκρίνονται με χαρακτηριστικό τρόπο στην εικόνα της γραπτής παράδοσης των Αιγών, για μια ξεχωριστή για τους μακεδόνες πόλη, με σεβαστή παράδοση και σημασία.

Η μακροχρόνια ανασκαφική έρευνα στη Βεργίνα δεν έχει φέρει στο φως μόνο μεγάλα έργα και μνημεία ή πολύτιμα ευρήματα που οδήγησαν άλλωστε στη γνωστή ευρύτατη συζήτηση. Παράλληλα προς αυτά συναντά στη Βεργίνα ο αρχαιολόγος στην καθημερινή του εργασία πολλά άλλα μικρά, συνήθως ευτελή αντικείμενα, που παρά το μικρό τους μέγεθος ή την κακή διατήρησή τους αποδεικνύονται σημαντικά, αφού αποκτούν σε ορισμένες περιπτώσεις την αξία ισχυρών ενδειξεων ή λαλούντων σημάτων⁷³. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν ορισμένα: το αργυρό αρχαϊκό νόμισμα λ.χ. με την παράσταση της προτομής της αίγας —νόμισμα Αιγών(;)— είναι ένα τυχαίο εύρημα από την περιοχή αμέσως βόρεια του Μητρούου⁷⁴ και απαιτεί μεγαλύτερη και ξεχωριστή νομισματική έρευνα (εικ. 6). Αντίθετα, τρία ακόμη μικρά ευρήματα με σαφή ανασκαφική ένδειξη αποκτούν εδώ ξεχωριστή σημασία. Το πήλινο σφράγισμα από την ταινία που έκλεινε τον κύλινδρο ενός πατύρου βρέθηκε δίπλα στην

72. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας* (1984) *passim*. Chr. Saatsoglou-Paliadeli, *Εγνατία 5* (1995-2000) 91 κε. (περισσότερο επιγραφική-γλωσσολογική εξέταση).

73. Τα ευρήματα και οι πληροφορίες από την ανασκαφή της Βεργίνας και μάλιστα από την αρχαία πόλη είναι πάρα πολλά και κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους άγνωστα. Είναι θέμα μελετητών η δημοσίευσή τους, όμως απαιτούνται χρόνος και ορισμένη ακόμη βοήθεια, ώστε να πραγματοποιηθεί το γιγαντιαίο αυτό έργο.

74. Σ. Δρούγου, *ΑΕΜΘ 5* (1991) 3 κε., εικ. 8-9.

Εικ. 6α-β. Βεργίνα. Αργυρό νόμισμα «Αιγών».

Εικ. 7. Βεργίνα. Μητροών. Το πηλίνο σφράγισμα παπύρου. Κεφαλή του Ηρακλή.

Εικ. 8α-β. Βεργίνα. Τάφος «Heuzey» α. Χρυσό νόμισμα του σατραπή της Καρίας Πιξώδαρου.

πυρά του μεγάλου δίδυμου χώρου του Μητρούου και φέρει την παράσταση της κεφαλής του Ηρακλή με τη λεοντοκεφαλή, μια εικόνα που μπορεί να προσγραφεί στη μεγάλη ομάδα ενδείξεων της λατρείας του ξεχωριστού πατρογονικού ήρωα στις Αιγές (εικ. 7)⁷⁵. Δεν έχει βρεθεί άλλο παρόμοιο σφράγισμα στο χώρο του Μητρούου και φαίνεται δύσκολο να συνδεθεί το σφράγισμα με ένα αρχείο ή με τυχόν θρησκευτικά βιβλία, ωστόσο δεν μπορεί να είναι η επιλογή του θέματος τυχαία και άσχετη προς την ίδια την πόλη και τις λατρείες της.

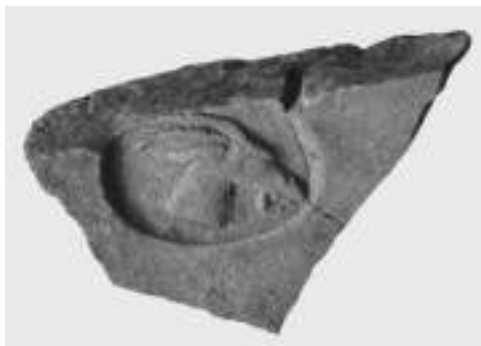
Το χρυσό καρικό νόμισμα του δυνάστη Πιξώδαρου ανήκει στα ολιγάριθμα κτερίσματα που σώθηκαν από τη λεηλασία του μικρού και ιδιόμορφου τάφου «Heuzey» α (εικ. 8)⁷⁶. Πρόκειται για το νόμισμα που φαίνεται σύμφωνα με την ανασκαφή ότι τόλμησε να οικειοποιηθεί ο ένας από τους κλέφτες του τάφου, αυτός που είχε και το ολέθριο τέλος να σκοτωθεί μπροστά στο συλημένο τάφο. Το νόμισμα είναι σπάνιο και δε φαίνεται να κυκλοφόρησε κανονικά στον ελληνικό χώρο, όσο μας είναι γνωστό. Τα λείψανα του τάφου καθώς και τα κτερίσματα του γειτονικού ασύλητου τάφου «Heuzey» β δείχνουν ότι το νόμισμα χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό κτερίσμα λίγα χρόνια μετά το γνωστό επεισόδιο της πρότασης του Κάρα δυνάστη Πιξώδαρου προς τον Φίλιππο τον Β' να παντρεύει την κόρη του με τον Φίλιππο τον Αρριδαίο —αξιοπρόσεκτα γεγονότα, που συμβαίνουν στη βασιλική αυλή των Μακεδόνων σύμφωνα με τη γραπτή ιστορική παράδοση⁷⁷. Αν η καρική αποστολή έφτασε στις Αιγές ή έμεινε στην Πέλλα είναι άγνωστο, όμως είναι πολύ πιθανό το μικρό νόμισμα να προέρχεται από εκείνη την αποστολή και να έφτασε στα χέρια της οικογένειας των Μακεδόνων που έχουν ταφεί στους τάφους «Heuzey».

Το τελευταίο μικρό αντικείμενο που αξίζει να αναφερθεί είναι ένα μικρό εύρημα από την πρόσφατη ανασκαφή στον αγρό Γουλτίδη. Προέρχεται από τον καθαρισμό μιας ανασκαφικής τομής πριν ακόμη αναγνωριστούν στα

75. Δρούγου 1996, 49 (= Σ. Δρούγου, *AEMΘ* 5 [1991] 2, εικ. 5-6). Για τον Ηρακλή και τη λατρεία του στο ανάκτορο, Ανδρόνικος 1984, 42. Πβ. για τη λατρεία Th. Hadzisteliou-Price, *AJA* 77 (1973) 66 κε. Hatzopoulos 1996, 154. Β. Αλλαμανή-Σουρή, *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη 1993, 77 κε. M. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Μελετήματα 19 (1994) *passim*.

76. Σ. Δρούγου, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 226 κε., 237, εικ. 4. *Η ίδια*, *AEMΘ* 12 (1998) 395 κε., εικ. 5α-β.

77. M. B. Hatzopoulos, «A reconsideration of the Pixodaras Affair» στον τόμο: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*. Studies in the History of Art 10 (1982) 59 κε. Hammond – Griffith 1979. Ο συλημένος τάφος «Heuzey» α είναι βέβαιο ότι είναι παλιότερος του τάφου «Heuzey» β, ο οποίος χρονολογείται στους χρόνους του Μ. Αλέξανδρου και έχει προσκτιστεί στον τάφο «Heuzey» α.

*Εικ. 9. Βεργίνα.
Αγρός Γουλτίδη.
Θραύσμα πήλινης κεραμίδας
με σφράγισμα κεφαλής αίγας.*

ερείπια του τομέα αυτού τα κατεστραμμένα λείψανα του βόρειου τείχους της αρχαίας πόλης των Αιγών. Πρόκειται για το θραύσμα μιας κεραμίδας με ένα σφράγισμα, όπου παριστάνεται η κεφαλή μιας αίγας (εικ. 9), εύρημα ανάλογο προς τα ενσφράγιστα κεραμίδια του ανακτόρου με τις ποικίλες παραστάσεις⁷⁸. Μόνο που αυτή τη φορά η παράσταση θέτει ευθέως και αμέσως το ερώτημα της ταυτότητας της εικόνας με το όνομα της πόλης, ένα φυσικό ερώτημα, παρότι τη μοναδικότητα του ευρήματος.

Η εμμονή της ανασκαφικής τύχης να φέρνει στο φως δίπλα στα μεγάλα μνημεία μικρά σήματα —ενδείξεις της ταυτότητας της πόλης, έστω και αθροιστικά— δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Η διαμόρφωση πολεοδομικών τμημάτων της πόλης με βάση τις πολιτικές και τις σύγχρονες θρησκευτικές αρχές είναι θέμα που δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει για την αρχαία πόλη στη Βεργίνα. Το μεγάλο και επιβλητικό οικοδόμημα με τη δωρική περίστυλη αυλή είναι ο βασιλείος οίκος, με μία μάλιστα αρχιτεκτονική μορφή απόλυτα σύγχρονη και αναμενόμενη για τον 4ο προχριστιανικό αιώνα. Η λατρεία του Ηρακλή και γενικά η παρουσία της στην πόλη είναι εντυπωσιακή αλλά και αυτονόητη για την οικογένεια των Τημενιδών και την παλιά πρωτεύουσά τους. Ενώ στο νεκροταφείο οι μαρτυρίες για τους πρότερους αιώνες (5ος-6ος αι. π.Χ.) είναι σαφείς, στην πόλη οι ενδείξεις είναι λίγες ακόμη, χωρίς όμως να λείπουν

78. Πανθεμαλής 1987, 597, πίν. 115, 116. Όμοιο σφράγισμα κεραμίδας με την ίδια παράσταση κεφαλής αίγας βρέθηκε μετά την παράδοση του παρόντος κειμένου κατά την ανασκαφική περίοδο 2002/3 στο Μητρώον. Βλ. στον παρόντα τόμο, η ίδια, «Βεργίνα 2001-2002», 294-295 με σημ. 12-13, εικ. 2. Οι διαστάσεις του σφραγίσματος είναι 0,025-0,02 μ. Πβ. την ανάλογη παράσταση στα αρχαϊκά νομίσματα των Αιγών (βλ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands III 2*, Berlin 1935). Για το μύθο ίδρυσης των Αιγών N. Hammond στον τόμο: Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία*, Αθήνα 1982, 65 κε. Hammond – Griffith 1979, 6 κε.

βεβαίως, έστω και ολιγάριθμες. Είναι άγνωστο τι προηγήθηκε του οικοδομήματος του ανακτόρου του 4ου αι. π.Χ., τούτο όμως ίσως θα έχει σχέση με τη μορφή της ίδιας της πόλης. Οι λατρείες που ανιχνεύονται στην αγορά και τα ιερά επαναλαμβάνουν την προβληματική, αφού δεν μπορεί να είναι τυχαία η παρουσία τους στις συγκεκριμένες θέσεις σε συνδυασμό με οικοδομήματα του 4ου αι. π.Χ. και θα πρέπει να δεχτεί κανείς την άσκηση αυτών των λατρειών και στους προηγούμενους αιώνες. Η κατά καιρούς ανεύρεση στις περιοχές του ανακτόρου και της αγοράς παλιότερης (προϊστορικής, αρχαϊκής ή κλασικής) κεραμικής είναι μία πολύ ενδιαφέρουσα ένδειξη της κατοίκησης της περιοχής σ' αυτούς τους προηγούμενους αιώνες.

Η μυστηριακή και χθόνια λατρεία της Μητέρας των θεών αποτελεί μια ιδιαίτερη ένδειξη για την αρχαία πόλη. Μολονότι οι μαρτυρίες φτάνουν μόνο μέχρι τον 4ο αι. π.Χ., ο χαρακτήρας της συνδέεται με μία παλιότερη φάση ασκούμενης λατρείας και επιτρέπει την υπόθεση ύπαρξης της και κατά τους παλιότερους χρόνους της πόλης.

Όλα τα παραπάνω καθιστούν την αρχαία πόλη στη Βεργίνα ξεχωριστή. Τα βασιλικά αναθήματα στο ιερό της Εύκλειας, οι λαμπροί και πλούσιοι τάφοι, η εικόνα της ίδιας της πόλης, μιλούν για μια σημαντική για τους Μακεδόνες θέση. Η καταστροφή τάφων στο νεκροταφείο της κατά το α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. συνδέθηκε σωστά με τη ληστροική επιδρομή των Γαλατών μισθοφόρων του Πύρρου στις Αιγές (274/3 π.Χ.), σύμφωνα με ανασκαφικά δεδομένα. Το σύνολο των αποσπασματικών πληροφοριών, των ενδείξεων των μεγάλων μνημείων, αλλά και των μικρών ευρημάτων παρά τις δυσκολίες τους συνομολογούν για την παλιά πρωτεύουσα, τις Αιγές.

Η επεξεργασία όλων τούτων των δεδομένων μαζί με το εντυπωσιακό σύνολο των μεγάλων μνημείων, μπορούν να αποδώσουν το μέγεθος του ιστορικού και αρχαιολογικού θέματος και μάλιστα περισσότερο εύγλωττα από την ως τώρα συζήτηση. Είναι βέβαιο ότι στη Βεργίνα η ανασκαφή της αρχαίας πόλης συγκεντρώνει πολλά χαρακτηριστικά στοιχεία που υπογραμμίζουν και διαφωτίζουν με έναν ιδιαίτερο, συχνά λανθάνοντα τρόπο τις ολιγάριθμες πληροφορίες της γραπτής παράδοσης για τις Αιγές⁷⁹. Παράλληλα όμως, δίπλα στο θέμα της ταυτότητας προσφέρει —και στο μέλλον θα προσφέρει ακόμη περισσότερο— αξιοπρόσεκτο υλικό για την κατανόηση της ζωής μιας παλιάς πόλης στην αρχαία Μακεδονία. Απομένει η συνέχιση της έρευνας, και το σπουδαιότερο, η προσεκτική σύνθεση των πληροφοριών, όσων προσφέρουν τα μνημεία, μεγάλα ή μικρά.

---

79. Hatzopoulos 1996, 105 κε. Βλ. και άνω σημ. 2. N. G. Hammond, *Αρχαία Μακεδονία Ι*, Θεσσαλονίκη 1970, 58 κε. Hammond 1970, 437 κε. Ανδρόνικος 1984, 58 κε.

VERGINA. THE CITY OF AEGAE
S. DROUGOU

The geomorphology of the site of the ancient city in Vergina, on the northern slopes of the Pierian mountains, the great structures that were revealed there, the extensive cemetery that was in use for a long time, the rich graves of the archaic and classical period, the characteristic cults and the quality of the finds indicate a unique city with a particular development. The palace does not only constitute the main part of the city, but also of the archaeological research in Vergina. The theater, which was discovered on the north and very close to the palace, completes the palace's picture and it shows the complexity of the functions of the architectural unit. The inscription to *Patroos Hercules*, which was found in the *tholos*, indicates his importance concerning the traditional relationship of the area with the family of the *Temenides*. Buildings of religious use and statue bases, dedicated by members of the royal family according to the inscriptions, were unearthed north of the palace and the theater. This data permits the identification in this part of the ancient city of an important part of the town's *agora*, which probably includes a wider area than the one known so far. Moreover, in the *agora*, the worship of *Eukleia* and *Zeus Meilichios* was established with certainty.

It is obvious that the most important activities of the state, at least those that can be identified by the remaining buildings, are concentrated in the west side of the city. The political center of the town evidently unfolds in the western part of the city with the palace and the specific temples of the *agora*, as a central point of reference to the authority. The presence of many and important graves of the 5th and 6th century B.C. nearby, naturally outside the city walls, cannot be historically unlinked to the palace and the *agora*. Although all the known buildings date from the 4th century B.C. onwards, their location, their functions and mainly the cults that can be identified in this area allow the valid hypothesis that this political-religious center of the city constitutes the continuation of an older tradition, whose form is not yet known, but whose presence is suggested by the graves of the 6th and 5th century B.C.

In the east side of the city, the presence of the sanctuary of the Mother of Gods-*Cybele* with its intense chthonic character but at the same time laical manner, poses many questions as to the origin of the cult and the conditions of the destruction of the temple around 150 B.C. It appears very possible that this important cult played a major role in the creation of the ancient city in Vergina, as its chthonic character and the position of the sanctuary imply.

Small characteristic portable finds underline, in their own way, the great importance and the identity of the ancient town. The seals on the roof-tiles from the north city wall and from the *Metroon* which bear a goat's head, the golden coin from Caria found at the tombs of Heuzey and the seal from the papyrus bearing Hercule's head discovered in the *Metroon*, refer—even indirectly— and each one in its own way, to the ancestral home of the *Temenides*, the city of Aegae.

All of the remarks above regarding the monuments of Vergina, their importance, as well as the useful indications of the small portable archaeological finds obviously add important arguments and convincingly support the identification of the ancient city with the old capital of the Macedonians.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΦΟΡΟ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΦΑΙΔΡΟΥ ΣΤΟ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Τα προβλήματα που παρουσιάζει η ανάγλυφη ζωφόρος του Βήματος του Φαίδρου στο θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα (εικ. 1) συζητούνται αναλυτικά στη βασική δημοσίευση του R. Herbig¹ και στη συμπληρωματική μελέτη της M. Sturgeon². Από τη νεότερη σχετική βιβλιογραφία αναφέρω την ανακοίνωση της Αικ. Δεσποίνης³, στην οποία παρουσιάζεται ένα νέο θραύσμα της ζωφόρου, η κεφαλή Εθν. Μ. 3058, η οποία κόλλησε στη μορφή 4 της πλάκας III (εικ. 2). Η διδακτορική διατριβή του E. Laufer⁴ εξακολουθεί να παραμένει αδημοσίευτη. Σημειώνω, τέλος, ότι για τη ζωφόρο του Βήματος του Φαίδρου

Το κείμενο αυτό είναι το κείμενο της διάλεξης που έδωσε ο συγγραφέας στο Μουσείο Εξμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στις 7 Δεκεμβρίου 2001, όταν μαθητές και φίλοι του επέδωσαν τον τόμο *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη 2001. Οι φωτογραφίες των εικ. 1, 3, 4, 5, 6, 14, 15, 16, 18, 22, 23, 25, 26, 27 είναι του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (DAI Athen Hege 1907, Hege 2082, Hege 1911, Hege 2079, Hege 2077, 2000/142, 2000/139, 2000/125, 2001/548, 2000/150, 2000/133, 2000/318, NM 1290, 2000/124). Η φωτογραφία της εικ. 17 είναι από τον Δ. Δαμάσκο, οι φωτογραφίες των εικ. 2, 7, 8, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 24 από τον συγγραφέα. Η εικ. 9 είναι ανατύπωση από τον κατάλογο L. Budde – R. Nicholls, *A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge I*, Cambridge 1964, 75 αρ. 122, πίν. 40, η εικ. 10 από τον κατάλογο C. C. Vermeule – M. B. Comstock, *Sculpture in Stone and Bronze in the Museum of Fine Arts, Boston. Additions to the Collections of Greek, Etruscan, and Roman Art 1971-1988*, Boston 1988, 43 αρ. 32. Για τη μετάφραση της περίληψης ευχαριστώ τον W. Schürmann.

1. R. Herbig, *Das Dionysos-Theater in Athen II. Die Skulpturen vom Bühnenhaus*, Antike griechische Theaterbauten 6 (1935).

2. M. Sturgeon, *AJA* 81 (1977) 31 κε.

3. Αικ. Δεσποίνη, στον τόμο: *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Γ', Αθήνα 1988, 70 κε., πίν. 14.

4. E. Laufer, *Neue Studien zu den Reliefs am Phaidros-Bema im Dionysos-Theater zu Athen*, Διδ. διατρ. Graz 1978.

Εικ. 1. Το σωζόμενο δεξιό μισό του Βήματος του Φαίδρου στο Διονυσιακό θέατρο.

Εικ. 2.
Λεπτομέρεια
της μορφής III 4 συμπληρωμένης
με εκμαγείο της κεφαλής Εθν. Μ. 3058.

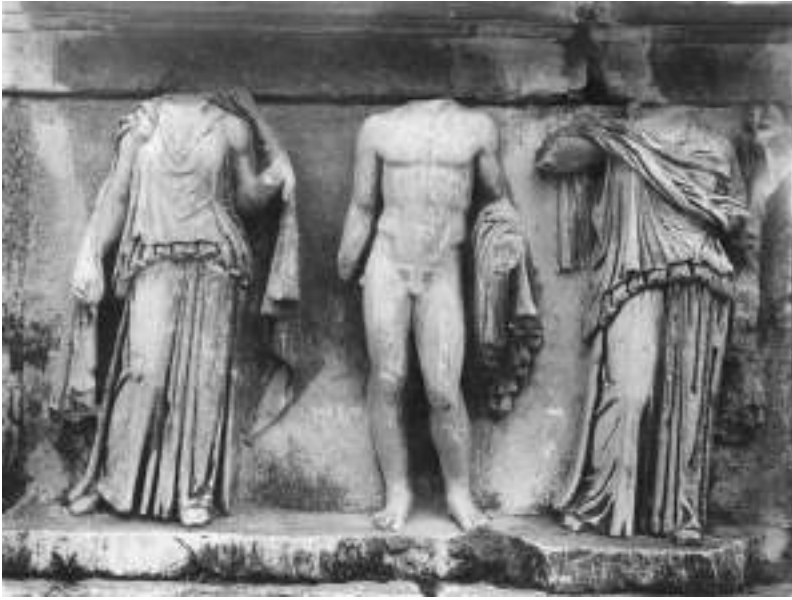
Εικ. 3. Η πλάκα I της ζωφόρου του Βήματος του Φαίδρου.

γίνεται εκτενής αναφορά σε ξεχωριστό κεφάλαιο στη μονογραφία μου *Hochrelieffriese des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus Athen* που εκδίδει το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα.

Η ζωφόρος, που χρονολογείται, ως γνωστόν, στην εποχή του Αδριανού ή στα πρώτα χρόνια της εποχής των Αντωνίνων, γύρω στα 150 μ.Χ., καταλαμβάνει το δεξιό μισό του Βήματος, που κατασκευάστηκε από τον άρχοντα Φαίδρο γύρω στα 400 μ.Χ., όπως πιστεύεται από τους περισσότερους ερευνητές. Αποτελείται από τέσσερις πλάκες που βρίσκονται τοποθετημένες σε μικρή απόσταση η μια από την άλλη. Κάθε πλάκα περιέχει τέσσερις μορφές, εκτός από την τρίτη από τα αριστερά, από την οποία έχει απολαξευθεί η πρώτη από τις τέσσερις μορφές. Οι πλάκες εικονίζουν σκηνές από το βίο του Διονύσου. Στην πρώτη (εικ. 3) εικονίζεται ο Ερμής, που έχει πάρει από τον καθιστό Δία το μικρό Διόνυσο για να τον μεταφέρει στις Νύμφες. Η παράσταση παισιώνεται από δύο Κουρήτες. Η δεύτερη πλάκα (εικ. 4) εικονίζει το Διόνυσο που τον υποδέχονται ο Ικάριος και η κόρη του Ηριγόνη. Πίσω από το θεό βρίσκεται ένας Σάτυρος. Στην τρίτη πλάκα (εικ. 5) έχουμε το Διόνυσο, όπως πιστεύεται από τους περισσότερους, ανάμεσα σε δύο γυναικείες μορφές. Στην τέταρτη πλάκα (εικ. 6) εικονίζονται μια ανδρική μορφή ανάμεσα σε δύο

Εικ. 4. Η πλάκα II της ζωφόρου του Βήματος του Φαίδρου.

Εικ. 5. Η πλάκα III της ζωφόρου του Βήματος του Φαίδρου.

Εικ. 6. Η πλάκα IV της ζωφόρου του Βήματος του Φαίδρου.

γυναικείες εμπρός από το Διόνυσο, που εικονίζεται καθισμένος σε θρόνο στο ιερό του, κάτω από την Ακρόπολη, όπως δηλώνουν τα βράχια και οι κολώνες στο βάθος.

Από τα προβλήματα της ζωφόρου του Βήματος του Φαίδρου θα σταθώ εδώ μόνον στο πρόβλημα των αναγλύφων που πρέπει να υπήρχαν στο κατεστραμμένο σήμερα αριστερό μισό του Βήματος, αλλά και σε ένα δεύτερο πρόβλημα, το οποίο τίθεται τώρα για πρώτη φορά. Όπως αποδεικνύεται από ορισμένα θραύσματα αναγλύφων, οι μορφές και οι επιμέρους συνθέσεις της ζωφόρου του Βήματος επαναλαμβάνονταν και σε μια άλλη ζωφόρο που είχε το ίδιο ακριβώς θέμα και η οποία, όπως πιστεύω, πρέπει να χρονολογηθεί λίγα χρόνια πριν από τη ζωφόρο του Βήματος. Τη δεύτερη αυτή ζωφόρο ονομάζω ζωφόρο Α και τη σχετίζω με το δεύτερο μεγάλο ιερό του Διονύσου στην Αθήνα, το Λήναιον.

*

Το ερώτημα εάν και στο αριστερό μισό του Βήματος υπήρχαν ανάγλυφες πλάκες και ποιες παραστάσεις εικόνιζαν έχει τεθεί από παλιά, αμέσως μετά την αποκάλυψη του θεάτρου. Στο βιβλίο του για το ελληνικό θέατρο που εκδόθηκε το 1896 ο W. Dörpfeld⁵ μιλώντας για το Βήμα αναφέρει ότι ο A. Brückner είχε βρει θραύσματα από τις ελλείπουσες πλάκες του αριστερού μισού και ότι επρόκειτο να τα δημοσιεύσει προσεχώς. Από σημειώσεις και ένα ημιτελές χειρόγραφο της M. Bieber, που είχε στην κατοχή της η αξέχαστη Σέμνη Καρούζου, και το οποίο δημοσιεύω στη μονογραφία που προανέφερα, ξέρουμε ότι τα θραύσματα του Brückner είναι τα θραύσματα που απεικονίζει, χωρίς περιγραφές και σχόλια, ο I. Σβορώνος, στους πίνακες 166-168 του βιβλίου του για τα ανάγλυφα του Εθνικού Μουσείου.

Τα θραύσματα του Εθνικού Μουσείου ήταν άγνωστης προέλευσης, αλλά είχαν γραμμένο επάνω τους με κόκκινη μπογιά το γράμμα Π, το οποίο υπέθεταν ότι εδήλωνε τον τόπο που βρέθηκαν. Για την απόδοσή τους στο Βήμα του Φαίδρου ο Brückner βασίστηκε στο στυλ, καθώς και στο γεγονός ότι σε δύο από αυτά, τα θραύσματα Εθν. Μ. 2262⁶ (εικ. 7) και Εθν. Μ. 2265⁷ (εικ. 8), εικονίζονται μορφές που βρίσκονται και στις πλάκες του Βήματος: ο Ερμής με το βρέφος στην αγκαλιά, και η πεπλοφόρος με αργεϊτικό πέπλο και μικρό μάτιο που πιστεύεται ότι εικονίζει τη Δήμητρα. Την άποψη του Brückner ακολούθησαν και άλλοι ερευνητές, ανάμεσα σε αυτούς και η Καρούζου⁸.

5. W. Dörpfeld – E. Reisch, *Das griechische Theater*, Athen 1896, 88.

6. I. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum*, Athen 1908, πίν. 166.

7. Svoronos, *ό.π.*, πίν. 168.

8. Πβ. π.χ. L. Budde – R. Nicholls, *A Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Museum Cambridge*, Cambridge 1964, 75 αφ. 122. F. Brommer, *Die Metopen des Parthenon*, Mainz 1967, 147 αφ. (245.) (16).

Εικ. 7.
Θράύσμα
στο Εθνικό Μουσείο 2262.

Εικ. 8.
Θράύσμα
στο Εθνικό Μουσείο 2265.

Άλλοι όμως, κυρίως η Bieber, υποστήριξαν ότι τα θραύσματα πρέπει να προέρχονται από κάποιο άλλο μνημείο, γιατί διαφέρουν από τα ανάγλυφα του Βήματος σε ένα βασικό χαρακτηριστικό τους: το πάχος της πλάκας τους είναι γύρω στα 12 εκ., σε αντίθεση με τα ανάγλυφα του Βήματος στα οποία το πάχος της πλάκας είναι 23-30 εκ. Υπάρχουν επίσης μικρές διαφορές ως προς την εργασία. Τα θραύσματα Εθν. Μ. 2262 και Εθν. Μ. 2265 λοιπόν δεν έχουν σχέση με το διάκοσμο του αριστερού μισού του Βήματος. Από το αριστερό μισό του Βήματος προέρχονται δύο άλλα θραύσματα που δεν ήταν γνωστά στην παλαιότερη έρευνα.

Το πρώτο, σήμερα στο Cambridge⁹ (εικ. 9), στο οποίο σώζεται το ανώτερο τμήμα του κορμού μιας μορφής που φορεί χλαμύδα, βρόθηκε, όπως αναφέρεται, έξω από την είσοδο της Ακρόπολης. Έχει σωζ. ύψος 34 εκ. και πάχος 27 εκ. Η εξοχή του αναγλύφου είναι 15 εκ., το πάχος δηλ. της πλάκας είναι 12 εκ. Όπως έχει διαπιστωθεί όμως, ολόκληρη η πίσω πλευρά έχει απολαξευθεί στα νεότερα χρόνια, σε αντίθεση με την επάνω πλευρά της πλάκας, η οποία παρουσιάζει ένα νεροφάγωμα προς το μέρος της πρόσθιας πλευράς. Επομένως το κόψιμο αυτό έγινε στα αρχαία χρόνια. Έτσι κομμένες στο πάνω μέρος τους είναι και οι πλάκες του Βήματος. Η απολάξευση της πίσω πλευράς δικαιολογείται μόνον εάν δεχτούμε ότι η πλάκα του αναγλύφου είχε μεγάλο πάχος, ήταν δηλαδή παχύτερη από τα 12 εκ. που είναι σήμερα. Το θραύσμα του Cambridge λοιπόν μπορεί να αποδοθεί στα ανάγλυφα που ήταν τοποθετημένα στο αριστερό μισό του Βήματος. Εάν δεχτούμε ότι και αυτά ήταν διακοσμημένα με συνθέσεις ανάλογες με αυτές που έχουμε στο σωζόμενο δεξιό μισό, μπορούμε να συμπεράνουμε τέσσερις πλάκες με τέσσερις μορφές την καθεμιά, συνολικά δεκαέξι μορφές. Η υπόθεση ότι και αυτές οι παραστάσεις σχετίζονταν με το Διόνυσο επιβεβαιώνεται από ένα δεύτερο ανάγλυφο, που πρέπει να προέρχεται επίσης από το αριστερό μισό του Βήματος.

Το ανάγλυφο αυτό, παλαιότερα σε αγγλική συλλογή και σήμερα στο Μουσείο της Βοστώνης¹⁰ (εικ. 10), έχει ύψος 78,7 εκ. Το πάχος της πλάκας είναι 8,2 εκ. Στο ανάγλυφο εικονίζεται ο Διόνυσος, όπως δείχνουν η δορά του πάνθηρα που τυλίγεται γύρω από το αριστερό του χέρι και ο κάρναρος στο δεξιό. Αριστερά είναι μια γυναικεία μορφή, ντυμένη με αττικό πέπλο και δορά ελαφιού που στερεώνεται στο δεξιό ώμο. Στο αριστερό χέρι κρατούσε θύρσο,

9. Fitzwilliam Museum GR. 25. 1865. Budde – Nicolls, *ό.π.*, 75 κε. αφ. 122, πίν. 40. Brommer, *ό.π.* Sturgeon, *ό.π.* (σημ. 2) 45 με σημ. 64. C. C. Vermeule – M. Comstock, *Sculpture in Stone and Bronze in the Museum of Fine Arts, Boston. Additions to the Collections of Greek, Etruscan, and Roman Art 1971-1988*, Boston 1988, 43 σημ. 5.

10. Vermeule – Comstock, *ό.π.*, 43 κε. αφ. 32 με ειχ.

Εικ. 9.
Θραύσμα
στο Cambridge,
Fitzwilliam Museum.

Εικ. 10.
Ανάγλυφο στη Βοστώνη,
Museum of Fine Arts.

από τον οποίο σώζεται το στέλεχος, στο δεξιό κρατεί οινοχόη. Η μορφή προτάθηκε να ερμηνευθεί ως Αριάδνη ή Μαινάδα.

Κοινό στοιχείο με το ανάγλυφο στο Cambridge και τα ανάγλυφα του Βήματος είναι το κόψιμο της πλάκας στο επάνω μέρος. Στο ανάγλυφο της Βοστώνης όμως αυτό πρέπει να έγινε στα νεότερα χρόνια. Από την εργασία της πίσω πλευράς προκύπτει ότι η πλάκα του αναγλύφου ήταν αρχικά κομμένη λίγο ψηλότερα. Είναι πιθανόν ότι και οι κρόταφοι έχουν δεχθεί νεότερες επεμβάσεις. Αυτό πάντως είναι βέβαιο για την πίσω πλευρά, από την οποία έχει αφαιρεθεί ικανός όγκος μαρμάρου. Το ανάγλυφο επομένως της Βοστώνης μπορούμε να δεχθούμε ότι προέρχεται από λίθο που είχε πάχος παρόμοιο με το πάχος των λίθων του Βήματος και του Cambridge, πολύ μεγαλύτερο δηλαδή από το πάχος των 8,2 εκ. που έχει σήμερα. Το ανάγλυφο παρουσιάζει νεότερες επεμβάσεις που οφείλονται ίσως στον πρώτο συλλέκτη, καθώς και καθαρισμένη επιφάνεια, σύμφωνα με τις συνθήκες που ίσχυαν για τα αρχαία γλυπτά τον περασμένο αιώνα.

Το μέγεθος των μορφών του αναγλύφου και τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά τους ενισχύουν τη συσχέτιση με τα ανάγλυφα του Βήματος. Αλλά και ορισμένα τεχνικά στοιχεία είναι ίδια. Το ύψος της πλίνθου 6,4 εκ. και η εξοχή των μορφών από το φόντο που είναι 16 εκ. βρίσκονται πολύ κοντά στις αντίστοιχες λεπτομέρειες των αναγλύφων του Βήματος. Ο Διόνυσος του αναγλύφου, που επαναλαμβάνει τον τύπο της μορφής 3 του λίθου III του Βήματος, τροποποιημένο ελαφρότατα ως προς τις κινήσεις των χεριών και τα αντικείμενα που κρατεί η μορφή, ενισχύει την άποψη εκείνων που υποστηρίζουν ότι η μορφή III 3 του Βήματος είναι ο Διόνυσος.

Για την απόδοση του αναγλύφου της Βοστώνης στο Βήμα του Φαίδρου χαρακτηριστικό είναι και το στυλ. Η εργασία στο ένδυμα της γυναικείας μορφής είναι παρόμοια με του ενδύματος της Ηριγόνης της πλάκας II. Οι ανστηρές πολυκλείειες φόρμες του Διονύσου έρχονται σε κάποια αντίθεση με τον τύπο της γυναικείας μορφής που μας φέρνει προς τον 4ο αιώνα. Ο συνδυασμός όμως των δύο μορφών σε μια σύνθεση είναι πολύ χαρακτηριστικός για τον κλασικιστικό χαρακτήρα του αναγλύφου, συμπέρασμα που ισχύει και για τις συνθέσεις των μορφών στις σωζόμενες πλάκες του Βήματος.

Τι ακριβώς εικονιζόταν στο αριστερό τμήμα του Βήματος, είναι ένα ερώτημα που δε μπορεί να απαντηθεί στις λεπτομέρειές του, τουλάχιστον για την ώρα. Πιστεύω όμως ότι, όπως και στο σωζόμενο δεξιό μισό, είχαμε σηνές σχετικές με την έλευση και τη λατρεία του Διονύσου στην Αττική. Κατά το ανάλογο της παράστασης με τον Ικάριο της πλάκας II μπορούμε να σκεφτούμε παραστάσεις σχετικές με τη μεταφορά από τον Πήγασο της λατρείας του θεού από τις Ελευθερές ή σχετικές με την υποδοχή του από τον Αμφι-

κτύωνα, θέματα δηλαδή που εικονίζαν και τα πήλινα αγάλματα που αναφέρει ο Πausanias I 2, 5 στο «οἴκημα» το συνεχόμενο με το ιερό του Διονύσου Μελομένου στον Κεραμεικό.

Μεταγενέστερες πηγές όμως σχετίζουν και έναν άλλον ήρωα της Αττικής, τον Σήμαχο, επώνυμο του δήμου των Σημαχιδών, με την έλευση του Διονύσου στην Αττική:

1. *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt*, επιμ. A. Meineke (1849): λ. Σημαχίδαι: «Σημαχίδαι, δῆμος Ἀττικῆς, ἀπὸ Σημάχου, ᾧ καὶ ταῖς θυγατρᾶσιν ἐπέξενώθη Διόνυσος, ἀφ' ὧν αἱ ἱέρειαι αὐτοῦ. ἔστι δὲ τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς. Φιλόχορος δὲ τῆς Ἐπακρίας φησὶ τὸν δῆμον ...».

2. Eusebi, *Chronicorum Canonum quae supersunt*, επιμ. A. Schoene (1866) 30: «Κατὰ Ἀμφικτύωνα τὸν Δευκαλίωνος υἱὸν τινὲς φασὶ Διόνυσον εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐλθόντα ξενωθῆναι Σημάχῳ καὶ τῇ θυγατρὶ αὐτοῦ νεβρίδα δωρησασθαι. ἔτερος δ' ἦν οὗτος ἐκ Σεμέλης».

Στηριζόμενοι σε αυτή την παράδοση μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η μορφή με τη νεβρίδα που στέκει δίπλα στον Διόνυσο στο ανάγλυφο της Βοστόνης δεν είναι η Αριάδνη ή μια Μαινάδα, όπως έχει προταθεί, αλλά η κόρη του Σημάχου. Η παράσταση μπορεί να ερμηνευθεί τώρα ως σκηνή υποδοχής και φιλοξενίας του θεού από τη θυγατέρα του Σημάχου. Εάν μάλιστα δεχτούμε ότι οι μορφές εντάσσονταν σε τετραμελή σύνθεση, όπως συμβαίνει στο σωζόμενο δεξιό μισό του Βήματος, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε την παράσταση με δύο άλλες μορφές σχετικές με το επεισόδιο, τον Σήμαχο και κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς του, μια δεύτερη π.χ. κόρη του. Αλλά και ένας Σάτυρος θα ήταν μια πιθανή συμπλήρωση, ακριβώς όπως και στην πλάκα II του Βήματος.

*

Έρχομαι τώρα στη δεύτερη ζωφόρο, την οποία ονόμασα ζωφόρο Α και η οποία, όπως ανέφερα ήδη, είχε τις ίδιες μορφές και τις ίδιες συνθέσεις που βλέπουμε στο σωζόμενο δεξιό μισό του Βήματος. Ας δούμε όμως τα πράγματα με τη σειρά.

Εκτός από τα θραύσματα με τον Ερμή (1) και τη λεγόμενη Δήμητρα (2) που προανέφερα, η Bieber αναγνώρισε, όπως διαπιστώνουμε τώρα από το χειρόγραφο που δημοσιεύω στη μονογραφία που προανέφερα, τρία ακόμη θραύσματα μεταξύ των θραυσμάτων που είχαν συγκεντρωθεί από τον Brückner, στα οποία επαναλαμβάνονται μορφές του δεξιού μισού του Βήματος. Είναι (3) το θραύσμα Εθν. Μ. 9265 με το κάτω μέρος των σκελών και τα άκρα πόδια μιας γυναικείας μορφής στον τύπο της Δήμητρας με τον αργεΐτικο πέπλο (εικ. 11), (4) το θραύσμα Εθν. Μ. 2257 που επαναλαμβάνει τον Κουρήτη I 4 (εικ. 12) και (5) το θραύσμα Εθν. Μ. 2258 που επαναλαμβάνει τον τύπο του

Εικ. 11. Θραύσμα στο Εθνικό Μουσείο 9265.

Εικ. 12. Θραύσμα στο Εθνικό Μουσείο 2257.

Εικ. 13.
Θραύσμα
στο Εθνικό Μουσείο 2258.

Κουρήτη I 1 (εικ. 13). Οι μορφές αυτές έκαναν τη Bieber να υποθέσει ότι η ζωφόρος από την οποία προέρχονται εικόνιζε τη γέννηση του Δία. Έτσι ο χλαμυδοφόρος του Εθνικού Μουσείου με το βρέφος στην αγκαλιά δεν είναι, κατά την Bieber, ο Ερμής, όπως στην πλάκα I του Βήματος, αλλά ένας Κουρήτης που κρατά τον νεογέννητο Δία. Την παράσταση αυτή μαζί με μια παράσταση άθλων του Θησέα και μια αγορά θεών, στις οποίες αποδίδει τα υπόλοιπα θραύσματα που απεικονίζει ο Σβορώνος, συνέδεσε με το μεγάλο βωμό της Αθηνάς στην Ακρόπολη, χρονολογώντας τα ανάγλυφα στον 5ο π.Χ. αιώνα. Στη σύνδεση με την Ακρόπολη οδηγήθηκε εκτός των άλλων και από τη μαρτυρία του Π. Καστριώτη ότι το Π πάνω στα θραύσματα του Εθνικού Μουσείου σημαίνει Προπύλαια. Από τον κατάλογο του L. v. Sybel¹¹ όμως μπορούμε να αποδείξουμε ότι το Π δεν σημαίνει Προπύλαια αλλά Πύργος Ανέμων. Επομένως τα θραύσματα με Π βρίσκονταν στη συλλογή των Αέρηδων πριν μεταφερθούν το 1875 στο Εθνικό Μουσείο και πιθανότατα βρέθηκαν στο τμήμα της πόλης γύρω από τους Αέρηδες, βόρεια δηλαδή από την Ακρό-

11. L. von Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen*, Marburg 1881, Einleitung, xxi.

πολη. Από αυτή την περιοχή εξάλλου προέρχονται και ορισμένα άλλα θραύσματα που εντόπισα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού.

Στα θραύσματα που συγκέντρωσαν ο Brückner, η Bieber και οι άλλοι παλαιότεροι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα μπόρεσα να προσθέσω και άλλα κομμάτια που εντόπισα στις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου, της Ακρόπολης, της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, καθώς και σε Μουσεία του εξωτερικού. Ανάμεσα σε αυτά τα κομμάτια αναγνωρίζονται πέντε ακόμα θραύσματα μορφών που επαναλαμβάνουν μορφές του Βήματος. Τα πέντε αυτά θραύσματα είναι:

(6) Το θραύσμα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού PA 1638 (εικ. 14). Σώζει τμήμα των σκελών γυναικείας μορφής, η οποία εικονιζόταν στον τύπο των γυναικείων μορφών III 4 και IV 1 του Βήματος. Το θραύσμα δεν κολλά στο θραύσμα Εθν. Μ. 2265 (εικ. 8). Άρα προέρχεται από μια δεύτερη μορφή του ίδιου τύπου.

(7) Το θραύσμα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού PA 1785 (εικ. 15). Σώζει τον κορμό καθιστής ανδρικής μορφής στον τύπο του καθιστού Διονύσου 4 της πλάκας IV του Βήματος.

(8) Το θραύσμα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού ΠΛ 1312 (εικ. 16). Ο τύπος της ανδρικής μορφής με το μικρό μιάτιο τυλιγμένο γύρω στη μέση είναι ο τύπος της μορφής 2 του λίθου IV του Βήματος.

(9) Το θραύσμα Εθν. Μ. 9267 (εικ. 17). Η γυναικεία μορφή του θραύσμα-

Εικ. 14. Θραύσμα στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού PA 1638.

Εικ. 15.
Θραύσμα στην αποθήκη
της Βιβλιοθήκης
του Αδριανού ΡΑ 1785.

Εικ. 16.
Θραύσμα στην αποθήκη
της Βιβλιοθήκης
του Αδριανού ΠΑ 1312.

Εικ. 17. Θραύσμα στο Εθνικό Μουσείο 9267.

Εικ. 18. Θραύσμα στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού ΡΑ 1853.

*Εικ. 19. Θραύσμα
στο Εθνικό Μουσείο 9240.*

*Εικ. 20. Θραύσμα
στο Εθνικό Μουσείο 2259.*

Εικ. 21. Θραύσμα στο Εθνικό Μουσείο 9239.

Εικ. 22. Θραύσμα στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού ΒΑ 128.

Εικ. 23. Θραύσμα στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού ΡΑ 230.

τος, ντυμένη με πέπλο και μιάτιο, το οποίο εκάλυπτε και την κεφαλή, επαναλαμβάνει τον τύπο της πεπλοφόρου μορφής 3 του λίθου IV του Βήματος.

(10) Το θραύσμα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού PA 1853 (εικ. 18). Η ανδρική μορφή με χιτωνίσκο επαναλαμβάνει τον τύπο του Ικάρου του λίθου II του Βήματος.

Για τέσσερα άλλα θραύσματα δεν είμαι βέβαιος. Αυτά είναι:

(11) Το θραύσμα με τον αριστερό βραχίονα ανδρικής μορφής Εθν. Μ. 9240 (εικ. 19) που είναι όμοιος με τον αντίστοιχο βραχίονα της μορφής IV 2 του Βήματος. Δεν αποκλείεται να προέρχεται από τη μορφή που σώζεται στο θραύσμα ΠΛ 1312 (εικ. 16).

(12) Το θραύσμα Εθν. Μ. 2259 (εικ. 20). Σώζεται το αριστερό τμήμα του κορμού της κατενώπιον ανδρικής μορφής, που ανήκει σε τύπο μορφής ίδιο, όπως πιστεύω, με τον τύπο που έχει η ανδρική μορφή III 3 του Βήματος.

(13) Το θραύσμα Εθν. Μ. 9239 (εικ. 21). Άκρο αριστερό χέρι μιας μορφής που κρατά την αντιλαβή μιας στρογγυλής ασπίδας. Δεν αποκλείεται να είναι από τη μορφή Εθν. Μ. 2258 που επαναλαμβάνει τον Κουρήτη 1 του λίθου I του Βήματος. Η απόσταση πάντως της αντιλαβής από το όχανο δεν είναι η ίδια στις δύο περιπτώσεις.

(14) Το θραύσμα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού BA 128 (εικ. 22). Το θραύσμα σώζει πάνω σε κανόνα με λείο μέτωπο ένα άκρο δεξιό πόδι σε υπόδημα, που βρίσκεται ως προς το μέγεθος και την απόδοση των λεπτομερειών πολύ κοντά στο δεξιό άκρο πόδι του Διονύσου της πλάκας II του Βήματος. Και εδώ η αναγνώριση της μορφής παρουσιάζει δυσκολίες. Δεν σώζονται υπολείμματα από το αριστερό άκρο πόδι και ο κανόνας έχει λείο μέτωπο, σε αντίθεση με το μέτωπο του κανόνα στο θραύσμα Εθν. Μ. 9265 (εικ. 11) που είναι δουλεμένο με ντισιλίδικο.

Στην ίδια αυτή ζωφόρο που συζητούμε, τη ζωφόρο Α δηλαδή, μπορούμε να αποδώσουμε με πολλή πιθανότητα και ορισμένα άλλα θραύσματα, τα οποία δεν επαναλαμβάνουν μορφές της ζωφόρου του Βήματος, παρουσιάζουν όμως στενότερη τυπολογική και στυλιστική συγγένεια με μορφές του Βήματος. Το πάχος της πλάκας και αυτών των θραυσμάτων είναι, όπως και των προηγούμενων, 12 εκ. Τα θραύσματα αυτά είναι:

(15) Το θραύσμα PA 230 της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (εικ. 23). Ο κορμός που σώζεται αποτελεί ελαφρά παραλλαγμένη επανάληψη του κορμού του θραύσματος στο Cambridge (εικ. 9).

(16) Το θραύσμα Εθν. Μ. 2261 (εικ. 24). Η μορφή που εικονίζεται συγγενεύει στενά με τον Διόνυσο 3 του λίθου III του Βήματος και ακόμα περισσότερο με τον Διόνυσο του θραύσματος στη Βοστώνη (εικ. 10).

(17) Το θραύσμα στο Μουσείο της Ακρόπολης 2317 (εικ. 25). Η Bieber στο

*Εικ. 24.
Θράύσμα στο Εθνικό
Μουσείο 2261.*

*Εικ. 25.
Θράύσμα στο Μουσείο
της Ακρόπολης 2317.*

Εικ. 26. Θραύσμα στο Εθνικό Μουσείο 3103.

Εικ. 27.
Θραύσμα
στην αποθήκη
της Βιβλιοθήκης
του Αδριανού PA 869+BA 70.

χειρόγραφο της προχώρησε με επιφύλαξη στην ταύτιση της μορφής με τον Ήφαιστο, εξαιτίας του χοντρού ραβδιού που σώζεται δεξιά από τη μορφή. Για την αναγνώριση της μορφής όμως πρέπει να κρατήσουμε επιφυλάξεις, γιατί το αντικείμενο είναι πολύ χοντρό για ραβδί· αλλά και ως ρόπαλο είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Με τη μορφή πάντως που έχει, και τον τρόπο που απεικονίζεται, θυμίζει τον καλαύροπα του Σατύρου της πλάκας II και το χοντρό ραβδί ή ρόπαλο της μορφής 2 της πλάκας IV του Βήματος. Και το ιμάτιο της μορφής θυμίζει πολύ το ιμάτιο της μορφής ΠΛ 1312 (εικ. 16), που επαναλαμβάνει τη μορφή IV 2 του Βήματος.

(18) Το θραύσμα Εθν. Μ. 3103 (εικ. 26) εικονίζει μια καθιστή, ανδρική, όπως πιστεύω, μορφή, σε αντίθεση με την Bieber που τη θεώρησε γυναικεία. Η μορφή, που κάθεται σε βράχο, είναι πολύ συγγενική με τη μορφή του καθιστού Δία 3 του λίθου I του Βήματος, αλλά το σύστημα των πτυχών διαφέρει.

(19) Μια ακόμη περίπτωση είναι η πεπλοφόρος στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού PA 869 + BA 70 (εικ. 27). Ο τύπος της μορφής βρίσκεται πολύ κοντά στον τύπο των μορφών III 4 και IV 1 του Βήματος και των δύο επαναλήψεων αυτών των μορφών από τα θραύσματα Εθν. Μ. 2265 (εικ. 8), Εθν. Μ. 9265 (εικ. 11) και PA 1638 (εικ. 14). Η πεπλοφόρος όμως PA 869 + BA 70 παρουσιάζει και ορισμένες διαφορές έναντι των άλλων. Το λοξό ιμάτιο π.χ. απλώνεται σε μεγαλύτερη έκταση και καλύπτει και τον αριστερό ώμο. Το δεξιό χέρι επίσης πρέπει να είχε διαφορετική κατεύθυνση, όπως προκύπτει από την επιφάνεια επαφής που σώζεται στο δεξιό τμήμα της κοιλιάς. Ενδεχόμενα η επιφάνεια αυτή να σχετίζεται με το αντικείμενο που κρατούσε η μορφή με αυτό το χέρι. Το περιγράμματά της μας κάνει να σκεφτούμε ένα κέρασ αφθονίας, μολονότι είναι πολύ περίεργο να κρατιέται το κέρασ με το δεξιό. Ανεξάρτητα πάντως από το πρόβλημα αναπαράστασης της μορφής είναι σαφές ότι ο τύπος της σχετίζεται με τον τύπο των πεπλοφόρων που προανέφερα. Είναι πιθανόν ο ίδιος τύπος, ο οποίος παραλλαγμένος χρησιμοποιήθηκε ακόμα μια φορά στις παραστάσεις των ελλειπόντων λίθων του Βήματος και των πλακών της ομάδας A.

Για την εξαγωγή συμπερασμάτων δεν χρειάζεται να επικαλεσθεί κανείς τη μαρτυρία των πιθανών, πολύ περισσότερο των αβέβαιων περιπτώσεων. Είναι υπεραρκέτες οι δέκα πρώτες που είναι απόλυτα βέβαιες. Στηριζόμενοι, λοιπόν, σε αυτές μπορούμε να συμπεράνουμε την ύπαρξη μιας ζωφόρου που τη διακοσμούσαν μορφές και σκηνές ίδιες με τις αντίστοιχες του Βήματος του Φαίδρου. Το να σκεφθεί κανείς αυτές τις μορφές σε συνθέσεις με διαφορετικό περιεχόμενο από αυτό που έχουν οι παραστάσεις του Βήματος, είναι, κατά τη γνώμη μου, εντελώς απίθανο. Δεν είναι τυχαίο ότι από τα θραύσματα βεβαιώνονται εννέα μορφές του Βήματος, από τις οποίες μάλιστα δύο είναι στον

τύπο της πεπλοφόρου με αργεΐτικο πέπλο και λοξό μάτιο, τον οποίο βρίσκουμε και στο Βήμα να επαναλαμβάνεται δύο φορές από τις μορφές III 4 και IV 1. Η δεύτερη ζωφόρος που συμπεραίνω, η ζωφόρος Α όπως την ονομάζω, υπερέχει ποιοτικά από τη ζωφόρο του Βήματος. Κατά τη γνώμη μου προηγείται κατά τι χρονολογικά. Πιστεύω δηλαδή ότι κατασκευάστηκε στα χρόνια του Αδριανού, ίσως στην ύστερη αδριάνεια περίοδο, ενώ το αντίγραφό της, η ζωφόρος του Βήματος, έγινε γύρω στα 150 μ.Χ.

Από ποιο κτίριο ή μνημείο προέρχονται τα ανάγλυφα της ζωφόρου Α; Το θέμα τους μας υποχρεώνει να σκεφθούμε κτίριο ή μνημείο που είχε άμεση σχέση με τον Διόνυσο, είτε σε ένα ιερό Διονύσου, είτε και έξω από ιερό. Το δεύτερο πάντως το θεωρώ ελάχιστα πιθανό. Αντίθετα, για την περίπτωση να προέρχεται η ζωφόρος Α από κτίριο ή μνημείο που βρισκόταν μέσα σε ιερό Διονύσου, θα μπορούσε να επικαλεσθεί κανείς το γεγονός ότι και η ζωφόρος του Βήματος του Φαίδρου βρίσκεται μέσα σε ιερό Διονύσου, του Διονύσου Ελευθερέως, στο οποίο είχε θέση πιθανότατα και στην πρώτη της, την αρχική χρήση, πριν δηλαδή χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του Βήματος. Η άποψη που υποστηρίχθηκε τελευταία από την Sturgeon¹² είναι ότι διακοσμούσε την πρόσοψη της σκηνής του θεάτρου, κατά το ανάλογο άλλων ζωφόρων που ξέρουμε από τα μικρασιατικά κυρίως θέατρα.

Από τα ιερά του Διονύσου που βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή προς Βορράν της Ακρόπολης εύκολα μπορεί να αποκλείσει κανείς ορισμένα, όπως το ιερό του Διονύσου Μελλομένου και το «οίκημα» του Πausανία στον Κεραμεικό ή το Βακχείο στα δυτικά του Αρείου Πάγου. Αλλά και το Βουκολείον που βρισκόταν μέσα στην περιοχή που ορίσαμε, κάπου ανάμεσα στον Πύργο των Ανέμων και το Ωδείο του Περικλή, το ιερό δηλαδή στο οποίο ελάμβανε χώρα ο ιερός γάμος του Διονύσου και της Βασίλισσας, δύσκολα μπορεί να διεκδικήσει ένα μνημείο που είχε ζωφόρο μήκους 15 μ. Αυτό το μήκος συμπεραίνουμε για τη ζωφόρο Α, εάν δεχτούμε ότι περιελάμβανε 32 μορφές, όσες είχε και η ζωφόρος του Βήματος, 16 στο σωζόμενο δεξιό μισό και 16 στο συμπληρούμενο αριστερό μισό.

Πιο πιθανό για να διεκδικήσει τα ανάγλυφα της ζωφόρου Α θεωρώ το δεύτερο μεγάλο και σημαντικό ιερό του Διονύσου στην Αθήνα, στενά συνδεδεμένο με το ιερό του Ελευθερέως, το Λήναιον¹³, η θέση του οποίου δεν έχει ως

12. Sturgeon, *ό.π.* (σημ. 2) 44 κε.

13. Για το Λήναιον βλ. R. E. Wycherley, *Hesperia* 34 (1965) 72 κε. A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, Oxford ²1968, 25 κε. I. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen 1971, 566. H. Thompson – R. E. Wycherley, *Agora XIV* (1972) 128 κε. R. E. Wycherley, *The Stones of Athens*, Princeton N.J. 1978, 205 σημ. 7. F. Kolb, *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*, Berlin 1981, 26 κε., 43 κε., 55 κε.,

τώρα προσδιορισθεί. Το Λήναιον πρέπει να βρισκόταν στην Αγορά, αφού με αυτό το ιερό σχετίζονται, όπως μας λένε οι πηγές, οι δραματικοί αγώνες που γίνονταν στην Αγορά «πρὶν ἢ κατασκευασθῆναι τὸ ἐν Διονύσου θέατρον» Κατὰ τον Ησύχιο «τὸ ἐν ἄστει λήναιον» εἶχε «περίβολον ... μέγαν καὶ ἐν αὐτῷ ληναίου Διονύσου ἱερόν» και σε αυτό «ἐπετελοῦντο οἱ ἀγῶνες Ἀθηναίων, πρὶν τὸ θέατρον οἰκοδομηθῆναι». Αυτή η Αγορά όμως δεν μπορεί να είναι η Αγορά που ανέσκαψε η Αμερικανική Σχολή, όπως υποστήριξαν ορισμένοι ερευνητές¹⁴. Είναι η αρχαία, η προκλεισθένεια, Αγορά, η οποία μετά τον εντοπισμό του ιερού της Αγλαύρου τοποθετείται πλέον στην περιοχή της Πλάκας, στα Βόρεια/Βορειοανατολικά της Ακρόπολης¹⁵. Η πρόταση να αναζητηθεί το Λήναιον σε αυτή την περιοχή λύνει τα προβλήματα που τίθενται από τις πληροφορίες των γραπτών πηγών, όπως είναι τα προβλήματα εντοπισμού της ορχήστρας και των ικρίων, αλλά και το συναφές πρόβλημα που θέτει η αναφορά του Πολυδεύκη V, 121 για την ύπαρξη εκτός του Διονυσιακού και ενός Ληναϊκού θεάτρου.

Πώς εξηγείται η ύπαρξη δύο όμοιων ζωφόρων, από τις οποίες η μία αποτελούσε αριβές αντίγραφο της άλλης; Στο ερώτημα θα μπορούσε να δώσει κανείς διάφορες απαντήσεις. Αυτό πάντως που θεωρώ πολύ πιθανόν είναι ότι και η δεύτερη σειρά είχε τον ίδιο αρχιτεκτονικό προορισμό που είχε και η πρώτη, ότι δηλαδή και οι δύο ζωφόροι διακοσμούσαν ίδιας μορφής κτίρια ή μνημεία. Η πιθανότητα το αντίγραφο της ζωφόρου Α να χρησιμοποιήθηκε στη διακόσμηση ενός μνημείου διαφορετικού είδους από αυτό που διακοσμούσε η ζωφόρος Α δεν μπορεί να αποκλεισθεί, είναι όμως κατά τη γνώμη μου πολύ περιορισμένη. Έτσι η υπόθεση ότι η ζωφόρος Α προέρχεται από τη

N. W. Slater, *ZPE* 66 (1986) 255 κ.ε. H. Kotsidu, *Die musischen Agone der Panathenäen in archaischer und klassischer Zeit*, München 1991, 133 κ.ε. S. Miller στον τόμο: M. H. Hansen (επιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State*. Symposium 24.-27. 8. 1994. Acts of the Copenhagen Polis Center 2, Copenhagen 1995, 218 κ.ε. C. Schnurr, *ZPE* 105 (1995) 139 κ.ε. U. Kenzler, *Hephaistos* 15 (1997) 134 κ.ε. E. Greco στον τόμο: S. Settis (επιμ.), *I Greci* II.2, Torino 1997, 631 κ.ε. U. Kenzler, *Studien zur Entwicklung und Struktur der griechischen Agora in archaischer und klassischer Zeit*, Frankfurt 1999, 327 κ.ε.

14. F. Kolb, *JdI* 92 (1977) 130 κ.ε. Kolb, *ό.π.* (σημ. 13) 43 κ.ε.

15. N. Robertson, *Historia* 35 (1986) 147 κ.ε. *Ο ίδιος*, *Festivals and Legends. The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, Toronto 1992, 32 κ.ε., 43 κ.ε. Miller, *ό.π.* (σημ. 13) 202 κ.ε. N. Robertson, *Hesperia* 67 (1998) 283 κ.ε. Πβ. επίσης Kotsidu, *ό.π.* (σημ. 13) 134 κ.ε. H. R. Goette, *Athen, Attika, Megaris*, Köln 1993, 64. Der Neue Pauly 2 (1997) 178 στο λ. Athen (H. R. Goette). C. Sourvinou-Inwood στον τόμο: *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts presented to D. Lewis*, Oxford 1994, 269 κ.ε. Greco, *ό.π.* (σημ. 13) 620 κ.ε. *Ο ίδιος*, *AION* 4 (1997) 207 κ.ε. *Ο ίδιος*, στον τόμο: *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer*, Akten des Symposions Wien, 24. bis 27. März 1999, Wien 2000, 16 κ.ε.

διακόσμηση της σκηνής ενός θεάτρου, όπως υποθέταμε ως τώρα για τη ζωφόρο του Βήματος που αποδίδεται στη σκηνή του Διονυσιακού θεάτρου, δεν φαίνεται πιθανή. Δεν αποκλείεται στο Λήναιον και την αρχαία Αγορά να υπήρχε ένας χώρος που παρέμεινε ως το «πρώτο θέατρο» έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Το να υποθέσουμε όμως ότι στο χώρο αυτόν υπήρχε στον 2ο αιώνα μ.Χ. λίθινη θεατρική κατασκευή, ανάλογη σε μέγεθος με αυτήν που υπάρχει στο ιερό του Ελευθερέως, και να σχετίσουμε με τη σκηνή αυτού του θεάτρου τα ανάγλυφα της ζωφόρου Α, είναι εντελώς απίθανο. Από αυτές τις σκέψεις κινούμενος και επειδή οι επιλογές είναι περιορισμένες, σκέφτομαι ως πιθανότερη την περίπτωση τόσο τα αδριάνεια ανάγλυφα της ζωφόρου Α, όσο και τα λίγο μεταγενέστερα, όπως υποθέτω, ανάγλυφα του Βήματος του Φαίδρου, να προέρχονται από δύο μνημειακούς βωμούς που κατασκευάστηκαν τον 2ο αιώνα μ.Χ. στα δύο μεγάλα ιερά του Διονύσου. Η άποψή μου είναι ότι δεν αντιγράφηκε μόνον η ζωφόρος, αλλά ολόκληρο το μνημείο, ότι δηλαδή ολόκληρος ο βωμός του ενός ιερού επαναλήφθηκε λίγα χρόνια αργότερα στο άλλο. Κτίρια και μνημεία που αντιγράφηκαν αυτή την περίοδο, όπως τα μεγάλα προπύλαια της Ελευσίνας και τα τόξα εμπρός από αυτά που αντιγράφουν τα προπύλαια της Ακρόπολης και την πύλη του Αδριανού στην Αθήνα αντίστοιχα, κάνουν, νομίζω, πολύ πιθανή την άποψη που υποστηρίζω.

NEUE ÜBERLEGUNGEN ZUM FRIES DES PHAIROS-BEMAS IM DIONYSOS-THEATER IN ATHEN

GEORGIOS I. DESPINIS

Die neuen Überlegungen zum Fries des Phaidros-Bemas betreffen zwei Problemkreise:

(1) die Frage, ob auch die heute zerstörte linke Hälfte des Bemas mit Reliefplatten geschmückt gewesen ist, und wenn ja, ob Fragmente von ihnen erhalten geblieben sind. Verf. glaubt, daß ein Fragment in Cambridge und eine Platte in Boston von diesem Abschnitt des Bemas stammen. Zum Bostoner Relief wird eine neue Deutung vorgeschlagen.

(2) die Frage, von welchem Fries zehn Relieffragmente im Athener Nationalmuseum und im Magazin der Hadrians-Bibliothek stammen, die Figuren der Platten der erhaltenen rechten Hälfte des Bemas wiederholen. Ausgehend von diesen Fragmenten und von einigen weiteren, die als wahrscheinlich zugehörig charakterisiert werden, schließt Verf. auf die Existenz eines zweiten Frieses, der dieselben Figuren und Szenen wie der Fries des Phaidros-Bemas besessen hat. Dieser zweite, anscheinend etwas ältere Fries wird vom Verf. mit dem Altar des Lenaions in Verbindung gebracht, dem zweiten großen Heiligtum des Dionysos in Athen, für dessen Lage der Bereich des heutigen Stadtviertels Plaka nord-nordöstlich der Akropolis vorgeschlagen wird. Nach Ansicht des Verf. hat auch der Fries des Phaidros-Bemas ursprünglich den Altar im Heiligtum des Dionysos Eleuthereus geschmückt, der wahrscheinlich eine Kopie des Altars im Lenaion gewesen ist.

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΓΟΥΝΑΡΗ

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΝΗΣΙΔΑΣ 4
ΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

Ο ΧΩΡΟΣ

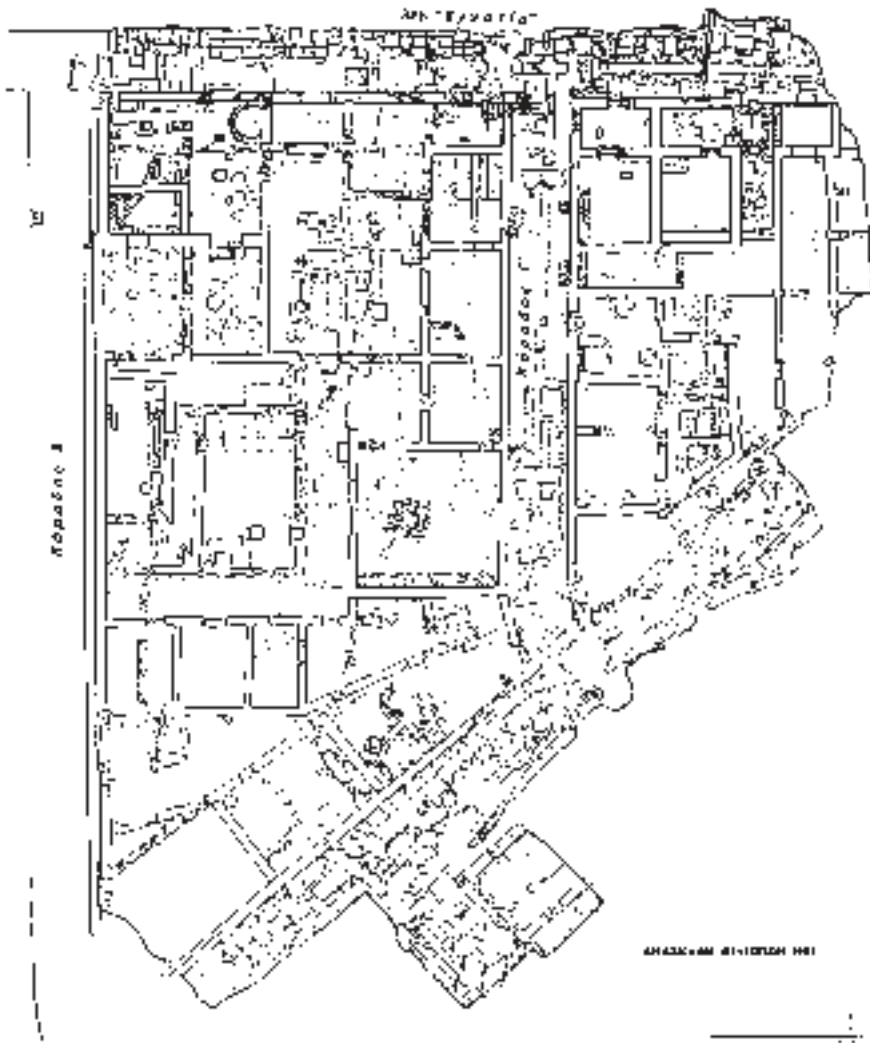
Κατά το χρονικό διάστημα των ετών 1988-1992 ανασκάφηκε στους Φιλίππους από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ολόκληρη η οικοδομική νησίδα που βρίσκεται ανατολικά του λεγόμενου Επισκοπείου, μεταξύ των παρόδων Β και Γ, της λεγόμενης Εγνατίας και της διαγώνιας οδού, η τέταρτη κατά σειρά νησίδα ανατολικά του ρωμαϊκού *Forum*. Στην αρχική της φάση η νησίδα αυτή (εικ. 1) καταλαμβάνονταν από μία οικία, συνολικού εμβαδού 1400 τ.μ., η οποία σε δεύτερη φάση διαιρέθηκε σε δύο μικρότερες οικίες. Σε μία τρίτη φάση χρονολογούνται οι αποθηκευτικοί και εργαστηριακοί χώροι στους οποίους μετατράπηκαν ορισμένα από τα δωμάτια στο δυτικό τμήμα της οικίας. Η καταστροφή της, όπως και πολλών άλλων κτισμάτων της πόλης, επήλθε στις αρχές του 7ου αι. μ.Χ. από σεισμό, όμως στους Μέσους Βυζαντινούς χρόνους κτίστηκαν δύο νέες κατοικίες πάνω στα ερείπια, τα οποία πρώτα ισοπεδώθηκαν.

Η πρώτη φάση της οικίας έχει χρονολογηθεί από τους ανασκαφείς στο πρώτο ήμισυ του 4ου αι. μ.Χ., ενώ η δεύτερη γύρω στα μέσα του 5ου αι. και η τρίτη πιθανόν στον 6ο αι. μ.Χ.¹.

Στις δύο πρώτες φάσεις η οικία ήταν πολυτελέστατη και δείγμα αυτής της πολυτέλειας αποτελούν τα ψηφιδωτά που κάλυπταν μερικούς από τους χώρους. Από αυτά αρκετά έχουν σωθεί ενώ πολλά άλλα έχουν καταστραφεί, μπορούμε ωστόσο να διαπιστώσουμε την ύπαρξή τους από τα σωζόμενα υπο-

---

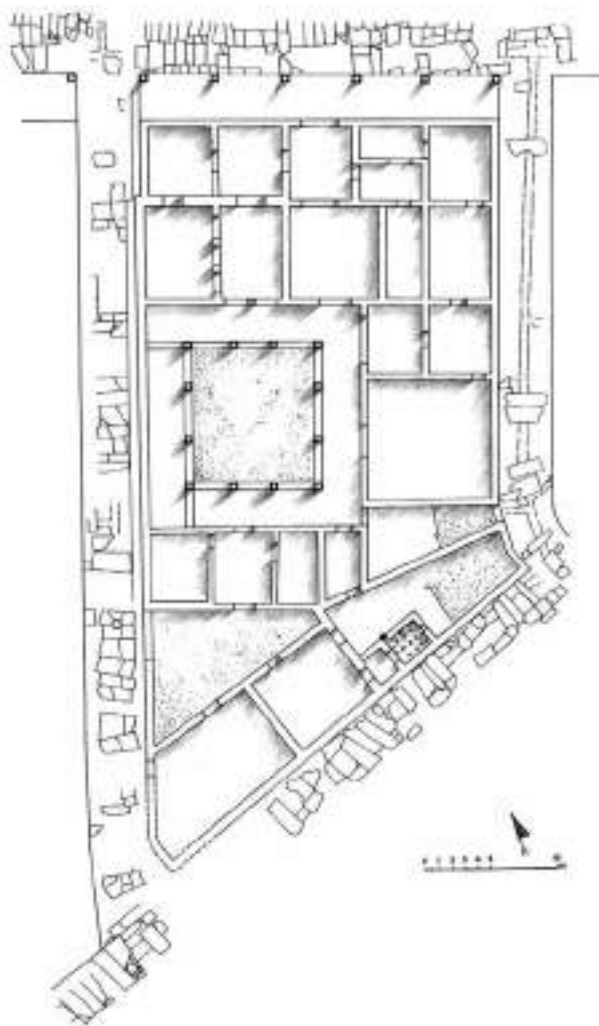
1. Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Φιλίππων», *Εγνατία 3* (1991/92) 257-280 (συγκεκριμένα 267-270). G. Gounaris – G. Velenis, «Casa paleocristiana di Philippi», in: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae III*, Città del Vaticano - Split 1998, 355-366.

Εικ. 1. Γενική άποψη των νησίδων 4 και 5.

στρώματα.

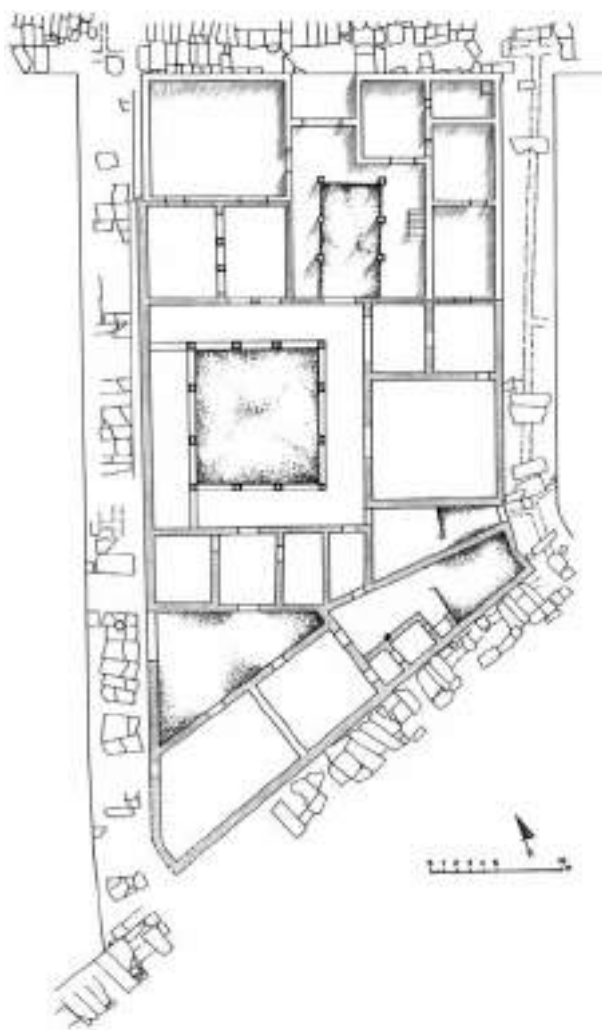
Στην πρώτη φάση (εικ. 2) μπροστά από ολόκληρη τη βόρεια πλευρά της οικίας, στη λεγόμενη Εγνατία οδό, τον *decumanus maximus* της πόλης, υπήρχε κιονοστοιχία. Στο μέσο περίπου της οικίας υπήρχε ένα τετράστω αίθριο, του οποίου η κεντρική αυλή ήταν ακάλυπτη. Βόρεια αυτού, στο δυτικό τμήμα, υπήρχε ένα μικρό τρικλίνιο με έναν προθάλαμο ανατολικά του και βόρεια

Εικ. 2. Η πρώτη φάση της νησίδας 4.

αυτών δύο τετράγωνοι περίπου χώροι. Ανατολικά του αιθρίου βρισκόταν ένα δεύτερο τρικλίνιο, πολύ μεγαλύτερο και πολυτελέστερο από το πρώτο.

Στη δεύτερη φάση (εικ. 3), του 5ου αι. μ.Χ., η οικία κατέλαβε και τη στοά. Με τον τρόπο αυτό μεγάλωσαν οι βόρειοι χώροι και οι δύο βορειοδυτικοί ενώθηκαν δημιουργώντας ένα μεγάλο τετράγωνο χώρο που επικοινωνούσε με δύο θύρες με το μικρό τρικλίνιο και τον προθάλαμό του.

Εικ. 3. Η δεύτερη φάση της νησίδας 4.

Στην τρίτη φάση στο μικρό τρικλίνο, τον προθάλαμό του και το νοτιο-ανατολικό τμήμα του βορειοδυτικού χώρου τοποθετήθηκαν μεγάλα και μικρά πιθάρια, που μετέτρεψαν τους χώρους σε πιθεώνα (εικ. 4). Ταυτόχρονα, στη νότια πλευρά της αυλής του μεγάλου αιθρίου δημιουργήθηκε *piscina natatio frigida*, ενώ το μεγάλο τρικλίνο μετατράπηκε σε υπαίθριο χώρο και απέκτησε ένα αναβρυτήριο στο κέντρο του.

Εικ. 4. Οι αποθήκες της γ' φάσης στο μικρό τρικλίνιο και τον προθάλαμό του.

Με μωσαϊκά δάπεδα ήταν κοσμημένα το μεγάλο τρικλίνιο, το μικρό τρικλίνιο με τον προθάλαμό του, οι στοές του μεγάλου αιθρίου και ο βορειοδυτικός τετράγωνος χώρος της δεύτερης φάσης. Η κατάσταση διατήρησης των μωσαϊκών δεν ήταν σε όλους τους χώρους όμοια και δεν ήταν πάντα καλή. Αλλού σώζονται καλά και αλλού το σχέδιό τους συμπληρώνεται από τα υπολείμματα που μας σώθηκαν. Καλύτερα από όλα σώθηκε το ψηφιδωτό του μικρού τρικλινίου, καθώς αυτό δεν καταστράφηκε κατά την τοποθέτηση των πύθων. Οι πύθοι στο χώρο αυτό τοποθετήθηκαν μέσα σε κοίτες που δημιουργήθηκαν σε υψηλότερο, δεύτερο, δάπεδο από κολυμπιστούς σε κεραμικό κονίαμα λίθους στρωμένους επάνω στο ψηφιδωτό. Επίσης, σχετικά καλά διατηρείται σε ορισμένα σημεία και το ψηφιδωτό του μεγάλου τρικλινίου, όμως σε άλλα είναι αρκετά κατεστραμμένο από τη χρήση του χώρου αλλά και από τη δημιουργία του αναβρυτηρίου κατά την τρίτη φάση. Αντίθετα, τα δάπεδα της ανατολικής στοάς του αιθρίου, του προθαλάμου του μικρού τρικλινίου και του βορειοδυτικού χώρου σώθηκαν σε άσχημη κατάσταση και πολύ αποσπασματικά. Ειδικά στον προθάλαμο του μικρού τρικλινίου και στο βορειοδυτικό χώρο είχαν καταστραφεί τα ψηφιδωτά τόσο πολύ κατά τη διάνοιξη των κοιτών για τους πύθους της τρίτης φάσης που θεωρήθηκε αναγκαία η αποκόλλησή τους.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα των περισσότερων χώρων ανήκουν στην πρώτη φάση της οικίας, δηλαδή στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., όπως μαρτυρεί ένα νόμισμα του Λικινίου που βρέθηκε στον προθάλαμο του μικρού τρικλινίου στο σημείο που το ψηφιδωτό εφάπτεται στο στυλοβάτη. Το νόμισμα αυτό αποτελεί *terminus post quem* για τα ψηφιδωτά του μικρού τρικλινίου και του προθαλάμου του². Σύγχρονο με αυτά πρέπει να είναι και το ψηφιδωτό του μεγάλου τρικλινίου καθώς επίσης και αυτό της ανατολικής στοάς του αιθρίου. Φαίνεται δηλαδή ότι τα περισσότερα ψηφιδωτά δάπεδα έγιναν συγχρόνως, για να κοσμήσουν την πολυτελή οικία που καταλάμβανε ολόκληρη τη νησίδα. Μόνο το ψηφιδωτό του βορειοδυτικού χώρου ανήκει στη δεύτερη φάση, μετά την κατάληψη και του χώρου της στοάς από τη βόρεια οικία και τη δημιουργία ενός τετράγωνου σχεδόν χώρου στο βορειοδυτικό τμήμα της νησίδας.

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Τα θέματα των ψηφιδωτών που κοσμούν τα δάπεδα της οικίας της νησίδας 4 των Φιλίππων δεν είναι ασυνήθιστα ούτε μοναδικά, αντίθετα δηλαδή από την παράσταση του Ιπποδρόμου που κοσμεί το δάπεδο του βόρειου διαδρόμου μπροστά από τη δεξαμενή στη νησίδα του Ιπποδρόμου, νότια της διαγώνιας οδού³. Πρόκειται ως επί το πλείστον για γεωμετρικά μοτίβα περισσότερο ή λιγότερο συνηθισμένα, γνωστά όλα από την αρχαία ελληνική ή τη ρωμαϊκή ρεπουμπλικανική και αυτοκρατορική περίοδο, τα οποία όμως συνδυάζονται μεταξύ τους δημιουργώντας μία ποικιλία ευχάριστη, που φέρει τη σφραγίδα του ψηφωτή που ήταν υπεύθυνος για την επιλογή και σχεδίαση των θεμάτων ή του ιδιοκτήτη της οικίας και παραγγελιοδότη των ψηφιδωτών. Εκτός όμως από τα γεωμετρικά θέματα υπάρχει στο μεγάλο τρικλίνιο και μία παράσταση εικονιστική: εικονίζεται ένας θαλάσσιος θίασος και επίσης, μέσα σε τετράγωνα διάχωρα άγρια ζώα και κυνηγοί, ενώ στο κέντρο του χώρου, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το αναβρυτήριο της τρίτης φάσης, πιθανόν υπήρχε ένας κεντρικός πίνακας, ένα είδος «εμβλήματος»⁴, που θα έφερε και αυτός

2. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Φιλίππων 1988», *AEMΘ* 2 (1988) 395-408, ιδιαίτερα 399.

3. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Φιλίππων 1997-99», *Εγνατία* 5 (1995-2000) 323-356.

4. Κατά την G. Sallies-Hellenkemper, «Römische Mosaiken in Griechenland», *BJb* 186 (1986) 241-284, τα εμβλήματα που εμφανίζονται στα ρωμαϊκά ψηφιδωτά από την περίοδο του Αδριανού και εξής δεν αποτελούν πραγματική ζωγραφική σε μωσαϊκό όπως τα ελληνιστικά εμβλήματα, αλλά είναι απλώς ένας πίνακας στο κέντρο του χώρου, ο οποίος περιβάλλεται από επίσης διακοσμημένες ζώνες.

εικονιστική παράσταση, ή συνεχιζόταν η παράσταση του θαλασσίου θιάσου.

Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται για τα γεωμετρικά ψηφιδωτά είναι πέντε: το λευκό, το κυανό σε δύο αποχρώσεις, το ερυθρό και το πορτοκαλί, καθώς και το χρώμα της ώχρας, ενώ συχνά υπάρχει διχρωμία, δηλαδή τα θέματα είναι σχεδιασμένα μόνο με λευκό και σκούρο κυανό, σύμφωνα με την παλαιότερη ρωμαϊκή παράδοση. Στις εικονιστικές παραστάσεις όμως υπάρχει πολυχρωμία, καθώς εκτός από τα πέντε βασικά χρώματα χρησιμοποιούνται και διαβαθμίσεις τους που δημιουργούν εντονότερη ζωγραφική εντύπωση.

Επίσης, σε όλα σχεδόν τα ψηφιδωτά, ανεξάρτητα με το πότε χρονολογούνται, υπάρχουν επιδιορθώσεις, σε σημεία όπου είχαν καταστραφεί λόγω της συνεχούς χρήσης των χώρων. Αυτές αναγνωρίζονται σχετικά εύκολα, αφού συνήθως έχουν χρησιμοποιηθεί ψηφίδες που διαφέρουν λίγο στο χρώμα ή και στο μέγεθος. Έτσι, για παράδειγμα, στον προθάλαμο του μικρού τρικλινίου μέσα στο βαθμιδωτό τετράγωνο που υπάρχει μέσα στους συμπλεκόμενους κύκλους έχουν χρησιμοποιηθεί και ερυθρές κεραμικές ψηφίδες σε σημεία όπου θα έπρεπε να υπάρχουν πορτοκαλόχρωμες ή ωχρές, όπως επίσης και στο βορειοδυτικό χώρο το τετράγωνο που βρίσκεται στο εσωτερικό των κύκλων είναι συνήθως πορτοκαλόχρωμο, ορισμένες όμως φορές είναι ερυθρό. Στον ίδιο χώρο εξάλλου πιο εμφανείς από κάθε άλλη περίπτωση είναι οι επισκευές σε κάποιες από τις πέλτες (εικ. 5), όπου αντί να χρησιμοποιήσουν όμοιου

Εικ. 5. Επισκευές σε ψηφιδωτό δάπεδο του βορειοδυτικού χώρου.

χρώματος και μεγέθους ψηφίδες στις επισκευές έχουν χρησιμοποιήσει άλλοτε κυανές και άλλοτε λευκές, συνήθως μικρότερου μεγέθους, χωρίς όμως να ακολουθούν το μοτίβο αλλά τοποθετώντας τις άτακτα. Οι επισκευές αυτές αποτελούν μάρτυρα της συνέχισης της χρήσης των χώρων που έφεραν ψηφιδωτά από την πρώτη και τη δεύτερη φάση και στους επόμενους αιώνες.

Η εξέταση των ψηφιδωτών που ακολουθεί γίνεται κατά χώρους προσπαθώντας παράλληλα να αποκατασταθεί η όψη που θα είχε στην αρχαιότητα το δάπεδο κάθε χώρου, με βάση τα σωζόμενα στοιχεία αλλά και τις συγκρίσεις με παράλληλα.

Μικρό τρικλίνιο

Το ψηφιδωτό που βρίσκεται στο χώρο του μικρού τρικλινίου σώζεται καλύτερα από όλα τα ψηφιδωτά της νησίδας 4, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Το θέμα του αποτελούν τα οκτάγωνα που εναλλάσσονται με ισοσκελείς σταυρούς, ενώ μεταξύ των κεραιών των σταυρών και των οκταγώνων σχηματίζονται ανισόπλευρα εξάγωνα (εικ. 6). Οι πλευρές των οκταγώνων και των σταυρών σχηματίζονται από δύο κυανές ταινίες, από δύο ψηφίδες η καθεμία, μεταξύ των οποίων υπάρχει λευκή ταινία τριών ψηφίδων. Το εσωτερικό των σταυρών είναι λευκό, ενώ μέσα σε κάθε οκτάγωνο υπάρχει ένας σταυρός σχη-

Εικ. 6. Το ψηφιδωτό του μικρού τρικλινίου.

ματισμένος από τέσσερις κατά κορυφή ρόμβους κυανού χρώματος. Πρόκειται δηλαδή για ένα δάπεδο κατασκευασμένο με την ασπρόμαυρη τεχνική.

Οι σειρές των μοτίβων επαναλαμβάνονται τρεις φορές από δυτικά προς ανατολικά, ενώ το θέμα πλαισιώνεται από μία ταινία κυανού χρώματος, πλάτους 9 εκ., και μία λευκή ζώνη, η οποία στη δυτική πλευρά είναι αρκετά πλατιά, στη βόρεια και νότια στενότερη, και αρκετά πιο στενή στην ανατολική, που ήταν και η πλευρά της εισόδου. Πάνω σε αυτή τη λευκή ταινία ήταν τοποθετημένα τα ανάκλιτρα για τους συνδαιτυμόνες, οι οποίοι θα είχαν μπροστά τους ολόκληρο το θέμα του ψηφιδωτού.

Το χαρακτηριστικό του δαπέδου αυτού είναι ότι στη νότια πλευρά του οι ψηφίδες είναι μικρότερες και τα θέματα πιο συρρικνωμένα, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στη βόρεια πλευρά, όπου οι ψηφίδες είναι μεγαλύτερες και τα θέματα αναπτύσσονται κανονικά. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στο ότι ο τεχνίτης δεν είχε υπολογίσει σωστά το χώρο και έχοντας ξεκινήσει την κατασκευή του δαπέδου από βόρεια αναγκάστηκε να συρρικνώσει τα θέματα καθώς πλησίαζε προς το νότιο τοίχο.

Το μοτίβο των οκταγώνων που εναλλάσσονται με σταυρούς εμφανίζεται στα τέλη του 3ου με αρχές 4ου αι. μ.Χ.⁵ και τα αρχαιότερα παραδείγματά του προέρχονται από την Ακυλγία⁶ και από το ανάκτορο του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο⁷. Τα παραδείγματα του 4ου και 5ου αι. είναι πολλά και προέρχονται κυρίως από τη Συρία αλλά και από την υπόλοιπη, ανατολική κυρίως, Μεσόγειο. Επειδή όμως ορισμένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από την ιταλική χερσόνησο, είναι δύσκολο να εντοπίσουμε την περιοχή προέλευσης του μοτίβου⁸. Ωστόσο δεν έχει τόση σημασία ο ακριβής τόπος όπου δημιουργήθηκε το μοτίβο, αφού κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας τα γεωμετρικά μοτίβα είναι ενιαία σε ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Το δάπεδο της νησίδας 4, εφόσον ανήκει στην πρώτη φάση της οικίας, δηλαδή στις αρχές του 4ου αι., πρέπει να αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα. Η διχρωμία του εξάλλου αποτελεί μία επιβεβαίωση της πρωιμότητάς του, αφού και στην Ελλάδα όπως και στη Δύση κυριάρχησε κατά τους

---

5. G. Salies, «Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken», *BjB* 174 (1974) 8.

6. Salies, *ό.π.*, σφ. κατ. K 346 και K 347.

7. Salies, *ό.π.* (σημ. 5) σφ. κατ. K 361 και D. Mano-Zissi, «La question des différentes écoles de mosaïques gréco-romaines de Yougoslavie et essai d' une esquisse de leur évolution», in: *La Mosaïque Gréco-Romaine I. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris 29 août-3 septembre 1963, Paris 1965, 290, *εκκ.* 11.

8. Salies, *ό.π.* (σημ. 5) 8.

δύο πρώτους χριστιανικούς αιώνες το ασπρόμαυρο ψηφιδωτό⁹. Επιπλέον, σε δάπεδα που χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου και κυρίως στον 5ο και 6ο αι. μ.Χ., τόσο στο εσωτερικό των οκταγώνων όσο και των σταυρών υπάρχουν κοσμήματα που κάνουν το συνολικό θέμα πιο σύνθετο, ενώ υπάρχει και μεγαλύτερη ποικιλία χρωμάτων. Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε το ψηφιδωτό στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους στον Αγ. Σπυρίδωνα Τρεμεντουσιάς στην Κύπρο, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι.¹⁰. Στο κέντρο των οκταγώνων του δαπέδου αυτού περιέχεται ρόδακας με σταυροειδές κόσμημα, ενώ μέσα σε κάθε σταυρό υπάρχει ένας δεύτερος αλυσιδωτός σταυρός. Επίσης, στο ψηφιδωτό του πρεσβυτερίου στη Βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου¹¹, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου με αρχές 6ου αι. μ.Χ., στα οκτάγωνα περικλείονται πτηνά, κισσόφυλλα ή άλλα διακοσμητικά φυτικά και ζωόμορφα θέματα, ενώ στη Βασιλική του Αγ. Λεωνίδα στο Κλαψί¹², που ανήκει στο πρώτο μισό του 6ου αι., στους σταυρούς περικλείονται αλυσιδωτοί σταυροί και στα οκτάγωνα κόμβοι του Σολομώντος, καρδιόσχημα φύλλα, ρόδακας από σπειρομαϊάνδρο, ψάρια ή πτηνά.

Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στα παραπάνω, στο ψηφιδωτό των Φιλίππων οι σταυροί είναι κενοί, ενώ στα οκτάγωνα περικλείεται μόνο ένας σταυρός και δεν υπάρχει πολυχρωμία, δηλαδή στο σύνολό του είναι πολύ πιο λιτό από τα άλλα δάπεδα, χαρακτηριστικό που συμφωνεί με την πρόωμη χρονολόγηση που δίνει το νόμισμα του Λικινίου που βρέθηκε στον προθάλαμο του χώρου.

Προθάλαμος του μικρού τρικλινίου

Ανατολικά του μικρού τρικλινίου βρίσκεται ο προθάλαμός του, στον οποίο το ψηφιδωτό διατηρήθηκε πολύ αποσπασματικά. Η καταστροφή του είχε ήδη συντελεστεί κατά την αρχαιότητα, όταν στον 6ο αιώνα ανοίχτηκαν στο δάπεδο οι κοίτες όπου μπήκαν τα πιθάκια του πιθεώνα στον οποίο μετατράπηκε ο χώρος μαζί με το τρικλίνιο και το βορειοδυτικό χώρο κατά την

9. Salies-Hellenkemper, *ό.π.* (σημ. 4) 241-284, ιδιαίτερα 257-262. Αντίθετα, κατά τον Ph. Bruneau, «Tendances de la mosaïque en Grèce à l' époque impériale», *ANRW II* 12, 2 (1981) 321-346, ιδιαίτερα 327-328, στην Ελλάδα συνεχίζει η πολυχρωμία κατά την αυτοκρατορική περίοδο.

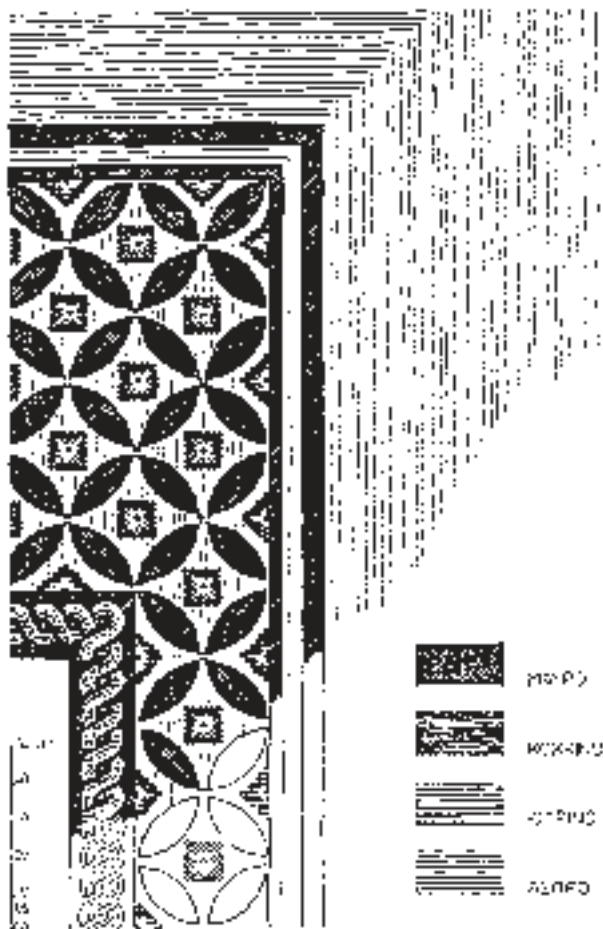
10. Σ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος I. Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 142-143 αφ. 135, πίν. 126α.

11. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος II. Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1987, 141-142 αφ. 80, πίν. 225α-β.

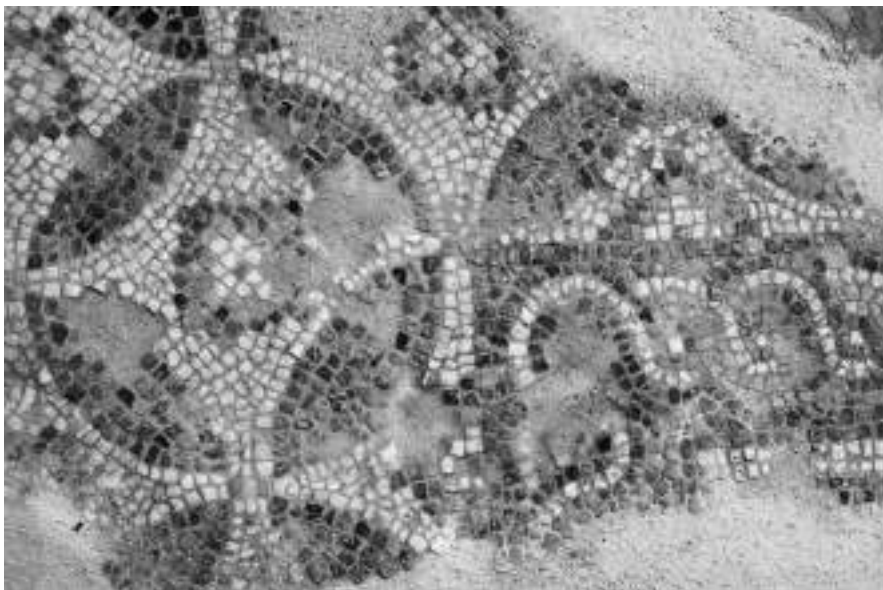
12. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, 166 αφ. 105, πίν. 281α.

τρoίτη φάση της οικίας.

Σήμερα σώζεται ένα τμήμα του ψηφιδωτού στη βορειοανατολική γωνία του χώρου, ένα στη δυτική πλευρά μπροστά στο στυλοβάτη ανάμεσα στον προθάλαμο και το μικρό τρικλίνιο, καθώς επίσης και ένα τμήμα ανάμεσα στις δύο πρώτες από τα βόρεια δυτικές κοίτες των πιθαριών. Από το σωζόμενο τμήμα διαπιστώνουμε ότι το ψηφιδωτό περιτρέχει ένα λευκό πλαίσιο, πλάτους 0,70 μ. στην ανατολική και δυτική πλευρά και 0,30 μ. στη βόρεια και νότια. Ακολουθούν μία ταινία κνανή, πλάτους 5 εκ., μία λευκή όμοιου πλάτους, και μία δεύτερη κνανή, πλάτους 4 εκ., η οποία και ορίζει μία ζώνη πλάτους 0,35 μ. περίπου στη δυτική και 1,05 μ. στη βόρεια πλευρά του χώρου, μέσα στην οποία το θέμα που αναπτύσσεται είναι οι τεμνόμενοι κύκλοι που σχη-

Εικ. 7.
Το ψηφιδωτό
του προθαλάμου
του μικρού τρικλινίου.

Εικ. 8. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του προθαλάμου του μικρού τρικλινίου.

ματίζουν τετράφυλλα (εικ. 7-8). Τα φύλλα των τετραφύλλων είναι κυανά και στο κέντρο κάθε τετράφυλλου υπάρχουν 2-4 ψηφίδες πορτοκαλί, ενώ το κέντρο του κύκλου κοσμεύεται με βαθμιδωτό τετράγωνο από τρεις σειρές ψηφίδων διαφορετικών χρωμάτων, και συγκεκριμένα, από έξω προς τα μέσα μία σειρά κυανές και δύο πορτοκαλοκίτρινες στις οποίες παρεμβάλλονται σε ορισμένα τετράγωνα και ερυθρές και, τέλος, λευκές που γεμίζουν το εσωτερικό του τετραγώνου εκτός από το κέντρο του, όπου υπάρχει μία κυανή ψηφίδα. Τη ζώνη αυτή ακολουθεί μία ταινία πλάτους περίπου 0,18 μ., με πλοχμό τριταινιωτό από λευκές, ερυθρές και κίτρινες ψηφίδες σε κυανό κάμπο, και στη συνέχεια προς το κέντρο του χώρου μια λεπτή ταινία λευκή και μία όμοια κυανή. Το κεντρικό τμήμα του χώρου είναι κατεστραμμένο.

Το σωζόμενο τμήμα του ψηφιδωτού δε μας επιτρέπει να έχουμε μία σαφή εικόνα για το δάπεδο στο σύνολό του, μπορούμε ωστόσο να κάνουμε κάποιες υποθέσεις για τον τρόπο οργάνωσής του. Φαίνεται λοιπόν ότι μετά από το λευκό πλαίσιο και τις κυανές και λευκές ταινίες που περιέτρεχαν το χώρο ακολουθούσε μία πλατιά ζώνη με το μοτίβο των τεμνόμενων κύκλων, ενώ το κέντρο του χώρου καταλαμβάνονταν πιθανόν από διάχωρα που θα οριζόνταν από πλοχμό και τα οποία θα περιέκλειαν κάποιο γεωμετρικό ή άλλο διακοσμητικό μοτίβο. Υπάρχει όμως και η πιθανότητα ο πλοχμός να όριζε

ένα μόνον κεντρικό διάχωρο, στο οποίο θα υπήρχε ένα κύριο, γεωμετρικό μάλλον, μοτίβο. Η εκτεταμένη καταστροφή του ψηφιδωτού δε μας επιτρέπει δυστυχώς να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα, ωστόσο θεωρούμε πιθανότερη την πρώτη εκδοχή, γιατί ο χώρος αυτός αποτελούσε τον προθάλαμο του τρικλινίου που ήταν κοσμημένο με ένα συνεχόμενο γεωμετρικό μοτίβο, και επομένως περιμένουμε ότι δεν θα υπήρχε εδώ ένα κεντρικό θέμα που θα τονίζονταν αλλά επαναλαμβανόμενα μοτίβα, όπως είναι τα διάχωρα.

Το μοτίβο των τεμνόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα είναι ένα από τα κοινότερα από την εποχή του πρώτου πομπηϊανού ρυθμού, δηλαδή από τον 1ο αι. π.Χ. και εξής¹³, και φυσικά και κατά την εποχή που χρονολογείται το ψηφιδωτό των Φιλίππων. Περίπου σύγχρονα με το δικό μας είναι τα ψηφιδωτά της ανατολικής στοάς στη Ρωμαϊκή Αγορά της Θεσσαλονίκης (τρίτο τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ.)¹⁴, όπου συναντάται σε ένα διάχωρο αυτό το θέμα, αλλά και εκείνο στο λουτρό που προϋπήρχε της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη¹⁵ και ανήκει επίσης στο πρώτο μισό του 4ου αι. μ.Χ., για να αναφέρουμε κάποια παράλληλα από τη Μακεδονία. Το μοτίβο συνεχίζει και θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πάρα πολλά παραδείγματα τόσο από την Ελλάδα όσο και από ολόκληρη τη Μεσόγειο αλλά και τη Βόρεια και Δυτική Ευρώπη. Στους ίδιους τους Φιλίππους και μάλιστα στη νησίδα όπου βρίσκεται και το ψηφιδωτό με την παράσταση του Ιπποδρόμου υπάρχει ακόμη ένα ψηφιδωτό με το ίδιο θέμα¹⁶, το οποίο είναι προγενέστερο από εκείνο της νησίδας 4, αφού το κτίριο στο οποίο ανήκει χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.¹⁷. Συγκεκριμένα πρόκειται για το δάπεδο στη νότια πλευρά της δεξαμενής. Σε αυτό τα τετράφυλλα είναι ερυθρά σε λευκό κάμπο, ενώ στο κέντρο του κύκλου υπάρχει ένας βαθμιδωτός σταυρός. Εκεί όμως τα φύλλα χαρακτηρίζονται από διχρωμία έχοντας λευκό το εσωτερικό τους.

Μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε ότι γενικά στα πιο πρώιμα παραδείγματα το μοτίβο είναι απλούστερο, ενώ από τα μέσα του 5ου αι. και κυρίως από τον 6ο αι. και εξής υπάρχει η τάση να γεμίσουν εκτός από το κέντρο του κύκλου και τα φύλλα των τετραφύλλων με κάποιο γεωμετρικό μοτίβο¹⁸, ή

13. Salies, *ό.π.* (σημ. 5) 15, εικ. 4.54 (Kreissystem II).

14. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος III. Μακεδονία - Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 215 αρ. 2.5, πίν. 68-70.

15. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, 69, 227 και 340, αρ. 2.11, πίν. 282.

16. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 3) 351.

17. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 3) 323-356, ιδιαίτερα 346, εικ. 24.

18. Όπως στη Βασιλική στο οικόπεδο Χατζηανδρέου στη Ρόδο, Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 90 αρ. 59, πίν. 59α, που ανήκει πιθανόν στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.

ακόμη υπάρχει διχρωμία στα φύλλα, όπως και στο παλαιότερο ψηφιδωτό της νησίδας του Ιπποδρόμου. Αυτό συμβαίνει και στο δυτικό διάχωρο του νοτίου κλίτους στη Βασιλική του Αγ. Ιωάννη στο Μαστιχάρι της Κω¹⁹. Η ύπαρξη αυτών των πιο σύνθετων σχημάτων όμως δε σημαίνει ότι καταργούνται και τα πιο λιτά²⁰. Έτσι και το ψηφιδωτό των Φιλίππων, που ανήκει στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., φέρει στο κέντρο το βαθμιδωτό τετράγωνο, αλλά δεν έχει διχρωμία στα φύλλα ή κάποιο διακοσμητικό μοτίβο στο εσωτερικό τους.

Ανατολική στοά του μεγάλου αιθρίου

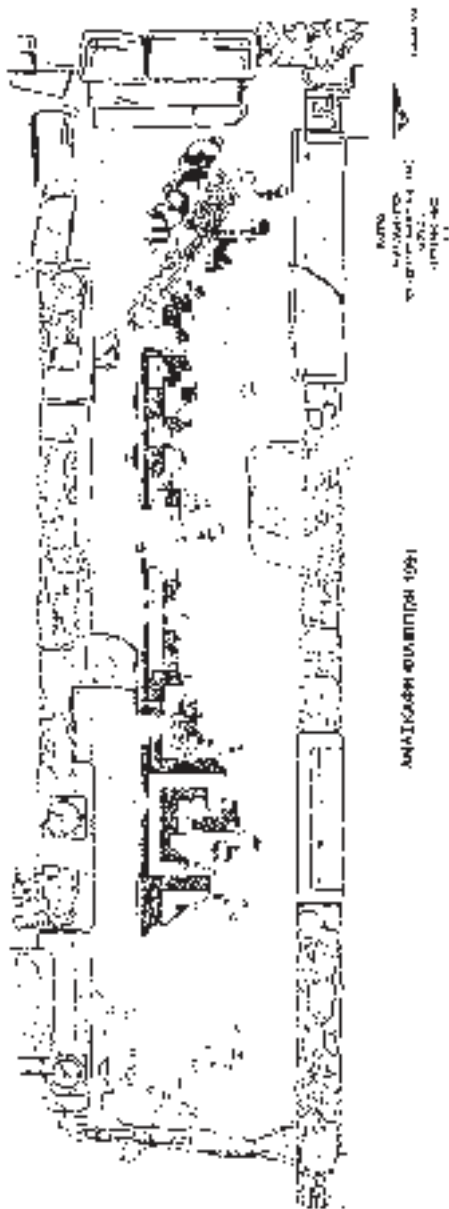
Σύγχρονο με τα ψηφιδωτά του μικρού τρικλινίου και του προθαλάμου του είναι και το αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο της ανατολικής στοάς του μεγάλου αιθρίου της οικίας (εικ. 9). Στρωμένες επίσης με ψηφιδωτά ήταν και οι άλλες τρεις στοές, σώθηκαν όμως ελάχιστα μόνο σπαράγματα στη νότια στοά, τα οποία δεν επιτρέπουν την αναγνώριση κάποιου μοτίβου. Στην ίδια

Εικ. 9. Άποψη της ανατολικής στοάς του μεγάλου αιθρίου από τα βόρεια.

19. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 70-72 αφ. 31, πίν. 41γ.

20. Βλ. ένα ψηφιδωτό του 5ου αι. μ.Χ. από την Πισσώνα στην Εύβοια, Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 103 αφ. 78, πίν. 72α και ένα ψηφιδωτό του 6ου αι. σε κτίριο στη Ρόδο, *ό.π.*, 91-92 αφ. 60, πίν. 60β.

Εικ. 10. Το ψηφιδωτό δάπεδο της ανατολικής στοάς του μεγάλου αιθρίου.

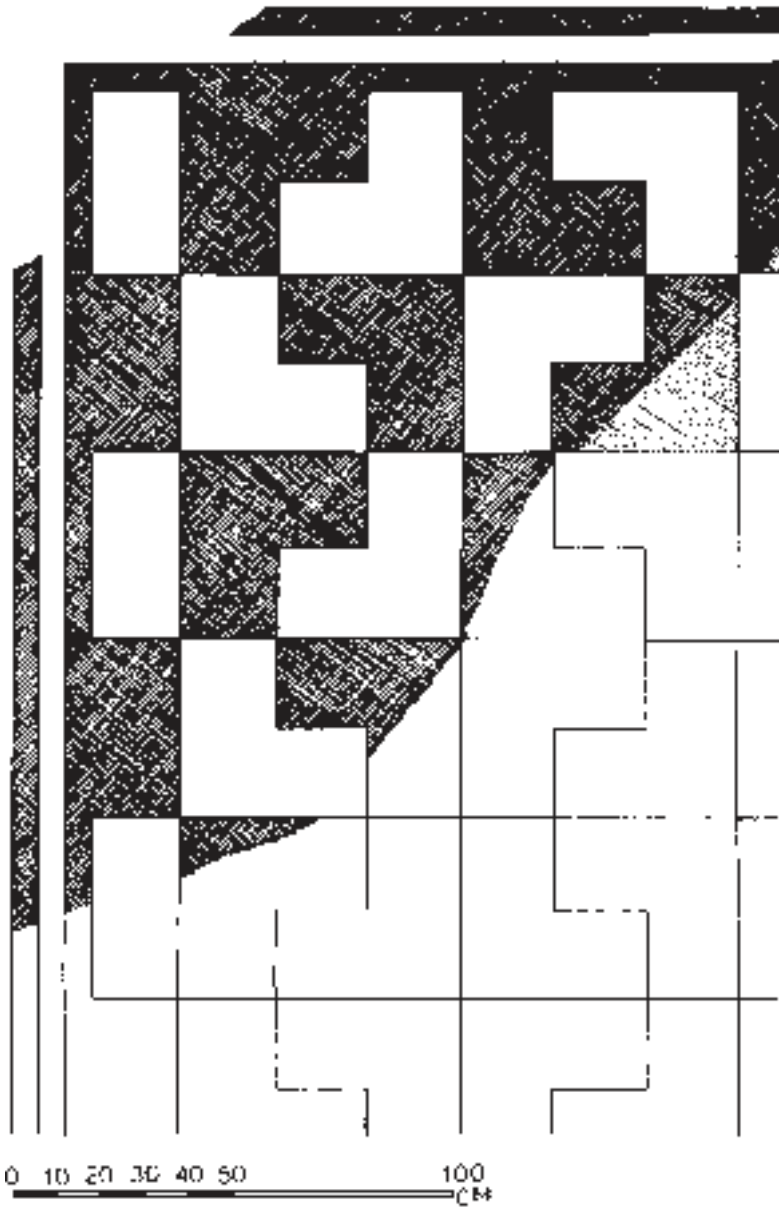
στοά διατηρήθηκε σε αρκετά μεγάλο μέρος το υπόστρωμα του δαπέδου. Το ψηφιδωτό της ανατολικής στοάς είναι γεωμετρικό και ανάλογα πρέπει να ήταν και τα δάπεδα των άλλων στοών.

Το μήκος της στοάς είναι 13,80 μ. και το πλάτος της περίπου 2,85 μ. Από ό,τι μας επιτρέπει να συμπεράνουμε το σωζόμενο ψηφιδωτό, το δάπεδό της ήταν διακοσμημένο με τρία διάχωρα, καθένα από τα οποία έφερε και διαφορετικό μοτίβο (εικ. 10). Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στη στοά αυτή είναι ότι τα διάχωρα δεν είναι ισομεγέθη όπως συμβαίνει συνήθως. Αντίθετα το βορειότερο είναι το πιο μικρό ενώ τα δύο επόμενα έχουν μεγαλύτερο μήκος, με μεγαλύτερο το νοτιότερο. Στο νότιο τμήμα της στοάς, στο σημείο όπου ενώνεται με τη νότια, είναι κατεστραμμένο το ψηφιδωτό και κατά συνέπεια δε μπορούμε να γνωρίζουμε αν υπήρχε και τέταρτο θέμα ή συνεχιζόταν το τρίτο. Και τα τρία μοτίβα που σώθηκαν είναι κατασκευασμένα με την ασπρόμαυρη τεχνική.

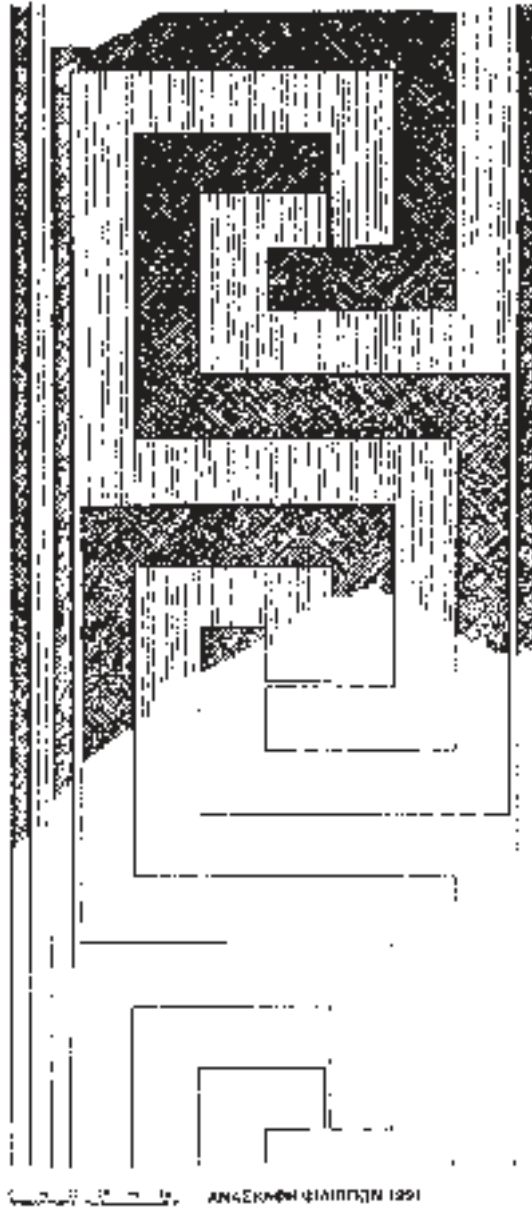
Στο βόρειο διάχωρο, που έχει μήκος 1,25 μ., εικονίζονται αντίστροφες πέλτες. Σώζεται πολύ μικρό τμήμα του, γιατί έχει καταστραφεί από ένα μεταγενέστερο αγωγό που βαίνει από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά και φέρει κάλυψη από μαρμαρίνες πλάκες. Το μοτίβο ορίζεται από μία κυανή ταινία δύο ψηφιδών, μικρό μέρος της οποίας σώζεται στα νότια και τα ανατολικά. Εξωτερικά αυτής υπάρχει μία λευκή ταινία τριών ψηφιδών, πλάτους 7 εκ., και μία ακόμη κυανή, επίσης τριών ψηφιδών και όμοιου με τη λευκή πλάτους. Στην ανατολική πλευρά, τέλος, υπάρχει και μία λευκή ταινία που σώζεται σε πλάτος 0,16 μ. και η οποία αποτελούσε την εξωτερική ταινία. Αντίστοιχη ταινία πρέπει να υπήρχε και στη δυτική πλευρά, όμως δεν έχει σωθεί.

Τα δύο επόμενα προς νότο διάχωρα είναι εξίσου κατεστραμμένα με το βόρειο. Στα δυτικά ορίζονται και τα δύο από δύο ταινίες κυανές μεταξύ των οποίων υπάρχει μία λευκή, τριών ψηφιδών και πλάτους 6 εκ. η καθεμία. Με παρόμοιο τρόπο θα ορίζονταν και στα ανατολικά. Δυτικά και ανατολικά των διαχωρών, μέχρι τον τοίχο των ανατολικών δωματίων και το στυλοβάτη στα δυτικά, υπάρχει εξωτερική λευκή ζώνη, πλάτους στα δυτικά 0,50 μ. και στα ανατολικά 0,30 μ. Το μεσαίο διάχωρο έχει μήκος 4,15 μ. και εικονίζει ένα αβακωτό μοτίβο από γωνίες κυανές και λευκές, ορθές και ανεστραμμένες εναλλάξ (εικ. 11). Η καθεμία γωνία συντίθεται από τρία τετράγωνα, πλευράς 0,21-0,22 μ., ενώ στη δυτική πλευρά το μοτίβο απολήγει σε παραλληλόγραμμα κυανά και λευκά εναλλάξ, μήκους 0,44 μ. το καθένα.

Το επόμενο μοτίβο, που σώζεται σε μήκος 5,10 μ., είναι ο μαϊανδρος σχήματος γάμα (εικ. 12-13). Και αυτός είναι σχεδιασμένος με λευκές και κυανές ψηφίδες που δημιουργούν εναλλάξ από ένα γάμα ή, αν το δει κανείς με βάση το κυανό, σχηματίζονται ένα μικρό και ένα μεγάλο γάμα εναλλάξ πάνω σε

Εικ. 11. Το αβακωτό μοτίβο από γωνίες στην ανατολική στοά του μεγάλου αιθρίου.

Εικ. 12. Ο μαϊάνδρος της ανατολικής στοάς του μεγάλου αιθρίου.

Εικ. 13. Ο μαϊάνδρος της ανατολικής στοάς του μεγάλου αιθρίου.

λευκό κάμπο.

Και τα τρία μοτίβα που σώζονται στη στοά είναι γνωστά γεωμετρικά μοτίβα. Ο μαϊάνδρος ανήκει στα αρχαιότερα μοτίβα²¹ και ο συγκεκριμένος τύπος είναι γνωστός από την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη. Στην παλααιοχριστιανική εποχή όμως δεν συναντάται παρά σπάνια ο μαϊάνδρος σχήματος γάμα, αφού την περίοδο αυτή κυριαρχεί ο διπλός ή ο σταυρόμορφος μαϊάνδρος²². Ο Γ. Δημητροκάλλης αναφέρει ένα μόνο παράδειγμα, στο συγκρότημα της Βασιλικής των Αγ. Θεοδώρων στα Γέρασα της Παλαιστίνης, που χρονολογείται στο 494 μ.Χ.²³. Το αβακωτό κόσμημα που σχηματίζεται από τις ορθές και ανεστραμμένες γωνίες είναι γνωστό από τη ρωμαϊκή περίοδο, κατά την οποία συναντάται σε μωσαϊκά της Δύσης, όπως το δάπεδο από το Βέλγιο²⁴ που είναι ακριβώς όμοιο με των Φιλίππων. Αρκετά συνηθισμένες εί-

21. Γ. Δημητροκάλλης, *Παλααιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαϊάνδροι*, Αθήνα 1982, 26-28.

22. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 34-35.

23. Δημητροκάλλης, *ό.π.* (σημ. 21) 14, εικ. 339.

24. C. Balmelle κ.ά., *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, Paris 1985, πίν. 116c. H. Stern, *Receuil général des mosaïques de la Gaule, I. Province de la Belgique 2. Partie est* (Gallia Suppléments 10), Paris 1960, αφ. 160, πίν. XC.

ναι εξάλλου και παραλλαγές του, όπως το μοτίβο του γαματοειδούς σταυρού που σχηματίζεται από τη σύνθεση τεσσάρων γωνιών με ένα τετράγωνο στο κέντρο ανάμεσά τους, που βλέπουμε στην Όστια²⁵ αλλά και αλλού. Οι αντίστοιχες πέλτες, τέλος, είναι ένα συνηθισμένο μοτίβο στη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο και συναντώνται αρκετές φορές στην Ελλάδα. Αλλά και στους ίδιους τους Φιλίππους, στο μωσαϊκό του βορειοδυτικού χώρου που ανήκει στη δεύτερη φάση της οικίας²⁶, υπάρχει το ίδιο αυτό μοτίβο.

Όλα δηλαδή τα μοτίβα της στοάς είναι γνωστά από παλαιότερες περιόδους, τα δύο από αυτά όμως δεν είναι συνηθισμένα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο στην Ελλάδα, όπως φαίνεται από τα γνωστά παραδείγματα. Ωστόσο, κανένα από αυτά δεν αποτελεί μία καινοτομία. Επίσης, η ασπρόμαυρη τεχνική με την οποία είναι κατασκευασμένα είναι η συνήθης τεχνική των μωσαϊκών των αυτοκρατορικών χρόνων, γεγονός που επιβεβαιώνει και την πρωμότητα της χρονολόγησης των ψηφιδωτών της νησίδας 4 στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

Μεγάλο τρικλίνιο

Ο σημαντικότερος χώρος της οικίας κατά την πρώτη φάση της καθώς επίσης και της νοτιότερης από τις δύο οικίες της δεύτερης φάσης είναι το μεγάλο τρικλίνιο (εικ. 14), το οποίο βρίσκεται στην ανατολική πτέρυγα της νησίδας, ανατολικά του μεγάλου αιθρίου και δίπλα στην πάροδο Γ που ορίζει την οικία στα ανατολικά. Ο χώρος είναι σχεδόν τετράγωνος, διαστάσεων 9,40 × 9 μ. (9 μ. είναι η ανατολική πλευρά)²⁷ και η είσοδος σε αυτόν γινόταν από την ανατολική στοά του αιθρίου, μέσω μίας θύρας πλάτους περίπου 2 μ. Στην πρώτη και τη δεύτερη προφανώς φάση, όταν ο χώρος ήταν καλυμμένος, στο δάπεδο υπήρχε ψηφιδωτό, ενώ υπολείμματα έγχρωμων κονιαμάτων υποδηλώνουν ότι και στους τοίχους υπήρχε γραπτός διάκοσμος, ο οποίος μάλλον μιμούνταν ορθομαρμάρωση²⁸, κατά το πρότυπο δηλαδή του πρώτου πομπηϊανού ρυθμού. Στην τρίτη φάση κατασκευάστηκε στο κέντρο περίπου του χώρου το κτιστό αναβρυτήριο που έφερε ορθομαρμάρωση και γύρω γύρω πρόχειρο μαρμαροθέτημα από κρούστες μαρμάρων, ίσως σε δεύτερη χρήση, το οποίο κατέστρεψε το ψηφιδωτό, όπως επίσης και ο αγωγός απορροής των υδάτων που κατευθυνόταν προς τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου. Το ψηφιδωτό αποτελείται από δύο ζώνες με γεωμετρικά μοτίβα που περιβάλλουν τη

25. G. Becatti, *Scavi di Ostia, 4. Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma 1961, σφ. 305.

26. Βλ. παρακάτω, 228-236.

27. Γούναρης – Βελένης, *ό.π.* (σημ. 1) 257-280 (ιδιαίτερα 261-263).

28. Γούναρης – Βελένης, *ό.π.* (σημ.1) 263.

Εικ. 14. Το μεγάλο τριγλίνιο της οικίας. Γενική άποψη από νοτιοδυτικά.

ζώνη που έφερε ένα εικονιστικό θέμα με θαλάσσιο θίασο (εικ. 15). Το κέντρο του χώρου, που καταστράφηκε από το αναβρυτήριο, αποτελούσε μέρος της σκηνης με το θαλάσσιο θίασο ή έφερε μία κεντρική παράσταση, ένα ψευδοέμβλημα.

Όλο το ψηφιδωτό το περιτρέχει λευκή ταινία. Η εξωτερική από τις διακοσμητικές ζώνες είναι όμοια στη βόρεια και νότια πλευρά, ενώ στην ανατολική και δυτική έχει στην καθεμία και διαφορετικό θέμα. Η ζώνη της δυτικής πλευράς κοσμεύεται με το μοτίβο των συμπλεκόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα (εικ. 17). Το πλάτος της είναι 0,60 μ. και τα χρώματα μόνο λευκό και κυανό. Μπροστά στην είσοδο υπάρχει *tabula ansata*, μήκους 1,10 μ. και πλάτους 0,52 μ., στην οποία σώζεται αρκετά κατεστραμμένη η επιγραφή (εικ. 16) που αναφέρεται σαφώς στον ιδιοκτήτη της οικίας:

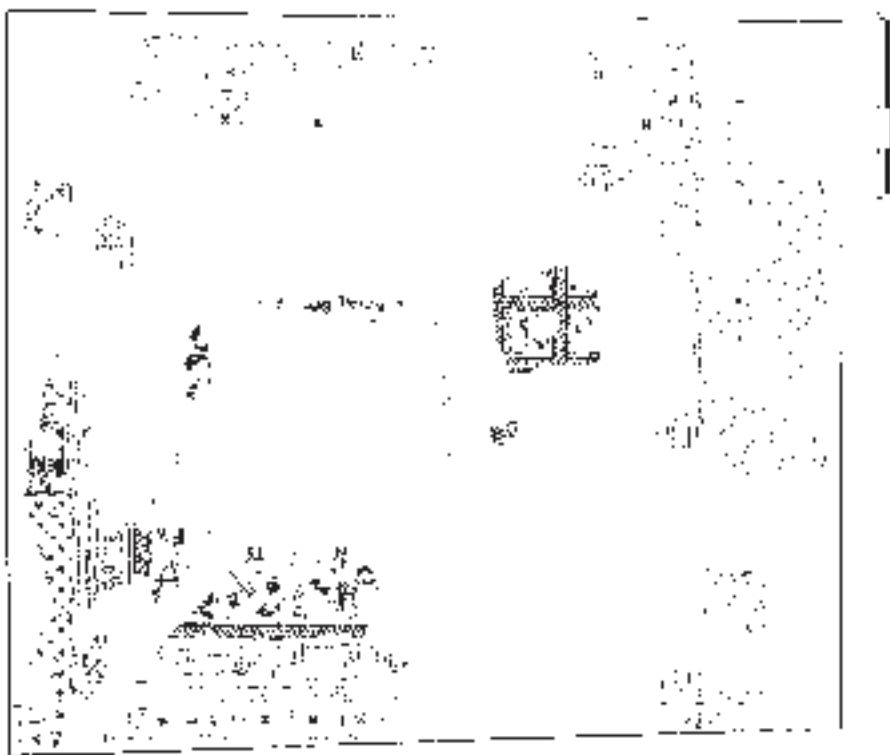
ΤΩ [E]ΥΤΥΧΕΙ / . [-----] ΝΤΙ / ΤΙ [----]. ΤΗ/ .[-]ΚΙΑΣ.

Οι ψηφίδες της επιγραφής είναι κυανές και το βάθος της λευκό.

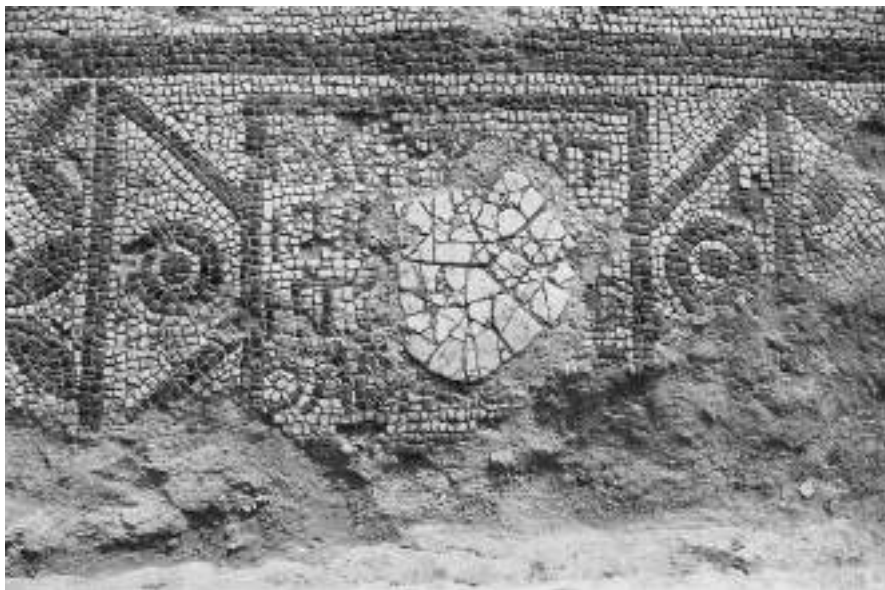
Η βόρεια και η νότια εξωτερική ζώνη έχουν πλάτος 1,15 μ. περίπου και το μοτίβο με το οποίο κοσμούνται είναι τα οκτάγωνα που εναλλάσσονται με μικρά τετράγωνα (εικ. 18, 21). Και εδώ οι πλευρές των γεωμετρικών σχημάτων είναι κυανές και το βάθος λευκό, ενώ στο κέντρο των οκταγώνων υπάρχει σχηματοποιημένος κόμβος. Στην εξωτερική ζώνη της ανατολικής πλευράς,

τέλος, που έχει πλάτος περίπου 0,95 μ., εικονίζονται ισοσκελή κυανά τρίγωνα κατά κορυφή ανά τέσσερα, τα οποία σχηματίζουν σταυροειδή μοτίβα, ενώ οι μακρές πλευρές τους δημιουργούν ρόμβους και οι βάσεις τους τετράγωνα (εικ. 19, 21).

Η δεύτερη ζώνη, που έχει πλάτος 0,55 μ. περίπου, κοσμείται με ένα συνεχόμενο μοτίβο σε όλες τις πλευρές. Πρόκειται για διακοπτόμενο μαϊάνδρο

Εικ. 15. Το ψηφιδωτό δάπεδο του μεγάλου τριγωνίου (σχέδιο).

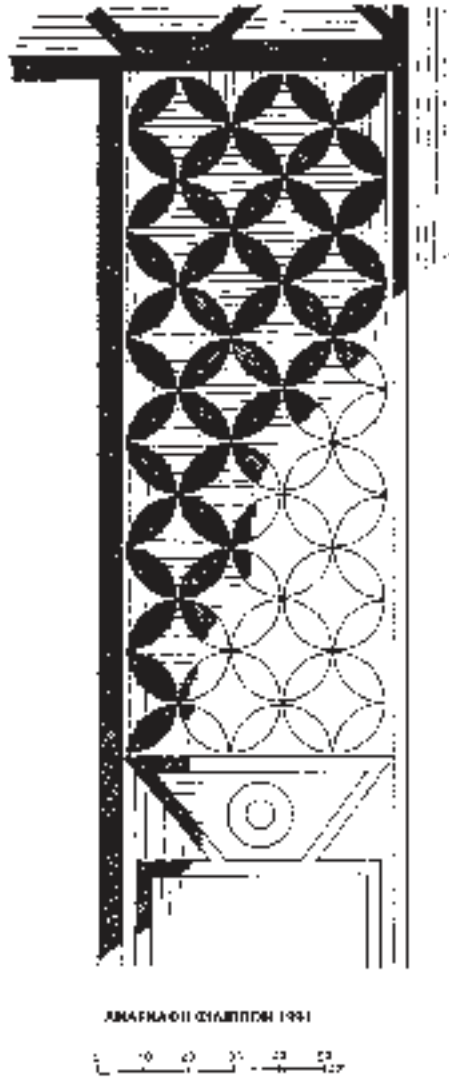

Εικ. 16. Η επιγραφή στην είσοδο του μεγάλου τρικλινίου.

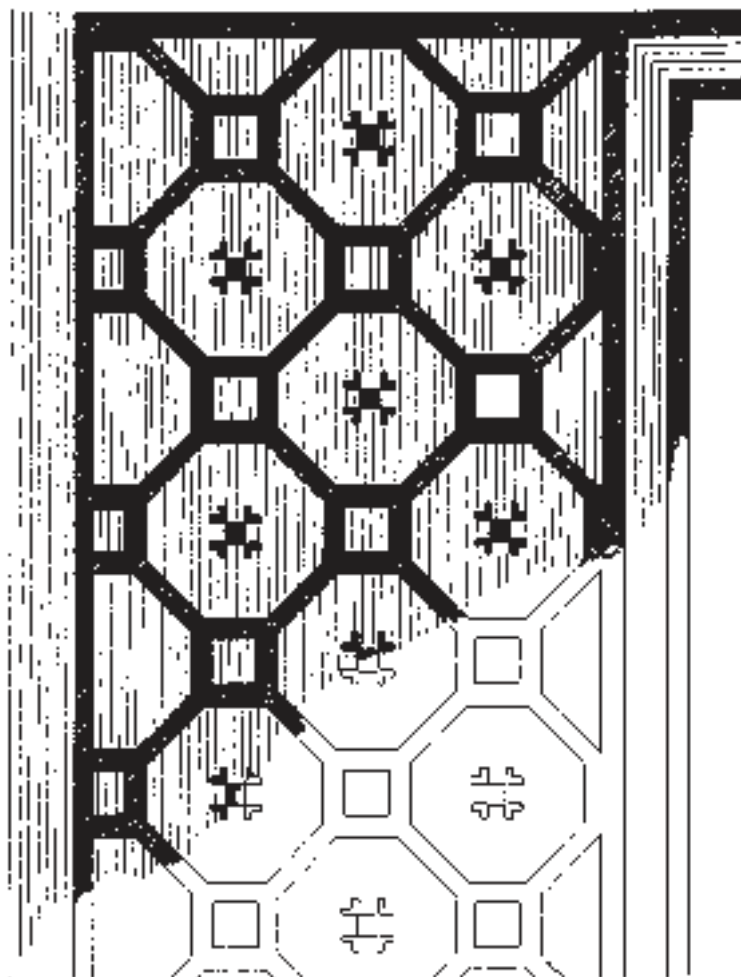
από μονές σβάστικες, με ένα τετράγωνο σε κάθε διάστημα, ενώ ένα δεύτερο μικρό τετράγωνο υπάρχει στο κέντρο του κάθε τετραγώνου (εικ. 20, 21). Τα χρώματα και εδώ είναι το κυανό και το λευκό, ενώ το μοτίβο ορίζεται από μία λευκή ταινία και μία κυανή, εξωτερικά της λευκής. Εσωτερικά της ταινίας του μαιάνδρου υπάρχει πλοχμός τρίχρωμος από ψηφίδες κυανές, λευκές και ερυθρές ή πορτοκαλόχρωμες, ο οποίος πρέπει να περιέτρεχε ολόκληρη την εσωτερική παράσταση αλλά τώρα σώζεται μόνο μικρό τμήμα του στη δυτική και τη νότια πλευρά.

Εσωτερικά του πλοχμού σώζεται στη νότια πλευρά του τρικλινίου τμήμα της παράστασης του θαλάσσιου θιάσου (εικ. 15). Η ίδια σκηνή συνεχιζόταν και στη δυτική και τη βόρεια πλευρά, οι οποίες όμως είναι πολύ κατεστραμμένες. Στην ανατολική πλευρά η αντίστοιχη ζώνη είναι στο μεγαλύτερο τμήμα της κατεστραμμένη, όμως είναι φανερό ότι δεν συνεχιζόταν και εδώ η ίδια παράσταση αλλά είχαμε ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης. Συγκεκριμένα, εδώ δημιουργούνταν τετράγωνα διάχωρα που περιβάλλονταν από πλοχμό όμοιο με εκείνο που περιέτρεχε ολόκληρο το κέντρο του δαπέδου, μέσα στα οποία υπήρχαν μορφές ανθρώπων ή ζώων (εικ. 22).

Από τα γεωμετρικά μοτίβα που υπάρχουν σε αυτόν το χώρο, αυτό των συμπλεκόμενων κύκλων το συναντάμε και στον προθάλαμο του μικρού τρικλινίου

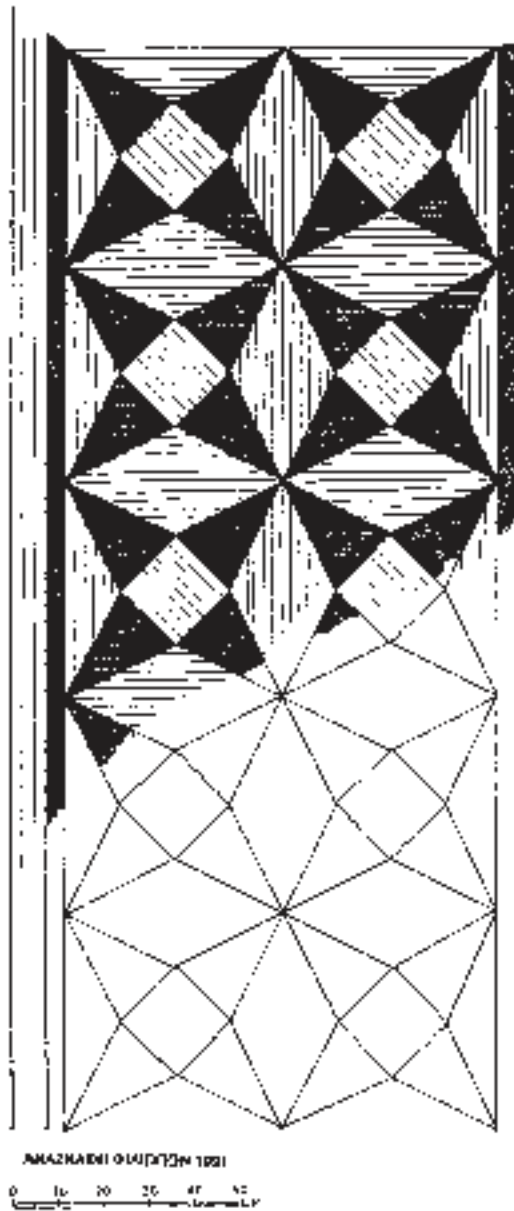

Εικ. 17. Η εξωτερική ταινία στη δυτική πλευρά του μεγάλου τριγλινίου.

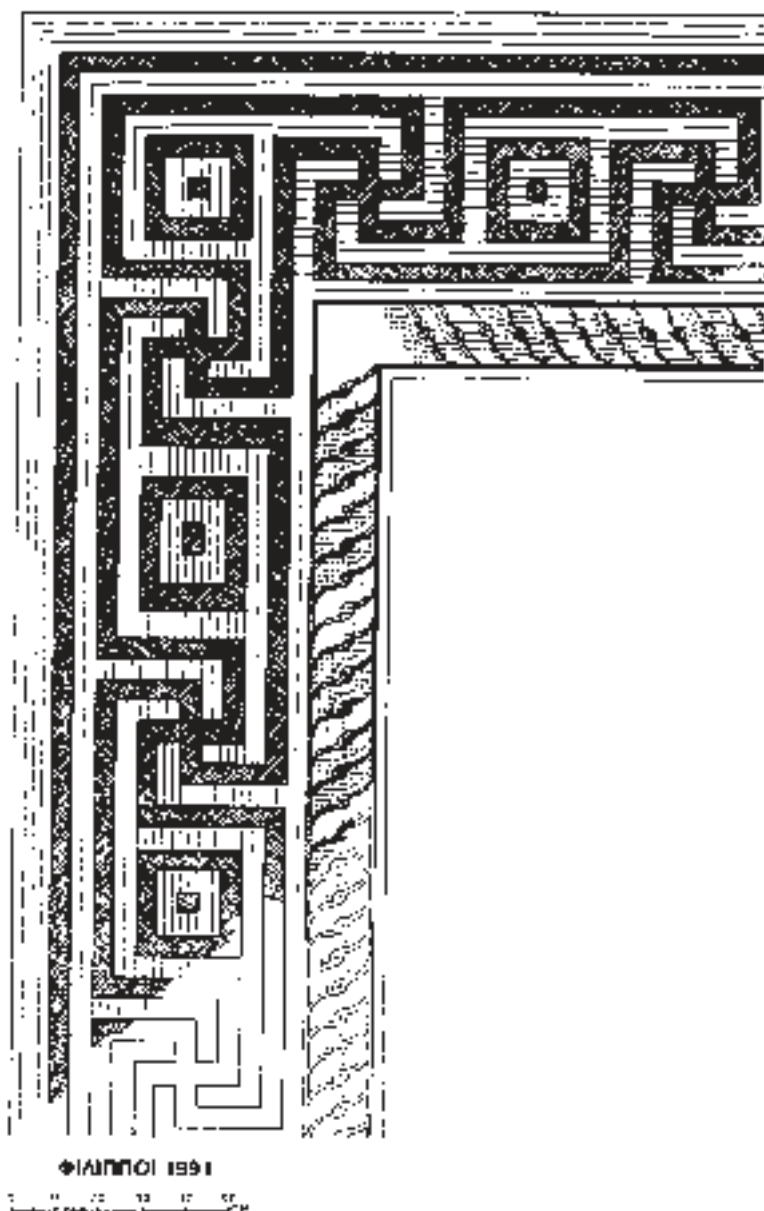

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ 901
0 10 20 30 40 50
cm

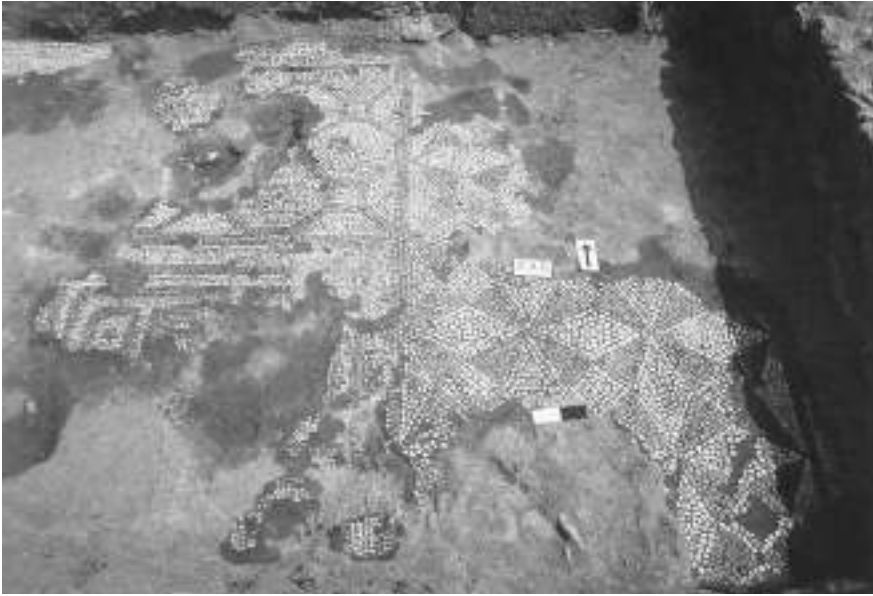
Εικ. 18. Η εξωτερική ταινία της βόρειας και νότιας πλευράς του μεγάλου τρικλινίου.

Εικ. 19. Η εξωτερική ταινία της ανατολικής πλευράς του μεγάλου τοικλινίου.

Εικ. 20. Η β' ζώνη όλων των πλευρών του μεγάλου τρικλινίου.

Εικ. 21. Η βόρεια και η ανατολική πλευρά του μεγάλου τρικλινίου.

Εικ. 22. Τμήμα των διαχώρων στην ανατολική πλευρά του μεγάλου τρικλινίου.

και, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είναι από τα αρχαιότερα και τα πιο συνήθη. Εδώ μάλιστα είναι πιο απλό από το δάπεδο στον προθάλαμο του μικρού τρικλινίου, αφού στο εσωτερικό του κύκλου δεν υπάρχει κανένα κόσμημα.

Το μοτίβο των οκταγώνων που εναλλάσσονται με τετράγωνα δε σώζεται σε κανένα άλλο σημείο της οικίας, είναι όμως μοτίβο γνωστό από άλλες περιοχές, αλλά και στους ίδιους τους Φιλίππους το βρίσκουμε στη νησίδα με το ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου και συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά της δεξαμενής²⁹. Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν τμήματα ψηφιδωτών από το Γαλεριανό συγκρότημα με το ίδιο μοτίβο. Συγκεκριμένα στην αίθουσα νότια από το τόξο του Γαλερίου, το λεγόμενο *vestibulum*³⁰, σώζεται παρόμοια σύνθεση οκταγώνων που εναλλάσσονται με ορθά τετράγωνα. Στα τετράγωνα αυτά περιέχονται μικρότερα τετράγωνα ενώ στα οκτάγωνα εγγράφονται σβάστικες. Το ψηφιδωτό από τη Θεσσαλονίκη χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου αι. και ανήκει στην ασπρόμαυρη τεχνοτροπία³¹, όπως ασπρόμαυρο είναι και το ψηφιδωτό της νησίδας του Ιπποδρόμου, που είναι όμως παλαιότερο. Σύγχρονο με το ψηφιδωτό από τη Θεσσαλονίκη είναι ένα ακόμη δάπεδο επίσης από το Γαλεριανό συγκρότημα³². Αυτό όμως έχει περισσότερα χρώματα, ενώ στα οκτάγωνα εγγράφονται ορθά τετράγωνα που περιέχουν άλλα ομόκεντρα τετράγωνα. Και τα τρία παραπάνω ψηφιδωτά είναι παρόμοια στο πνεύμα και την τεχνοτροπία με αυτό της νησίδας 4 των Φιλίππων, που είναι ασπρόμαυρο και φέρει μόνο στο κέντρο των οκταγώνων ένα σχηματοποιημένο κόμβο.

Αντίθετα από τα παραπάνω τέσσερα ψηφιδωτά, σε ένα άλλο από κτίριο στην Αθήνα³³, που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο ή στα μέσα του 5ου αι., τα πλαίσια είναι πιο πολύπλοκα, και συγκεκριμένα αλυσσοειδής πλοχμός, ενώ μέσα στα οκτάγωνα υπάρχουν ρόδακες, κλάδοι καρποφόροι, φολίδες και άλλα μοτίβα. Αυτό το ψηφιδωτό δείχνει την εξέλιξη του θέματος, το οποίο αποκτά σιγά σιγά έναν πιο πλούσιο διάκοσμο ως γέμισμα αλλά και ως πλαίσιο των σχημάτων και γίνεται όλο και πιο πολύχρωμο.

Παρόμοιο είναι και το πνεύμα του ψηφιδωτού στο κεντρικό κλίτος της Βασιλικής του Θύρσου στην Τεγέα³⁴, όπου τα οκτάγωνα και τα τετράγωνα

29. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 3) 346, ειμ. 8 και 25.

30. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 14) 181-185 αφ. 1.1.

31. Το μοτίβο ξεκίνησε στην πρώτη ασπρόμαυρη τεχνική, σε χώρους όχι πολύ σημαντικούς, και φαίνεται ότι στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτερα. Από τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα δύο είναι του 1ου αι. μ.Χ. και προέρχονται από την Ιταλία (βλ. Salies, *ό.π.* [σημ. 5] 10 και αφ. κατ. K 421-422, πίν. 3.36).

32. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 14) 203-205 αφ. 1.3.5, πίν. 50γ, 51α, 52β (οικόπεδο στη συμβολή των οδών Δ. Γούναρη 27 και Αλεξάνδρου Σβώλου).

33. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 11) 134 αφ. 71, πίν. 212 β.

34. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 11) 77-80 αφ. 21, πίν. 96.

έχουν ποικίλα πλαίσια, αλλά και στο εσωτερικό τους είναι κοσμημένα με διάφορα θέματα γεωμετρικά ή ζωικά. Το ψηφιδωτό αυτό ανήκει πιθανόν στα τέλη του 5ου αι. Σε άλλο κτίριο από τη Σπάρτη του πρώτου μισού του 6ου αι.³⁵ τα οκτάγωνα γεμίζουν επίσης με ζώα σε στάση ή κίνηση και τα τετράγωνα με πτηνά σε διάφορες στάσεις. Στα μέσα του 6^{ου} αι. μ.Χ., τέλος, χρονολογείται και ένα δάπεδο στο νότιο κλίτος της Βασιλικής Γ' στη Νέα Αγχιάλο, στο οποίο τα διάχωρα κοσμούνται με ζώα³⁶.

Διαπιστώνεται δηλαδή μία εξέλιξη από την ασπρόμαυρη τεχνοτροπία, τον ανεικονικό διάκοσμο και τα κενά οκτάγωνα και τετράγωνα στην πολυχρωμία και σε όλο και πιο σύνθετα και περισσότερα εικονιστικά μοτίβα γεμίματος.

Στην ανατολική πλευρά στην αντίστοιχη ζώνη εικονίζονται ισοσκελή τρίγωνα κατά κορυφή, μεταξύ των μακρών πλευρών των οποίων σχηματίζονται ρόμβοι ενώ μεταξύ των βάσεων τους μικρά τετράγωνα. Τα τρίγωνα σχηματίζουν σταυρούς με ίσες κεραίες, όπως επίσης και οι ρόμβοι, αν θεωρηθούν αυτοί ως κύριο σχήμα. Και το ψηφιδωτό της ταινίας αυτής είναι κατασκευασμένο με την ασπρόμαυρη τεχνική, αφού οι ρόμβοι είναι λευκοί και τα τρίγωνα κυανά.

Το μοτίβο αυτό απαντά και σε άλλα δάπεδα του ελλαδικού χώρου ή των Βαλκανίων γενικότερα, όμως μπορούμε να πούμε ότι αυτό των Φιλίππων, με την απλότητα, τη διχρωμία και την έλλειψη διακοσμητικών μοτίβων στο εσωτερικό των κύριων, βρίσκεται στα πρώτα στάδια της εξέλιξης. Ένα μωσαϊκό από το ανάκτορο του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο³⁷, λίγο παλαιότερο δηλαδή από αυτό των Φιλίππων, βρίσκεται στην ίδια βαθμίδα εξέλιξης, αφού και εκείνο είναι ασπρόμαυρο και επίσης δεν φέρει άλλο διακοσμητικό μοτίβο εκτός από ένα τετράγωνο κυανό μέσα στο λευκό που σχηματίζεται από τις βάσεις των τριγώνων.

Σε διαφορετική βαθμίδα ανήκει ένα ψηφιδωτό από οικία στη Θεσσαλονίκη, που χρονολογείται πιθανόν στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 5ου αι.³⁸ Σε αυτό οι ρόμβοι φέρουν στο κέντρο κύκλο ενώ στα τρίγωνα και τα τετράγωνα περιέχονται μικρότερα τρίγωνα και τετράγωνα αντίστοιχα. Η πολυχρωμία και τα γεωμετρικά διακοσμητικά μοτίβα μέσα στους ρόμβους και τα τετράγωνα χαρακτηρίζουν και ένα ψηφιδωτό του 6ου αι. μ.Χ. από τη Βασιλική στη

35. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 11) 105-106 αρ. 47, πίν. 53-55.

36. Π. Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου», *ΠΑΕ* 1970, 44-47, πίν. 59β. Μ. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries, with Architectural Surveys*, New York 1978, 344-352 (ιδιαίτερα 351) χώρος XIVα, πίν. 384.

37. Mano-Zissi, *ό.π.* (σημ. 7) 291, εικ. 16.

38. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 14) 240-241 αρ. 2.20, πίν. 133.

Σκάλα της Καμείρου³⁹. Αυτά τα ψηφιδωτά του 5ου και 6ου αι. δείχνουν την εξέλιξη του μοτίβου.

Πριν από τις αρχές του 4ου αι., οπότε και χρονολογείται το δάπεδο της νησίδας 4, το μοτίβο των κατά κορυφή ισοσκελών τριγώνων που σχηματίζουν ρόμβους και τετράγωνα συναντάται στο 2ο και τον 3ο αι. μ.Χ. Συγκεκριμένα το βρίσκουμε στην Αντιόχεια στην οικία του Πολυφήμου και την οικία του Μενάνδρου. Η οικία του Πολυφήμου⁴⁰ χρονολογείται πριν το 115 μ.Χ., οπότε και καταστράφηκε από σεισμό και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε, ενώ η οικία του Μενάνδρου⁴¹ ανήκει στα χρόνια 235-312 μ.Χ. Στην πρώτη το δάπεδο είναι εξίσου απλό με αυτό των Φιλίππων ως προς την ύπαρξη άλλων μοτίβων στο εσωτερικό των κύριων, όμως δεν είναι ασπρόμαυρο. Στη δεύτερη τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι λευκό, μαύρο και κόκκινο, ενώ υπάρχει στο κέντρο των τετραγώνων και ένας σταυρός.

Από ό,τι δείχνουν τα σωζόμενα παραδείγματα το μοτίβο αυτό δεν είναι σπάνιο, δεν ανήκει όμως και στα συχνότερα, ενώ υπάρχουν παραλλαγές του που συναντώνται πιο συχνά. Συγκεκριμένα πρόκειται για σταυρούς σχηματιζόμενους από τους ρόμβους που δημιουργούνται από τις μακρές πλευρές των ισοσκελών τριγώνων, όμως αντί για τετράγωνα μεταξύ των βάσεων των τριγώνων υπάρχουν κύκλοι, όπως στο νάρθηκα και το νότιο κλίτος της Βασιλικής της Κνωσσού⁴², που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου αι. Η παραλλαγή αυτή είναι ίσως συχνότερη από εκείνη που συναντάμε στους Φιλίππους, η οποία είναι άλλωστε και απλούστερη. Στη συνθετότερη παραλλαγή κυριαρχεί σίγουρα ο σταυρός από τους ρόμβους, ενώ τα τρίγωνα σχηματίζουν αστεροειδή κοσμήματα. Αντίθετα, στην απλούστερη παραλλαγή των Φιλίππων κυριαρχούν οι ισοσκελείς κυανοί σταυροί που σχηματίζονται από τα τρίγωνα. Πάντως φαίνεται ότι το μοτίβο έχει μακρά ιστορία, αφού στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. το συναντούμε στην Αντιόχεια, ενώ στην περίοδο των Αντωνίωνων-Σεβήρων ανήκει ένα δάπεδο στο Μιλάνο⁴³, το οποίο φέρει μικρότερο τετράγωνο στο κέντρο κάθε τετραγώνου και επάλληλους ρόμβους στο εσωτερικό των ρόμβων. Τα παραδείγματα που αναφέραμε παραπάνω δείχνουν ότι η απλότητα από μόνη της δεν είναι πάντα κριτήριο πρωιμότητας, αφού το δάπεδο του Μιλάνου, του δεύτερου μισού του 2ου αι. μ.Χ., είναι πιο

39. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 87-88 αφ. 57, πίν. 54 α.

40. D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, I, Princeton 1947, 25 και 625, πίν. III b.

41. *Ο.π.*, 625, πίν. CIV d (χώρος 2).

42. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 109 αφ. 86, πίν. 79 β.

43. M. David, «Indagine sui pavimenti decorati di Milano», *JRA Suppl.* 9.2, (*5th International Colloquium on Ancient Mosaics*, Bath, England, September 5-12, 1987), *Ann Arbor* 1995, 162, εικ. 6-8.

σύνθετο από αυτό των Φιλίππων καθώς επίσης και από το δάπεδο στο Σπαλάτο. Όμως από τις αρχές του 5ου αι. και εξής η διάθεση για πιο περίπλοκες συνθέσεις δεν περιορίζεται στην προσθήκη ενός επάλληλου τετραγώνου ή ρόμβου ή ενός σταυρού, αλλά δημιουργούνται διάφορες παραλλαγές, οι οποίες σε συνδυασμό με την πολυχρωμία που κυριαρχεί πλέον σε ολόκληρη την αυτοκρατορία δημιουργεί μία εντύπωση αρκετά σύνθετη και ποικίλη. Ωστόσο δεν παύουν να υπάρχουν και απλούστερα παραδείγματα, όπως αποδεικνύει το ψηφιδωτό στο νάρθηκα της Βασιλικής Α' της Δημητριάδος⁴⁴, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.

Η δεύτερη διακοσμητική ζώνη εικονίζει, όπως αναφέραμε, διακεκομμένο μαϊάνδρο αγκυλωτών σταυρών μεταξύ των οποίων υπάρχουν τετράγωνα. Από τα σωζόμενα τμήματα διαπιστώνουμε ότι τα τετράγωνα και οι αγκυλωτοί σταυροί δεν είναι πάντα ισομεγέθεις, υπάρχουν δηλαδή αποκλίσεις που φαίνεται να οφείλονται στους τεχνίτες και σε κάποιο λάθος πιθανόν κατά τις μετρήσεις ή κατά την εκτέλεση του σχεδίου και όχι στο ίδιο το σχέδιο, γιατί δεν έχουν κάποια κανονικότητα. Ο τύπος αυτός του μαϊάνδρου είναι συχνότατος στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα⁴⁵ και ένα πολύ κοντινό παράδειγμα προέρχεται από τη γειτονική Βασιλική του Παύλου, κάτω από το Οκτάγωνο των Φιλίππων⁴⁶, η οποία χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου αι. μ.Χ. Επίσης, στη Βασιλική Θύρσου στην Τεγέα⁴⁷ υπάρχει παρόμοιος μαϊάνδρος, όμως εδώ στα τετράγωνα εγγράφονται τετράφυλλα. Τα παραδείγματα όμως είναι πολλά και προέρχονται από ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Μετά το μαϊάνδρο ακολουθεί η κύρια παράσταση η οποία είναι εικονιστική. Από τα διάχωρα που υπήρχαν στην ανατολική πλευρά του χώρου σώζεται ολόκληρο μόνον ένα καθώς επίσης και τμήματα από τρία ακόμη, ενώ το σημείο όπου βρίσκονται είναι αντίστοιχο με εκείνο όπου στις άλλες πλευρές υπάρχει η παράσταση του θαλάσσιου θιάσου. Μέσα στα διάχωρα αυτά υπήρχε από μία μορφή ανθρώπου ή ζώου, από τις οποίες σώζεται μόνον το μεγαλύτερο τμήμα ενός αγριόχοιρου στο διάχωρο που σώζεται σχεδόν ολόκληρο, ένα ανθρώπινο πόδι — πιθανόν κνηγιού— στο διπλανό του προς Βορρά διάχωρο, και το άνω τμήμα κεφαλής ανθρώπου καθώς και ένα αδιάγνωστο αντικείμενο —το οποίο μοιάζει με τόξο που πρέπει αυτός να κρατούσε— στο διάχωρο που βρίσκεται ανατολικά του διαχώρου με τον αγριόχοιρο. Από ένα

44. Spiro, *ό.π.* (σημ. 35) 396-397, πίν. 436.

45. Δημητροκάλλης, *ό.π.* (σημ. 21) 249 με σημ. 27.

46. Σ. Πελεκανίδης, *Μελέτες Παλαιοχριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, πίν. 6. *Ο ίδιος*, «Excavations in Philippi», *Balkan Studies* 8 (1967) πίν. 6.

47. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 77 αρ. 21, πίν. 96 και 99-103.

Εικ. 23. Λεπτομέρεια του θαλάσσιου θιάσου του μεγάλου τρικλινίου. Νηρηίδα πάνω σε δελφίني.

τέταρτο διάχωρο, τέλος, δεν σώζεται παρά μόνο η άνω αριστερή γωνία του που δεν φέρει παράσταση, ενώ σε άλλο σημείο, νοτιότερα των σωζομένων διαχώρων, υπάρχει μικρό τμήμα του πλοχμού που τα όριζε.

Από το θαλάσσιο θιάσο που εικονιζόταν στις άλλες τρεις πλευρές σώζεται στη νότια μία Νηρηίδα καθισμένη σε ένα θαλάσσιο τέρας με κεφάλι δελφινιού και μεγάλη ουρά (εικ. 23), του οποίου το κεφάλι διακρίνεται μπροστά της, και απέναντί της ένας Τρίτωνας που κρατά μία ράβδο της οποίας η απόληξη δεν σώθηκε⁴⁸ (εικ. 24). Πίσω από τον Τρίωνα, στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, σώζεται τμήμα του πρόσθιου μέρους και της ουράς ενός θαλάσσιου τέρατος και πιο ψηλά ένα χέρι που κρατά ένα κισσόφυλλο και ανήκει πιθανόν σε μία Νηρηίδα⁴⁹. Στη δυτική πλευρά σώζεται μόνο μικρό τμήμα ενός πλοίου, περίπου στο μέσο της, και η ουρά ενός ακόμη θαλάσσιου όντος στη νότια γωνία της. Από τη βόρεια πλευρά, τέλος, δεν έχει σωθεί παρά μόνο το κεφάλι και τα χέρια ενός Ερωτιδέα που παίζει δίαυλο (εικ. 25) και πίσω του

48. Αντίστοιχο βλ. Levi, *ό.π.* (σημ. 40) πίν. LXIII a.

49. Με παρόμοιο τρόπο κρατά ένα κισσόφυλλο η Νηρηίδα σε ένα ψηφιδωτό από την Κω. Βλ. M. Albertocchi, «Un mosaico con Nereide dalla casa romana di Cos», *Corsi Ravenna* 40 (1993) 22 εικ. 4.

Εικ. 24. Λεπτομέρεια του θαλάσσιου θιάσου του μεγάλου τρικλινίου. Τρίτωνας.

Εικ. 25. Λεπτομέρεια του θαλάσσιου θιάσου του μεγάλου τρικλινίου. Ερωτιδεύς.

τμήμα από το κεφάλι μίας ακόμη μορφής, ενός δεύτερου πιθανόν Ερωτιδέα, και μεταξύ των δύο αυτών ένα αδιάγνωστο αντικείμενο.

Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι το μαύρο, δύο τόνοι του κυανού, ερυθρό, ροδαλό, λευκό και κίτρινο. Το δέρμα των μορφών αποδίδεται με λευκό και ελαφρά ροδαλό χρώμα, για τις γυναίκες και τους άντρες αντίστοιχα, ενώ για την απόδοση της θάλασσας έχουν χρησιμοποιηθεί δύο τόνοι κυανού. Το βάθος πίσω από τις μορφές είναι λευκό, τονίζοντάς τις με τον τρόπο αυτό, ενώ ορισμένες φορές ορίζονται από μία σειρά κυανές και μία σειρά ερυθρές ψηφίδες. Με κυανό έχουν αποδοθεί και οι ουρές των κητών, ορίζονται όμως από μία σειρά ερυθρών ψηφίδων για να ξεχωρίζουν από τη θάλασσα.

Οι παραστάσεις θαλάσσιου θιάσου σε ψηφιδωτά της ρωμαϊκής περιόδου είναι συχνές, απαντούν όμως και σε άλλες μορφές τέχνης. Χαρακτηριστική είναι η παράσταση θαλάσσιου θιάσου στη Μικρή Ζωφόρο των Θερμοπυλών στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο⁵⁰, που χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ., μέχρι και την εποχή του Αυγούστου⁵¹, και προέρχεται μάλλον από ένα ταφικό μνημείο⁵². Σε αυτήν εικονίζονται Νηρηίδες καθισμένες σε θαλάσσιους ίππους, Ερωτιδέες καθισμένοι σε ιχθυελάφους και θαλάσσιους λέοντες, Τριτώνες και άλλα θαλάσσια όντα που δεν σώζονται όλα σε καλή κατάσταση.

Στις παραστάσεις με θαλάσσιο θίασο μπορεί να εικονίζεται ένας θίασος ανώνυμος, μπορεί όμως να εικονίζονται και μορφές μυθολογικές καθώς και συγκεκριμένα μυθολογικά θέματα, όπως είναι η γέννηση της Αφροδίτης, οι γάμοι της Θέτιδος με τον Πηλέα ή του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης, η κεφαλή του Ωκεανού, ο Αρίωνας, κ.ά.

Στον ελληνικό χώρο ένα από τα καλύτερα διατηρημένα γνωστά ψηφιδωτά με παράσταση θαλάσσιου θιάσου βρίσκεται στην Κω, στο μικρό περιστύλιο της *Casa Romana*⁵³, και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ. Στο κεντρικό διάχωρο του ψηφιδωτού αυτού, το οποίο βρίσκεται μπροστά από μία ορθογώνια δεξαμενή, εικονίζεται Νηρηίδα καθισμένη στην ουρά ενός ιππόκαμπου, ακουμπώντας το δεξί της χέρι στο σώμα του και κρατώντας με το λυγισμένο αριστερό χέρι ένα κισσόφυλλο. Αυτό το κεντρικό διάχωρο περιβάλλεται ανατολικά και δυτικά από δύο διάχωρα που φέρουν το καθένα από έναν πάνθηρα, βόρεια και νότια από δύο διάχωρα με κισσό, ενώ στις

50. Σ. Καρούζου, «Η μικρά ζωφόρος των Θερμοπυλών και η έννοια του θαλάσσιου θιάσου», *ΑΕ* 1974, 26-44.

51. Καρούζου, *ό.π.*, 34.

52. Καρούζου, *ό.π.* (σημ. 50) 13.

53. Albertocchi, *ό.π.* (σημ. 49) 13-31.

τρεις πλευρές, ανατολικά, δυτικά και νότια, περιβάλλεται από πλαίσια με δελφίνια και ψάρια.

Σε ένα άλλο ψηφιδωτό από την Έφεσο⁵⁴, που χρονολογείται πιθανόν στα τέλη του 3ου/αρχές 4ου αι. μ.Χ., εικονίζεται Νηρηίδα καθισμένη σε ιππόκαμπο. Μπροστά της βροίσκεται ένας Τρίτωνας που κρατά τα ηνία του ιππόκαμπου με το δεξί του χέρι ενώ στο αριστερό κρατά τρίαινα. Κατά τον W. Jobst εδώ εικονίζεται η Αμφιτρίτη στο ταξίδι της προς τον Ποσειδώνα ή τον Νηρέα.

Παλαιότερο και από τα δύο προηγούμενα ψηφιδωτά είναι ένα τρίτο, από την Ισθμία⁵⁵, που είναι κατασκευασμένο με την ασπρόμαυρη τεχνική και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ.⁵⁶. Στο δάπεδο αυτό υπάρχουν στο μέσο δύο παραλληλόγραμμα διάχωρα με εικονιστικά θέματα και ανατολικά και δυτικά αυτών από τέσσερα τετράγωνα διάχωρα με θέματα γεωμετρικά. Από τα δύο διάχωρα με τα εικονιστικά θέματα το νότιο είναι πιο προσεκτικά εκτελεσμένο, πιθανόν γιατί αυτή ήταν η σωστή κατεύθυνση απ' όπου έπρεπε να δει κανείς το ψηφιδωτό. Εικονίζεται σ' αυτό μία Νηρηίδα που ιππεύει έναν Τρίτωνα. Αυτός έχει και φτερά και χηλές στο κεφάλι και κρατά μία ασπίδα μπροστά του. Η Νηρηίδα είναι καθισμένη στις σπείρες που δημιουργεί η ουρά του, ακουμπά με το αριστερό της χέρι στον ώμο του, ενώ με το δεξί κρατά πάνω από το κεφάλι της το ιμάτιό της σε σχήμα τόξου. Στο αριστερό τμήμα της παράστασης ένας Ερωτιδέας ιππεύει όρθιος ένα δελφίνι κινούμενο προς την αντίθετη από τον Τρίτωνα με τη Νηρηίδα κατεύθυνση. Κάτω από τις μορφές αυτές διάφορα θαλασσινά, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται ένα χταπόδι, δύο σουπιές, ένας αστακός και πέντε ψάρια, συμπληρώνουν το θαλάσσιο τοπίο.

Στο άνω, βόρειο, διάχωρο εικονίζεται μία Νηρηίδα που ιππεύει έναν ιχθυοκένταυρο που κινείται προς τα αριστερά, δηλαδή αντίθετα από τη μορφή του νότιου διαχώρου. Αυτός δεν έχει φτερά αλλά πόδια αλόγου και επίσης, όπως και ο Τρίτωνας, χηλές στο κεφάλι, ενώ κρατά στο δεξί χέρι ένα μικρό δελφίνι και στο αριστερό *pedum*. Η Νηρηίδα κάθεται στην ουρά του, η οποία δεν έχει σπείρες αλλά είναι σχεδόν οριζόντια, ακουμπά με το δεξί της χέρι στην ουρά, ενώ κρατά και με τα δύο χέρια το ιμάτιο σε σχήμα ανάλογο με αυτό του ιματίου της άλλης Νηρηίδας. Δύο δελφίνια, ένα κάτω από τα πόδια του ιχθυοκένταυρου και ένα πίσω από την ουρά του, καθώς και ένα χέλι με ένα ψάρι συμπληρώνουν την εικόνα.

54. W. Jobst, *Römische Mosaiken aus Ephesos I: Die Hanghäuser des Embolos*, Forschungen in Ephesos 8.2 (1977) 58-64, ουσία H2/ SR 22.

55. P. M. Packard, «A Monochrome Mosaic at Isthmia», *Hesperia* 49 (1980) 326-346.

56. Packard, *ό.π.*, 344.

Στο μωσαϊκό των Φιλίππων η σωζόμενη Νηρηίδα κάθεται στην ουρά ενός θαλάσσιου τέρατος, η οποία σχηματίζει σπείρες, ενώ μεγάλο τμήμα του σώματός του έχει καταστραφεί⁵⁷. Το αντικείμενο που κρατά ο Τρίτωνας και μοιάζει με ράβδο θα μπορούσε να είναι ένα κουπί, με βάση άλλες παραστάσεις, όπως ένα μωσαϊκό στην Όστια⁵⁸.

Το θέμα του θαλάσσιου θιάσου είναι αρκετά συνηθισμένο σε ολόκληρο τον ρωμαϊκό κόσμο και ιδίως στα ασπρόμαυρα ιταλικά ψηφιδωτά και συναντάται σε χώρους λουτρών, όπως είναι το κτίριο της Ισθμίας, αλλά και σε επίσημους χώρους, καθώς και σε χώρους που σχετίζονται με νερό. Στους Φιλίππους η παράσταση αυτή βρίσκεται μέσα στο μεγάλο τρικλίνιο της οικίας, όπως και στην οικία στην Κω όπου υπήρχε και δεξαμενή, ενώ στην οικία της Εφέσου το μωσαϊκό βρισκόταν σε μία περιστυλή αυλή επίσης με μία δεξαμενή. Σε όλες σχεδόν δηλαδή τις περιπτώσεις τα μωσαϊκά με παραστάσεις θαλάσσιου θιάσου βρισκόνταν στον πιο πολυτελή και επίσημο χώρο της οικίας και συχνά σε συνδυασμό με μία δεξαμενή νερού, κάτι που ταιριάζει με το ίδιο το θέμα. Στους Φιλίππους στο μεγάλο τρικλίνιο υπάρχει ένα αναβρυτήριο, όμως αυτό δεν ανήκει στη φάση του ψηφιδωτού, αλλά στην τρίτη φάση της οικίας. Η ύπαρξη αναβρυτηρίου ή δεξαμενής στην πρώτη φάση της οικίας δεν φαίνεται πιθανή γιατί δεν υπήρχαν αγωγοί απορροής του νερού, αφού αυτοί που έγιναν για το αναβρυτήριο τον 6ο αι. μ.Χ. κατέστρεψαν τμήμα του ψηφιδωτού, κάτι το οποίο δε θα συνέβαινε αν υπήρχε προγενέστερη εγκατάσταση με νερό. Οπωσδήποτε όμως η κατασκευή του αναβρυτηρίου στη μεταγενέστερη φάση πρέπει να σχετίζεται με την ύπαρξη του θέματος αυτού στο ψηφιδωτό.

Στην πρώτη φάση στο κέντρο πιθανόν συνεχιζόταν η ίδια παράσταση. Συγκεκριμένα, θα μπορούσε να εικονίζεται ο Αρίωνας, όπως σε ένα ψηφιδωτό από την έπαυλη στην Piazza Armerina⁵⁹, ή μία κεφαλή του Ωκεανού, όπως σε άλλα ψηφιδωτά. Στην έπαυλη της Piazza Armerina στο ψηφιδωτό ενός άλλου χώρου, του χώρου 4 που αποτελεί το *frigidarium* και αποδυτήριο των Θεομώων⁶⁰, εικονίζεται στην κεντρική οκτάγωνη αίθουσα ένας άλλος θαλάσσιος θιάσος καθώς επίσης και Ερωτιδείς που ψαρεύουν. Οι ομοιότητες των δύο

57. Με παρόμοιο τρόπο κάθεται σε δελφίни με ουρά μεγάλη και μία Νηρηίδα σε ένα μωσαϊκό από τη Vienne, που χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. (Saint-Romain-en-Gal, *triclinium*, διάχωρο 8. Βλ. LIMC VI, αρ. 60 στο λ. Nereides [N. Icard-Gianolio – A. V. Szabados]. J. Lancha, *Les mosaïques de Vienne*, Lyon 1990, 63-69, εικ. 27).

58. LIMC, ό.π. αρ. 129. Becatti, ό.π. (σημ. 25) 30 αρ. 52, πίν. 129, 130, 133.

59. Πρόκειται για το ψηφιδωτό του χώρου 41. Βλ. σχετικά: A. Carandini – A. Ricci – M. de Vos, *Filosofiana, The Villa of Piazza Armerina*, Palermo 1982, 158-159, εικ. 156-165, πίν. XXXVIII, 80.

60. Carandini – Ricci – de Vos, ό.π., 343-359 (ιδιαίτερα 356-358), πίν. LXVIII 139, LIX 140.

ψηφιδωτών της έπαυλης στη Σικελία και αυτού της οικίας των Φιλίππων είναι αρκετές. Κατ' αρχήν τόσο το ψηφιδωτό των Φιλίππων όσο και τα ψηφιδωτά της Piazza Armerina χαρακτηρίζονται από πολυχρωμία, αλλά και ποικιλία στις μορφές. Και στους Φιλίππους εκτός από τους Τρίτωνες και τις Νηρηίδες υπήρχαν και Ερωτιδείς, οι οποίοι πιθανόν ψάρευαν όπως στο ψηφιδωτό του χώρου 4 της Piazza Armerina αλλά και εικονίζονταν και σε άλλες στάσεις, όπως μας αφήνει να υποθέσουμε το τμήμα πλοίου που σώζεται καθώς και ο Ερωτιδέας που παίζει διάυλο. Οι στάσεις επίσης των μορφών είναι αρκετά περίπλοκες και η στάση της Νηρηίδας των Φιλίππων μπορεί να συγκριθεί με μία από τις Νηρηίδες στο ίδιο δάπεδο της Piazza Armerina⁶¹. Οι ομοιότητες αυτές πάντως, όσο στενές και αν είναι, οφείλονται στις τάσεις της εποχής, αφού το ψηφιδωτό των Φιλίππων χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. και εκείνο της Piazza Armerina στα χρόνια μεταξύ του 314 και του 330 μ.Χ.⁶², και δεν πρέπει να αποδοθούν σε κάποια συγγένεια των δύο εργαστηρίων.

Βορειοδυτικός χώρος

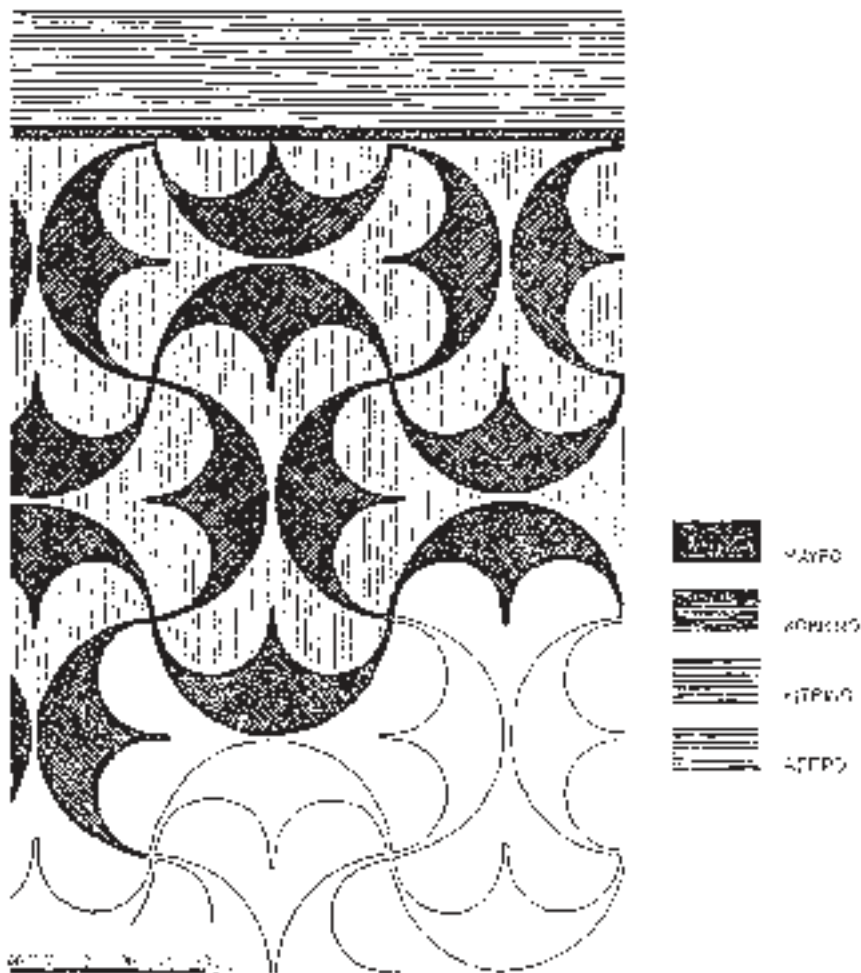
Στο χώρο που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της νησίδας 4 το ψηφιδωτό ανήκει στη δεύτερη φάση του οικοδομήματος, στον 5ο αι. μ.Χ., όταν η βορειότερη από τις οικίες κατέλαβε και τη στοά που υπήρχε πάνω στην Εγνατία. Και σ' αυτόν το χώρο, όπως και στους περισσότερους άλλωστε της νησίδας, τα θέματα των ψηφιδωτών είναι γεωμετρικά. Τα μωσαϊκά εδώ, όπως αναφέραμε παραπάνω, σώζονταν πολύ αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση λόγω της καταστροφής τους από τα πιθάρια που τοποθετήθηκαν κατά την τρίτη φάση της οικίας, γι' αυτό και έχουν αποκολληθεί.

Ο χώρος διαιρούνταν σε τρεις ζώνες που καλύπτονταν η καθεμία με ένα κύριο θέμα, από τα οποία το ανατολικό και δυτικό ήταν όμοια. Το χώρο φαίνεται ότι περιέτρεχε ένα πλαίσιο λευκό. Εν συνεχεία μία ταινία, πλάτους περίπου 5 εκ., από κυανές ψηφίδες, όριζε τρία διάχωρα από ανατολικά προς δυτικά, καθένα από τα οποία καταλάμβανε όλο το μήκος του δωματίου από βορρά προς νότο. Στο ανατολικό και δυτικό διάχωρο το μοτίβο που κάλυπτε την επιφάνεια ήταν οι αντίνωτες πέλτες, τα άκρα των οποίων ενώνονταν σχηματίζοντας ένα είδος στροβίλου (εικ. 26-27).

Το κεντρικό διάχωρο έφερε το θέμα των συμπλεκόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα (εικ. 28, 30). Εδώ όμως, αντίθετα από τον προθάλαμο

61. Carandini – Ricci – de Vos, *ό.π.* (σημ. 59) εικ. 210.

62. Carandini – Ricci – de Vos, *ό.π.* (σημ. 59) 54-58.

Εικ. 26. Το μοτίβο των δύο πλάγιων ζωνών του βορειοδυτικού χώρου.

του μικρού τρικλινίου, τα φύλλα των τετραφύλλων είναι λευκά και το τετράγωνο με τις καμπύλες πλευρές που δημιουργείται σκούρο, ενώ στο κέντρο του υπάρχει ένα τετράγωνο κίτρινο. Αυτό το κύριο μοτίβο περιβάλλεται από πλαίσιο, πλάτους 0,18 μ., όπου εικονίζονται συνεχόμενοι κάθετοι ρόμβοι με παραπληρωματικά τρίγωνα χρώματος κίτρινου, ενώ στο κέντρο κάθε ρόμβου πέντε κυανές ψηφίδες σχηματίζουν στις περισσότερες περιπτώσεις ένα τετράγωνο, του οποίου υποδηλώνεται το κέντρο, ή σε ορισμένες περιπτώσεις ένα σταυρό. Στις γωνίες αυτού του πλαισίου μέσα σε τετράγωνο είναι εγγεγραμ-

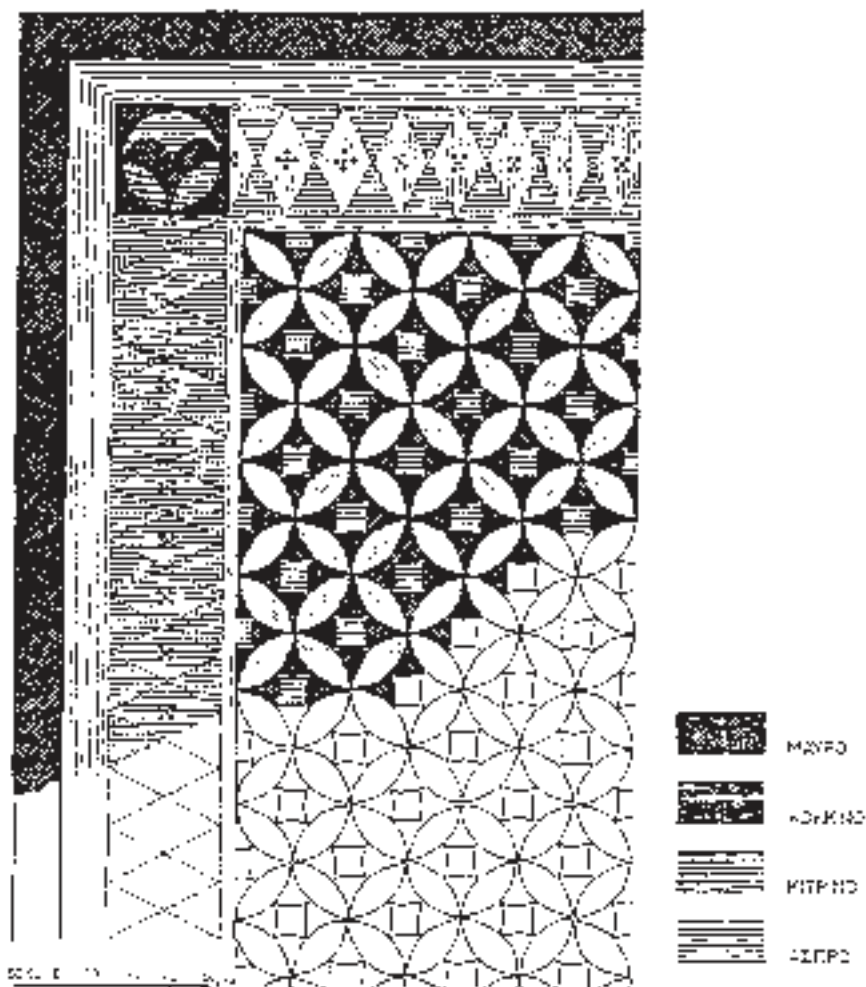

*Εικ. 27.
Η βορειοδυτική γωνία
του βορειοδυτικού χώρου.*

μένος ένας κύκλος και μέσα σε αυτόν υπάρχει καρδιόσχημο φύλλο (εικ. 31). Τόσο το φύλλο όσο και ο χώρος ανάμεσα στον κύκλο και το τετράγωνο είναι σκούρα κυανά, ενώ ο κύκλος είναι κατασκευασμένος από λευκές, κίτρινες και ερυθρές ψηφίδες. Οι συνεχόμενοι κάθετοι ρόμβοι δεν είναι από τα πιο συνηθισμένα μοτίβα πλαισίου στη ρωμαϊκή ή την παλαιοχριστιανική περίοδο, αλλά υπάρχουν γνωστά παραδείγματα κυρίως από τη Δύση⁶³.

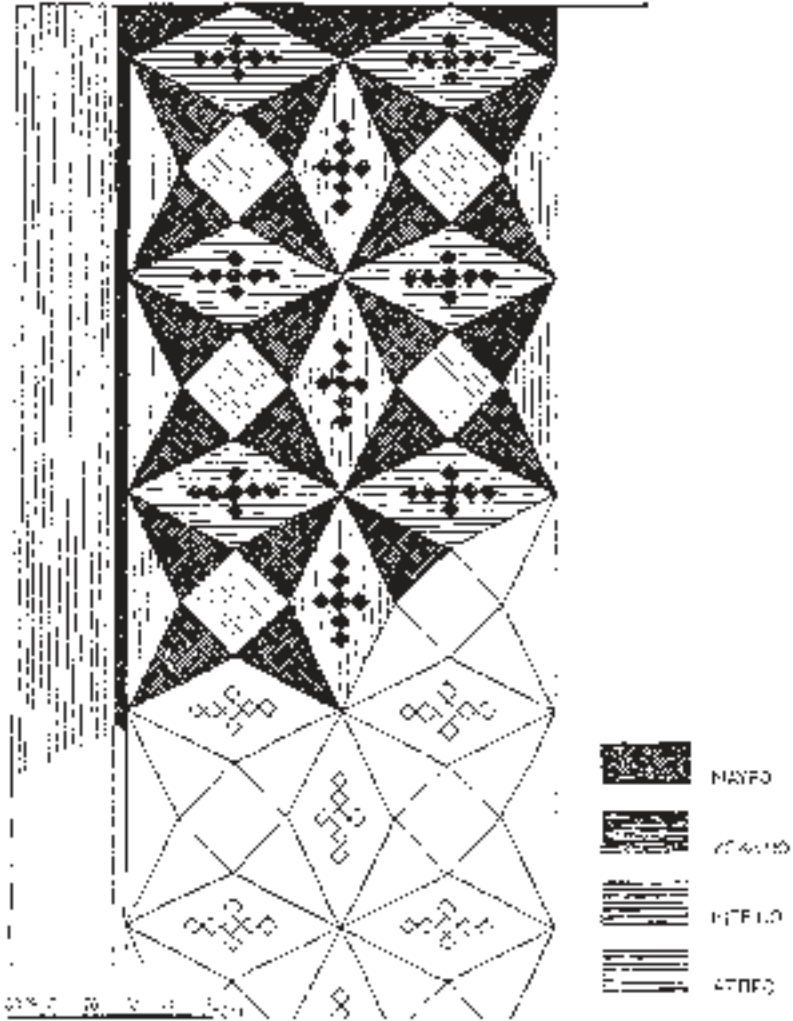
Ανάμεσα στο πλαίσιο αυτό και το κύριο θέμα υπάρχει λεπτή λευκή ταινία τριών ψηφίδων, ενώ εξωτερικά του πλαισίου με τους ρόμβους υπάρχει λευκή ταινία έξι ψηφίδων, την οποία ακολουθεί κυανή ταινία, επίσης έξι ψηφίδων. Το τελευταίο εξωτερικά πλαίσιο που βρίσκεται μόνο βόρεια και νότια αυτού του κεντρικού διαχώρου είναι πιο πλατύ από τα προηγούμενα (εικ. 29). Το πλάτος του είναι περίπου 1 μ. και κοσμείται με ισοσκελή τρίγωνα σκούρα που ενώνονται κατά κορυφή σχηματίζοντας σταυρό. Ανάμεσα στα σκέλη των τριγώνων δημιουργούνται ρόμβοι λευκοί ενώ μεταξύ των βάσεων τους τε-

63. Μπορούμε να αναφέρουμε ένα δάπεδο από την Τεργέστη: βλ. Balmelle κ.ά., *ό.π.* (σημ. 24) πίν. 21α. M. E. Blake, «Roman Mosaics of the 2nd century in Italy», *MemAmAccRome* 13 (1936) 19.

Εικ. 28. Το κεντρικό μοτίβο του δαπέδου του βορειοδυτικού χώρου.

τράγωνα. Οι ρόμβοι ανά τέσσερις δημιουργούν επίσης σταυρό, ενώ, τέλος, στο κέντρο του κάθε ρόμβου υπάρχει σταυρός από πορτοκαλέρυθρες ψηφίδες. Το μοτίβο του πλαισίου αυτού είναι γνωστό από την προηγούμενη φάση της οικίας, αφού υπάρχει και στη βόρεια και νότια εξωτερική ταινία στο μεγάλο τρικλίνο. Η μόνη διαφορά είναι ο σταυρός που περιέχεται εδώ σε κάθε ρόμβο, κάτι που οφείλεται στην πιο προχωρημένη χρονολόγηση του δαπέδου του βορειοδυτικού χώρου.

Ειχ. 29. Το πλαίσιο του κεντρικού μοτίβου του βορειοδυτικού χώρου.

Εικ. 30.
Η κεντρική ζώνη
του βορειοδυτικού χώρου.

Εικ. 31.
Λεπτομέρεια
της νοτιοδυτικής γωνίας
του πλαισίου του κεντρικού
μοτίβου στο βορειοδυτικό χώρο.

Το μοτίβο των συμπλεκόμενων κύκλων, όπως και οι πέλτες, υπάρχουν και σε άλλους χώρους της νησίδας, όπως είδαμε παραπάνω. Παρόμοιο με το μωσαϊκό του βορειοδυτικού χώρου, με τετράφυλλα λευκά σε σκούρο κάμπο και ένα δευτερεύον κόσμημα στο εσωτερικό του ρόμβου που δημιουργείται, έχουμε στη Βασιλική που βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Παύλου Μελά και Χιμάρας στη Ρόδο, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.⁶⁴. Στο ψηφιδωτό της Ρόδου σχηματίζεται στο κέντρο του κύκλου τετράγωνο δίχρωμο, ενώ σε κάθε λευκό φύλλο υπάρχει από ένα σκούρο τετράγωνο. Επίσης, σε ένα κτίριο στην Πισσώνα της Εύβοιας⁶⁵, του οποίου ο χαρακτήρας δεν είναι ακόμη γνωστός, το δάπεδο κοσμείται με όμοιο κύριο μοτίβο, δηλαδή τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλο με λευκά φύλλα και σταυροειδές κόσμημα στο κέντρο του κύκλου. Και αυτό το ψηφιδωτό ανήκει πιθανόν στον 5ο αι. μ.Χ. Και τα δύο δηλαδή ψηφιδωτά ανήκουν στον ίδιο αιώνα με αυτό των Φιλίππων.

Στον 6ο αι. ανήκει ένα άλλο παράδειγμα, από το ναό του Προφήτη Ηλία στη Μεθώνη⁶⁶. Σε αυτό όμως τα φύλλα των τετραφύλλων είναι σκούρα σε λευκό φόντο, δηλαδή αντίθετα απ' ό,τι στα προηγούμενα μωσαϊκά. Ωστόσο, και σ' αυτό το δάπεδο το κέντρο των τετραφύλλων κοσμείται με σταυρόμορφο κόσμημα. Επίσης, στη Μεθώνη βρίσκουμε συνδυασμένα τα δύο μοτίβα που έχουμε και στο βορειοδυτικό χώρο των Φιλίππων, δηλαδή τους τεμνόμενους κύκλους και τις αντίωτες πέλτες.

Εκτός όμως από τα παραπάνω πολλά είναι τα παραδείγματα όχι μόνο από τον ελλαδικό χώρο αλλά και από ολόκληρη τη Μεσόγειο που επιβεβαιώνουν ότι το μοτίβο των τεμνόμενων κύκλων είναι ένα από τα πιο συχνά. Από την Αντιόχεια, όπου έχουμε πολλά και χρονολογημένα ψηφιδωτά, τα πρωιμότερα παραδείγματα είναι σχεδόν όλα σκούρα σε λευκό κάμπο, ενώ από την εποχή των Σεβήρων και εξής είναι κυρίως λευκά σε σκούρο κάμπο και στο κέντρο του κύκλου υπάρχει κόσμημα που γίνεται όλο και πιο σύνθετο όσο πιο ύστερο είναι το ψηφιδωτό. Το ίδιο βλέπουμε ότι συμβαίνει και στην Ελλάδα.

Οι πέλτες δεν είναι τόσο συχνό μοτίβο όσο εκείνο των τεμνόμενων κύκλων, δεν είναι όμως και σπάνιο. Συναντώνται ήδη από τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όπως δείχνουν τα ψηφιδωτά από το Trier που χρονολογούνται κατά τον Parlasca στον ύστερο 2ο αι. μ.Χ.⁶⁷. Από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και ειδικά από τον ελλαδικό χώρο μπορούμε να αναφέρουμε το Βαпти-

64. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 90 αρ. 59, πίν. 59 α.

65. Πελεκανίδης, *ό.π.* (σημ. 10) 103 αρ. 78, πίν. 72 α.

66. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 11) 110 αρ. 52, πίν. 162 β, 163.

67. K. Parlasca, «Neues zur Chronologie der römischen Mosaiken in Deutschland», in: *La mosaïque Gréco-Romaine I. Paris 29 août- 3 septembre 1963*, Paris 1965, 78 αρ. 5, εικ. 4-5.

στήριο στην Επίδαυρο⁶⁸, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. Σ' αυτό εικονίζονται δεκαέξι διάχωρα με γεωμετρικά μοτίβα, ένα από τα οποία είναι οι πέλτες. Επίσης και στο νόθηκα της Βασιλικής Α' στην Ερμιόνη, που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ., εικονίζεται κάμπος με πέλτες μέσα στον οποίο υπάρχει ένα διάχωρο με άλογο⁶⁹. Αλλά και στη Νέα Αγχίαλο του Βόλου, στη Βασιλική Γ', εικονίζεται στον εξωνόθηκα κουκουνάρα από τρίγωνο που περιβάλλεται από πέλτες. Το ψηφιδωτό αυτό χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ.⁷⁰. Στο ψηφιδωτό εξάλλου από τη Μεθώνη που αναφέραμε παραπάνω, οι πέλτες αποτελούν το κύριο μοτίβο, όπως και στους Φιλίππους, ενώ σε ένα από τα διάχωρα του κεντρικού κλίτους της Βασιλικής στη θέση Παλάτια στην Αντίκυρα⁷¹ χρησιμοποιούνται ως μοτίβο γεμίσματος.

Διαπιστώνουμε δηλαδή μία σχετικά ευρεία χρήση του μοτίβου της πέλτης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, στα οποία χρονολογείται και το ψηφιδωτό των Φιλίππων, τόσο ως κύριο μοτίβο, όπως αρχικά ξεκίνησε, όσο και ως δευτερεύον για το γέμισμα μικρότερων διαχώρων⁷².

Στη Θάσο, σε ένα κτίριο ανάμεσα στο τόξο του Καρακάλλα και τη Βασιλική της Πλατείας, έχουν αποκαλυφθεί ψηφιδωτά πολύχρωμα που χρονολογούνται πριν από το κτίριο στο οποίο βρίσκονται σε δεύτερη χρήση και το οποίο ανήκει στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στα μέσα του 4ου και τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ.⁷³. Τα ψηφιδωτά αυτά με βάση τα εικονιστικά θέματα που περιέχουν χρονολογούνται στα τέλη του 2ου με αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Ανάμεσα στα θέματά τους υπάρχει και αυτό των συμπλεκόμενων κύκλων γύρω από το διάχωρο που περιέχει το κεντρικό εικονιστικό θέμα. Τα τετράφυλλα όμως που σχηματίζονται από τους κύκλους έχουν φύλλα εναλλάξ γκριζα και κόκκινα, ενώ στο κέντρο του κύκλου υπάρχει βαθμιδωτό τετράγωνο πολύχρωμο. Το ίδιο μοτίβο υπάρχει και στη βορειοδυτική στοά του κτιρίου, προς την οποία ανοίγει ο προηγούμενος χώρος. Στη στοά όμως τα φύλλα των τετραφύλλων είναι γκριζοπράσινα και η εκτέλεση του ψηφιδωτού δεν είναι τόσο καλή. Τέλος, στη βορειοανατολική στοά του κτιρίου υπάρχουν δύο διάχωρα

68. J. P. Sodini, «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 94 (1970) 699-753, ιδιαίτερα 705.

69. Sodini, *ό.π.*, 705-706.

70. Κατά τον Sodini, *ό.π.* (σημ. 68) 718-719, χρονολογείται μέσα στον 5^ο αι. μ.Χ., ενώ η Spigo, *ό.π.* (σημ. 36) 329-330 χώρος II, εικ. 366, το χρονολογεί στα μέσα του αιώνα αυτού.

71. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.* (σημ. 14) 149 αφ. 87, πίν. 237.

72. Κατά τον R. B. O'Connor, «The double-axe motif», *AJA* 24 (1920) 151 κε., το μοτίβο ξεκίνησε ως κύριο μοτίβο και στο τέλος έφτασαν να χρησιμοποιούν ως μοτίβο γεμίσματος μόνο 2 ή 4 πέλτες.

73. Y. Garlan, «Nouvelles mosaïques thasiennes», *BCH* 89 (1965) 567-583.

με γεωμετρικά μοτίβα, το ένα από τα οποία είναι πέλτες γκριζες σε λευκό κάμπο και το άλλο κατά κορυφή ισοσκελή γκριζα τρίγωνα που σχηματίζουν σταυρούς, ενώ ανάμεσά τους σχηματίζονται ρόμβοι και τετράγωνα.

Όλα τα γεωμετρικά μοτίβα του κτιρίου της Θάσου υπάρχουν και στην οικία της νησίδας 4 των Φιλίππων και μάλιστα στον ίδιο, το βορειοδυτικό, χώρο. Αυτός ο συνδυασμός των ίδιων μοτίβων σε δύο περιοχές τόσο κοντινές, παρόλο που τα δάπεδα απέχουν χρονικά μεταξύ τους τουλάχιστον δύο αιώνες, πιθανόν να έχει σχέση με την παράδοση των τοπικών εργαστηρίων που τα κατασκεύασαν, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να είμαστε σίγουροι.

Συμπεράσματα

Τα ψηφιδωτά της νησίδας 4 των Φιλίππων, όπως μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι νομισματικές και οι άλλες ανασκαφικές ενδείξεις, χρονολογούνται τα περισσότερα στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. και μόνον αυτά του βορειοδυτικού χώρου ανήκουν στον 5ο αι. μ.Χ. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και η τεχνοτροπία τους, όπως δείξαμε παραπάνω.

Τα θέματά τους είναι κυρίως γεωμετρικά, αλλά υπάρχει και ένα εικονιστικό στο μεγάλο τρικλίνιο, που είναι και ο πιο επίσημος χώρος της οικίας. Από τα γεωμετρικά θέματα άλλα είναι εκτελεσμένα με την ασπρόμαυρη τεχνική και άλλα έχουν περισσότερα χρώματα, χωρίς όμως να φτάνουμε στην πολυχρωμία που συναντούμε στα ψηφιδωτά των επόμενων αιώνων στην Ελλάδα αλλά και τις υπόλοιπες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επίσης, άλλα από αυτά χρησιμοποιούνται ως μοτίβα πλαισίου και άλλα ως κύρια μοτίβα, ενώ υπάρχει ένα που χρησιμοποιείται και στις δύο περιπτώσεις.

Ως μοτίβα πλαισίου χρησιμοποιούνται οι συμπλεκόμενοι κύκλοι, ο τριταίνωτος πλοχμός, το μοτίβο των οκταγώνων που εναλλάσσονται με μικρότερα τετράγωνα, τα ισοσκελή κατά κορυφή τρίγωνα μεταξύ των οποίων δημιουργούνται ρόμβοι που σχηματίζουν σταυρούς, καθώς επίσης και ο μαϊάνδρος σβάστικας με παρεμβαλλόμενο τετράγωνο και οι συνεχόμενοι κάθετοι ρόμβοι.

Από αυτά είναι κατασκευασμένα με την ασπρόμαυρη τεχνική το μοτίβο των συμπλεκόμενων κύκλων στο μεγάλο τρικλίνιο, ενώ στον προθάλαμο του μικρού τρικλινίου περιέχεται στο εσωτερικό του κύκλου και ένα τετράγωνο σε άλλο χρώμα, τα ισοσκελή τρίγωνα που δημιουργούν ρόμβους, τα οκτάγωνα που εναλλάσσονται με τετράγωνα και ο μαϊάνδρος αγκυλωτού σταυρού. Ο πλοχμός αντίθετα είναι πολύχρωμος.

Ως κύρια γεωμετρικά μοτίβα έχουν χρησιμοποιηθεί ο μαϊάνδρος σχήματος γάμα, το αβακωτό κόσμημα από γωνίες, οι αντίνωτες πέλτες που σχημα-

τίζουν στρόβιλο, τα οκτάγωνα που εναλλάσσονται με σταυρούς και οι συμπλεκόμενοι κύκλοι. Τα τέσσερα πρώτα είναι κατασκευασμένα με την ασπρόμαυρη τεχνική, ενώ στο τελευταίο υπάρχει στο κέντρο του κύκλου και ένα τετράγωνο κίτρινο.

Εκτός όμως από τα γεωμετρικά μοτίβα υπάρχει και η παράσταση με το θαλάσσιο θίασο στο μεγάλο τρικλίνο, καθώς επίσης και η διαίρεση της ανατολικής πλευράς του ίδιου χώρου σε τετράγωνα διάχωρα μέσα στα οποία εικονίζονται ζώα και άνθρωποι, θηράματα και κυνηγοί. Αυτή η διαίρεση της επιφάνειας σε διάχωρα είναι πολύ συχνή τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Παρόμοια διάταξη της επιφάνειας συναντάται στους Φιλίππους στη Βασιλική του Παύλου κάτω από το Οκτάγωνο, η οποία ανήκει στον 4ο αιώνα μ.Χ., αλλά και στην ανατολική πλευρά της δεξαμενής στη νησίδα του Ιπποδρόμου, που ανήκει στον 3ο αι. μ.Χ. Στο τελευταίο αυτό δάπεδο μάλιστα, που είναι και το πρωιμότερο από τα τρία, τα θέματα στο εσωτερικό των διαχώρων είναι γεωμετρικά, ενώ στα άλλα δύο δάπεδα, που ανήκουν στον 4ο αι., τα θέματα είναι εικονιστικά.

Το εικονιστικό θέμα με το θαλάσσιο θίασο και τους Ερωτιδείς, που είναι κατασκευασμένο με την πολύχρωμη τεχνική, βρίσκεται στο πλαίσιο μιας μακράς παράδοσης παραστάσεων με το θέμα αυτό, το οποίο συναντάται σε διάφορες μορφές τέχνης από την κλασική ήδη περίοδο. Στη ρωμαϊκή περίοδο είναι πολύ συχνές οι απεικονίσεις θαλάσσιου θιάσου ή και άλλων θαλάσσιων θεμάτων σε δάπεδα στην Αφρική, όπου υπάρχει πολύ μεγάλη ποικιλία, την Ιταλία αλλά και την Ελλάδα, ενώ στην ύστερη αρχαιότητα ανήκουν τα δάπεδα μιας πολύ σημαντικής έπαυλης στη Σικελία, στην Piazza Armerina. Το δάπεδο των Φιλίππων μοιάζει στα γενικά χαρακτηριστικά με τις δύο παραστάσεις θαλάσσιου θιάσου στη σικελική έπαυλη, αφού φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα ότι και εδώ υπήρχε ποικιλία στα μοτίβα και πολυπλοκότητα, όπως δείχνει ο συνδυασμός και με τους Ερωτιδείς. Η ομοιότητα αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στις γενικές τάσεις της εποχής, αφού τόσο τα ψηφιδωτά της νησίδας 4 όσο και της σικελικής έπαυλης χρονολογούνται μέσα στο πρώτο τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ., και όχι σε συγγένεια των δύο εργαστηρίων.

Το εργαστήριο που κατασκεύασε τα ψηφιδωτά στην τέταρτη νησίδα ανατολικά του *Forum* των Φιλίππων είναι πιθανόν κάποιο τοπικό εργαστήριο με παράδοση και γνώση της παλαιάς τεχνικής των ασπρόμαυρων ψηφιδωτών, την οποία χρησιμοποιεί για τα γεωμετρικά μοτίβα ακόμη και στον 5ο αι. μ.Χ., στον οποίο ανήκει το δάπεδο στο βορειοδυτικό χώρο της νησίδας. Ταυτόχρονα όμως γνωρίζει και την πολύχρωμη τεχνική, την οποία χρησιμοποιεί για τα εικονιστικά θέματα αλλά και για ορισμένα από τα γεωμετρικά. Επίσης φαίνεται ότι δεν είναι ένα εργαστήριο που περιορίζεται σε απλά θέματα, αλλά

δοκιμάζει και φέρει εις πέρας με επιτυχία θέματα πιο δύσκολα και πολύπλοκα, όπως είναι το θέμα του θαλάσσιου θίασου. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του εργαστηρίου είναι ότι χρησιμοποιεί και θέματα που δεν είναι συχνά στην Ελλάδα, όπως οι συνεχόμενοι κάθετοι ρόμβοι, ο μαϊάνδρος σχήματος γάμα και το αβακωτό μοτίβο από γωνίες, ή άλλα που πρωτοεμφανίζονται στην Ιταλία, όπως τα οκτάγωνα που εναλλάσσονται με σταυρούς και βρίσκονται και εδώ σε πρώιμο στάδιο εξέλιξης, γεγονός που δείχνει ότι οι ψηφωτές είχαν γνώση των εξελίξεων στην τέχνη των ψηφιδωτών στη Δύση. Η ύπαρξη στους Φιλίππους ενός εργαστηρίου ψηφιδωτών με παράδοση δεν προκαλεί εντύπωση, αφού η πόλη ήταν μία αρκετά μεγάλη ρωμαϊκή αποικία στην οποία πρέπει να υπήρχαν και αρκετοί ευκατάστατοι πολίτες, όπως δείχνουν και τα ανασκαφικά ευρήματα, οι οποίοι θα ήθελαν να διακοσμήσουν τις οικίες ή τις επαύλεις τους με ψηφιδωτά. Εξάλλου, έχουν σωθεί μέχρι σήμερα ψηφιδωτά δάπεδα και από τους προηγούμενους αιώνες, όπως στη ρωμαϊκή έπαυλη νότια του *Forum*⁷⁴, στη νησίδα με το ψηφιδωτό του Ιπποδρόμου, αλλά και στο Οκτάγωνο. Η σημασία του εργαστηρίου ή ίσως και των εργαστηρίων και η δεξιοτεχνία των τεχνιτών της πόλης γίνεται φανερή και από την εκτέλεση ορισμένων θεμάτων που σώζονται στην πόλη, όπως είναι η παράσταση του Ιπποδρόμου, μία από τις 12 συνολικά γνωστές παραστάσεις με το θέμα αυτό στον χώρο της Μεσογείου γενικότερα, αλλά και ο θαλάσσιος θίασος, θέμα πιο συνηθισμένο αλλά εξίσου πολύπλοκο. Τέλος, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε κάποια συγγένεια ή κάποιες σχέσεις με το εργαστήριο που κατασκεύασε το ψηφιδωτό δάπεδο στο κτίριο της Θάσου που αναφέραμε παραπάνω, όπου γίνεται χρήση και συνδυασμός των ίδιων μοτίβων, δηλαδή του μοτίβου με τις αντίστροφες πέλτες που σχηματίζουν στρόβιλο και αυτού με τους συμπλεκόμενους κύκλους. Παρόλο που τα μοτίβα είναι συνηθισμένα, ο συνδυασμός τους στον ίδιο χώρο και η γειτνίαση των δύο τόπων μας επιτρέπει να υποθέσουμε κάποια αλληλεπίδραση των δύο εργαστηρίων ή ακόμη και προέλευση και μαθητεία των τεχνιτών του ενός εργαστηρίου από το άλλο.

Η ύπαρξη ενός ή περισσότερων εργαστηρίων ψηφιδωτών στην πόλη των Φιλίππων επιβεβαιώνει αυτό που είχε φανεί από την εύρεση στην πόλη αρκετών γλυπτών καλής ποιότητας από τη ρωμαϊκή ήδη περίοδο: η πόλη των Φιλίππων δεν ήταν μόνο μία οικονομικά ακμάζουσα πόλη αλλά και μία πόλη της οποίας οι κάτοικοι γνώριζαν και επεδίωκαν το ωραίο στους δημόσιους αλλά και τους ιδιωτικούς χώρους, με συνέπεια να αναπτυχθούν και εργα-

---

74. P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l' époque romaine*, Paris 1937, πίν. LV2, LVI.

στήρια καλλιτεχνών, η ύπαρξη των οποίων αποδεικνύεται από τα κατάλοιπα εργαστηρίου μαρμαρογλυπτικής νότια του *Forum*, αλλά κυρίως από τα έργα τους που έχουν σωθεί.

THE MOSAIC PAVEMENTS OF THE 4TH INSULA
AT THE UNIVERSITY EXCAVATIONS AT PHILIPPOI

EMMANOUELA GOUNARI

The article deals with the mosaic pavements that have been uncovered at the house of the 4th insula east of the Roman Forum at Philippoi. The house belongs to the 4th century AD and in the 5th century it was divided in two houses, while in the 6th century part of the northern house was transformed into a number of storerooms. The majority of the pavements belong to the 4th century, because a coin of Licinius was found in the bedding of the mosaic in the antechamber of the small triclinium. Only the pavement in the northwestern room belongs to the second phase because the room was created when the house was expanded on to the arcade on the northern part of the insula. Most of the floors are black-and-white and their content is geometric but in the great triclinium there is a polychrome figured mosaic. Their state of preservation is not always good, because they have suffered damage mostly through the remodeling in the 6th century.

In the small triclinium the floor is covered with a black-and-white all-over pattern composed of alternating crosses and octagons. This motive appears in the beginning of the 4th century in the West and this must be one of the earliest examples in the East. In the antechamber of the triclinium only a small part of the pavement is preserved. It is a band with intersecting circles, also in black-and-white but with filling motifs in black, red, yellow and white. This band surrounded the center of the floor, which must have been covered with an all-over pattern or with a grid of panels. The arcades in the great atrium of the house were also covered with mosaics of which only the one in the east arcade is preserved. The pavement is composed of three successive panels. The pattern of the northern panel is the peltae, the second panel is covered with a chessboard-pattern of chevrons and the third is covered with the key meander.

The mosaic in the great triclinium is more complex and figured. It is composed of two decorative borders that frame the main subject. The outer border has the same subject on the northern and southern side, of alternating octagons and squares, but on the western and eastern it has different subjects, on the western intersecting circles and on the eastern four-pointed stars. On the western side, in front of the entrance there is also an inscription referred to the owner of the house. The inner band has the same subject on all sides, the swastika-meander of spaced single-returned swastikas with a square in each space. Inside these bands there is a band with a triple guilloche that frames the central subject. On the eastern side the floor is composed of a grid

of panels each one containing a hunter or an animal, but on the other three sides the subject is the marine thiasos, with Nereids on sea monsters, dolphins and putti. The center of the floor was destroyed by the 6th century fountain but either the marine thiasos continued or it had a central panel, an «*emblema*».

The floor in the northwestern room was composed of three zones from west to east, all in the black-and-white-technique. Each zone occupied all the length of the room and was covered with an all-over pattern. The pattern of the eastern and western zones was the peltae and that of the central was the intersecting circles. A band with a row of lozenges boarded the central zone and on the northern and southern side there was also a band with four-pointed stars. In these two bands for the filling motifs red and yellow were also used.

From these patterns some are very common, as the intersecting circles and the swastika-meander, but others are unusual in Greece during the Early Christian period, as the adjacent lozenges and the chessboard-pattern of chevrons. All geometric mosaics are black-and-white, according the technique that was common during the roman imperial time throughout the empire, but the figured pavements in the great triclinium are polychrome. The mosaics of the house in the 4th insula at Philippoi show that the workshop that made them was important. It had a long tradition and knew the technique that was common during the imperial time but also knew the new trends and patterns from the West. The existence of an important workshop is not surprising because Philippoi was a big city and there existed important workshops in other arts, such as sculpture.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΤΡΙΣΔΙΑΣΤΑΤΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

1. Η εισαγωγή της ψηφιακής τεχνολογίας στην αρχαιολογία

Η αρχαιολογία ως επιστήμη έχει μακρά παράδοση στη χρήση διαφόρων ειδών δισδιάστατων μορφών αποτυπώσεων, απεικονίσεων και εικονογραφήσεων, όπως χάρτες, σχέδια, γραφήματα, φωτογραφίες, ως μέσων που οπτικοποιούν τα ορατά συστατικά της αρχαιολογικής πληροφορίας. Η χρήση των μέσων αυτών έχει προκαλέσει μία αρκετά μεγάλη συζήτηση και κριτική που επικεντρώνεται κυρίως στη φύση τους και στο γεγονός ότι πρέπει να θεωρηθούν περισσότερο ως μία μορφή απεικονιστικής-εικονογραφικής τεχνικής παρά ως μία ξεχωριστή κατηγορία μεθοδολογικών εργαλείων, ικανών να παράγουν αρχαιολογική θεωρία. Ο Tufte¹ εξετάζοντας το ρόλο των τεχνικών αυτών στην αρχαιολογία έδωσε ιδιαίτερο βάρος στο στοιχείο που περιέγραψε ως «*δυσκολίες της συμπίκνωσης των διαστάσεων*». Είναι προφανές ότι τέτοιες δισδιάστατες, επίπεδες και στατικές απεικονίσεις δεν μπορούν να αποδώσουν ικανοποιητικά τον πολύπλοκο χαρακτήρα του αρχαιολογικού συνόλου και αποτελούν μάλλον έναν πενιχρό τρόπο να οπτικοποιήσει κανείς το παρελθόν και κυρίως να καταγράψει και να διαχειριστεί τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Οι δυσκολίες φαίνεται ότι σταδιακά τείνουν να ξεπεραστούν με την αυξανόμενη χρήση των υπολογιστών και της τεχνολογίας πολυμέσων, καθώς ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας η αρχαιολογία έχει εκτεταμένα χρησιμοποιήσει ψηφιακές μορφές απεικονίσεων-αποκαταστάσεων με «*σκοπό να επαναστατικοποιήσει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και*

---

1. E. R. Tufte, *Envisioning Information*, Chesire 1990, 15.

αναπαριστούμε το παρελθόν»². Είναι προφανής (τουλάχιστον στο επίπεδο μίας καθαρά οφθαλμοκεντρικής απεικονιστικής προσέγγισης) ο λόγος που οι ψηφιακές τρισδιάστατες απεικονίσεις υπερέχουν έναντι των δισδιάστατων τεχνικών, καθώς προσφέρουν μία εύκολα προσεγγίσιμη, εξαιρετικά αληθοφανή και διαδραστική (*interactive*) μορφή των αρχαιολογικών στοιχείων. Αυτές οι δυναμικές πτυχές της ψηφιακής τεχνολογίας και κυρίως η εύκολη πρόσβαση και ο υψηλός βαθμός διαδράσης με τον χρήστη αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη σημασία σε μία επιστήμη όπως η αρχαιολογία, που διαθέτει μεγάλη κοινωνιακή επίδραση, καθώς προσφέρουν εύκολη πρόσβαση στην αρχαιολογική πληροφορία, σε κοινό ευρύτερο από την ακαδημαϊκή κοινότητα.

2. Τρισδιάστατος σχεδιασμός (3D modelling) και οι εφαρμογές του

Υπό το γενικό τίτλο *ψηφιακές τρισδιάστατες απεικονίσεις* μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές κατηγορίες εφαρμογών: α) γραφικά υπολογιστών (*computer graphics*) β) εικονική πραγματικότητα (*virtual reality*). Ο δομικός πυρήνας και στις δύο κατηγορίες είναι αυτό που αποκαλούμε τρισδιάστατος σχεδιασμός (*3D modelling*) ή με άλλα λόγια μία προσπάθεια να προσεγγίσουμε τον πραγματικό κόσμο (στη συγκεκριμένη περίπτωση την αρχαιολογική πληροφορία) ενσωματώνοντας την τρίτη διάσταση. Όπως σωστά όμως τονίζει ο Daniels³ η τρισδιάστατη σχεδίαση με τη βοήθεια υπολογιστών διαφέρει ριζικά από τη φωτογραφία στο ότι, καθώς δεν είναι μία καταγραφή αλλά ένας σκόπιμος και σαφής μετασχηματισμός του πραγματικού κόσμου σε ένα αντίγραφο αυτού, προϋποθέτει απαραίτητα την ύπαρξη μίας θεωρητικής βάσης. Η διαπίστωση αυτή ίσως αποδειχτεί εξαιρετικά κρίσιμη στον τρόπο με τον οποίο η αρχαιολογική κοινότητα μπορεί να υποδεχτεί τις ψηφιακές αποκαταστάσεις ώστε να αποφύγουμε την καθαρά εικονογραφικού περιεχομένου εφαρμογή τους.

Επιστρέφοντας ξανά στο διαχωρισμό των κατηγοριών που προαναφέραμε, μπορούμε να πούμε ότι ο όρος «γραφικά υπολογιστών» αναφέρεται μόνο στις στατικές, φωτορεαλιστικά αποδοσμένες τρισδιάστατες σκηνές που δεν διαδρούν με το χρήστη, ενώ ο όρος «εικονική πραγματικότητα» αναφέρεται

---

2. M. Gillings – G. Goodrick, «Constructs, Simulations and Hyperreal Worlds: the Role of the Virtual Reality in Archaeological Research», στον τόμο: G. Lock – K. Brown (επιμ.), *On the Theory and Practice of Archaeological Computing*, Oxford University Committee for Archaeology 2000, 42-57.

3. R. Daniels, «The Need for the Solid Modelling of Structure in the Archaeology of Buildings», *Internet Archaeology* 2 (1997) 2.2.3 (http://intarch.ac.uk/journal/issue2/daniels_index.html).

σε μοντέλα τρισδιάστατων περιβαλλόντων με υψηλό βαθμό διαδράσης (*interactivity*) με το χρήστη, που επιτρέπουν επίσης «πλοήγηση» (*spatial navigation*⁴) σε πραγματικό χρόνο (*real time*⁵) μέσα σε αυτά. Κάθε εφαρμογή προϋποθέτει διαφορετικές τεχνικές προδιαγραφές: τα απλά γραφικά μπορούν να δημιουργηθούν, να εκτελεστούν και να λειτουργήσουν ακόμα και σε ένα μετρίου αποδόσεως και χωρητικότητας PC (*personal computer*), ενώ η εικονική πραγματικότητα προϋποθέτει μηχανήματα με υψηλή υπολογιστική ικανότητα και υψηλή απόδοση γραφικών. Μέχρι πρόσφατα ακριβώς λόγω αυτών των τεχνικών περιορισμών το μεγαλύτερο μέρος των ψηφιακών αναπαραστάσεων βασιζόταν σε απλά στατικά γραφικά, αλλά, καθώς η χωρητικότητα και η εκτελεστική ικανότητα των υπολογιστών αυξήθηκε σημαντικά και νέα σχήματα («γλώσσες») όπως η *VRML*⁶ αλλά και προγράμματα εκτέλεσης όπως το *QuickTime* εμφανίστηκαν, η εικονική πραγματικότητα εμφανίζεται ως ο περισσότερο υποσχόμενος χώρος στο πεδίο των ψηφιακών αναπαραστάσεων.

3. Ο προσδιορισμός του όρου «εικονική πραγματικότητα»

Προτού προχωρήσουμε να εξετάσουμε το ρόλο που παίζουν ή πρόκειται να παίξουν οι ψηφιακές αυτές αποκαταστάσεις στη διαμόρφωση αρχαιολογικής θεωρίας θα ήταν ενδιαφέρον να εξετάσουμε τη θεωρητική διαμάχη σχετικά με τον προσδιορισμό του όρου «εικονική πραγματικότητα», καθώς το όλο ζήτημα φαίνεται στενά συνδεδεμένο με τη νέα μορφή που παίρνει η διαδικασία αποκατάστασης του αρχικού συνόλου (*context*) και τη σχέση μεταξύ «ρεαλιστικότητας» (ή οπτικής ομοιότητας) των ψηφιακών μοντέλων και πραγματικότητας.

Πρώτα απ' όλα πρέπει να παραδεχτούμε ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά απόψεων (και όχι μόνο στην αρχαιολογική κοινότητα) σχετικά με τον προσδιορισμό του όρου «εικονική πραγματικότητα». Γενικά θα μπορούσαμε να πε-

---

4. *Spatial Navigation*: Σύμφωνα με το γλωσσάρι στον τόμο J. A. Barceló – M. Forte – D. H. Saunders (επιμ.), *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1998 - Virtual Reality in Archaeology*, BAR 843 (2000) 262 (στο εξής ο τόμος ως *CAA*) είναι ο προσανατολισμός και η κίνηση μέσα σε εικονικούς κόσμους.

5. *Real time*: σύμφωνα με το γλωσσάρι όρων εικονικής πραγματικότητας όπως παραδίδεται από το *CAA*, ό.π. (σημ. 4) 262, *real time* σημαίνει πράξη που λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα ή χωρίς μεγάλη καθυστέρηση μετά την εντολή που ενεργοποιεί την πράξη. *Real time imaging* σημαίνει γραφικά που συγχρονίζονται με ή αντιδρούν σε γεγονότα και πράξεις του φυσικού κόσμου (π.χ. όψεις που αλλάζουν όταν στρέφουμε το κεφάλι μας στον εικονικό χώρο κ.ο.κ.).

6. *VRML = Virtual Reality Manipulation Language*: γλώσσα που περιγράφει και δημιουργεί ακολουθίες τρισδιάστατων εικόνων αλλά και πιθανή διαδράση με τον χρήστη.

οιγράφουμε τον όρο ως ένα είδος ψηφιακής τεχνολογίας η οποία παρουσιάζει στο χρήστη την ψευδαίσθηση ότι εισάγεται σε έναν κόσμο που είναι τεχνητός και υπάρχει μόνο στον υπολογιστή (ορισμός των Coyne⁷ και Rheingold⁸). Η Laurel⁹ δίνει έναν ακόμα πιο ακριβή προσδιορισμό του όρου.

«Ένα μέσο στο οποίο τα ανθρώπινα αισθητήρια περιβάλλονται ή ενεργοποιούνται από ερεθίσματα τα οποία αποσπασματικά ή και εξ'ολοκλήρου έχουν δημιουργηθεί με τεχνητά μέσα και στο οποίο όλες οι εικόνες προβάλλονται από τη σκοπιά ενός μόνου συμμετέχοντα, ακόμα και όταν αυτός ή αυτή κινούνται στο χώρο».

Ο Reily¹⁰ εισάγοντας την εικονική πραγματικότητα στην αρχαιολογία το 1991 έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των εικονικών περιβαλλόντων ως μία ιδιαίτερα επιτηδευμένη μορφή αρχαιολογικού σχεδίου. Ο βαθμός ρεαλισμού σε κάθε μοντέλο εξαρτάται από την ποσότητα και την ποιότητα των συγκειμένων στοιχείων (δηλαδή της αρχικής αρχαιολογικής βάσης). Οι Gillings και Goodrick¹¹ σε ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο αμφισβήτησαν την έμφαση που δόθηκε σε αυτή την καθαρά οπτικοκεντρική προσέγγιση και την οπτική ομοιότητα των μοντέλων και τόνισαν ότι η αυθεντικότητα του μοντέλου δεν είναι καθαρά ζήτημα της μορφής αλλά και της διαδικασίας:

«Οι αναπαραστάσεις εικονικής πραγματικότητας μπορούν να διευκολύνουν νέους τρόπους ανάλυσης και ενασχόλησης με το παρελθόν, με το να δώσουν έμφαση κυρίως στην ιδέα της διαδικασίας παρά δίνοντας προσοχή στις λεπτομέρειες της μορφής».

Επακόλουθο αυτής της διαπίστωσης είναι ότι οι Gillings και Goodrick¹² διατύπωσαν έναν πιο γενικό όρο: η εικονική πραγματικότητα αποτελεί μία μορφή HCI (*Human-Computer Interface*) ή με άλλα λόγια ένα είδος διάμεσου (*interface*¹³) που μπορεί να «εισάγει» το χρήστη σε μία δεδομένη αναπαράσταση. Το μέγεθος και ο βαθμός της εισαγωγής του χρήστη στον εικονικό κόσμο

7. R. Coyne, *Designing Information Technology in the Post-modern Age: From Method to Metaphor*, Cambridge 1995, 179.

8. H. Rheingold, *Virtual Reality*, New York 1991, 171.

9. B. Laurel, *Computers as Theatres*, New York 1993, 199.

10. P. Reily, «Towards Virtual Archaeology», στον τόμο: K. Lockyear – S. Rahtz (επιμ.), *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1990*, BAR 565 (1991) 133-140.

11. Gillings – Goodrick, *ό.π.* (σημ. 2) 43-45.

12. Gillings – Goodrick, *ό.π.* (σημ. 2) 46.

13. *Interface* [CAA, *ό.π.* (σημ. 4) 262]: κάθε είδους μηχάνημα, πρόγραμμα ή τεχνική που μας επιτρέπει να εκτελέσουμε μία πράξη με τον υπολογιστή.

Εικ. 1. Αναπαράσταση εσωτερικού σπιτιού της πόλης Yodfat στο Ισραήλ που κατασκευάστηκε για λογαριασμό της εκπαιδευτικής σειράς *Echoes from the ancients* (Ch. Hixon – P. Richardson – A. Spurling, στον τόμο: CAA 1998, BAR 843 [2000] 200).

(δηλαδή ο βαθμός ρεαλιστικότητας) προσδιορίζεται από το σκόπο για τον οποίο κατασκευάστηκε το μοντέλο. Με άλλα λόγια αυτό σημαίνει ότι κάθε εικονική αναπαράσταση μπορεί να εκφράζεται με διαφορετικό επίπεδο ρεαλισμού. Το επιθυμητό επίπεδο προσομοίωσης ουσιαστικά καθορίζεται από το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε το μοντέλο: ένα μοντέλο εικονικής πραγματικότητας για εκπαιδευτικούς σκοπούς ή απλά για επίδειξη στον αρχαιολογικό χώρο ή το μουσείο μπορεί να διαθέτει υψηλό βαθμό αληθοφάνειας (εικ. 1), αντίθετα ένα ερευνητικό μοντέλο που π.χ. προσομοιάζει κίνηση σε μία αρχαιολογική θέση (εικ. 2) μπορεί να έχει μικρό βαθμό ρεαλιστικότητας (π.χ. ο οικισμός ή η θέση να αποτελείται μόνο από τρισδιάστους όγκους χωρίς αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά). Παρόλα αυτά και οι δύο προσεγγίσεις αποτελούν δείγματα εικονικών αναπαραστάσεων. Οι Gillings και Goodrick¹⁴ τονίζουν επίσης ακόμα ένα ενδιαφέρον στοιχείο σχετικά με τον τρόπο που οι αρχαιολόγοι αντιμετωπίζουν τις εικονικές αναπαραστάσεις: την τάση να αναφέρονται στην εικονική πραγματικότητα ως μία εμπειρία του χώρου που

14. Gillings – Goodrick, *ό.π.* (σημ. 2) 47.

Εικ. 2. Αναπαράσταση σε VRML του μνημείου του Avebury από το Πανεπιστήμιο του Southampton (εικόνα από τη διαδικτυακή σελίδα www.stonehenge-avebury.net/V-R/VirtualAvebury.html).

καλύπτει όλο το εύρος των ανθρώπινων αισθήσεων, στοιχείο που είναι ασυμβίβαστο με τη σημερινή τεχνική υποδομή και στοιχείο που μπορεί να οδηγήσει στη λανθασμένη εντύπωση ότι μπορούμε να έχουμε μία εμπειρία του παρελθόντος «με τα μάτια των αρχαίων κατοίκων»¹⁵. Αυτή η αίσθηση είναι έντονη σε πολλά σχετικά άρθρα και εργασίες.

4. Εικονικές αποκαταστάσεις

Οι ψηφιακές αποκαταστάσεις στο χώρο της αρχαιολογίας είναι στενά συνδεδεμένες με τις τρισδιάστατες απεικονίσεις στη μορφή που περιγράψαμε παραπάνω. Το μεγάλο πλεονέκτημα των αποκαταστάσεων αυτών έναντι των συμβατικών είναι η ευκολία με την οποία μπορεί να επέμβει κανείς στο αρχικό σχέδιο και να κάνει αλλαγές, τροποποιήσεις και βελτιώσεις. Ο Forte¹⁶ τονίζει ότι:

15. J. Bintliff, «The role of Science in Archaeological Regional Surface Artefact Survey», στον τόμο: D. Dirksen – G. von Bally (επιμ.), *Optical Technologies in the Humanities*, Berlin 1997, 9-28.

16. M. Forte, *Introduction in Virtual Archaeology: Recreating Ancient Worlds*, New York 1997, 8-13.

«Οι ψηφιακές τρισδιάστατες αποκαταστάσεις επιτρέπουν στον ερευνητή να παρουσιάσει μεγάλο όγκο πολύπλοκων πληροφοριών με τρόπο όμως που του επιτρέπει να επέμβει αργότερα και να βελτιώσει το αρχικό μοντέλο».

Οι τρισδιάστατες αποκαταστάσεις όπως και η φωτογραφία διαφοροποιούνται από τις λοιπές τεχνικές αποτύπωσης ακριβώς λόγω του ιδιαίτερου τεχνολογικού χαρακτήρα τους. Παρόλα αυτά οι τεχνικές αυτές δεν στερούνται προβλημάτων. Η πλειονότητα των τρισδιάστατων αποκαταστάσεων μέχρι σήμερα είχαν περισσότερο το χαρακτήρα μίας τεχνικής άσκησης, καθώς χορηγούνταν κυρίως από μεγάλες εταιρείες υπολογιστών ή *software* με σκοπό την προώθηση των προϊόντων τους (εικ. 3). Καθώς το λαϊκό έρεισμα της αρχαιολογίας είναι αναμφισβήτητο, συχνά οι αποκαταστάσεις αυτές είχαν την τάση να παρουσιάζουν μία «ρετουσαρισμένη» πλευρά της πραγματικής εικόνας για να εντυπωσιάσουν το κοινό. Με άλλα λόγια μπορούμε να πούμε ότι κυριάρχησε η τάση να δημιουργηθούν ιδεατές αποκαταστάσεις μίας θέσης χωρίς την απαραίτητη πολυπλοκότητα και χωρίς εναλλακτικά μοντέλα. Ο ενθουσιασμός που προκλήθηκε από την εφαρμογή μίας τόσο ισχυρής τεχνολογίας σε συνδυασμό με την έλλειψη ανθρώπων στην αρχαιολογική κοινότητα που θα γεφύρωναν το τεchnοφοβικό κενό (δηλαδή μίας ομάδας που θα μπορούσε να δράσει ως εισηγητική της νέας τεχνολογίας στην αρχαιολογική κοινότητα και ως αρχαιολογικοί σύμβουλοι στους προγραμματιστές) ήταν

Εικ. 3. Αποκατάσταση του Forum Romanum που παρουσιάστηκε από την Silicon Graphics κατά τη διάρκεια του SIGGRAPH 99 (από τη διαδικτυακή σελίδα www.darmouth.edu/~lhc/graphics/Rome-reborn-image.jpg).

προφανώς οι λόγοι που οδήγησαν στην επικράτηση ενός καθαρά «οπτικού μοντέλου αντίληψης» στις τρισδιάστατες αποκαταστάσεις, στο οποίο η αρχιτεκτονική και η κίνηση μέσα στον αρχιτεκτονικό χώρο αποτελούν την κυρίαρχη μορφή πληροφορίας. Ο Forte αποκαλεί τα μοντέλα αυτά ως «μη διαφανή»¹⁷ και τα αντιπαραβάλλει με τον όρο της «εικονικής αρχαιολογίας» (*Virtual Archaeology*) όπως διατυπώθηκε από τον Gregory¹⁸:

«...μία διαδικασία τρισδιάστατης αποτύπωσης της αρχικής πληροφορίας η οποία μετατρέπεται σε οπτική πληροφορία».

Είναι ξεκάθαρο ότι αυτό που υπονοεί ο ορισμός του Gregory είναι κάτι ολότελα διαφορετικό από το να απεικονίσει κανείς την αρχαιολογική θέση σε ένα ιδεατό σημείο της ιστορίας της ή σε μία τελειωτική μορφή αφού έχει τελειώσει η έρευνα.

Στο σημείο αυτό πρέπει αναγκαστικά να επιστρέψουμε στον ίδιο τον επιστημολογικό πυρήνα της αρχαιολογίας: η αρχαιολογία ουσιαστικά διαμορφώθηκε σε επιστήμη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, μία περίοδο όπου ο ορθολογισμός και η συστηματικοποίηση της συλλογής πληροφοριών (ουσιαστικά ο τρόπος με τον οποίο η αναπτυσσόμενη βιομηχανικά Ευρώπη προσπάθησε να εξερευνήσει, να καταλάβει και να προσαρμόσει το άγνωστο) καθόρισαν τις αρχές των περισσότερων επιστημών. Όπως τονίζει ο Hodder¹⁹, η αρχαιολογία ήδη από το νηπιακό της στάδιο αντιτίθεται στο μυθικό, στο λαογραφικό και στο απλά αρχαιοδιφικό. Ο Pitt-Rivers²⁰ καθορίζοντας τον επιστημονικό ρόλο του αρχαιολόγου τονίζει ότι «πρέπει να καταγράφει λεπτομερώς και να δημοσιεύει στοιχεία από τα οποία κανείς μπορεί να εξάγει συμπεράσματα». Παρά τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις αυτό που πραγματικά χαρακτηρίζει την επιστήμη είναι α) η συστηματική συλλογή και η καταγραφή δεδομένων και β) η ανάλυσή τους με βάση την αναγωγή τους στο αρχικό τους σύνολο.

Ως αποτέλεσμα οφείλουμε να αναρωτηθούμε εάν αποζητούμε μία ψηφιακή αποκατάσταση που θα μας επιτρέψει να έχουμε πρόσβαση στο αρχικό σύνολο των αρχαιολογικών δεδομένων, όπως συλλέχθηκαν και καταγράφηκαν ή αν

17. M. Forte, «About Virtual Archaeology: Disorders, Cognitive Interactions and Virtuality», στον τόμο: *CAA*, ό.π. (σημ. 4) 243.

18. R. L. Gregory, *Occhio e cervello. La psicologica del vedere*, Milano 1998.

19. I. Hodder, *The Archaeological Process: An Introduction*, Oxford 1999, 1.

20. A. H. L. F. Pitt-Rivers, «Excavations of the South Lodge Camp, Rushmore Park: an entrenchment of the Bronze Age, Wiltshire», *Archaeological and Natural History Magazine* 27 (1894) 206-222.

απλά αποζητούμε μία ιδεατή αποκατάσταση της αρχαιολογικής θέσης σε μία συγκεκριμένη χρονική φάση της. Επιστρέφοντας στη θέση των Gillings και Goodrick²¹ σχετικά με το βαθμό ρεαλισμού των μοντέλων, βλέπουμε ότι η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο πρωτότυπο και στο αντίγραφο δεν είναι τόσο θέμα εξωτερικής ομοιότητας όσο θέμα διαδικασίας.

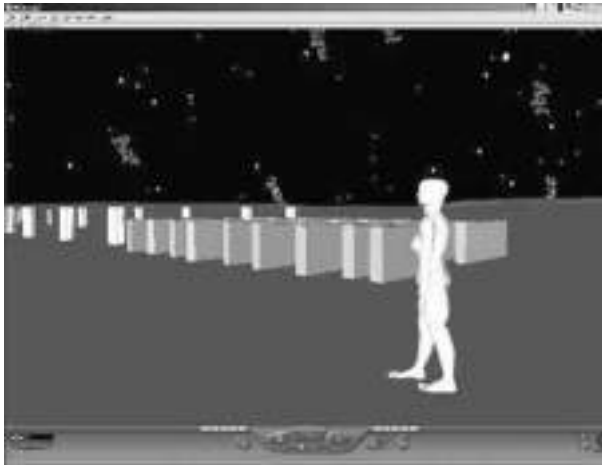
Αναπτύσσοντας το πλαίσιο εφαρμογής των εικονικών αποκαταστάσεων διαπιστώνουμε ότι πρέπει πρώτα απ' όλα να περιορίσουμε τον επιλεκτικό (και γι' αυτό και περιοριστικό) χαρακτήρα των μοντέλων και να προσαρμόσουμε το βαθμό ρεαλισμού στο σκοπό κατασκευής τους. Η συνειδητοποίηση της θεμελιώδους διαφοράς μεταξύ οπτικής μορφής και αρχαιολογικής διαδικασίας μπορεί να μας βοηθήσει να αναθεωρήσουμε το ρόλο των εικονικών αποκαταστάσεων όχι ως ενός εργαλείου ικανού να δημιουργεί επιτηδευμένες εικόνες αλλά ως μίας διαδικασίας που θα μας επιτρέψει να τοποθετήσουμε τα στοιχεία στο αρχικό τους σύνολο και να εξετάσουμε διαφορετικές θεωρίες. Η διαπίστωση —βάσει της υπάρχουσας τεχνολογικής δυνατότητας— ότι ένα τρισδιάστατο διαδραστικό μοντέλο που καλύπτει όλες τις ανθρώπινες αισθήσεις δεν είναι ακόμα εφαρμόσιμο μπορεί να μας κάνει να αντιληφθούμε τις πραγματικές διαστάσεις των ψηφιακών αποκαταστάσεων. Δύο σημαντικά ερωτήματα προκύπτουν από την παραπάνω διαπίστωση: α) είναι δυνατόν να αποφύγουμε τον περιοριστικό χαρακτήρα των μεμονωμένων μονολιθικών αποκαταστάσεων; β) πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε τον προφανή τεχνολογικό χαρακτήρα αυτών των τεχνικών και να τις χρησιμοποιήσουμε ως εργαλεία που θα μας επιτρέψουν να ερευνήσουμε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και ερμηνείες των αρχαιολογικών δεδομένων;

5. Ο τρισδιάστατος σχεδιασμός ως ερευνητικό εργαλείο

Οι ψηφιακές αποκαταστάσεις και ειδικότερα η εικονική πραγματικότητα μας παρέχουν τη δυνατότητα να ερευνήσουμε προσεκτικά ανακατασκευασμένα περιβάλλοντα από μία προοπτική ενσωματωμένη²² στην ίδια την αναπαράσταση. Αυτό μακροπρόθεσμα μπορεί να αποδειχτεί ένα πολύ χρήσιμο ερευνητικό εργαλείο που θα μας επιτρέψει να ερευνήσουμε σε πραγματικό χρόνο (*real time*) το ρόλο και τη μορφολογία μίας θέσης ή ακόμα και να ελέγξουμε παλαιότερα διατυπωμένες ερωτήσεις και θεωρίες. Πρόσφατα αρχαιολογικά παραδείγματα επιβεβαιώνουν αυτή την προοπτική. Στην περίπτωση του

21. Gillings – Goodrick, *ό.π.* (σημ. 2) 44.

22. Gillings – Goodrick, *ό.π.* (σημ. 2) 52.

Εικ. 4. Προβολή αστερισμών πάνω από το μνημείο του Thornborough (VRML μοντέλο) (G. Goodrick – J. Harding, στον τόμο: CAA 1998, BAR 843 [2000] 117, εικ. 4).

Thornborough²³, ενός μεγαλιθικού μνημείου στο Β. Γιorkσάιρ, κατασκευάστηκε ένα μοντέλο αποτελούμενο από ένα βασισμένο σε GIS τεχνολογία τρισδιάστατο γεωανάγλυφο, με τα δομικά μέρη του μνημείου κατασκευασμένα σε *AutoCAD*, για να ερευνηθεί η οπτική σχέση μεταξύ του τοπίου του μνημείου και διαφόρων αστερισμών (εικ. 4). Η τρισδιάστατη αποκατάσταση είναι κάτι παραπάνω από μία ρεαλιστική προσέγγιση της πραγματικής θέσης. Μετατρέπεται σε ερευνητικό εργαλείο με σκοπό να διαπιστώσουμε πώς τα μνημεία πλαισιώνουν και δομούν πιθανές θρησκευτικές εμπειρίες, αποκαλύπτοντας ή αποκρύπτοντας την κίνηση των αστερισμών. Στο μεγαλιθικό μνημείο του Avebury η εικονική πραγματικότητα δεν χρησιμοποιήθηκε απλά για να καταγράψει τρισδιάστατες πληροφορίες και για να αντικαταστήσει τα αρχικά ομοιώματα-αντίγραφα μεγαλίθων που συνιστούν τη σημερινή αναπαράσταση, αλλά και για να ερευνήσει θεωρίες σχετικές με τη λατρευτική-τελετουργική σημασία του χώρου και τον έλεγχο των προσβάσεων στο μνημείο (εικ. 5). Παρόλα αυτά η εφαρμογή ενός τρισδιάστατου ψηφιακού μοντέλου μπορεί να έχει έναν πιο άμεσο χαρακτήρα αποκατάστασης: στην περίπτωση του τάφου

23. G. Goodrick – J. Harding, «Virtual Reality and the Neolithic Monument Complex of Thornborough, North Yorkshire», στον τόμο: CAA, *ό.π.* (σημ. 4) 115-121. M. Gillings – G. T. Goodrick, «Sensuous and reflexive GIS: exploring visualisation and VRML», *Internet Archaeology* 1 (1996) (http://intarch.ac.uk/journal/issue1/gillings_index.html).

Εικ. 5. Αναπαράσταση του μνημείου του Avebury, πρόσβαση σε εσωτερικούς κύκλους (από τη διαδικτυακή σελίδα www.stonehenge-avebury.net/V-R/VirtualAvebury.html).

της Bakenrenef²⁴ στην αιγυπτιακή Σαχάρα ο τρισδιάστατος σχεδιασμός χρησιμοποιήθηκε για να οργανωθούν σε τάξη χιλιάδες θραύσματα τοιχογραφιών προερχόμενων από τοίχους ή την οροφή, ώστε να δώσουν συνεκτικές εικόνες-παραστάσεις. Η υπολογιστική τεχνολογία στην περίπτωση αυτή κατόρθωσε να προσθέσει εκατοντάδες θραύσματα διάσπαρτα σε διάφορα μουσεία και ιδιωτικές συλλογές ανά τον κόσμο και πρόσφερε εναλλακτικές λύσεις σε μία προβληματική, μονόδρομη και πολυέξοδη αποκατάσταση κατά χώρα.

Το παράδειγμα του Avebury είναι χαρακτηριστικό ώστε να εξακριβώσουμε πως η πολυσημία και ο πολυδιάστατος χαρακτήρας αυτών των μοντέλων μπορούν να μας βοηθήσουν να ερευνήσουμε μία ποικιλία πιθανών διαφορετικών αντιλήψεων και πρακτικών των κοινωνιών αυτών παραμερίζοντας δυτικές αντιλήψεις σχετικές με την οργάνωση του χώρου, την προοπτική και το σχετικό μέγεθος. Με αυτό τον τρόπο ένα πολυπροοπτικό μοντέλο μπορεί να φανεί χρήσιμο στο να εξετάσουμε διαφορετικές προσπάθειες αποκατάστασης (που φυσικά αντανακλούν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις)

---

24. M. C. Betro, «Saggara: From the Past to the Future», στον τόμο: M. Forte – A. Sillioti – H. Abrams (επιμ.), *Virtual Archaeology: Recreating Ancient Worlds*, New York 1997, 26-41.

και να εστιάσουμε όχι στο πώς παρατηρούμε το μοντέλο αλλά στο τι είναι παρατηρήσιμο. Εξετάζοντας διαφορετικούς τρόπους πρόσβασης και έλεγχου της πρόσβασης στο μνημείο του Avebury το τρισδιάστατο μοντέλο (εδώ εικονική πραγματικότητα) μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε εναλλακτικά μοντέλα²⁵ που πιθανώς αντανακλούν διαφορετικές πεποιθήσεις και πιθανές λειτουργίες του χώρου.

Στην κατηγορία των τρισδιάστατων αποκαταστάσεων μπορούμε να συμπεριλάβουμε μία μορφή εικονικής πραγματικότητας που αποτελείται όχι από τρισδιάστατα μοντέλα αλλά από πολλαπλές φωτογραφίες μίας αρχαιολογικής θέσης συρραμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργούν ένα διαδραστικό πανόραμα 360 μοιρών (*Bubbleworld*)²⁶. Τέτοιου είδους πανοράματα (εικ. 6) προσφέρουν στους ερευνητές μία σειρά πλεονεκτημάτων όπως:

- Μπορούν να είναι εκτελέσιμα σε σχετικά μικρής δυναμότητας υπολογιστές.
- Μπορούν να είναι εύκολα διαθέσιμα σε CD ROMS και μέσω του Διαδικτύου.
- Μπορούν να δημιουργηθούν με διαθέσιμο συμβατικό φωτογραφικό εξοπλισμό.
- Προσφέρουν υψηλό βαθμό διαδράσης.
- Δεν υπάρχει ανάγκη να χρησιμοποιήσουμε πολύπλοκα προγράμματα τρισδιάστατου σχεδιασμού.

Απεναντίας προσφέρουν «κυριολεκτικά» τη δυνατότητα στους ερευνητές να ξαναεπισκεφτούν μία θέση και να εξερευνήσουν κτίρια, τοπία κ.ο.κ. μειώνοντας επίσης τις υπολογιστικές απαιτήσεις.

---

25. J. Pollard – M. Gillings, «Romancing the Stones: Towards an Elemental and Virtual Avebury», *Archaeological Dialogues* 5 (1998) 143-164. Το μνημείο περιβάλλεται από μία τεράστια τάφρο στην οποία ανοίγονται τέσσερις είσοδοι, έναν εξωτερικό κύκλο και δύο μικρότερους εσωτερικούς, ενώ στη νότια είσοδο του καταλήγει η λεγόμενη λεωφόρος Kennet που σχηματίζεται από δύο παράλληλες σειρές λίθων και έχει πλάτος 15 μ. και μήκος 2,5 χλμ. Στο εικονικό Avebury εξετάζονται τρία εναλλακτικά μοντέλα: α) ένα μοντέλο «αποκλεισμού» όπου η φυσική παρουσία στο μνημείο και στη λεωφόρο απαγορεύεται β) ένα μοντέλο όπου επιτρέπεται η πρόσβαση στη λεωφόρο και η κίνηση του πλήθους ωθείται προς το «φρύδι» της τάφρου, αλλά απαγορεύεται η πρόσβαση στο ίδιο το μνημείο και γ) ένα μοντέλο που καλείται «Σαμανιστικό» Avebury όπου επιτρέπεται η πρόσβαση τόσο στο εξωτερικό όσο και στους εσωτερικούς κύκλους.

26. L. Krasniewicz, «Immersive Imaging Technologies for Archaeological Research», στον τόμο: CAA, *ό.π.* (σημ. 4) 163-169.

Εικ. 6. Πανόραμα 360 μοιρών (Bubbleworld) (L. Krasniewicz, στον τόμο: CAA 1998, BAR 843 [2000] 165 εικ. 2).

6. Ποιο είναι το μέλλον των τριδιάστατων ψηφιακών αποκαταστάσεων στην αρχαιολογία;

Ο Forte σε ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο του που αφορά την εικονική αρχαιολογία συνεχίζει να αναρωτάται αν η εφαρμογή της υπολογιστικής τεχνολογίας αποτελεί απλά μία επιτηδευμένη μορφή απεικόνισης ή αν όντως συνιστά μία νεωτεριστική μεθοδολογική προσέγγιση. Από τη συζήτηση ωστόσο που εκθέσαμε παραπάνω γίνεται προφανές στους περισσότερους ότι η ενσωμάτωση των τεχνικών αυτών στην αρχαιολογική ανάλυση αντιπροσωπεύει κάτι περισσότερο από ένα επιτηδευμένο μέσο παραγωγής ωραίων εικόνων. Η δυνατότητα να καταγράφουμε, να καταχωρούμε και να διαχειριζόμαστε μεγάλες ποσότητες αρχαιολογικών δεδομένων και «εικονικά» να αναπαράγουμε επαναλαμβάνουμε ολόκληρη την εξερευνητική φάση²⁷ μπορεί να εφοδιάσει

---

27. Ήδη από το 1991 ο Reily, *ό.π.* (σημ. 10) 133 αναλύοντας την πρωτοβουλία SYASS (Southampton-York Archaeological Simulation System) πρότεινε την προσομοίωση ανασκαφών με εκπαιδευτικό σκοπό, ώστε οι φοιτητές να έλθουν σε επαφή με έννοιες όπως το σύνολο, το στρώμα κ.ο.κ.

τους ερευνητές με ένα εξαιρετικά χρήσιμο γνωστικό εργαλείο. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε όχι μόνο με μία μέθοδο αρχιτεκτονικής αποκατάστασης αλλά με μία μεθοδολογική προσέγγιση εφαρμόσιμη στις ακόλουθες περιπτώσεις:

- Αποκαταστάσεις ευρημάτων και υλικών (π.χ. χρωματικές αποκαταστάσεις)
- Αποκαταστάσεις κτιρίων και τοπίων
- Αποκαταστάσεις στρωματογραφικές
- Αποκαταστάσεις αρχαιολογικών συνόλων

Η συνένωση όλων των παραπάνω μορφών αποκαταστάσεων μπορεί να αποτελέσει ένα γνωστικό εργαλείο που θα μας επιτρέψει να υπερβούμε τον έμφυτο περιοριστικό και μονόδρομο χαρακτήρα της ανασκαφικής διαδικασίας. Είναι επίσης προφανές ότι θα αλλάξει και ο τρόπος συλλογής και καταγραφής των δεδομένων καθώς η προεπεξεργασία και η τυποποίηση των δεδομένων σε ψηφιακή μορφή θα είναι μία απαραίτητη προϋπόθεση. Πρέπει επίσης να προσθέσουμε το γεγονός ότι η τρισδιάστατη αποκατάσταση περισσότερο από μία ερμηνευτική προσέγγιση αποτελεί ένα ισχυρό επικοινωνιακό και εκπαιδευτικό εργαλείο, το οποίο ενισχύεται ακόμα περισσότερο από το διαδραστικό και περιεκτικό χαρακτήρα του τεχνολογικού μέσου.

7. Επίλογος

Είναι λοιπόν αρκετά προφανές ότι η χρήση και η εισαγωγή τόσο πολύπλοκων και πολυδιάστατων εργαλείων για να προσεγγίσουμε και να οπτικοποιήσουμε τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι κάτι περισσότερο από μία απλή εξεζητημένη εικονογράφηση των τελικών αποτελεσμάτων. Παρόλα αυτά, μία πληθώρα λόγων όπως α) η καθαρά τεχνολογική φύση του μέσου, που καθίσταται απαγορευτική σε μη ειδικούς β) οι ανεδαφικές προσδοκίες ότι μέσω της εικονικής πραγματικότητας μπορούμε να βιώσουμε το παρελθόν χρησιμοποιώντας όλες τις αισθήσεις μας (προσδοκία ασύμβατη με το υπάρχον τεχνολογικό επίπεδο) και γ) η έλλειψη μίας θεωρητικής υποδοχής για τις επιπτώσεις ή τον τρόπο που θα εφαρμόσουμε την τεχνολογία αυτή στην αρχαιολογία, μπορούν να λειτουργήσουν απαγορευτικά για την πλήρη εφαρμογή της.

Σε μία επιστήμη ωστόσο όπως η αρχαιολογία, όπου η αναπόφευκτη καταστροφή του αρχικού συνόλου απ' όπου πηγάζουν τα δεδομένα μας είναι βασικό χαρακτηριστικό της διαδικασίας, η δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε τεχνικές επεξεργασίας, ανάλυσης και αποκατάστασης των δεδομένων μπορεί να αποδειχτεί πολύτιμη. Η προσοχή λοιπόν της αρχαιολογικής κοινότητας πρέπει να στραφεί στην προσπάθεια κατανόησης και εκμετάλλευσης των

τεχνικών αυτών ως μεθοδολογικών προσεγγίσεων, ως πιθανών εργαλείων παραγωγής θεωρίας και όχι ως εικονογραφικών τεχνικών. Θα μπορούσαμε επίσης να θεωρήσουμε τα μοντέλα αυτά και κατ' επέκταση όλη την αναπτυσσόμενη αυτή τεχνολογία ως μία ξεχωριστή μορφή που σηματοδότησε τον πολιτισμό του τελευταίου τετάρτου του 20ου αιώνα. Οι Gillings και Goodrick τονίζουν ιδιαίτερα το τελευταίο στοιχείο χαρακτηρίζοντας την τρισδιάστατη τεχνολογία ως «μία μορφή του υλικού πολιτισμού που πρέπει να μελετηθεί, να εξεταστεί και να χειραγωγηθεί». Ως επίλογο θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τη διαπίστωση του Bateman²⁸ ότι ο πραγματικός χαρακτήρας των τρισδιάστατων αποκαταστάσεων θα συνεχίσει να μας διαφεύγει ως τη στιγμή που θα θεωρήσουμε τα προϊόντα του δικού μας πολιτισμού με την ίδια επιτήδευση με την οποία αντιμετωπίζουμε τα προϊόντα άλλων πολιτισμών, περασμένων και σύγχρονων.

---

28. J. Bateman, «Immediate Realities: an anthropology of computer visualisation in Archaeology», *Internet Archaeology* 8 (2000) (http://intarch.ac.uk/Journal/issue8/bateman_index.html).

3D RECONSTRUCTIONS AND VIRTUAL REALITY IN ARCHAEOLOGY

VASSILIS EVANGELIDIS

Archaeology through its disciplinary history has extensively used a variety of two-dimensional forms like drawings, photographs, maps etc. as a means to present the visual parts of archaeological information. Since these techniques suffer from what Tufte described as «difficulties of dimensional compression», they cannot represent adequately the complex character of the original context and they constitute a rather poor way to visualize the past and record the archaeological information. Computer technology and especially 3D modelling (either in the form of computer graphics or lately of virtual reality) has emerged the last years as a means to overcome these difficulties, since it provides an easily accessible, highly visual and interactive form of the archaeological data. However 3D modelling and 3D reconstructions in archaeological process are not without problems: the majority of early 3D reconstructions are restricted mostly in a «visual perception model», in which architectural reconstructions and movement through buildings consist the dominant form of information. Are we dealing then just with a tool capable of producing sophisticated pictures of an idealized past (which consist mostly of architectural landscapes) or with an explorative-methodological tool that will allow us to reconstruct the original context and test different theories? The appearance of a technophile group in archaeology and the ongoing discussion is focusing on the development of a know-how and a theoretical basis concerning these tools and their acceptance from the broader archaeological community, the definition of terms (virtual reality) in relevance to archaeology, the experimentation with different applications and approaches to the material. Recent projects seem to overcome the technical character of many of the first 3D reconstructions of ancient landscapes and allow us to explore and approach the polysemy of the original context in various and alternative ways. The possibility to record, handle, analyze and deliver in an accessible format vast amounts of archaeological data in a highly visual form, can provide us with an extremely useful cognitive tool. Practically this means that we are not dealing just with a method of sophisticated architectural reconstructions but with a broader methodological approach of contextual reconstructions, which in time can eliminate the restrictive character of the excavational procedure.

CHRISTINE STEPHAN-KAISSIS

BILDER ZWISCHEN KUNST UND MEDIEN

Seit geraumer Zeit wird unter Medientheoretikern und Kunsthistorikern die Frage diskutiert, inwieweit eine Geschichte der Bilder es überhaupt zuläßt, die Trennung zwischen dem traditionellen Fach Kunstgeschichte und den modernen Medienwissenschaften aufrechtzuerhalten. Während sich die Mediengeschichte primär damit befaßt, Bilder bezüglich ihrer Funktion als Kommunikationsmittel zu untersuchen, war es bisher die Aufgabe der Kunstwissenschaft, den Kunstcharakter der Bildwerke zu definieren. Eine allgemeine Wissenschaft des Bildes müßte diese Trennung der Bereiche aufgeben, damit sie zu Lösungen aktueller Bildfragen kommt, denn: «*Die Grenzlinie der Kunst läuft mitten durch die zeitgenössische Bildproduktion, ohne Rücksicht auf die Gebietsansprüche der akademischen Wissenschaften, bei denen die Welt wie immer geordnet aussieht*»¹. Im Hinblick auf die komplexen Problemstellungen, die sich in der zeitgenössischen visuellen Kultur artikulieren, kann folgender Text nur ein bescheidener Beitrag zu der Frage sein, welchen Einfluß die Massenmedien auf die moderne Kunst haben und hatten, bzw. welche Rolle und Bedeutung die Kunst für die Medien spielt.

Ebenso wie man Kommunikationsmedien daraufhin untersuchen kann, ob und welche ästhetischen Strategien sie einsetzen, um ihre Informationen visuell zu verbreiten, kann man Kunst hinsichtlich ihrer Rolle als *Medium* befragen, was heißt, die Strukturen zu analysieren, in der sich ihre optische Botschaft artikuliert. Eine Polarisierung zwischen Medien und Kunst scheint im Hinblick auf den gemeinsamen Gegenstandsbereich, mit dem sich die jeweiligen Bildermacher auseinandersetzen müssen, in der Tat problematisch. Gleichgültig ob sich Bildproduzenten mit Hilfe der technischen Medien oder der traditionellen Medien ausdrücken: in jedem Fall haben sie sich beispielsweise Fragen wie die folgenden zu stellen: Was bringt Bilder zum Sprechen? Wie läßt sich den unterschiedlichen

---

1. H. Belting, *Das Ende der Kunstgeschichte*, München 1995, 167.

Medien visuelle Bedeutung einprägen? Wie kann die Botschaft an die Rezipienten übermittelt werden²? Eine der Fragen aus diesem zu erweiternden Katalog verdient aufgrund ihrer besonderen Aktualität genauere Beachtung: welchen Einfluß haben Bilder, speziell: technisch erzeugte Bilder, auf die Erfahrung von Wirklichkeit? Gehen wir diesem letzten Punkt nach. Auf die Frage nach der Beziehung zwischen Fernsehbild und Realität antwortet ein Handbuch für die journalistische Praxis:

«Was ist das, "Realität"? Auf eine einfache Formel gebracht: vergleichbare Sinneseindrücke mehrerer Menschen bei der Wahrnehmung des gleichen Objekts lassen uns auf dessen Realität schließen. Das Produkt, das wir herstellen, existiert also nicht auf dem Bildschirm, sondern im Kopf des einzelnen Zuschauers...Die Realität wird vom Betrachter wahrgenommen, und dabei entsteht in ihm ein subjektives Bild. Diesem Bild entsprechend versuchen wir, durch speziell ausgewählte Teilabbilder der Realität auf dem Bildschirm *ein Sinnbild der Realität* im Zuschauer zu erzeugen. Dieses Sinnbild, diese Repräsentanz von Wirklichkeit entsteht durch einen unausweichlichen Arbeitsprozeß im Betrachter»³.

Die Gefahr möglicher Zuschauermanipulation zeigte Theodor Adorno schon im Jahre 1953 auf: «...Dem Ziel, die gesamte sinnliche Welt in einem alle Organe erreichenden Abbild noch einmal zu haben, dem traumlosen Traum, nähert man sich durchs Fernsehen und vermag zugleich ins Duplikat der Welt unauffällig einzuschmuggeln, was immer man für der realen zuträglich hält»⁴.

Die hinter den audiovisuellen Beiträgen in Film und Fernsehen stehende Dramaturgie hat sich schon immer vielfältiger Mittel bedient, um das Publikum vor das Fernsehgerät zu bannen. Ob für Spielfilm, Reportage, Bericht oder Dokumentation: die Medienindustrie verwendet das Bild zwar vordergründig in seiner Eigenschaft als Kopie der Wirklichkeit. Mit Hilfe eines komplizierten technischen Hintergrundapparats werden die einzelnen Einstellungen aber so miteinander kombiniert, daß die dadurch zustandekommende *story* als dramaturgisch wohlüberlegte Inszenierung in die Kommunikationsnetze eingespeist wird. Die Bilder haben hierbei das Ziel, Zuschauern den Eindruck realer Gegenwärtigkeit vorzugaukeln. Der inzwischen weit vorangeschrittene Gewöhnungs-

2. Vgl. zu dieser Problematik G. Boehm, «Die Wiederkehr der Bilder», in: *Was ist ein Bild?*, München 1994.

3. Vgl. G. Schult – A. Buchholz (Hrsg.), *Fernsehjournalismus, Ein Handbuch für Ausbildung und Praxis*, München ²1984, 22.

4. T. W. Adorno, «Prolog zum Fernsehen», in: *Rundfunk und Fernsehen 2* (1953) (zit. nach: T. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, X/2, Frankfurt a. M. 1996, 507).

prozeß des Publikums an den optischen Realitätsersatz in den Medien hat zur Folge, daß dem Zuschauer tendenziell der Unterschied zwischen der reproduzierten Wirklichkeit der Medienbilder und der objektiven Realität zu entgleiten scheint. Daß sich die Bereiche medialer Imitation und Wirklichkeit beim Fernsehbild aber überlappen, wird dem Publikum nur ausnahmsweise bewußt. Beispielsweise dann, wenn das Fernsehbild eine unübertreffbar grausame objektive Realität zeigt, die ein Teil der mediengewohnten Zuschauer zunächst für das Abbild einer medialen Fiktion hält, so wie dies am 11. September 2001 geschah.

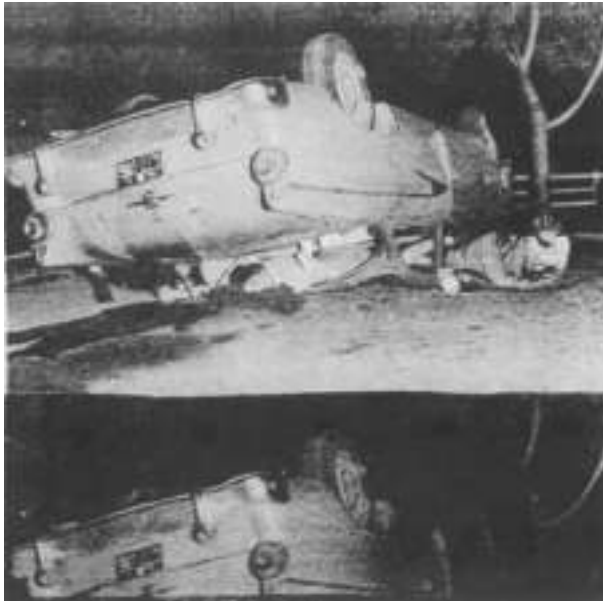
1. Pop Art und Massenmedien

Die überzeugende Präsentation fiktiver Räume bzw. die illusionistische Darstellung nicht präsenter Dinge auf einer zweidimensionalen Leinwand war schon lange Problem der Künstler, bevor es zum Thema von Filmproduzenten und Regisseuren wurde⁵. Im Bewußtsein der Problematik, die sich mit dieser Aufgabe verband, waren es daher gerade Künstler, die sich ab Mitte des 20. Jahrhunderts mit der Wirkung von Bildern in den Massenmedien auseinanderzusetzen begannen. Andy Warhol, einer der wichtigsten Vertreter der amerikanischen Pop Art, ist bekannt dafür, daß er in seinen Werken vor allem die moderne Konsumgesellschaft und die dazugehörige Medienwelt reflektierte. Warhol fand seine künstlerischen Motive u. a. auf Pressefotos, die die sensationell aufgemachten Berichte und Reportagen der Tageszeitungen begleiteten (Abb. 1). In einer frühen Schaffensphase setzte der Künstler diese Pressebilder in einem sorgfältigen Malprozeß manuell um, ging aber kurze Zeit später dazu über, die von ihm benutzten Pressefotos nur noch mit Hilfe mechanischer Verfahren, hauptsächlich des Siebdrucks künstlerisch zu gestalten⁶. Dies scheint eine folgerichtige Konsequenz seiner Einsicht gewesen zu sein, daß reproduzierten Bildern die materielle Erscheinungsform abgeht, welche der Künstler ihnen auch mit Hilfe eines persönlichen Verarbeitungs- sprich: Malprozesses nicht wiedergeben kann. Warhol nutzte also bewußt ein technisches Reproduktionsverfahren, um dem mediengewohnten Publikum zu demonstrieren, daß der Bildgegenstand bei der medialen Vermittlung einem fundamentalen formalen und inhaltlichen Wandel unterliegt, quasi zum Phantombild einer Pseudo-Realität wird.

---

5. Vgl. die Studie von O. Grau, *Virtuelle Kunst in Geschichte und Gegenwart. Visuelle Strategien*, Berlin 2001.

6. Vgl. J. Coplans, «Andy Warhol, The Art», in: J. Coplans u.a., *Andy Warhol*, New York 1976, 49.

Abb. 1. Andy Warhol, Five Deaths in Orange, 1963.

Abb. 2. Andy Warhol, Marilyn, 1967.

Bei seinen Porträtserien berühmter Filmstars (Abb. 2), denen Warhol fertige Photos aus der Tagespresse zugrunde legte, ging der Künstler auf das durch die öffentlichen Medien vermittelte *Klischee* berühmter Persönlichkeiten ein. Warhols Bilder zeigen, daß der wirkliche Mensch, der hinter diesen Bildern steht, in der Medienpräsentation gar nicht real sichtbar wird. In die Verteilernetze kommt vielmehr das vorgefertigte *image*, ein von den Medien inszeniertes, künstliches Bild der Wirklichkeit. Warhol brachte sein Argument in diesen Bildern durch das Mittel der grellen Farbfolien zum Ausdruck, welche er den Porträtierten wie ein deckendes Make-up auflegte, und hinter welchem ihr wahres Gesicht verschwindet.

Es ist gewiß kein Zufall, daß Warhol diesen Fakt am Beispiel berühmter Medienstars aus den 60er Jahren, wie Marilyn Monroe und Jackie Kennedy testete. Auch heute noch kann man in alten Filmen die *Aura* verspüren, die die Stars um-

Abb. 3. Andy Warhol, *Thirty are better than one*, 1963.

gab. Mit *Aura* ist in diesem Fall jener undefinierbare Faktor einer Medienwirksamkeit gemeint, durch den bestimmte Personen in den Medien unmittelbar präsent zu sein scheinen. Von da aus war es für Warhol nur ein kleiner weiterer Denkschritt zu prüfen, was mit der *Aura* eines Kunstwerks bei dessen Vermittlung als Reproduktion via Presse, Film und Fernsehen geschieht. Als Testbild benutzte Warhol ein simples Foto der *Mona Lisa* von Leonardo da Vinci, welches als eines der berühmtesten auratischen Kunstwerke der Welt gilt. Warhols Bild der *Mona Lisa* (Abb. 3) eignet sich dazu, wesentliche Aspekte des originalen Kunstwerks im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit ins Bewußtsein zu rücken. Die stereotype Wiederholung, in der der Künstler das Schwarzweißphoto des Kunstwerks immer wieder vorführte, parodiert zum einen den ungeheuren Medienerfolg des Gemäldes, welches damals in einer spektakulären Aktion für kurze Zeit von Frankreich nach Amerika ausgeliehen worden war⁷. Gleichzeitig kann man die serielle Monotonie, mit der Warhol das berühmte Motiv immer wieder auf den Bildträger druckte, auch als visuelle Metapher für den Verlust der räumlichen und zeitlichen Einzigartigkeit auffassen, die das Original durch seine technische Reproduktion erfährt. Die beim mechanischen Druckprozeß abnehmende Farbintensität, mit der das Motiv der *Mona Lisa* auf dem Bildgrund erscheint, nutzte Warhol bewußt als Metapher für den durch pausenlose Wiederholung beim Betrachter schwächer werdenden Bildeindruck. In der Tat tritt dieser psychologische Effekt beim Publikum durch den Gewöhnungseffekt an die reproduzierten Bilder ein. Mit Hilfe seiner optischen Strategie gelang Warhol eine grundsätzliche künstlerische Stellungnahme zur visuellen Massenverbreitung von Kunst via Medien: statt des sinnlichen Eindrucks der Originale in einem bestimmten räumlichen und zeitlichen Zusammenhang tritt bei der entmaterialisierten Vermittlung des Werks durch die Medien eine vom Medienproduzenten gesteuerte Vorstellung dessen, was das (real vielleicht nie gesehene) Kunstwerk ist. Diese Fiktion ist aber unabhängig vom ursprünglichen Werk. Dagegen ist sie allein davon abhängig, wie das Werk über die Medien an das Publikum vermittelt wird.

Gerade am Beispiel des medial vermittelten originalen Kunstwerks läßt sich das wesentliche Kennzeichen der Seherfahrung im Zeitalter der Massenmedien zeigen: das Sehen *aus zweiter Hand*. Das Bild, das in der Presse und auf den Bildschirmen erscheint, schreibt den Zuschauern eine bestimmte Sicht auf die Dinge, in unserem Beispiel auf das Kunstwerk vor. Das Original dient hier in erster Linie als Anschauungsmaterial für Argumente und Absichten von Redak-

---

7. H. Belting, *Das unsichtbare Meisterwerk*, München 1998, 328 ff., Abb. 126.

teuren, Fotoreportern und Filmregisseuren⁸. Filme über Kunst sollen ja anhand der präsentierten Dokumente nicht nur die Beschreibung dessen liefern, was ist oder was war, sondern dem Zuschauer auch in Form eines leichtverständlichen Kommentars zusätzliche Informationen zum Werk geben. Es genügt einer audiovisuellen Präsentation daher nicht, das Werk mit Hilfe des mechanischen Auges einfach nur aufzuzeichnen. Der Filmer muß vielmehr in die Rolle des Mitschöpfers schlüpfen und das Kunstwerk für sein Publikum in Bild und Wort neu erstehen lassen. Er inszeniert das originale Meisterwerk in einer eigenen, von seiner persönlichen Sicht geprägten Art, und zwar mit der Absicht, ein publikumswirksames Produkt herzustellen, das hohe Einschaltquoten erzielt⁹. Daß in diesem Prozeß das von der Fernsehkamera aufgenommene Original zur Reproduktion mutiert, die auf den Bildschirmen der Zuschauer in vielfältigen räumlichen Zusammenhängen erscheint, und darüberhinaus durch den Videorecorder theoretisch jederzeit abrufbar bleibt, wird den wenigsten Filmemachern und Redakteuren bewußt¹⁰.

2. Photorealismus und Massenmedien

Mit der Frage der optischen Vermittlung von Realität durch technische Medien beschäftigten sich Anfang der 70er Jahre die Photorealisten. Sie machten die Inszenierung von minutiös gemalter Wirklichkeit mit Hilfe von Photographien zu ihrer Aufgabe. Die Photorealisten gingen von der Beobachtung aus, daß man im Zeitalter der Medien einen wesentlich *medialen* Zugang zur Welt und ihren Gegenständen habe¹¹. In ihren Gemälden versuchten sie, dem Phänomen des Medienfilters und seiner Wirkung auf die Gegenstände der Welt auf den

---

8. Hierzu J. Berger, *Ways of Seeing*, London 1972, 21, 26.

9. Dieser marktökonomischen Forderung mußte sich auch das ehrgeizige Projekt unterstellen, das der ARD-Sender Südwestfunk Baden-Baden vor einigen Jahren in Zusammenarbeit mit der UNESCO und dem Europarat startete. Die großangelegte Reihe «Schätze der Welt – Erbe der Menschheit» hatte den Anspruch, die bedeutendsten Kunstdenkmäler der Welt in einer Film- und Fernsehzyklopädie «...durch filmische Aufzeichnung in höchster Qualität für alle Zeiten...» zu bewahren. Die Filmautoren waren jedoch gleichzeitig vor die Aufgabe gestellt, das jeweilige Werk in eine spannende *story* einzukleiden, um das Interesse eines Durchschnittspublikums wachzuhalten.

10. In diesem Zusammenhang verdient ein neuerer Aufsatz Beachtung, der sich mit dem Faktor der Aura in topologisch unbestimmten Bildnetzen auseinandersetzt: B. Groys, «Die Geburt der Aura, Variationen über ein Thema Walter Benjamins», *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 264 (11./12. November 2000) 51, 52.

11. Es ist eine bekannte Tatsache, daß die Mehrzahl der Touristen und Urlaubsreisenden sich Sehenswürdigkeiten hauptsächlich durch Knipsen oder Filmen aneignet.

Grund zu kommen. Ihre sorgfältig mit dem Pinsel gemalten Werke basieren auf Photoaufnahmen in dem Sinne, daß sie ganz genauso aussehen wie Bilder, die von der Kamera aufgenommen werden. Bei den Photorealisten scheint das nüchterne Auge des Photoapparats die Garantie einer objektiven Wirklichkeitsbeschreibung zu sein. Ihre präzise nach photographischen Vorlagen angefertigten Gemälde registrieren —so der erste Blick— einen neutralen Blick auf die Realität, in keiner Weise beeinflusst von der seelischen Verfassung des Bildproduzenten oder den wechselnden Bedingungen der Außenwelt. Die Bilder der Photorealisten geben sich formal den Anschein von objektiven Dokumentationen, ähnlich den TV-Dokumentarfilmen, welche auf Beobachtung unabhängiger Vorgänge durch die Kamera beruhen¹². Gerade mit der ausführlichen Wiedergabe eines minimalen zeitlichen Moments der Wirklichkeit führten die Photorealisten in ihren Darstellungen die objektive Beweiskraft des photographischen Bildes allerdings ad absurdum. Der zeitlich isolierte Blick auf einen Gegenstand der Welt, so vollständig er auch wiedergegeben sein mag, kann nicht mehr als ein Fragment der ständig sich wandelnden Wirklichkeit zeigen. Das machen auf eindringliche Weise die sorgfältig inszenierten Stilleben schnell verderblicher Lebensmittel klar, welche Audrey Flack malte¹³ (Abb. 4). Ein technisch hergestelltes Bild, das Gegenstände der Wirklichkeit optisch gleichsam einfriert und sie dadurch mit einer Permanenz ausstattet, welche diese gar nicht besitzen, kann in keiner Weise der Realität entsprechen. So setzen die Gemälde der Photorealisten auf geradezu subversive Weise den fiktiven Gehalt mechanisch produzierter Bilder frei.

Richard Estes Gemälde *Solomon Guggenheim Museum*¹⁴ (Abb. 5) führt eindringlich vor Augen, welche Verfremdung die Kategorien von Zeit und Raum durch das mechanische Auge der Kamera erfahren. Um diesen Effekt darzustellen, übertrug der Maler in einem langwierigen Malprozeß mit äußerster Detailtreue das photographische Abbild, das er in einem ersten Arbeitsgang von Frank Lloyd Wright's architektonischem Meisterwerk gemacht hatte, auf die Leinwand. Estes photorealistisches Bild sieht aus wie ein beliebiger Schnappschuß, aufgenommen von einem erhöhten Standpunkt auf der Straße. Der zufällig anmutende Blick des Künstlers auf das Guggenheim Museum ist allerdings sorg-

12. Anzumerken ist in diesem Zusammenhang, daß Anfang der 60er Jahre in Amerika u.a. Albert und David Maysles als Protagonisten des sogenannten *direct cinema* bzw. *cinéma vérité* aufgetreten waren. Ziel ihres bewußten Verzichts auf die Mittel filmischer Inszenierung war bei den Brüdern Maysles die Auffindung der *objektiven* Wahrheit. Vgl. «Interview mit Albert Maysles» in: *Makedonias Sonntagsmagazin «Panselinos»* Nr. 79 vom 11. März 2001.

13. A.Charalambidis, *H Τέχνη του 20ού αιώνα* III, Thessaloniki 1995, 139.

14. a.a.O. 138.

Abb. 4. Audrey Flack, *Grand Rosé*, 1975.

Abb. 5. Richard Estes, *The Solomon Guggenheim Museum*, 1979.

fältig inszeniert. Der diachronen Qualität des Bauwerks widersprechen die vorbeihuschenden Autos, die auf die Flüchtigkeit der Zeit hinweisen. Der wesentliche Aspekt, den der Künstler in sein Werk einbrachte, ist gerade die Inkompatibilität raumhaltiger Werte mit der Zweidimensionalität des Bildes, welches die Kamera produziert. Wie plastische Gebilde der realen Welt durch den Kamerazugriff zu Fläche reduziert werden, kann Estes an der geradezu verschwenderisch volumenhaltigen und raumgreifenden Gestalt des Guggenheim-Museums zeigen, von dessen wuchtiger Raumhaltigkeit vor Ort das flache Bild nur ein blasser Abklatsch ist. Gerade weil Estes Gemälde in seiner glasartigen *Medienqualität* zugibt, daß es ein Bild nach einer Reproduktion ist, erlaubt es dem Betrachter einen eigenen gedanklichen Spielraum. Die vordergründige Vorstellung, daß photorealistische Bilder Repräsentationen von Wirklichkeit seien, muß aufgrund solcher Bilder also grundsätzlich Ablehnung erfahren. Dennoch scheint sich unser Auge inzwischen vollends darauf eingestellt zu haben, alle durch die Kamera gesehenen Erscheinungen als real zu akzeptieren, und es bedarf einer bewußten Anstrengung, sich diesem optischen Trugschluß zu entziehen.

Die Auseinandersetzung mit den Massenmedien, die international in bestimmten Künstlerkreisen in den 60er und 70er Jahren einsetzte, fand auch in Griechenland ihren Widerhall. Hier ist an erster Stelle das Werk von Nikos Kessanlis zu nennen, der sich ab 1965 künstlerisch mit dem mechanisch hergestellten Bildmaterial der Medien auseinanderzusetzen begann¹⁵. In seiner Werkreihe *Phantasmorgien* findet eine kluge Kritik an den photographischen Trugbildern statt. In seinem *Selbstporträt* von 1996 (Abb. 6) knipst er ein Bild seiner selbst, wobei er allerdings seinen Kopf bewußt verhüllt. Durch diesen Akt der Unsichtbarmachung seiner Gesichtszüge verweist Kessanlis metaphorisch auf die Unmöglichkeit, die individuelle Eigenart einer Person durch das mechanische Kameraauge einfangen zu können. Mehr noch, da es sich um das Bild bzw. Nichtbild eines Künstlers handelt, spielt Kessanlis zugleich auf den grundsätzlichen Topos der Beziehung zwischen Kunstproduzent und mechanischem Medium bei der Herstellung von Kunst an. Kessanlis findet dafür folgende Lösung: er appliziert das Photo als flüchtiges Medium auf eine lichtempfindliche Zementplatte, die als Trägermaterial Beständigkeit garantiert. Das mechanisch entstandene Werk versieht der Künstler mit seiner persönlichen Handschrift, indem er ein geritztes, wellenförmiges Band über seinen Körper laufen läßt.

---

15. M. M. Papanikolaou, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα Ι. Ζωγραφική και Γλυπτική του 20ού αιώνα*, Athen 1999, 246.

Abb. 6.
Nikos Kessanlis,
Selbstporträt, 1996.

3. Videokunst und Medien

Als dominierendes Mittel unserer visuellen Kultur hat die Kamera den traditionellen Blick darauf, was unter Realität verstanden wird, fundamental transformiert. Dazu trug die sogenannte Videokunst nicht unwesentlich bei. Die Kunst der bewegten Bilder entwickelte sich als jüngerer Gegenstandsbereich der Bildenden Künste parallel zu den kommerziellen Massenmedien und ungefähr zeitgleich mit Pop Art und Photorealismus. Der simple Umgang mit der Videokamera führte ab etwa 1960 zu einem Boom bewegter Bilder in der Kunst. Ursprünglich setzten Künstler Videokameras in dokumentarischer Absicht ein, um einmaligen zeitgebundenen künstlerischen Aktionen, wie *performances* und *happenings* in Form filmischer Zeugnisse Dauer zu verleihen¹⁶. Sinn dieser Künstlerfilme der ersten Stunde war es nicht, das Medium selbst zu erforschen,

---

16. W. Grasskamp, «Video in Kunst und Leben», in: *Kunstforum International* 35.5 (1979) 16 ff.

sondern flüchtige künstlerische Aktionen zu fixieren. Es charakterisiert viele Videos aus der Anfangszeit, daß sie die Vorgänge nicht in einer vorher geplanten Inszenierung präsentierten, sondern die Improvisation zum künstlerischen Prinzip erhoben. In bewußter Abgrenzung zu den perfekt gemachten Fernsehproduktionen des TV-Mediums stellten die Kunst-Videodokumente den Betrachtern dilettantisch anmutende Bildsequenzen vor. Mit diesem Kunstgriff versuchten die Künstler zu verhindern, daß das Publikum vor ihren Videofilmen in eine vom Fernsehen gewohnte passive Zuschauerhaltung fiel.

Einen Gegenentwurf zur *Reproduktions-Realität* kommerzieller Bildwelten zu schaffen, war ursprünglich ein wichtiges Motiv kritisch eingestellter Medienkünstler¹⁷. So konnte David Antin in seiner klassischen Analyse des TV-Mediums aus dem Jahr 1976 noch argumentieren, daß das Medium in den Händen der Film- und Fernsehindustrie durch den Konsumzweck charakterisiert sei¹⁸. Die Entwicklung der letzten Jahre zeigt hingegen, daß sich Kunst und kommerzielle Medien immer mehr aufeinander zu entwickeln:

«Die neue Utopie ist die Versöhnung von Kunst und Kommerz, wie sie in den avancierten Formen des Musikvideos ebenso gelingen mag wie im filmästhetisch innovativen Werbeclip»¹⁹.

Die Annäherung von Videokünstlern an kommerzielle Musiker und umgekehrt ließ sich schon seit geraumer Zeit beobachten:

«...Paik initiated a series of live, global broadcast satellite collaborations with Joseph Beuys, Laurie Anderson, David Bowie, Douglas Davis and others, in which these very short-term virtual communities were linked together in art world entertaining spectacles, connected by the shared space of extremely expensive broadcast satellite time»²⁰.

Für die Verbreitung von Videokunst in den Massenmedien ist die Rolle von kommerziellen Musikern nicht zu unterschätzen. So vergab vor einigen Jahren

17. Einen kompakten Überblick bieten R. Frieling – D. Daniels, *Medien Kunst Aktion, Die 60er und 70er Jahre in Deutschland, II: Die 80er und 90er Jahre in Deutschland*, Wien - New York 2000.

18. D. Antin, «Video: The Distinctive Features of the Medium», in: *Video Art. An Anthology*, New York - London 1976, 174 ff.

19. «Weckruf. Zum Auftakt der Kurzfilmtage», in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Bericht vom 5. Mai 2001. Zur kulturellen Bedeutung von Digitalisierung und künstlerischer Produktion neuerdings P. Lunenfeld, *Snap to Grid. A User's Guide of Digital Arts, Media and Culture*, London 2000.

20. D. Ross, *Lecture at San Jose State University*, March 2 (1999) zitiert nach <http://switch.sjsu.edu/web/ross.html>, 5.

Popstar David Bowie den Auftrag für sein Musikvideo *Little Wonder* an den Videokünstler Tony Oursler²¹. Danach lief Ourslers Werk weltweit auf dem Musikkanal MTV. Der Künstler hatte sein Ziel, ein Massenpublikum zu gewinnen, erreicht. «Ich träumte von einer Kunst mit bewegten Bildern, die es mit dem Fernsehen aufnehmen kann,...Videokunst für die Wohnzimmer»²². Den Unterschied zwischen Medienkunst und Fernsehen faßt Tony Oursler in folgende Worte: «Der Fernsehkasten zieht dich magisch in eine Fantasiewelt, so wie der Kaninchenbau Alice ins Wunderland. Du spürst dich selbst nicht mehr, lebst passiv Gefühlen nach. Kunst dagegen berührt, weil sie eigene Gefühle aktiviert»²³.

Ähnliches trifft für den jungen amerikanischen Künstler Doug Aitken zu. Aitken führte zunächst bei einer Vielzahl von Musikvideos Regie, so z.B. für Bands wie Iggy Pop, Fat Boy Slim u.a. Seine Videos wurden auf kommerziellen Musikkanälen in der ganzen Welt gezeigt. Seit Doug Aitken mit seinen Videoinstallationen auf der 48. Biennale in Venedig 1999 den *Premio Internazionale* der Jury gewann, wird sein Werk nun auch von der zeitgenössischen Kunstkritik anerkannt: «Indem er den permanenten Medienwandel der Bilder zum Thema macht, überschreitet Doug Aitken mühelos das Grenzfeld von Popkultur und Medienkunst»²⁴. Aufgrund dieser Entwicklung muß neu überdacht werden, ob Medienkunst tatsächlich heute noch dadurch gekennzeichnet ist, daß sie nicht der Unterhaltung diene, für die sie zu *langweilig* und auch zu *schwierig* sei²⁵. Die angeführten Beispiele zeigen, daß eine Unterscheidung zwischen unabhängiger und kommerzieller Medienkunst immer schwieriger wird. Symptomatisch für das Ineinandergreifen von Kunst und Medien ist die Tatsache, daß bekannte Videokünstler der ersten Stunde, so beispielsweise Ulrike Rosenbach heute an Instituten wie der Hochschule der Bildenden Künste Saarbrücken unterrichten. Ziel dieser und ähnlicher Einrichtungen ist ausdrücklich die interdisziplinäre Vernetzung der Studiengänge: «...Denn die ästhetische Innovation der Telekommunikation stellt für Künstler wie Designer eine zentrale Zukunftsfrage dar»²⁶. Wo muß dann die Grenzlinie —so es denn eine gibt— zwischen den Ar-

---

21. Vgl. K. Vahland, «Der multimediale Puppenspieler», Bericht in: *Art, Kunstmagazin* 2 (2001) 46.

22. a.a.O. (Anm. 21) 46.

23. Zitat aus Vahland, a.a.O. (Anm. 21) 46.

24. L. Hausteil, «Bis ins feinste Gewebe des Traums», Feuilletonteil der *Frankfurter Allgemeinen Zeitung* vom 5. März 2001.

25. H. Belting, *Das Ende der Kunstgeschichte*, München 1995, 89.

26. Vgl. http://www.hbks.uni-sb.de/home/b_institution.htm. Im Jahr 1989 startete der deutsche Privatsender RTL plus das einwöchige Projekt *Kunstkanal*. «... Allen war klar, daß

beiten junger Medienkünstler und den Produkten der Medienbranche gezogen werden? Das Argument, künstlerische Videoarbeiten unterschieden sich von Fernsehproduktionen durch Verzicht auf die Simulation von Wirklichkeit²⁷, hält jedenfalls einer genaueren Prüfung nicht stand.

«Von einer Videokunst kann man erwarten, daß sie sich der Videotechnik nicht bloß bedient, sondern sie auch reflektiert, daß sie nicht nur den Künstler selbst, sondern auch den Betrachter zu Bild kommen läßt und dazu eine eigene Dramaturgie entwickelt, eine sparsame vielleicht, aber eine ansehnliche. All diese Komponenten finden sich im Werk von Peter Campus, und es ist wohl kein Zufall, daß er nicht allein mit sich selbst, sondern auch mit Schauspielern gearbeitet hat»²⁸.

Die Formulierungen *Dramaturgie entwickeln* oder *mit Schauspielern arbeiten* demonstrieren, daß Künstler schon in den 70er Jahren eine fiktive Situation bzw. Aktion im Sinn hatten. Das Medium der Videokunst wird hier als Bühne zur Vermittlung einer Fiktion, eines geplanten Schauspiels begriffen. Die Aussage ist ein Indiz dafür, daß Videokünstler von Anfang an ihr Augenmerk auch auf das Prinzip medialer Inszenierung richteten, welches heute die künstlerische Entwicklung in der Videoszene weitgehend zu beherrschen scheint. So arbeitet der schon genannte amerikanische Videokünstler Tony Oursler erfolgreich mit Schauspielern, um seine Ideen zu verwirklichen. Die Videoaufnahmen der Gesichter, die Oursler mit Hilfe eines übrigens gut sichtbaren Projektors auf die Köpfe von Stoffpuppen (Dummys) projiziert, drücken starke menschliche Gefühle aus, die vom Künstler inszeniert und von Mimen «... falsch und echt zugleich...»²⁹ (Abb. 7-8) gespielt werden.

Die Einbeziehung des Betrachters spielt im Werk des jungen griechischen Künstlers Alexandros Psychoulis eine wichtige Rolle. 1997 stellte er auf der Biennale in Venedig sein Werk *Black Box* aus, einen «automatischen Bildermacher der Sprache» (Abb. 9)³⁰. Ein vor der Videowand aufgestelltes Mikrophon lud den Betrachter ein, durch einen Kommentar zum Video des Künstlers jeweils neue mediale Bilder zu provozieren. Das Spiel der Künstler und der

---

es um Kunst ging, jedoch gleichzeitig dem Unterhaltungsverlangen eines Massenpublikums genügt werden mußte. - ... mit dem Geld vom Bundesministerium für Bildung und Wissenschaft sollten wir modellhaft beweisen, daß Künstler auch unter dem Druck aktueller Videoproduktionen zu künstlerisch akzeptablen Ergebnissen kommen...». R. Wyrwoll, «Kunstkanal - Künstler machen Fernsehen», in: Frieling – Daniels, a.a.O. (Anm. 17) 91, 92.

27. H. Klotz, *Kunst im 20. Jahrhundert*, München 1994, 177.

28. Grasskamp, a.a.O. (Anm. 16) 32.

29. Äußerung des Künstlers zitiert nach Vahland, a.a.O. (Anm. 21) 46.

30. Papanikolaou, a.a.O. (Anm. 15) 353.

Abb. 7. Tony Oursler, *Hallo?*, 1996.

Abb. 8. Tony Oursler, *Hälfte (Gehirn)*, 1998.

Abb. 9. Alexandros Psychoulis, *Black Box*, 1997.

Massenmedien mit unterschiedlichen Kategorien von Fiktionalität birgt ein Potential, daß beim Betrachter letztendlich zum Verlust des Wirklichkeitsbewußtseins führen kann:

«Die Hirnforschung zeigt bereits heute, daß wir uns zunehmend an Dinge erinnern, die gar nicht stattgefunden haben. Topographische und mediale Elemente vermischen sich im Gedächtnis zu einem untrennbaren Ganzen, und die Räume der Medien wandeln sich in Lokalitäten, die immer neue Räume jenseits der konkreten Stätten versprechen»³¹.

Musikvideos und Werbung halten zahlreiche Beispiele dafür bereit, daß Zuschauer technisch extrem veränderte, unscharfe, verzerrte, beschleunigte oder verlangsamte Bildsequenzen inzwischen ohne weiteres als Ausdruck unterschiedlicher *realer* Ebenen wahrnehmen.

Um noch einmal auf die Ereignisse des 11. Septembers 2001 zurückzukommen. Die Bilder der New Yorker Terrorangriffe bewiesen einer Weltöffentlichkeit, daß ihre Augen in die Medienfalle getappt waren. Schon vorher hatten kritische Stimmen immer wieder davor gewarnt, daß die Realität verschwunden, die Wirklichkeit nicht mehr zu unterscheiden sei von der medialen Simulation;

31. Vgl. Haustein, *a.a.O.* (Anm. 24).

---

niemand könne mehr zwischen *objektiver Wirklichkeit* und deren *medialer Imitation* unterscheiden. Wird die New Yorker Erfahrung Konsequenzen für die Bilder in den Massenmedien haben? Können (und wollen) sie größere Authentizität erlangen? Bricht eine neue Hoch-Zeit für Dokumentarfilme an? Und welche müßten die Prinzipien einer neuen Art der visuellen Dokumentation sein? Hat das sogenannte *edutainment* in seiner bisherigen Form noch eine Daseinsberechtigung? Solche und ähnliche Fragen müssen Medienexperten in naher Zukunft beantworten.

In der Kunstszene scheint die Zukunft schon angebrochen zu sein. Publikumserfolg war dem jungen britischen Fotografen Richard Billingham im letzten Jahr mit seinen bewußt kunstlosen Bildern beschieden, die «überzeugen, weil sie die Wirklichkeit nicht inszenieren»³². Kann man dies als Indiz dafür werten, daß in der Kunstszene ein kritischer Prozeß schon eingesetzt hat, und man sich darauf zurückbesinnt, visuelle Botschaften durchschaubar und nachvollziehbar zu machen?

---

32. Foto-Fotorealismus, Saatchi Gallery, London (März 2001). Vgl. W. Wiegand, «Die Venus der Wohnküche», in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vom 3. März 2001.

EΙΚΟΝΕΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΜΙΝΤΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΣΤΕΦΑΝ-ΚΑΪΣΗ

Τον τελευταίο καιρό αναπτύχθηκε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση ανάμεσα στους θεωρητικούς των ΜΜΕ και τους ιστορικούς της τέχνης, για το ζήτημα αν σήμερα μπορεί να ισχύσει ο παλιός, γνωστός διαχωρισμός ανάμεσα στην παραδοσιακή κριτική της τέχνης και στη σύγχρονη επιστήμη των ΜΜΕ. Η εργασία προσπαθεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα της επίδρασης των ΜΜΕ πάνω στη σύγχρονη τέχνη, αλλά και, αντίστροφα, στη σημασία που έχει η σύγχρονη τέχνη για τα ΜΜΕ. Από το σύνολο των ΜΜΕ, οι παρατηρήσεις μου επικεντρώνονται στην τηλεόραση και τον τύπο. Κοινό σημείο και των δύο κλάδων και βασικό τους μέλημα είναι να μεταφέρουν το μήνυμά τους με οπτικό, κυρίως, τρόπο, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι τα ΜΜΕ κινούνται επιτυχώς και στο οπτικο-ακουστικό πεδίο.

Αν αντιληφθούμε την τέχνη ως μέσο, τότε πρέπει να αναλύσουμε και τις δομές με τις οποίες η τέχνη εκφράζει το οπτικό της μήνυμα.

Πώς διαβιβάζεται το μήνυμα δια της εικόνας; Ποιος ο άριστος τρόπος διαβίβασης του οπτικού μηνύματος στον αποδέκτη; Πώς είναι δυνατό να διαβιβαστεί δια των μέσων αυτή καθεαυτή η πραγματικότητα; Σχετικά με το τελευταίο ζήτημα, το κεντρικό ερώτημα σήμερα είναι: Τι σημαίνει «πραγματικότητα» για την τηλεόραση;

Ήδη, από τη δεκαετία του '50, επισημάνθηκε από τον Adorno ο κίνδυνος χειραγώγησης του κοινού από τα μέσα, με παρουσίαση ως πραγματικότητας, της πραγματικότητας των μέσων. Επιχειρείται να δοθεί ο ορισμός της πραγματικότητας και ακολουθούν οι κριτικές απόψεις του Adorno για την πραγματικότητα των μέσων.

Το πρώτο μέρος της εργασίας, με τίτλο «Ποπ-αρτ και ΜΜΕ», αναφέρεται στη δεκαετία του '60, όταν ο Andy Warhol άρχισε να ασχολείται συστηματικά στα έργα του με τις εικόνες που παρήγαγαν τα ΜΜΕ. Ο Warhol χρησιμοποιεί φωτογραφίες από τις σελίδες των εφημερίδων ως βάση των έργων του. Μια έτοιμη φωτογραφία τυπώνεται με τεχνικά μέσα και γίνεται πίνακας. Ο καλλιτέχνης μπαίνει, με κάποιο τρόπο, στη θέση του μηχανήματος παραγωγής. Σκοπός του είναι με τα έργα του να καταστήσει εμφανείς και συνειδητές στο κοινό τις επιδράσεις του ειδώλου επί της πραγματικότητας. Αυτό εξειδικεύεται με συγκεκριμένα παραδείγματα, όπως ο πίνακας «Marylin», όπου εξαφανίζεται η ουσία του ανθρώπου, υποκαθιστώμενη από ένα τεχνικό υπόστρωμα. Με τον πίνακα «Thirty are better than one» αναλύεται πώς, εκτός από τον άνθρωπο του προηγούμενου παραδείγματος, εξαφανίζεται και η «ουσία» (ή, κατά τον Walter Benjamin, η

«αύρα») ενός συγκεκριμένου έργου τέχνης. Τούτο συμβαίνει με την τεχνική αναπαραγωγή του έργου, που χάνει τη μοναδικότητά του μέσα στον ατέρμονα αριθμό των τεχνικών αντιγράφων του. Από τα παραδείγματα φαίνεται πώς ο Warhol τοποθετείται κριτικά έναντι της τεχνικής αναπαραγωγής των εικόνων, οι οποίες δημιουργούν μια ανεξάρτητη από την πραγματικότητα πλασματική κατάσταση, φαινόμενο με το οποίο βρίσκονται αντιμέτωποι όλοι οι κινηματογραφιστές. Ακολουθούν σχόλια και κριτική αυτού του ζητήματος.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους φωτορεαλιστές. Περιγράφεται και αναλύεται η διαδικασία παραγωγής των ζωγραφικών έργων των φωτορεαλιστών, που δεν είναι άλλο παρά η πιστότατη μεταφορά σε ζωγραφικό πίνακα του ειδώλου της φωτογραφίας. Οι φωτορεαλιστές ξεκινούν από την παρατήρηση ότι ο αποδέκτης του έργου τέχνης, στη σημερινή εποχή των ΜΜΕ, έχει ουσιαστική πρόσβαση στον κόσμο μόνο μέσα από τις εικόνες που του παρέχουν, κυρίως, τα ΜΜΕ. Αναλύουν το φαινόμενο αυτό και παράλληλα απαντούν στην ερώτηση ποιο μετασχηματισμό υφίσταται ο κόσμος καθ' εαυτόν από τις παρεμβαλλόμενες τεχνητές εικόνες των ΜΜΕ. Στη συνέχεια αναλύονται έργα φωτορεαλιστών και δίδονται παραδείγματα. Ιδίως τονίζεται ότι οι πίνακες των φωτορεαλιστών, *prima faciae*, εμφανίζονται ως ντοκυμαντέρ. Από την ανάλυση εικόνων των φωτορεαλιστών, ανακύπτει όμως το ερώτημα: Πρόκειται για ακριβή αναπαράσταση της φύσης ή για πλασματική απόδοσή της; Η μελέτη καταλήγει στην άποψη ότι τα έργα των φωτορεαλιστών μας παρέχουν μια πλασματική απόδοση της φύσης. Τέλος, επισημαίνεται ότι και Έλληνες καλλιτέχνες στο έργο τους, όπως ο Ν. Κεσσανλής, διερεύνησαν την έννοια «τεχνητή εικόνα».

Από τις προηγηθείσες αναλύσεις προκύπτει ότι η κάμερα, ως κύριο μέσο της εποχής μας, παράγοντας είδωλα, έχει αλλάξει ριζικά την άποψή μας για το τι είναι πραγματικότητα. Σ' αυτό βοήθησε πολύ η «*video art*», στην οποία αναφερόμαστε στο τρίτο κεφάλαιο. Μετά τη σύντομη περιγραφή της εξέλιξης αυτής της τέχνης από τη δεκαετία του '60 και μετά, διαπιστώνεται ότι η «*video art*», που επιστρατεύτηκε αρχικά από καλλιτέχνες ως μέσο τεκμηρίωσης φευγαλέων καλλιτεχνικών δράσεων και συμβάντων, όπως τα *happenings*, ακολούθησε την πειραματική διερεύνηση του μέσου «τηλεόραση», και μάλιστα με ιδιαίτερα κριτική διάθεση. Επισημαίνεται το γεγονός ότι οι καλλιτέχνες της «*video art*» τις τελευταίες δεκαετίες προσεγγίζουν την εμπορική βιντεοπαραγωγή. Στην εξέλιξη αυτή συντέλεσε, ιδίως, η παραγωγή μουσικών βίντεο-κλιπς με αισθητικές και καλλιτεχνικές αξιώσεις. Έτσι, η διάκριση ανάμεσα σε καλλιτεχνική και εμπορική βιντεοπαραγωγή γίνεται όλο και πιο δύσκολη. Χαρακτηριστικό αυτής της

εξέλιξης είναι ότι αρκετοί καλλιτέχνες (*videoartists*) καλούνται να διδάξουν στα ΑΕΙ.

Από την όλη ανάλυση καθίσταται εμφανές ότι τα είδωλα, οι τεχνητές δηλαδή εικόνες, υποκρύπτουν ένα δυναμικό, που μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια της γνωστικής συνείδησης, δηλαδή σε αδυναμία διάκρισης του «πραγματικού» από το «τεχνητό».

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΑΠΟΚΤΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΚΜΑΓΕΙΩΝ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 2000-2003

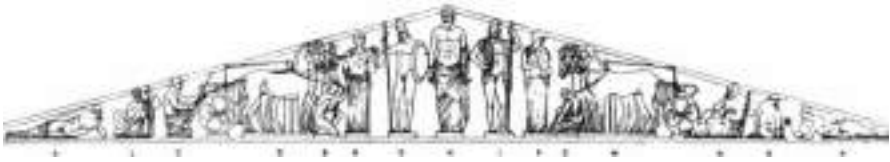
Στην τριετία 2000-2003 έγιναν στο Μουσείο Εκμαγείων σημαντικές εργασίες, οικοδομικές και εκθεσιακές, και εμπλουτίστηκαν οι συλλογές του με νέα αντικείμενα, ορισμένα από τα οποία ανήκουν σε περιόδους της αρχαίας τέχνης που δεν αντιπροσωπεύονταν έως τώρα από αρκετά παραδείγματα στο Μουσείο.

Επέκταση του Μουσείου

Το 2000 πραγματοποιήθηκε η επέκταση του Μουσείου που είχε προγραμματιστεί και σχεδιαστεί από καιρό προκειμένου να εκτεθούν τα εκμαγεία που είχαν μεταφερθεί ως δωρεά από το Μουσείο της Ολυμπίας (βλ. Εγνατία 5, [1995-2000] 220-221). Πρόκειται για την επέκταση της μεγάλης αίθουσας Β προς την πλευρά του νότιου αιθρίου του Νέου Κτιρίου της Φιλοσοφικής Σχολής, το οποίο και αποτελεί πλέον μέρος της αίθουσας του Μουσείου. Ο χώρος αυτός, περίπου 100 τ.μ., διαμορφώθηκε σε δύο επίπεδα που επικοινωνούν μεταξύ τους με τη βοήθεια κλιμάκων. Θεωρήθηκε κατάλληλος για να στεγάσει τα εκμαγεία των δύο αετωμάτων του ναού του Διός στην Ολυμπία. Για την ανάληψη του έργου αυτού από την Πρυτανεία οφείλουμε θερμές ευχαριστίες στον πρύτανη του Πανεπιστημίου κ. Μιχάλη Παπαδόπουλο και στον αρμόδιο αντιπρύτανη κ. Γιάννη Αντωνόπουλο, ο οποίος στήριξε και με το προσωπικό του ενδιαφέρον την πραγματοποίηση του έργου.

Εκθεση των εκμαγείων της Ολυμπίας

Μόλις το φθινόπωρο του 2002 έγινε δυνατό να στηθούν τα εκμαγεία του ανατολικού αετώματος της Ολυμπίας στον ισόγειο χώρο της επέκτασης της αίθουσας Β (εικ. 1-4). Η συντήρηση και το στήσιμό τους πάνω σε ειδικά σχεδιασμένο μεταλλικό βάθρο έγινε από τον έμπειρο συντηρητή αρχαιοτήτων

Εικ. 1. Σχεδιαστική αποκατάσταση του ανατολικού αετώματος του ναού του Διός στην Ολυμπία (κατά τον H.V. Herrmann [επιμ.], *Die Olympia-Skulpturen*, Darmstadt 1987, εικ. 4b).

Εικ. 2. Εκμαγεία των μορφών K, G, H, I και F του αετώματος της εικ. 1.

κ. Νίκο Ματούλα και το συνεργείο του, που ήλθαν από την Αθήνα ειδικά για το έργο αυτό. Η επικουρική τεχνική βοήθεια του συντηρητή της Φιλοσοφικής Σχολής κ. Τάσου Κουκιόγλου ήταν, όπως πάντα, πολύτιμη. Σε όλους χρωστούμε θερμές ευχαριστίες για την ποιότητα της εργασίας τους και την άριστη συνεργασία.

Η ανάδειξη των εκμαγείων, που ως τότε βρίσκονταν πρόχειρα τοποθετημένα ή αποθηκευμένα, άλλαξε στην κυριολεξία την όψη του Μουσείου και συνετέλεσε στο να αυξηθούν σημαντικά οι δυνατότητες εκπαίδευσης των φοιτητών μας στη γλυπτική. Αλλά και το ευρύτερο κοινό, κυρίως τα σχολεία που επισκέπτονται το Μουσείο, μπορούν να διδαχτούν πολλά από την επαφή με τα έργα αυτά. Οι δαπάνες των εργασιών αυτών καλύφθηκαν κατά μεγάλο μέρος από τον τακτικό προϋπολογισμό του Μουσείου, χρειάστηκε όμως και έκτακτη οικονομική ενίσχυση που χορηγήθηκε από την πρυτανεία. Και για

Εικ. 3. Εχμαγεία των μορφών G, Η και Ι του αετώματος της εικ. 1.

Εικ. 4. Εχμαγεία των μορφών N και E του αετώματος της εικ. 1.

τον λόγο αυτό εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας προς τον πρύτανη κ. Μιχάλη Παπαδόπουλο και τον αντιπρύτανη κ. Γιάννη Αντωνόπουλο. Ελπίζουμε ότι στο άμεσο μέλλον θα έχουμε και πάλι την υποστήριξή τους για το στήσιμο των εκμαγείων του δυτικού αετώματος του ναού, καθώς και της Νίκης του Παιωνίου.

Νέα αποκτήματα

Στα νέα αποκτήματα του Μουσείου συγκαταλέγονται 35 εκμαγεία ειδωλίων και άλλων αντικειμένων του κυκλαδικού και μινωικού κυρίως πολιτισμού, από το Μουσείο Γουλανδρή και το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Πρόκειται συγκεκριμένα για 16 κυκλαδικά ειδώλια και για 1 ακόμη νεολιθικό ειδώλιο από το Ντικιλί-Τας, καθώς επίσης και 7 μαρμάρινα σκεύη και 1 πήλινο, επίσης κυκλαδικά. Από την Κρήτη προέρχονται το αντίγραφο από ένα πήλινο σείστρο από τις Αρχάνες, μία κεφαλή σκήπτρου από τα Μάλια, 2 λύχνοι επίσης λίθινοι, ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς, δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια, ένα πήλινο ρυτό σε μορφή ταύρου, ένα χάλκινο ειδώλιο λατρευτή και ένα λίθινο κύπελλο. Τέλος, στα νέα αποκτήματα ανήκει και ένα μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Ψ από την Αττική. Τα αντικείμενα αυτά πρόκειται να εκτεθούν σύντομα σε βιτρίνα της αίθουσας Α του Μουσείου.

Από το συλλέκτη κ. Δημήτρη Πόρτολο δωρίθηκαν στο Μουσείο, με τη μεσολάβηση της αν. καθηγήτριας κ. Αλίκης Μουστάκα, 25 χάλκινα νομίσματα ελληνικών πόλεων. Για την έκθεση επιλεγμένων νομισμάτων από τις παλιότερες δωρεές του ίδιου και του Π. Πρωτονοτάριου είχαν ήδη δημιουργηθεί από το 1998 κατάλληλες προθήκες στην αίθουσα Α (βλ. Εγνατία 5 [1995-2000] 217-219).

Εκτός από τα παραπάνω νέα αποκτήματα επεκτάθηκε για μία ακόμη τριετία, μέχρι τον Ιανουάριο του 2006, το δάνειο των οστράκων από κατοικαλιωτικά αγγεία του Μουσείου J. P. Getty (βλ. Εγνατία 5 [1995-2000] 222-225).

Προσωρινή έκθεση

Το Φεβρουάριο του 2001 (8/2 - 6/3/2001) φιλοξενήθηκε στο Μουσείο η έκθεση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με θέμα «Μαχόμενη Αρχαιολογία», που περιελάμβανε φωτογραφίες από τη δραστηριότητα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά το έτος 1999-2000.

Μετά την αποχώρηση της κ. Ελένης Μανακίδου από τη θέση ΕΔΤΠ, στην οποία είχε υπηρετήσει επί εννιά χρόνια, λόγω της εκλογής της σε θέση λέκτορα, το κενό καλύφτηκε με την τοποθέτηση της δρ. Εμμανουέλας Γούναρη ως

υπαλλήλου αορίστου χρόνου από τον Απρίλιο του 2003. Η κ. Γούναρη, εκτός των άλλων καθηκόντων της, έχει αναλάβει τις ξεναγήσεις φοιτητών και σχολείων που γίνονται στο Μουσείο, καθώς και τη βελτίωση της ενημέρωσης με λεπτομερέστερα κείμενα που απευθύνονται στους φοιτητές και το ευρύτερο κοινό.

Το Μουσείο είναι, όπως και πριν, ανοικτό καθημερινά από τις 9 π.μ. έως τις 2.30 μ.μ. Επισκέψιμες είναι εκ περιτροπής και οι δύο αίθουσές του (Α και Β). Το μικρό αμφιθέατρο της αίθουσας Β φιλοξενεί προπτυχιακά και κυρίως μεταπτυχιακά σεμινάρια του Τομέα Αρχαιολογίας και σε μόνιμη βάση το *Colloquium* του Τομέα, διαλέξεις του Τομέα και του Τμήματος καθώς και σεμινάρια της Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΚΑΣΤΡΙ ΠΟΛΥΝΕΡΙΟΥ 2002

Η ανασκαφή στη θέση Καστρί του Δήμου Θ. Ζιάκα ανάμεσα στο Πολυνέρι και την Αλατόπετρα εξελίσσεται κατά τα τελευταία χρόνια πολύ καλά παρά τις δύσκολες φυσικές συνθήκες. Το ενδιαφέρον της τοπικής αυτοδιοίκησης, των τοπικών παραγόντων και κυρίως της τοπικής κοινωνίας αποτέλεσε ένα πολύ σημαντικό στήριγμα για το έργο, όπως έχει δηλωθεί και κατά τις προηγούμενες ανακοινώσεις.

Η έκταση της αρχαίας πόλης της οποίας η ακρόπολη ανασκάπτεται στο Καστρί είναι αρκετά μεγάλη. Απλώνεται στην πλαγιά από την οποία ανεβαίνει κανείς στο Καστρί. Ο ναΐσκος των Αγ. Θεοδώρων είναι πιθανότατα πύργος του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Η άνοδος στο βραχώδες ύψωμα της ακρόπολης φαίνεται ότι πραγματοποιείται με αλλεπάλληλα άνδηρα. Πιθανότατα ο οχυρωματικός περίβολος εκτείνεται στην ακρόπολη, μολονότι το ύψωμα προστατεύεται από τα ίδια τα φυσικά χαρακτηριστικά του.

Τα ανασκαφικά ευρήματα στο ύψωμα της ακρόπολης φανέρωσαν τον ξεχωριστό χαρακτήρα της. Τα δεδομένα μιλούν για μια ακρόπολη με ιερό χαρακτήρα, επειδή τα μνημεία που έχουν έως τώρα αποκαλυφθεί συγκροτούν την εικόνα ενός ιερού. Ο άπτερος ναός βρίσκεται στη δυτική πλευρά του μεγάλου πλατώματος, ενώ αμέσως νότια υπάρχει μια μεγάλη στοά, η οποία συγχρόνως δημιουργεί ένα μεγάλο μνημειακό πρόπυλο προς το τμήμα του περιβόλου του υψώματος.

Η ανασκαφική περίοδος του 2002 υπήρξε σύντομη εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών. Μολονότι η ανασκαφή δε στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί, ωστόσο απέδωσε πολύ σπουδαίες και ισχυρές ενδείξεις για μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα στο ύψωμα της ακρόπολης με ξεχωριστό χαρακτήρα και επιβεβαίωσε τις προηγούμενες διαπιστώσεις. Στη δυτική πλευρά του μεγάλου πλατώματος, πίσω από το ναό και σε άμεση επαφή με το τείχος διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός οικοδομήματος. Πιθανότατα υπήρχε στη θέση αυτή μια πύλη.

Στο νότιο τμήμα της μεγάλης στοάς φάνηκε η επέκταση του οικοδομήματος προς νότο κατά βαθμίδες έως τα τείχη αλλά η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το ανατολικό τμήμα του πλατώματος, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη οικοδομημάτων με σημαντικό μέγεθος. Μολονότι η έρευνα βρίσκεται ακόμη στην αρχή της, είναι βέβαιο ότι στην πλευρά αυτή υπάρχει ένα μεγάλο, περίοπτο οικοδόμημα, ενώ σε άμεση επαφή με το τείχος υπάρχει μια ιδιαίτερη οικοδομική ρύθμιση. Είναι αξιοσημείωτη η έντονη παρουσία κλασικής μελαμβαφούς κεραμικής στην ίδια περιοχή. Ο μεγάλος αριθμός βελών τα οποία εμφανίζονται σ' ολόκληρη την έκταση της ανασκαφής δηλώνει την κατάσταση πολέμου που σχετίζεται με την καταστροφή της ακρόπολης.

Ενώ συνεχίστηκε η αποκάλυψη τμημάτων του τείχους στα νοτιοδυτικά, διαπιστώθηκε στο ανώτερο πλάτωμα της κορυφής η ύπαρξη τμημάτων περιβόλου αλλά κυρίως των θεμελίων ενός μεγάλου οικοδομήματος.

Βιβλιογραφία

- Σ. Δρούγου, «Ανασκαφή Πολυνερίου Γρεβενών. Θέση Καστρί», *Εγνατία* 6 (2001-2002) 269 κε.
Χρ. Καλλίνη, «Τυμφαία χώρα», *Εγνατία* 6 (2001-2002) 33 κε.
Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 575 κε. (βιβλιογραφία).

ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ

ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ ΤΟ 2001

Η αρχαιολογική έρευνα στην πανεπιστημιακή ανασκαφή της αγοράς της Πέλλας διεξήχθη στο πεδίο κατά τους θερινούς μήνες του 2001 και επικεντρώθηκε στην ενδελεχή εξέταση χώρων στα νότια της νότιας στοάς και στη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στη νότια και τη δυτική πτέρυγα για τη διευκρίνιση τόσο γενικών όσο και ειδικότερων προβλημάτων του οικοδομήματος¹. Επίσης στο τετράγωνο I/4 ανοίχτηκαν, αλλά μερικά μόνο ερευνήθηκαν, δύο μικρές δοκιμαστικές τομές και επιπλέον αφαιρέθηκε το γέμισμα σε πηγάδι του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου. Τέλος, συνεχίστηκε η στρωματογραφική εξέταση του γεμίσματος του δρόμου στα νότια της αγοράς και σ' αυτόν που βρίσκεται μεταξύ των μικρών οικοδομικών τετραγώνων I/4 και I/2.

Στην έρευνα πήρε μέρος ικανός αριθμός προπτυχιακών αλλά και μεταπτυχιακών φοιτητών που ασκήθηκαν στο πεδίο, στην καταλογογράφηση των ευρημάτων της ανασκαφής, καθώς και στην ηλεκτρονική αποθήκευσή τους. Μερικοί από αυτούς συμμετείχαν στην περιοδική ταξινόμηση και καταγραφή του υλικού και κατά τους χειμερινούς μήνες².

---

1. Ιδιαίτερα θερμές είναι οι ευχαριστίες προς τη διεύθυνση, αλλά και το προσωπικό της ΙΖ' ΕΠΚΑ που για μια ακόμα φορά πρόσφερε πολύτιμη βοήθεια σε όλα τα στάδια των εργασιών. Ακόμα θερμές ευχαριστίες οφείλονται προς το ΥΜΑΘ για την οικονομική του υποστήριξη καθώς και στο ΑΠΘ για την ενίσχυσή του, ιδιαίτερα στο σκέλος του εκπαιδευτικού προγράμματος.

2. Διάφορους τομείς της ανασκαφικής διαδικασίας ανέλαβαν οι μεταπτυχιακοί φοιτητές Παπαοικονόμου Νικόλαος, Τσαφαράς Σπύρος, Σαχανά Ιφιγένεια, Στριντζίδου Αντιγόνη, για μικρότερο χρονικό διάστημα η Κισσανδράκη Μαρία καθώς και ο πτυχιούχος Δημήτριος Κρόγγος. Επίσης, μέσω διεθνών εκπαιδευτικών προγραμμάτων συμμετείχαν οι: Bouchard Dominique, Kannler Miriam, Marko Patrick, Schiwall Renate και Wennberg Brian. Ακόμα στις εκπαιδευτικές ομάδες πήραν μέρος οι παρακάτω φοιτητές και φοιτήτριες: Ακριτίδου Μαρία, Αλμαλιώτη Δήμητρα, Αρβανίτη Ευδοκία, Αργυροπούλου Ρόζα, Βαζάκα

ΝΟΤΙΑ ΣΤΟΑ

Στη νότια πλευρά της νότιας στοάς συνεχίστηκε η αναλυτική έρευνα κάτω από τα δάπεδα ομάδας δέκα χώρων με στόχο την ολοκλήρωση της μελέτης των διαδοχικών στρωμάτων με τελικό στόχο τη δημοσίευση, αλλά και την άμεση συντήρηση της πτέρυγας αυτής, η μερική αποκατάσταση τμήματος της οποίας είχε πραγματοποιηθεί κατά τα έτη 1998-99³. Η στρωματογραφία δοκιμάστηκε με σειρά τομών στις γωνίες των χώρων ΙΧ- ΧΙΙ και με σταυροειδή μάρτυρα στο κέντρο πλάτους 0,50 μ. Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε από το χώρο ΧΙΙ, ο οποίος είχε μερικά ανασκαφεί κατά την προηγούμενη περίοδο, συνεχίστηκε στο χώρο ΙΧ και περατώθηκε στο χώρο Χ, η έρευνα του οποίου δεν ολοκληρώθηκε κατά την τρέχουσα περίοδο⁴. Αντίθετα μέρος του χώρου ΧΙ είχε ανασκαφεί κατά το 2000. Δύο μάλιστα τάφοι του δωματίου αυτού, οι Τ00/5 και Τ00/10, είχαν εντοπιστεί και διερευνηθεί κατά την περίοδο εκείνη (σχ. 1).

Χώρος ΧΙΙ

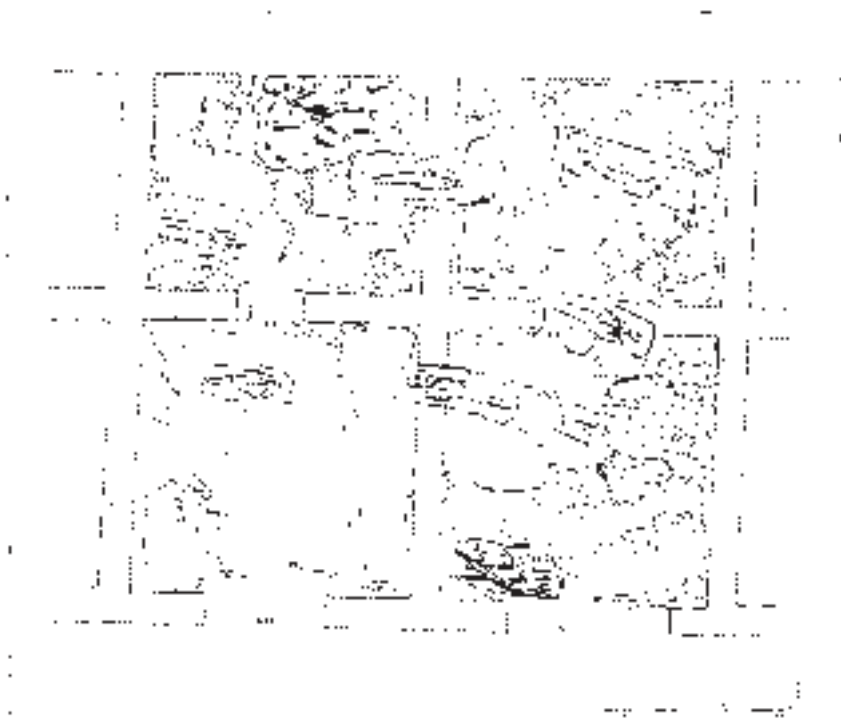
Αρχικά αφαιρέθηκαν δύο από τους μάρτυρες που είχαν παραμείνει από την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Επιβεβαιώθηκε και εδώ η ύπαρξη του αρχικού δαπέδου από κονία, κάτω από την οποία εντοπίστηκαν σε σκληρό

Φεβρωνία, Βελέντζας Νίκος, Βελίκη Φιλομένη, Βλάχου Κατερίνα, Βουβουλής Αλέξανδρος, Βουλγαρόπουλος Γεώργιος, Γκαντσίδου Θεοδώρα, Δελιόπουλος Γεώργιος, Δημητριάδης Πέτρος, Δήμου Ευαγγελία, Δρένη Στυλιανή, Ζαχαρή Σοφία, Ηλιοπούλου Βασιλική, Θεοκλήτου Μαρία, Κακαρίμπα Χρυσούλα, Καλαϊτζή Ελένη, Καλτσογιάννη Στυλιανή, Κανελλιάδου Δέσποινα, Καργαγιάννη Αλεξάνδρα, Καρβουνιάρη Ευγενία, Κουρίτα Μαρία, Λαφτσίδης Αλέξανδρος, Λιάμη Βασιλική, Λιούλιας Στέργιος, Μανωλούδη Αρτεμισία, Μεντεσίδου Ελένη, Μπατέκα Χριστίνα-Μαρία, Μπέλλας Γιάννης, Μπέλλου Αλέκα, Μπίκα Ευαγγελία, Νανοπούλου Ελίνα, Ναούμ Ελπινίκη, Νοϊτσάκη Αθανασία, Ντουσιοπούλου Αντιγόνη, Παπαγιάννη Νίκη, Παπαδοπούλου Ευριδίχη, Παπανικολάου Ελένη, Παπαστεργίου Ασημά, Πασχαλίδου Κούλα, Πατσαρίκα Μαρία, Πώππου Ηρώ, Ρίζος Ευθύμης, Ρούσου Τασούλα, Σαμαρούδη Μυρσίνη, Σιούντα Αναστασία, Σιώκη Δέσποινα, Σπαθοπούλου Βασιλική, Σπανός Γεώργιος, Στεφανίδου Ευθυμία, Τρίγκα Κατερίνα, Τσαγκάλια Χριστίνα, Τσεργά Κλεονίκη, Τσιάκα Ελένη/Αναστασία, Τσιαμπαρλή Κατερίνα, Φαρφούρη Μαρία, Φουρκιώτου Αναστασία, Φραγκοπούλου Φλωρεντία, Χαλκιοπούλου Βαΐα, Χασιώτης Παναγιώτης, Χρυσοστομίδης Γεώργιος, Ψαθά Κατερίνα και η πτυχιούχος Ντουντούμη Κωνσταντίνα.

3. Βλ. Ι. Μ. Αζαμάτης – Ζ. Αλ Σααργάχ, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 327-336 και Ι. Μ. Αζαμάτης, *Εγνατία* 5 (1995-2000) 278-281.

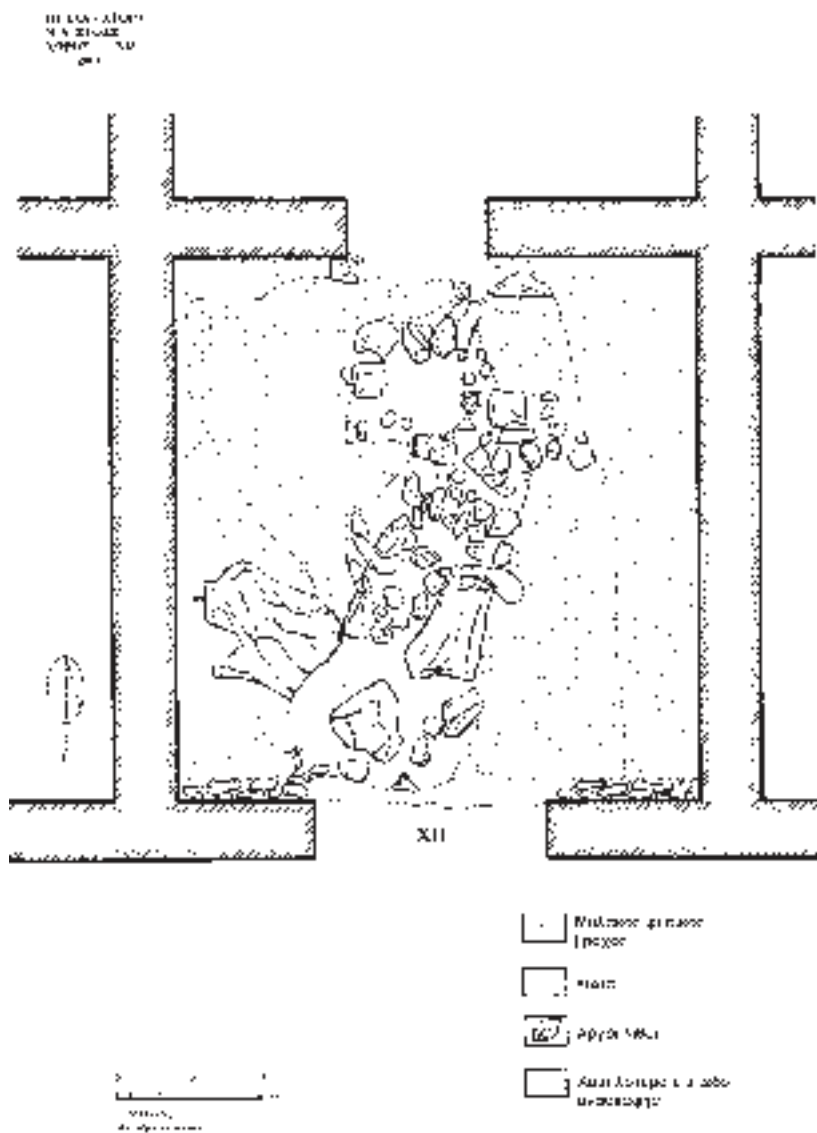
4. Κατά την ανασκαφική περίοδο του έτους 2002 συνεχίστηκε η διερεύνηση στη βόρεια και δυτική περιοχή του χώρου Χ, όπου εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τρεις ταφές, Τ02/1 - Τ02/3, που είχαν τοποθετηθεί σε ορθογώνια λαξεύματα σκαμμένα στο μαλακό φυσικό βράχο. Η κάτοψη των παραπάνω τάφων φαίνεται και στο σχ. 1.

Σχ. 1. Κάτοψη των ανασκαμμένων χώρων IX-XII στη νότια πτέρυγα της αγοράς.

καφετί πηλόχωμα άτακτα τοποθετημένοι αδιαμόρφωτοι λίθοι⁵ (σχ. 2). Στο γέμισμα βρέθηκαν λίγα όστρακα, μερικά από τα οποία ανήκουν σε ερυθρόμορφα αγγεία (εικ. 1-2), αποσπασματικά ειδώλια γυναικείων μορφών και ζώων, καθώς και πέντε μικρά θραύσματα από μια επιτύμβια στήλη ή επιτύμβιο πεσό, η επίστεψη της οποίας διασώζει τμήμα γραπτού ιωνικού κυματίου δο-

5. Βλ. Ι. Ακαμάτης, *Εγνατία* 6 (2001-2002) 284 με σημ. 9.

Σχ. 2. Χώρος XII. Λίθοι απολάξευσης.

σμένον με ερυθρό και κυανό χρώμα. Στο μέτωπό της διασώζεται μέρος του ονόματος της νεκρής μορφής. Υποθέτουμε πως τα ευρήματα αυτά προέρχονται από κατεστραμμένους, παλιότερους του κτιρίου, τάφους.

Το μεγαλύτερο τμήμα του δωματίου καταλαμβάνει μεγάλο όργανο στο φυ-

Εικ. 1. Χώρος XII. Θραύσμα ερυθρόμορφου αγγείου.

Εικ. 2. Χώρος XII.
Αποσπασματικό αρυβαλλοειδές ληκύθιο με δικτυωτό διάκοσμο.

Εικ. 3. Χώρος XII. Άποψη από ΒΑ με λίθους απολάξευσης.

σικό βράχο, που δημιουργήθηκε με απολάξευση. Στην ανατολική πλευρά, σε πλάτος 0,60-1,50 μ., αλλά και στα δυτικά, ο μαλακός βράχος είχε ισοπεδωθεί ώστε να αποτελέσει το ενιαίο υπόστρωμα του αρχικού δαπέδου του χώρου. Στη νοτιοδυτική περιοχή, στην οποία εντοπίστηκαν ενγώνιοι λίθοι, τμήματα λίθων και πολλά κομμάτια χοντρής λατύπης, ο βράχος είναι σκληρός. Δύο από τους λίθους, με αδρά γωνιώδες περίγραμμα, φαίνεται πως αποχωρίστηκαν από το βράχο αυτό, αλλά εγκαταλείφθηκαν στο σημείο αποκόλλησής τους (εικ. 3). Το σύνολο των ευρημάτων δίνει την εντύπωση δραστηριοτήτων περιορισμένης λατόμευσης του σκληρού μόνο τμήματος του βράχου, που απέβλεπε στην αφαίρεση κατάλληλου λίθου, ώστε να χρησιμοποιηθεί στην οικοδόμηση παρακείμενων τμημάτων της αγοράς. Η ερμηνεία αυτή φαίνεται πως ενισχύεται από τα κατάλοιπα φωτιάς με οστά, καθώς και τμήματα ιγδίου που εντοπίστηκαν σε σχετικό βάθος μέσα στο όρυγμα και πιθανόν σχετίζονται με τις δραστηριότητες απολάξευσης. Από τις εργασίες αυτές πρέπει να καταστράφηκαν ταφές που προϋπήρχαν στο κεντρικό τμήμα του χώρου, όπως φαίνεται και από τη μερική καταστροφή μιας ταφής μικρών διαστάσεων στη βορειοδυτική γωνία, από την οποία διατηρήθηκε μόνο μέρος του περιγράμματος του ορύγματος στο φυσικό βράχο. Επιπρόσθετα, το νότιο άκρο της ταφής είχε αποκοπεί από μεγάλο και ιδιαίτερα βαθύ τάφο, που καταλάμβανε το κεντρικό μέρος της βόρειας πλευράς. Από αυτόν διασώθηκε μόνο η κατώτατη,

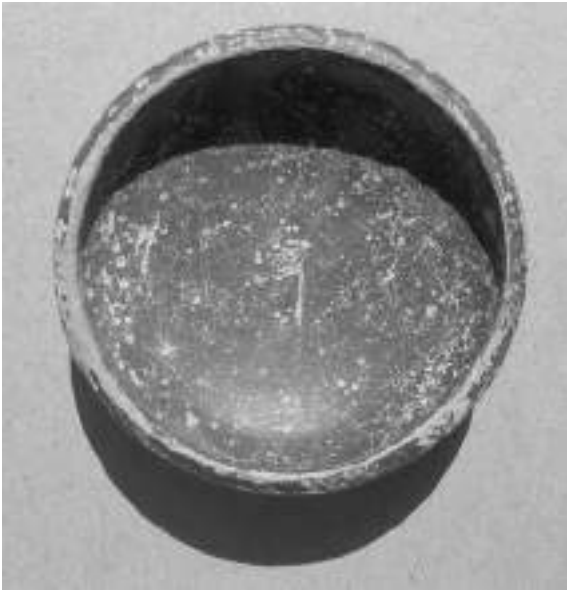
Εικ. 4. Χώρος XII. Τάφος αρ. 01/2.

ορθογώνια θήκη, διαστάσεων $0,60 \times 1,95$ μ. στο βάθος του ορύγματος, στην οποία είχε εναποτεθεί ο νεκρός. Το περίγραμμα όμως του τάφου, που πρέπει να ήταν βαθμιδωτό και σε ψηλότερο επίπεδο, καταστράφηκε από τη μεταγενέστερη λιθολάξευση (T01/2)⁶. Ο σκελετός της ταφής διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση, σε ύπτια μορφή με εκταμένα σκέλη και με την κεφαλή ανατολικά (εικ. 4). Τα κτερίσματα αποτελούνταν από μελαμβαφές σκυφίδιο (εικ. 5), πάνω στο οποίο ακουμπούσε το χείλος αρυβαλλοειδούς ληκυθίου (εικ. 6). Στο δεξιό ώμο αποκαλύφτηκε χάλκινη πόρπη και στον αντίστοιχο αριστερό εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα κοπής Αρχελάου με μορφή ημίτομου λύκου στον οπισθότυπο.

Χώρος IX

Στο χώρο αυτό ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στην τομή Α και αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες που είχαν διαμορφωθεί από την προηγούμενη ανα-

6. Μια σειρά από διάφορα αγγεία και ειδώλια που βρέθηκαν κατά την αφαίρεση του γεμίματος λατίπης και χώματος στο δωμάτιο θα πρέπει να οφείλονται κατά κύριο λόγο στις εργασίες λιθολάξευσης, που κατέστρεψαν τους προγενέστερους τάφους. Ανάμεσα στα ευρήματα του γεμίματος του ορύγματος περιλαμβάνονται σκυφίδια, τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων, αρυβαλλοειδή ληκύθια, μελαμβαφής υδρίσκη.

*Εικ. 5.
Χώρος XII.
Σκυφίδιο από τον τάφο
01/2, αρ. 01/1202.*

*Εικ. 6.
Χώρος XII.
Αρβαλλοειδές ληκύθιο
από τον τάφο 01/2, αρ. 01/1201.*

σκαφική περίοδο (βλ. ημερολ. 2000/1 σελ. 128-129). Στους μάρτυρες εντοπίστηκε το αρχικό δάπεδο από στρώμα ασβεστοκονιάς στα 22,53-22,50 μ. και ερευνήθηκε το λεπτό στρώμα από λατύπη και σκούρο καφέ χρώμα που αποτελούσε το υπόστρωμά του. Στα λιγοστά ευρήματα περιλαμβάνονται αποσπασματικά κομμάτια από ειδώλια, λίγα όστρακα, μερικά μεταλλικά αντικείμενα και τμήμα από αγγείο χύτευσης μετάλλου.

Το κεντρικό μέρος του χώρου καταλάμβανε συγκέντρωση από πολύ χοντρή λατύπη και λίθους, που πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν στη διαμόρφωση της βάσης ενός τύμβου. Κάτω από το στρώμα αυτό εντοπίστηκε ταφή σε ορθογώνιο όρυγμα στο φυσικό βράχο, που έφερε σε μεγάλο βάθος από την επιφάνειά του ορθογώνια θήκη με κατεύθυνση από ΒΔ προς τα ΝΑ, στην περιμέτρο της οποίας σχηματιζόταν αναβαθμός (Τ01/1, σχ. 1)⁷. Στο δάπεδο της θήκης η μορφή είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με εκταμένα σκέλη και με την κεφαλή ανατολικά (εικ. 7). Το κρανίο της ήταν πλακωμένο με λίθους και έγευρε προς τα αριστερά της⁸. Μεταξύ του αριστερού βραχίονα και του αντίστοιχου αγκώνα εντοπίστηκε σειρά από χάλκινες πόρπες, δαχτυλίδια και κρίκους (εικ. 8 και 9-10). Η θέση και ο αριθμός των αντικειμένων δείχνουν πως τοποθετήθηκαν στη θέση αυτή και δεν ανήκαν στα ενδύματα που φορούσε η μορφή κατά την ταφή της⁹. Μια άλλη ταφή εντοπίστηκε σε μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα, το ανατολικό άκρο του οποίου ανοίγεται περί το κέντρο της δυτικής πλευράς του χώρου, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του εκτείνεται κάτω από το δυτικό τοίχο καθώς και στο χώρο XI στα δυτικά (Τ01/3, σχ. 1). Το όρυγμα στην ανατολική του πλευρά φέρει στενό αναβαθμό, πλάτος 0,25 μ., στα 20,80 μ. Στο δάπεδο, στα 20,33 μ. δυτικά και 20,38 ανατολικά, είχε τοποθετηθεί ο νεκρός σε ύπτια θέση με εκταμένα σκέλη και με το κεφάλι ανατολικά (εικ. 11). Ο νεκρός είχε κτεριστεί με δύο χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν στη δεξιά πλευρά, δίπλα από το στόμα του νεκρού. Το πρώτο πιθανόν ανήκει σε κοπή Αμύντα Γ' και εικονίζει κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και ημίτομο κάπρου(;) στον οπισθότυπο (αρ. Ν01/84). Πολύ καλύτερα διατηρείται ένα δεύτερο νόμισμα του Αμύντα Γ' με κεφαλή Ηρακλή(;) προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και ημίτομο κάπρου προς τα δεξιά στον οπισθότυπο,

7. Η ΝΑ γωνία του τάφου βρίσκεται 0,80 μ. από τον ανατολικό και 2,40 μ. από το βόρειο τοίχο, ενώ η ΒΑ γωνία βρίσκεται 0,50 μ. από τον ανατολικό και 1,43 μ. από το βόρειο τοίχο. Η ΝΔ γωνία έχει απόσταση 1,80 μ. από το βόρειο και 1,65 μ. από το δυτικό, ενώ η ΒΔ γωνία 0,90 μ. από το βόρειο και 1,95 μ. από το δυτικό τοίχο.

8. Η κάλυψη της κεφαλής με πέτρες βεβαιώθηκε και σε άλλες περιπτώσεις. Η πρακτική πρέπει να έχει ιδεολογικό υπόβαθρο.

9. Το δάπεδο του τάφου βρίσκεται σε βάθος 21,71 μ. Όλα τα βάθη μετρικούνται από την επιφάνεια της θάλασσας.

Εικ. 7. Χώρος ΙΧ. Τάφος 01/1.

Εικ. 8. Χώρος ΙΧ. Πόρπη από τον τάφο 01/1, αρ. 01/1205.

Εικ. 9. Χώρος IX. Τάφος 01/1. Χάλκινο δαχτυλίδι με μορφή σκύλου (αρ. 01/1208).

Εικ. 10. Έκμαγμα της παράστασης του δαχτυλιδιού αρ. 01/1208.

Εικ. 11. Χώροι IX και XI. Άποψη του τάφου 3 από Βορρά.

Εικ. 12.
Τάφος 01/3.
Χάλκινη σλεγγίδα,
αρ. 01/1256.

Εικ. 13.
Τάφος 01/3.
Χάλκινη αούταινα,
αρ. 01/1255.

Εικ. 14. Χώρος ΙΧ. Τάφος στη βορειοανατολική γωνία.

Εικ. 15. Χώρος ΙΧ. ΒΑ γωνία του δωματίου από τα βορειοδυτικά.

ενώ επάνω διακρίνεται ρόπαλο¹⁰. Επίσης βρέθηκαν μια χάλκινη σπλεγγίδα (εικ. 12, αρ. 01/1256), που είχε τοποθετηθεί δίπλα από τη δεξιά κνήμη με το καμπτόμενο τμήμα της πάνω στο δεξιό γόνατο μαζί με χάλκινη αρούταινα (εικ. 13, αρ. 01/1255). Στη ΒΑ γωνία του ίδιου χώρου διαμορφωνόταν άλλος τάφος. Μεγάλο μέρος του καλύφτηκε από τον ισχυρό βόρειο τοίχο του δωματίου, ενώ την ανατολική του πλευρά κατέλαβε ο ανατολικός τοίχος του δωματίου. Λόγω της θέσης του, σε συνδυασμό και με το μέγεθός του, δεν κατέστη δυνατό να ερευνηθεί στην ολότητά του, αφού το βαθμιδωτό νότιο μέρος του που οδηγούσε στο λάξευμα της θήκης του νεκρού καλύφτηκε στο σύνολό του κάτω από τοίχους των χώρων του μεταγενέστερου οικοδομήματος της αγοράς (σχ. 1, εικ. 14 και 15).

Χώρος Χ

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στις τομές και τους μεταξύ των τομών μάγυρες στο δωμάτιο αυτό ως το τρίτο, αρχικό, δάπεδο που αποτελείται από ασβεστοκονία σε τρίμματα λατύπης πάνω από υπόστρωμα σκληρού πηλοχώ-

10. Πβ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin ²1935, 159, πίν. XXX, 4.

ματος¹¹. Κατά την αφαίρεση των μαρτύρων επιβεβαιώθηκε η παρουσία τριών δαπέδων, από τα οποία τα δύο ήταν χωμάτινα¹². Στους μάρτυρες βρέθηκαν λίγα θραύσματα αγγείων, μεταλλικά αντικείμενα, οστά, ορνυτό χρώμα άχρως, τμήματα λυχναριών, τμήμα αγγείου για τήξη μετάλλου και κατάλοιπα εκκαμίνευσης. Στο υπόστρωμα του αρχικού δαπέδου εντοπίστηκαν τμήματα αγγείων, ανάμεσα στα οποία ερυθροβαφής σκύφος, μεσόμαλο πινάκιο (αρ. 01/79), λιγοστά κομμάτια ερυθρόμορφων αγγείων, μικρές μάζες από κίτρινο και κόκκινο ορνυτό χρώμα, μεταλλικά αντικείμενα, τμήμα ανθεμωτής ηγεμόνος κεράμου και νομίσματα (αρ. N01/60-61).

Η ανασκαφή σε βάθος έφερε στο φως χοντρά κομμάτια λατύπης σε διαφοροτικά σημεία, με μεγαλύτερη συγκέντρωση στη ΝΔ περιοχή του δωματίου. Ικανό τμήμα είχε διαταραχτεί. Στην αρχική τους όμως χρήση θα πρέπει να συσχετιστούν με υπόστρωμα τύμβου ή τύμβων για την κάλυψη παλιότερων ταφών. Στο χώμα, πάνω και μέσα στους λίθους, επομένως μετά την κατάργηση του νεκροταφείου, και πιθανώς κατά τις εργασίες που σχετίζονται με την κατασκευή της αγοράς, βρέθηκαν τρεις αγνύθες, η μία μολύβδινη, και νόμισμα κοπής του βασιλέως Κασσάνδρου¹³. Στο ανατολικό μισό του δωματίου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος με την άνω, ανώμαλη επιφάνειά του στα 22,04 μ. με κλίση προς τα δυτικά (ως 21,80 μ. περίπου).

Στη ΝΔ γωνία του δωματίου εντοπίστηκε κάτω από πολλούς, σχετικά μικρούς, λίθους πυρά, της οποίας τα τοιχώματα διαμορφώνονται με ψημένο πηλόχωμα στη θέση 0-1,35 μ. βόρεια του νότιου τοίχου και 0-2,05 μ. ανατολικά του δυτικού. Το νότιο όριό της σκεπάστηκε από το νότιο τοίχο του δωματίου. Η κατεύθυνση του περιγράμματός της έχει ελαφρά κλίση από τα ΒΔ προς τα ΝΑ. Μέσα στον οριοθετημένο από πηλόχωμα χώρο της πυράς εμφανίστηκαν έντονα κατάλοιπα απανθρακωμένων υλικών. Ανάμεσά τους διατηρήθηκαν αρκετά κομμάτια καμένων δοκαριών και σανίδων (σχ. 1). Η διάταξη των καμένων δοκαριών επιτρέπει με σχετική πιθανότητα τη διατύπωση της υπόθεσης της καύσης σε ξύλινο νεκρικό οίκο (εικ. 16). Στο ανατολικό τμήμα του δωματίου ο φυσικός βράχος είναι σκληρός, γι' αυτό και δε χρησιμοποιήθηκε

11. Η επιφάνεια του δαπέδου από πηλόχωμα στο δωμάτιο αυτό εντοπίστηκε σε βάθος περίπου 22,55 μ., το προηγούμενο περίπου στα 22,49 μ. και το αρχικό λίγο χαμηλότερα, σε βάθος 22,21 μ. Αντίθετα στη γωνία του δωματίου, μέσα στην τομή Δ, το ίδιο δάπεδο διατηρήθηκε περί τα 0,20 μ. ψηλότερα.

12. Το τελευταίο χρονικά δάπεδο εντοπίστηκε σε βάθος 22,49 μ., ενώ το δεύτερο μετρήθηκε στα 22,44 μ.

13. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά. Στον οπισθότυπο ιππίας προς τα δεξιά. Επάνω διακρίνεται η επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ και κάτω [ΚΑΣΣΑΝ] Δ/ΡΟΥ], ενώ μπροστά από τον ίππο υπάρχει άστρο.

*Εικ. 16.
Χώρος X.
Κατάλοιπα πυρός
στη νοτιοδυτική γωνία
από τα δυτικά.*

για ταφές. Αντίθετα, στο κεντρικό και ΒΔ τμήμα του χώρου ο μαλακότερος βράχος κλίνει ήπια προς τα δυτικά, όπου δεν αποκλείεται η παρουσία λαξευμάτων για ταφές. Η έρευνα στην περιοχή αυτή θα ολοκληρωθεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Χώρος III

Στο χώρο αυτό έγινε αρχικά διερεύνηση μιας τομής στη ΝΔ γωνία με στόχο τον εντοπισμό παλιότερων στρωμάτων. Υπολείμματα του αρχικού δαπέδου από μικρά κομμάτια λατύπης και ασβεστοκονίας εντοπίστηκαν σε βάθος 22,80 μ. Στη θέση 1,16 μ. νότια του βόρειου τοίχου και 0,90 μ. ανατολικά της δυτικής παρειάς του χώρου εντοπίστηκαν τα τμήματα μικρού μακεδονικού αμφορέα στερεωμένου σε μικρούς αργούς λίθους. Προφανώς ανήκε σε αγγείο απόκρυψης ή αποθήκευσης και είχε τοποθετηθεί κάτω από το δάπεδο του χώρου. Η έρευνα στα χαμηλότερα στρώματα απέδωσε διάσπαρτα ευρήματα που

*Εικ. 17.
Χώρος III.
Πήλινο ειδώλιο
με δύο καθιστές μορφές,
αρ. 01/1014.*

θα πρέπει να ανήκουν σε διαταραγμένες ταφές, όπως αποσπασματική προτομή γυναικείας μορφής και ειδώλιο με δύο μορφές με πύλο (εικ. 17).

Χώρος VII

Τη στρωματογραφική αλληλουχία του χώρου διευκρίνισαν οι τέσσερις διερευνητικές τομές. Ένα στρώμα λεπτού κονιάματος πάνω σε λεπτό γέμισμα λατύπης, που διαμόρφωνε το παλιότερο δάπεδο, εντοπίστηκε σε βάθος περίπου 22,50-22,45 μ. Το δάπεδο αυτό βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από το χώρο III, καθώς παρατηρείται μικρή, αλλά σταδιακή πτώση της στάθμης των δαπέδων στους χώρους νότια της νότιας στοάς από τα ανατολικά προς τα δυτικά, πράγμα που επιβεβαιώθηκε και στα μεταγενέστερα, χωμάτινα δάπεδα των χώρων. Σε βάθος 22,30 μ., περί το κέντρο της τομής, αποκαλύφθηκε η ανώμαλη επιφάνεια του φυσικού βράχου, γύρω από τον οποίο υπήρχε σκληρό πηλόχωμα. Στις τομές του χώρου τα κινητά ευρήματα ήταν ιδιαίτερα περιορισμένα.

ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ I/4

Το μικρό αυτό οικοδομικό τετράγωνο, διαστάσεων 24 × 46 μ. περίπου, βρίσκεται στον άξονα του οικοδομικού τετραγώνου 3 των παλιότερων ανα-

σκαφών. Από νότο ορίζεται από τη μεγάλη λεωφόρο που τέμνει τα παλιότερα οικοδομικά τετράγωνα 1, 3, και 5, από ανατολικά από τη στενή οδό δυτικά του οικοδομικού τετραγώνου I/2, από βόρεια από την οδό στα νότια της νότιας στοάς της αγοράς και από δυτικά από τον ακάλυπτο χώρο στα νότια του Αρχείου¹⁴. Στο τετράγωνο ερευνήθηκαν μερικά δύο τομές για να εντοπιστεί το βάθος στο οποίο είχε φτάσει η έρευνα σε παλιότερες ανασκαφικές περιόδους και να διαπιστωθεί η επίχωση από τις παρακείμενους οδούς που διερευνούνται τα τελευταία χρόνια.

Διαπιστώθηκε πως η ανασκαφή στη ΒΑ γωνία είχε φτάσει σε βάθος περίπου 22,45 μ. Η στάθμη αυτή βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια του στερεοβάτη του ανατολικού τοίχου, που αποτελείται από αδρούς λίθους, οι οποίοι προβάλλουν από τον τοίχο κατά 0,25-0,28 μ. Όπως συμπεραίνεται από το σύνολο σχεδόν των αρχιτεκτονικών λειψάνων της Πέλλας, το αρχικό δάπεδο θα πρέπει να βρισκόταν λίγο πάνω από την επιφάνεια των προβαλλόμενων λίθων του στερεοβάτη¹⁵. Περιορισμένη έρευνα στη ΒΑ γωνία του οικοδομήματος έφερε στο φως κατάλοιπα απανθρακωμένων υλικών και αρχιτεκτονικά λείψανα, που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως κατάλοιπα μορφής κλιβάνου, το δάπεδο του οποίου προφανώς βρισκόταν κάτω από το δάπεδο του χώρου.

Κατά τον καθαρισμό της αυλής του οικοδομικού τετραγώνου εντοπίστηκε πηγάδι, που δεν είχε ερευνηθεί στο παρελθόν. Το κυκλικό στόμιό του διαγράφεται στο πλακόστρωτο της αυλής σε μικρή απόσταση από το βόρειο στυλοβάτη. Το πάνω μέρος του είναι χτισμένο από σχετικά μικρούς λίθους, περιμετρικά τοποθετημένους για να διαμορφωθεί άνοιγμα 0,80 μ.¹⁶ (εικ. 18). Τα ανώτερα στρώματα του γεμίματος αποτελούνται από πεσμένα κεραμίδια οροφής από την καταστροφή του οικοδομήματος, γωνιόλιθους από τους κατεστραμμένους τοίχους, διαλυμένα πλιθιά και αρκετά οστά. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται μεγάλο τμήμα δωρικού κιονοκράνου. Η απολαξευμένες πλευρές του δηλώνουν τη χρήση του ως οικοδομικού υλικού στους

14. Ο χώρος αυτός, που σήμερα ονομάζεται τετράγωνο 6, φαίνεται να είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του ακάλυπτος. Σε σειρά δοκιμαστικών τομών που ερευνήθηκαν σε παλιότερες περιόδους στην περιοχή αυτή μεταξύ του τετραγώνου I/5 —με τα ψηφιδωτά του κυνηγιού του ελαφιού, της Αρπαγής της Ελένης και της Αμαζονομαχίας— και του Αρχείου εντοπίστηκαν τα θεμέλια μιας μικρής μόνο κατασκευής, η ερμηνεία της οποίας δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί.

15. Η επιφάνεια των λίθων των θεμελίων αυτών βρισκόταν σε βάθος 22,61 μ.

16. Η εξωτερική διάμετρος του πηγαδιού μαζί με τους λίθους φτάνει το 1,50 μ. Το πηγαδόστομο βρίσκεται σε βάθος 21,88 μ.

Εικ. 18. Τετράγωνο I/4. Το χτιστό άνω μέρος πηγαδιού, από Βορρά.

τοιίχους του οικοδομήματος¹⁷. Αντίθετα, στην επίστεψη των πεσσών του περιστυλίου ανήκουν τμήματα από λίθινα επίκρανα, που βρέθηκαν σε βάθος 12-12,50 μ. μαζί με κεραμίδες οροφής, μερικές από τις οποίες είναι ενσφράγιστες¹⁸, διαλυμένα πλιθιά και ενγώνιους λίθους. Επίσης, σε βάθος 12 μ. περίπου βρέθηκε μεγάλο τμήμα μαρμάρινου σηκώματος, που κολλά σε εύρημα του στρώματος καταστροφής από τις παλιότερες ανασκαφές¹⁹. Βαθύτερα, στα 13 μ. περίπου, το γέμισμα έγινε υδαρές και ήταν καθαρό από υλικά που σχετίζονται με το στρώμα καταστροφής, όπως οι λίθοι, τα διαλυμένα πλιθιά και οι κεραμίδες οροφής. Βαθύτερα εντοπίστηκαν πολλά απορρίμματα από κελύφη σαλιγκαριών σε λασπώδες γέμισμα με οργανικά κατάλοιπα, που έδιναν την εντύπωση στο γέμισμα των απανθρακωμένων υλικών. Στη σκουρόχρωμη λάσπη εντοπίστηκαν τμήματα μακεδονικών αμφορέων, κατοιταλιωτικού αμφορέα, οινοχόης, μεγάλα και μικρότερα κομμάτια ξύλου, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνεται μεγάλος ξύλινος πάσσαλος με εμφανή ίχνη καύσης. Ο

17. Το περιστύλιο του οικοδομήματος του τετραγώνου αυτού αποτελείται από πεσσοστοιχία και σε καμιά περίπτωση δε δικαιολογεί τη χρήση κιονοκράνου ως επίστεψης κίονα.

18. Στις αποσπασματικά σωζόμενες ενσφράγιστες κεραμίδες οροφής περιλαμβάνονται οι ενσφράγιστες με αρ. 01/86-01/89.

19. Το τμήμα αυτό του σηκώματος έχει διαστάσεις 0,45 × 0,22 × 0,16 μ.

Εικ. 19. Πηγάδι τετραγώνου 1/4. Μολύβδινη αγνύθα, αρ. 01/1184.

Εικ. 20. Πηγάδι τετραγώνου 1/4. Χάλκινος κάδος.

πυθμένας καθαρίστηκε στα 14,75 μ. Στον πυθμένα, μέσα στη λάσπη βρέθηκε σχεδόν ακέραιη πλήληνη οινοχόη, μελαμβραφής σκύφος (αρ. 01/90), οξυπύθμενος αμφορέας (αρ. 01/11) μολύβδινη αγνύθα (εικ. 19) και μεγάλος χάλκινος κάδος, που χρησιμοποιήθηκε για την άντληση του νερού (εικ. 20). Τα ευρήματα αυτά σηματοδοτούν τη χρήση του πηγαδιού κατά τον ύστερο 2ο αι. π.Χ.²⁰.

20. Το πηγάδι είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο σε όλο το βάθος του εκτός από το ανώτατο μέρος. Η απουσία εδώ του σκληρού φλοιού υποχρέωσε τους κατασκευαστές να χτίσουν την ορατή εσωτερική περίμετρο με μικρούς λίθους καλά διαμορφωμένους και αμοιόσημους ως και 1,10 μ. από τη σημερινή σωζόμενη ανώτατη επιφάνεια. Το χτισμένο τμήμα του πηγαδιού σήμερα διατηρείται σε ύψος έξι συνολικά δόμων στη νοτιοδυτική πλευρά. Οι καταμετροημένοι διάμετροι του πηγαδιού σε διαφορετικά ύψη έχουν ως εξής: στο στόμιο του πηγαδιού 0,80 μ. ανατολικά-δυτικά και 0,85 μ. από Βορρά προς Νότο. Σε βάθος 0,80 μ. η διάμετρος είναι 0,95 μ., σε 11 μ. βάθος 0,85 μ., σε 12 μ. βάθος 0,95 μ. και στον πυθμένα του πηγαδιού 0,85 μ. από ανατολικά προς τα δυτικά και 0,80 μ. από Βορρά προς Νότο. Το νερό ανάβλυζε από κυκλική οπή στο ΒΔ μέρος του πυθμένα, διαμέτρου περίπου 0,10 μ. Η εισροή του νερού πρέπει να διευκολυνόταν από διάσπαρτους πάρους που εμφανίζονται από βάθος 11 μ. και φτάνουν ως τον πυθμένα. Από βάθος 13,20 έως 11 μ. ο βράχος διαμορφώνεται με ιδιαίτερο τρόπο. Σχηματίζονται κατακόρυφες ανάγλυφες προεξοχές. Η δια-

ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ Ι/2

Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου Ι του τετραγώνου Ι/2, που βρίσκεται νότια της αγοράς και βόρεια της οικίας του Διονύσου, χαράχτηκε δοκιμαστική τομή διαστάσεων 2 × 3 μ. Σε βάθος 23,24 ως 23,07 μ. εντοπίστηκε το στρώμα των κεραμίδων οροφής, που είναι λακωνικού τύπου και εφάπτονται των ανατολικού και νότιου τοίχων και κατά συνέπεια ανήκουν στο στρώμα

μόρφωση αυτή δεν είναι γνωστή στα άλλα πηγάδια που είχαν εξερευνηθεί.

Για την ευκολότερη κίνηση στο εσωτερικό του πηγαδιού είχαν ανοιχτεί σαράντα έξι συνολικά μικρές κοιλοτήτες στα αντίθετα μέτωπα. Η καταγραφή τους γίνεται από τον πυθμένα προς την επιφάνεια του πηγαδιού. Σε μερικά σημεία η αναμενόμενη θέση των λαξευμάτων δεν επιβεβαιώνεται κυρίως λόγω φθοράς της επιφάνειας του βράχου:

ΑΝΑΤ. ΠΛΕΥΡΑ	ΔΥΤ. ΠΛΕΥΡΑ
13,95 μ.	13,47 μ.
13,30 μ.	13,00 μ.
;	12,40 μ.
;	11,80 μ.
;	11,40 μ.
11,00 μ.	10,90 μ.
;	10,40 μ.
10,30 μ.	10,00 μ.
9,90 μ.	;
9,80 μ.	9,52 μ.
9,45 μ.	;
9,40 μ.	9,03 μ.
;	8,55 μ.
;	8,20 μ.
7,95 μ.	7,75 μ.
7,47 μ.	7,25 μ.
;	6,75 μ.
6,70 μ.	6,25 μ.
6,20 μ.	5,85 μ.
;	5,80 μ.
5,75 μ.	5,35 μ.
5,28 μ.	4,80 μ.
4,70 μ.	4,30 μ.
4,30 μ.	3,85 μ.
3,75 μ.	3,35 μ.
3,25 μ.	2,80 μ.
2,75 μ.	;
2,05 μ.	;
1,80 μ.	1,60 μ.
;	1,15 μ.
0,70 μ.	0,80 μ.

Εικ. 21. Τετράγωνο Ι/2. Στρώμα καταστροφής κεραμίδων οροφής στην τομή Α.

Εικ. 22. Τετράγωνο Ι/2.
Οι δύο φάσεις των τοίχων στην τομή Α, από βορειοδυτικά.

καταστροφής των κεραμίδων οροφής του χώρου (εικ. 21). Αμέσως κάτω από τις κεραμίδες διαπιστώθηκε το χωμάτινο δάπεδο του δωματίου και λίγο χαμηλότερα, σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο αποκαλύφθηκε σειρά γωνιολίθων που ανήκει σε υποθεμελίωση τοίχου, μέγιστου πλάτους 0,80 μ. Ανήκει σε προγενέστερη φάση, κατάλοιπα των θεμελίων της οποίας έχουν εντοπιστεί σε μεγάλη έκταση σε όλο το οικοδομικό τετράγωνο (εικ. 22). Σχεδόν στην επιφάνεια του δαπέδου και κάτω από αυτό εντοπίστηκαν υπολείμματα οστών, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και οστά ανθρώπινου κρανίου, που ανήκουν σε διαταραγμένες ταφές του νεκροταφείου που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια στα βαθύτερα στρώματα της νότιας στοάς της αγοράς. Επίσης στο ίδιο τετράγωνο ερευνήθηκε μερικά μόνο ένα πηγάδι, που είχε εντοπιστεί σε παλιότερη ανασκαφική περίοδο. Σε αυτό βρέθηκαν μεταξύ άλλων κατάλοιπα μαζών χαλκού και σιδήρου, λίγα μεταλλικά, γυάλινα και οστέινα αντικείμενα. Σε αντίθεση με τα περισσότερα γεμίσματα πηγαδιών της αγοράς και της περιοχής της, ο αριθμός των αγγείων, ακόμα και των μελαμβαφών και αβαφών οστράκων, ήταν περιορισμένος.

ΟΔΟΙ ΝΟΤΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Σε δοκιμαστικές τομές που χαραχτήκαν στην οδό που βρίσκεται νότια της αγοράς και βόρεια του τετραγώνου 1/2 εξετάστηκε η στρωματογραφική αλληλουχία του γεμίσματος του δρόμου. Στα επάλληλα στρώματα, που ανήκουν στον 4ο και 3ο αι. π.Χ., εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός μικροεργημάτων και μεγάλες ποσότητες μελαμβαφούς και αβαφούς κεραμικής (εικ. 23-25).

Εικ. 23.
Γέμισμα δρόμου
νότια της Αγοράς.
Πήλινη μάσκα κωμωδίας,
αφ. 01/316.

Εικ. 24.
Γέμισμα δρόμου νότια της αγοράς.
Ακέφαλο πήλινο ειδώλιο κουροτρόφου,
αρ. 01/311.

Εικ. 25.
Γέμισμα δρόμου νότια
της αγοράς. Κεφαλή πήλινου
ειδωλίου Αθηνάς.

Εικ. 26. Γέμισμα δρόμου μεταξύ των τετραγώνων 1/2 και 1/4. Τμήμα αμφορέα με επίθετο προσωπίο στη βάση της λαβής, αρ. 01/1175.

Εικ. 27. Γέμισμα δρόμου μεταξύ των τετραγώνων 1/2 και 1/4. Τμήμα ανάγλυφου σκύφου με παράσταση μάχης, αρ. 01/1808.

*Εικ. 28.
Γέμισμα δρόμου μεταξύ
των τετραγώνων I/2 και I/4.
Πήλινη κεφαλή Πάνα,
αφ. 01/1.*

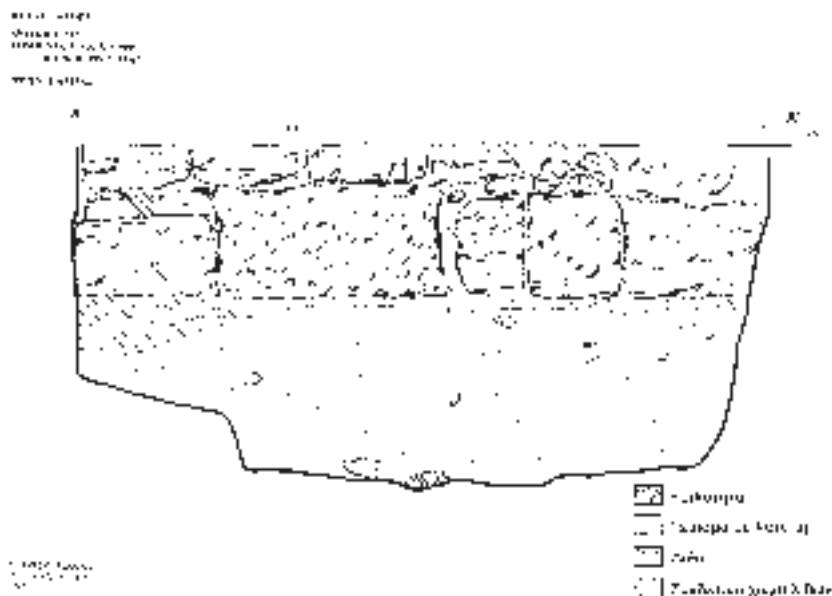
Τα επάλληλα στρώματα στην οδό με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, που βρίσκεται ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα I/2 και I/4, περιλαμβάνουν λιγότερα κατάλοιπα απανθρακωμένων υλικών αλλά πολλά μικροευρήματα, αβαφή και μελαμβαφή όστρακα. Σε αντίθεση με τα κατώτερα στρώματα στην οδό βόρεια του I/2, εδώ ως το αρχικό στρώμα της οδού βρέθηκαν αντικείμενα του δεύτερου μισού του 2ου αι. π.Χ., πράγμα που δείχνει πως η άνοδος της στάθμης στο δρόμο πραγματοποιήθηκε κατά τον ύστερο 2ο αι. π.Χ. (εικ. 26-28).

ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΟΑ

Στους χώρους 7, 12, 13 και 17 της δυτικής πτέρυγας της δυτικής στοάς, που ανοίγουν προς την οδό στα δυτικά του συγκροτήματος, διερευνήθηκαν ως το φυσικό από μία διερευνητικές τομές κάτω από τα χωμάτινα δάπεδα της τελευταίας φάσης, των αρχών του 1ου αι. π.Χ. Απώτερος στόχος των εργασιών ήταν ο εντοπισμός των διαφορετικών φάσεων των χώρων στην περιοχή πριν από την καταστροφή.

Στο χώρο 7 η τομή πλάτους 1,50 μ. κάλυψε τη ΝΑ γωνία σε μήκος 3 μ.²¹.

21. Την τομή επέπτευσε η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Αντιγόνη Στοινητζίδου. Το στρώμα καταστροφής είχε ερευνηθεί το 1995 και ολοκληρώθηκε το 1996 (βλ. ημερολ. ανασκαφής 1996/5, σελ. 91-93).

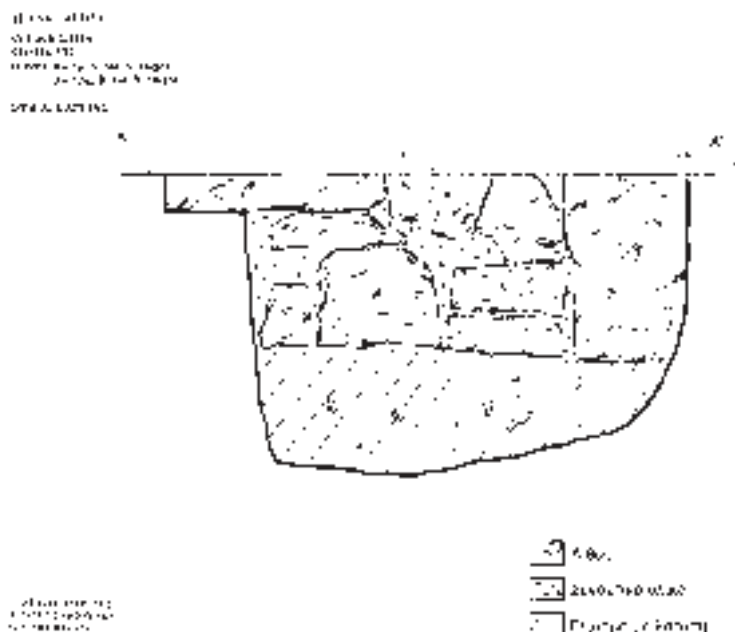

Σχ. 3. Δυτική στοά. Χώρος 7. Τομή ΝΑ γωνίας. Όψη της νότιας παρεΐας.

Σε βάθος 23,10 μ. εντοπίστηκαν κατάλοιπα λεπτής λατύπης, πάνω στην οποία φαίνεται πως εδραζόταν το αρχικό δάπεδο. Λίγο χαμηλότερα, στα 22,95 μ. περίπου, πατούσαν και οι γωνιόλιθοι τόσο του νότιου όσο και του ανατολικού τοίχου. Το υπόστρωμα των τοίχων συνέθετε γέμισμα από χοντρά κομμάτια ασβεστολιθικής λατύπης και καστανό μαλακό χώμα. Ο φυσικός βράχος αποκαλύφτηκε σε όλη την έκταση της τομής και παρουσιάζει μικρή κλίση προς τα νότια και δυτικά από 22,76/22,60 μ. στα 22,16 μ. (σχ. 3-4).

Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου 12 ερευνήθηκε τομή διαστάσεων 2 × 2 μ. κάτω από το τελευταίο χωμάτινο δάπεδο, που βρίσκεται περί τα 23,40 μ.²². Σε βάθος 23,20 μ. περίπου εντοπίστηκε αποσπασματικά λεπτό στρώμα λατύπης, πάνω στο οποίο πατούσε το παλιότερο δάπεδο. Στη νοτιοδυτική γωνία της τομής, πάνω από το στρώμα της λατύπης βρέθηκαν αρκετά κατάλοιπα σιδηρένιων αντικειμένων (σιδηρένιοι ήλοι, εφηλίδες, σκωρία). Το σύνολο φαίνεται να ανήκει σε εργαστηριακά κατάλοιπα επεξεργασίας σιδήρου και κατασκευής σιδηρών αντικειμένων. Ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε όλη την έκταση της τομής σε βάθος 22,91-22,86 μ., ενώ στο βόρειο μέρος η επιφάνειά του είναι βαθύ-

22. Την τομή επέβλεψε ο μεταπτυχιακός φοιτητής Σπύρος Τσαφαράς. Το στρώμα καταστροφής του χώρου αυτού ερευνήθηκε το 1996 (βλ. ημερ. ανασκαφής 1996/1-2).

Σχ. 4. Δυτική στοά. Χώρος 7. Τομή ΝΑ γωνίας. Όψη της ανατολικής παρειάς.

τερα στα 22,67/22,61 μ.

Η τομή στο χώρο 13, μήκους 3 μ. και πλάτους 1,70 μ. έγινε στη βορειο-ανατολική γωνία. Ερευνήθηκαν τα στρώματα κάτω από το δάπεδο, που βρίσκεται εδώ σε βάθος περίπου 23,67 μ.²³. Στο τελευταίο δάπεδο είχε τοποθετηθεί μεγάλος ωοειδής τριπτήρας, η επιφάνεια του οποίου βρισκόταν στο ύψος του δαπέδου και καταλάμβανε την παρυφή της νοτιοδυτικής πλευράς της τομής. Στο χωμάτινο δάπεδο είχαν παρεισφρήσει τμήματα κεραμίδων οροφής και κομμάτια ρωμαϊκού αμφορέα του ύστερου 2ου ή των αρχών του 1ου αι. π.Χ. Στα 23,57 μ. εντοπίστηκε το παλιότερο δάπεδο από ασβεστοκονία και τριμμένα κομμάτια λατύπης. Στον πυθμένα της τομής, στη βορειοδυτική της γωνία, αποκαλύφθηκε μικρή, ορθογώνια κατασκευή, πιθανόν αποθηκευτικού χαρακτήρα. Τα ανασκαφικά δεδομένα, κυρίως όμως ένας αριθμός αποσπασματικών μυροδοχείων τοποθετούν τη χρήση της στον 3ο αι. π.Χ. (εικ. 29, αρ. 01/66).

23. Το στρώμα καταστροφής του χώρου αυτού ερευνήθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 1996, βλ. ημερολ. 1996/1-3.

Εικ. 29.
Δυτική στοά, Χώρος 13.
Πήλινο μυροδοχείο, αρ. 01/66.

Η τελευταία τομή, πλευράς 2 μ., έγινε στο χώρο 17²⁴. Σε βάθος 23,72 μ. εντοπίστηκε και εδώ η επιφάνεια λατύπης για το υπόστρωμα του αρχικού δαπέδου. Οι τοίχοι πατούν σε σκληρό χώμα σε βάθος 23,45 μ. όπου εντοπίστηκε και ο φυσικός βράχος.

---

24. Το στρώμα καταστροφής και του χώρου 17 ερευνήθηκε κατά την αναστασιακή περίοδο του 1996 (βλ. ημερολ. 1996/3-5). Το χωμάτινο δάπεδο στο χώρο αυτό εντοπίστηκε περίπου στα 24 μ.

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ –
ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ – ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΙΑΦΑΚΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑΚΙ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (2000-2002)

Οι ανασκαφικές έρευνες στον αρχαίο οικισμό της τούμπας στο Καραμπουρνάκι, τις οποίες ανέλαβε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο από το 1994¹, διεξάγονται κάθε καλοκαίρι με τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., καθώς και φοιτητών άλλων Πανεπιστημίων ελληνικών και ξένων. Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές περιορίζονται στο χώρο της τούμπας που ορίζεται ανατολικά του παραλιακού δρόμου (εικ. 1), ο οποίος την κόβει στα δύο.

Κατά τις τρεις τελευταίες ανασκαφικές περιόδους των ετών 2000, 2001 και 2002 οι εργασίες διεξήχθησαν σε όλη την επιφάνεια της τούμπας με κάποια έμφαση στο νότιο τμήμα της. Ερευνήθηκαν σε σύνολο 29 νέες τομές, οι οποίες ανασκάφτηκαν σε βάθος κατά μέσον όρο 1-1,50 μ.² (εικ. 2). Κύριο χα-

---

1. Για το ιστορικό και την επισκόπηση των ανασκαφικών ερευνών στο διάστημα 1994-1999, βλ. Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)», *Εγνατία* 5 (1995-2000) 297 κε., όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Για τις ανασκαφικές έρευνες κάθε χρονιάς ξεχωριστά, βλ. Μ. Τιβέριος – Ε. Μανாகίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1994: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 197 κε. *Των ίδιων*, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 277 κε. *Των ίδιων*, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1997: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 326 κε. *Των ίδιων*, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1998: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 223 κε. *Των ίδιων*, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 167 κε.

2. Ο συνολικός αριθμός των ανασκαμμένων τομών φτάνει τις 90. Οι τομές που ερευνήθηκαν κατά την τελευταία τριετία είναι οι: 27-68δ, 27-78β, 27-89β, 27-100α, 23-12β, 23-25β, 22-94δ, 22-95δ, 23-1β, 23-1δ, 23-2δ, 23-4α, 22-94γ, 27-97δ, 27-90δ, 27-79β, 27-79γ, 27-

ρακτηριστικό των παραπάνω τομών παραμένει η σύγχρονη διατάραξη που είχε παρατηρηθεί και στο παρελθόν και που οφείλεται βασικά σε δύο λόγους: α) στις εργασίες των στρατευμάτων, ελληνικών και ξένων, που ήταν εγκατεστημένα εδώ από τα τέλη του 19ου αιώνα και β) στις ταφές αλόγων τόσο του ιππικού του στρατού όσο και του Ιππικού Ομίλου Θεσσαλονίκης³. Ο εντοπισμός της διατάραξης αυτής αποτελεί σημαντικό στοιχείο για τη μελέτη του ανασκαπτόμενου χώρου και για το λόγο αυτό μέχρι και το 2001 οι ανασκαφικές εργασίες στόχευαν στη δειγματοληπτική εξερεύνηση του συνόλου της επιφάνειας της τούμπας. Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την έως τώρα έρευνα είναι πως η σύγχρονη διατάραξη απλώνεται σε ολόκληρη την επιφάνεια της τούμπας και έχει καταστρέψει, ως επί το πλείστον, όλες τις μετά την αρχαϊκή εποχή φάσεις του οικισμού. Αυτό έχει ως άμεση συνέπεια οι σημερινές ανασκαφές συχνά να αποκαλύπτουν τμήματα της αρχαϊκής περιόδου ήδη από τα επιφανειακά στρώματα. Τόσο όμως οι παλιότερες έρευνες όσο και πιο πρόσφατα σποραδικά ευρήματα επιβεβαιώνουν τη συνέχιση της ζωής του οικισμού όχι μόνο στα κλασικά χρόνια αλλά και στις μεταγενέστερες εποχές⁴.

Η μελέτη της διατάραξης δείχνει επίσης πως υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση στο βαθμό της καταστροφής που προκλήθηκε, με αποτέλεσμα διπλάνες τομές να παρουσιάζουν τεράστιες αποκλίσεις στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σώζουν⁵. Παρόλα αυτά μπορεί να διατυπωθεί ως γενική αρχή ότι όσο με-

90α, 27-90γ, 23-1α, 23-5γ, 23-14α, 23-5β, 26-10β, 23-13α, 23-1γ, 22-92β, 23-13β, 23-12α. Η τομή 22-95δ στο *AEMΘ* 14 (2000) 205 σημ. 2, αναγράφεται λόγω τυπογραφικού λάθους ως 22-25δ. Για το ανασκαφικό έργο των περιόδων αυτών, βλ. Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2000: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 14 (2000) 205 κε. *Των ίδιων*, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 15 (2001) 255 κε. *Των ίδιων*, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2002: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 16 (2002) 257 κε.

3. Βλ. σημ. 1.

4. Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές του Κ. Ρωμαίου το 1930 έφεραν στο φως φάσεις του οικισμού που χρονολογούνται και στην κλασική εποχή (βλ. Κ. Ρωμαίος, «Ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης», *Αρχεῖον Ἑθνακ. Λαογραφίας και Γλωσσ. Θεσσαροῦ, Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*, Αθήνα 1941, 358 κ.ε.). Την ύπαρξη του οικισμού στα κλασικά χρόνια βεβαιώνουν και τα κτερίσματα των τάφων που αποκαλύφθηκαν από τις παλιότερες έρευνες των Γάλλων και των Άγγλων και τις νεότερες της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (βλ. Τιβέριος, *ό.π.* [σημ. 1] 298-299, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Για την ελληνιστική κεραμική βλ. *Μακεδονικά* 14 (1974) 318 (Φ. Πέτσας). Για μια δακρυδόχη των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. Μ. Τιβέριος, «Οστρακα από το Καραμπουρνάκι», *AEMΘ* 1 (1987) 249 σημ. 15.

5. Συνηθισμένη εικόνα αποτελεί η σχετικά καλή διατήρηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων σε μία τομή (π.χ. 23-5γ) και η ολοκληρωτική καταστροφή τους στη διπλανή της (π.χ. 23-5β).

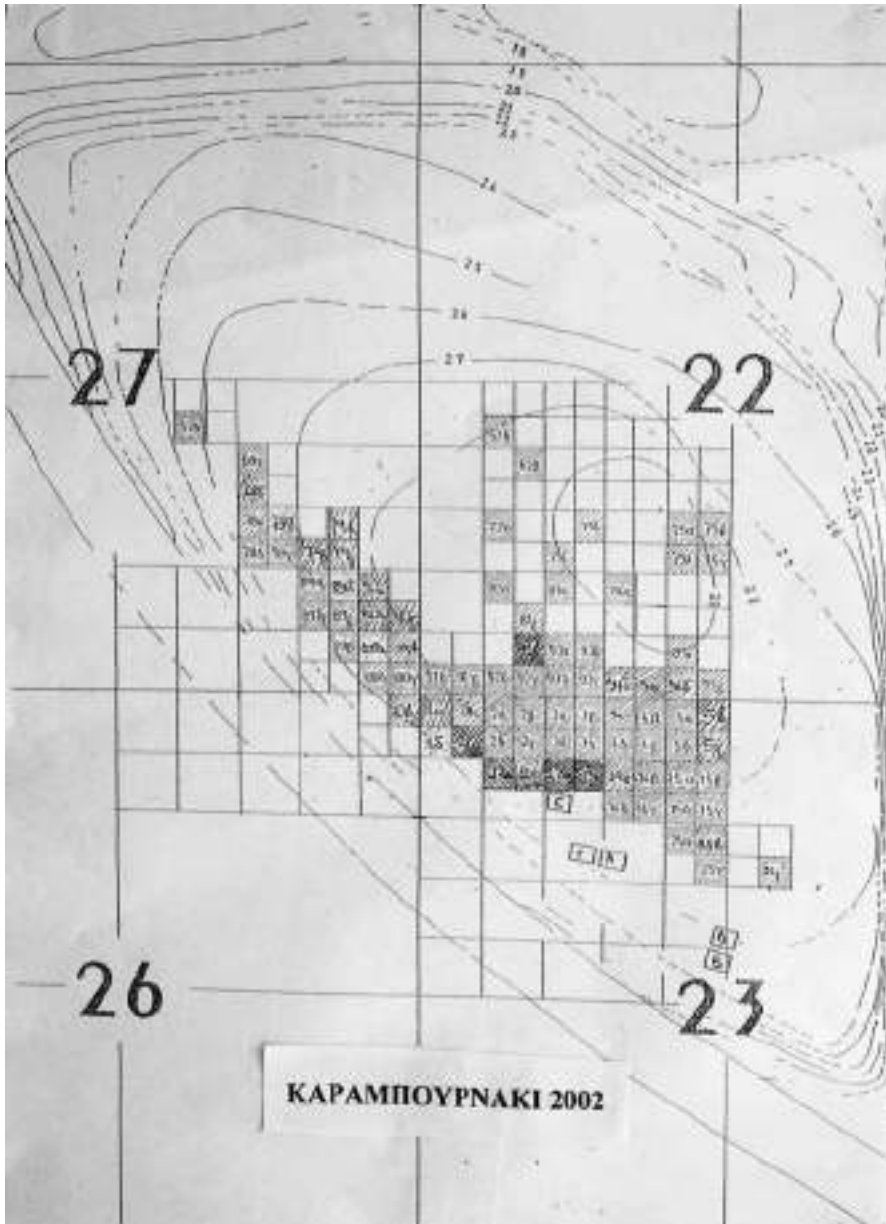

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του ανασκαφικού χώρου και της γύρω περιοχής στο πρώην στρατόπεδο Κόδρα, Καλαμαριά.

τακινούμαστε προς τα βόρεια, δηλαδή προς το κέντρο και την κορυφή της τούμπας, η διατάραξη γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη και συχνά παρατηρείται ολοκληρωτική καταστροφή των αρχαιοτήτων. Όπως είναι επόμενο, το τμήμα αυτό δέχτηκε και τις περισσότερες επεμβάσεις κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, γεγονός που υπήρξε καταστροφικό για τα αρχαία του χώρου.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Η αποσπασματική κατάσταση των οικιστικών καταλοίπων δυσχεραίνει μέχρι σήμερα τη συμπλήρωση και την πλήρη διαμόρφωση των κατόψεων τους. Ωστόσο, η γενική εντύπωση που δημιουργείται για τη μορφή των χώρων του οικισμού είναι ότι έχουν ορθογώνιο κατά κύριο λόγο σχήμα, με τους τοίχους των μακρών πλευρών να έχουν κατεύθυνση Β-Ν, ενώ των στενών Α-Δ. Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι τοίχοι διατηρούνται στο ύψος της υποθεμελίωσης, στοιχείο που δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό των εισόδων σε αυτούς αλλά και στις οικίες γενικότερα. Δυστυχώς όμως και όσοι από τους τοίχους σώζονται σε μεγαλύτερο ύψος ή και μήκος δεν διατηρούν θυραία ανοίγματα. Με βάση τα ως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι οικιακοί χώροι στο Καραμπουρνάκι ακολουθούσαν τη γενικότερη αρχή

Εικ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής στο Καραμπουρνάκι.

της αρχαίας ελληνικής οικίας, σύμφωνα με την οποία (Ξενοφών, *Απομνημ.* 3. 8. 9 και *Οικον.* 9. 4) τα κατοικήσιμα δωμάτια έπρεπε να βλέπουν προς το νότο, έτσι ώστε το καλοκαίρι να είναι δροσερά και το χειμώνα ζεστά.

Το πάχος των τοίχων στο Καραμπουρνάκι παρουσιάζει σχετική ομοιομορφία σε όλον τον οικισμό και κυμαίνεται κατά μέσον όρο στα 0,30-0,50 μ. Το σωζόμενο μήκος και το ύψος τους ποικίλλει, αλλά μπορεί να παρατηρηθεί πως τουλάχιστον σε ύψος 0,85 μ. —συμπεριλαμβάνοντας και την υποθεμελίωση— ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους⁶. Τα διαλυμένα πλιθιά που βρίσκονται διάσπαρτα γύρω από τους τοίχους δηλώνουν ότι από το ύψος του ενός μέτρου περίπου και πάνω ήταν πλινθόκτιστοι. Τα δάπεδα των δωματίων ήταν μάλλον φτιαγμένα από πατημένο χώμα, χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις ότι επρόκειτο για προσεγμένες κατασκευές που γίνονταν σε πολλαπλές στρώσεις. Η στέγασή τους επιβεβαιώνεται από το μεγάλο αριθμό τμημάτων κεραμίδων, συνήθως λακωνικού τύπου, που έρχονται στο φως στους χώρους αυτούς. Πολύ συχνά οι κεραμίδες καλύπτονται με επίχρυσμα μαύρου ή κόκκινου χρώματος, χάρη στο οποίο αποκτούν επιπλέον στεγανότητα στην υγρασία και τα νερά της βροχής. Δύο τμήματα από πήλινες αρχιτεκτονικές σίμες —το μεγαλύτερο με γραπτά κυμάτια και ανθέμιο— που αποκαλύφθηκαν το 2000 και το 2002 αντίστοιχα, παρέχουν τις πρώτες ενδείξεις όχι μόνο για την ανωδομή αλλά και για την ύπαρξη μνημειακότερων οικοδομημάτων στον οικισμό⁷.

Ο μεγάλος αριθμός των μαγειρικών σκευών με εμφανή τα ίχνη χρήσης, οι πήλινες εστίες, τα λίθινα εργαλεία, οι μυλόπετρες, τα τριβεία, οι τριπτήρες, τα υφαντικά βάρη και οι αγνύθες αποτελούν αδιάφευστα στοιχεία για τον οικιακό χαρακτήρα των κτισμάτων που αποκαλύπτονται στο Καραμπουρνάκι. Με εξαίρεση όμως τους πιθεώνες, δεν κατέστη μέχρι σήμερα δυνατόν να προσδιοριστεί η συγκεκριμένη χρήση άλλων χώρων των οικιών. Δεν μπορούσαμε επίσης να καθορίσουμε το συνολικό χώρο που καταλαμβάνει μία οικία ούτε και τον αριθμό των δωματίων που την αποτελούσαν. Σε αυτό ευελπιστούμε να συνεισφέρουν σημαντικά η ολοκλήρωση της αρχιτεκτονικής αποτύπωσης των ανασκαμμένων χώρων και η συνέχιση της ανασκαφής στα αμέ-

6. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τοίχος στην τομή 23-1γ που σώζεται στο ύψος αυτό και διατηρεί 6-7 σειρές λίθων στο ανατολικό του μέτωπο. Για τον τυπικό αυτόν τρόπο δόμησης της αρχαίας ελληνικής οικίας, βλ. ενδεικτικά L. C. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999, 56 και M. H. Jameson, «Domestic space in the Greek city-state», στον τόμο: S. Kent (επιμ.), *Domestic architecture and the use of space. An interdisciplinary cross-cultural study*, Cambridge 1990, 92 κ.

7. Βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 210, 214 εκ. 7. *Των ιδίων*, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

Εικ. 3. Πιθεώνας στην τομή 26-10β (λήψη από ΒΑ).

σως επόμενα έτη.

Τα μέχρι σήμερα δεδομένα δείχνουν πως σε μία έκταση τριών περίπου στρεμμάτων έχουν αποκαλυφθεί πιθεώνες σε είκοσι από τις ανασκαμμένες τομές και ο καθένας από αυτούς περιελάμβανε σημαντικό αριθμό πίθων (εικ. 3). Λόγω της εκτεταμένης καταστροφής, ο ακριβής αριθμός των πιθαριών στον κάθε πιθεώνα δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αλλά τα σωζόμενα τμήματα των τοίχων, σε συνδυασμό με τα σωζόμενα αγγεία και τα ίχνη της αρχικής τους θέσης, δείχνουν πως συχνά υπήρχαν περισσότεροι από δέκα πίθοι στον κάθε αποθηκευτικό χώρο. Τα πιθάκια ήταν θαμμένα στο έδαφος⁸ και σε αρκετές περιπτώσεις ο πυθμένας τους βρίσκεται χαμηλότερα από την υποθεμελίωση των τοίχων. Τα περισσότερα, αν όχι όλα, ήταν σκεπασμένα με κυκλικό σχιστολιθικό κάλυμμα που προστάτευε το περιεχόμενό τους. Μερικές φορές δίπλα τους ήταν τοποθετημένοι και εμπορικοί αμφορείς, όπως στην περίπτωση του πιθεώνα της τομής 22-94δ, όπου εντοπίστηκε *in situ* και ένας κο-

8. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, *Οικον.* 9, 2-11, ο πιθεώνας πρέπει να είναι ένας ημιυπόγειος, δροσερός χώρος, ώστε να είναι κατάλληλος για την αποθήκευση δημητριακών και κρασιού.

οινησιακός πιθαμφορέας⁹. Στις περιπτώσεις αυτές φαίνεται πως είτε αποθήκευαν κατευθείαν το δοχείο με το περιεχόμενό του είτε ξανααχρησιμοποιούσαν το δοχείο για την αποθήκευση και άλλων προϊόντων.

Δείγματα χρώματος μέσα από τους πίθους έχουν δοθεί στη συνάδελφο Τ. Βαλαμώτη, για να διευκρινιστεί το είδος των σπόρων που αποθηκεύονταν σε αυτούς¹⁰. Η ανάλυση των υπολειμμάτων στο μέλλον —η οποία ενδείκνυται για ανίχνευση υγρών— θα βοηθούσε σημαντικά στον προσδιορισμό των υγρών που περιείχαν αυτά τα αποθηκευτικά αγγεία. Λάδι και κρασί είναι τα πιθανά κύρια υγρά προϊόντα που ήταν αποθηκευμένα εδώ, υπόθεση που επιβεβαιώνουν και οι πολυάριθμοι εμπορικοί αμφορείς από διάφορα κέντρα του ελληνικού χώρου (όπως χιώτικοι, μενδαίοι, σαμιώτικοι, λέσβιοι, κορινθιακοί, αττικοί), που έχουν βρεθεί σ' όλο το χώρο της ανασκαφής. Είναι προς το παρόν άγνωστο αν οι χώροι αυτοί λειτουργούσαν αποκλειστικά ως αποθηκευτικοί ή κάλυπταν και άλλες οικιακές ανάγκες. Πιθανότατα με οικιακές ανάγκες σχετίζεται μια κατασκευή από αργούς λίθους αλλά και ωμές και οπτές πλίνθους, που εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική γωνία της τομής 23-4α¹¹. Είναι πιθανόν ότι χρησίμευε για το ψήσιμο ή το ζέσταμα τροφής. Η υστερογεωμετρική και η αρχαϊκή κεραμική που βρέθηκε γύρω της, ορίζει ως *terminus* τη χρονολόγησή της στα αρχαϊκά χρόνια.

Στον ίδιο χώρο που αποκαλύφθηκε ένας κατεστραμμένος πιθεώνας (τομή 22-94δ) εντοπίστηκε και μία ημιυπόγεια κυψελόμορφη κατασκευή, από αυτές που αποκαλύπτονται συχνά στον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι¹². Η καταστροφή που υπέστη ο χώρος δεν επιτρέπει προς το παρόν να διαπιστωθεί αν υπήρχε κάποια σχέση της ημιυπόγειας κατασκευής με τον πιθεώνα. Κατά την τελευταία τριετία ήρθαν στο φως επτά τέτοια «υπόσκαπτα» (εικ. 4), ανεβάζοντας έτσι το συνολικό αριθμό τους στα είκοσι. Σε γενικές γραμμές και οι κυψελόμορφες αυτές κατασκευές, που αποκαλύφθηκαν στην τριετία 2000-2003, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τα ήδη γνωστά υπόσκαπτα του οικισμού στο Καραμπουρνάκι. Έχουν όλες το ίδιο σχήμα, αν και οι διαστάσεις τους ποικίλλουν, και φαίνεται ότι είναι σκαμμένες στα ίδια στρώματα του εδάφους, γεγονός που υποδηλώνει πιθανόν πως είναι περίπου σύγ-

9. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 206, 213 εικ. 1. Για αμφορείς που βρέθηκαν σε αποθηκευτικούς χώρους πριν το 2000, βλ. συνοπτικά Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 303.

10. Προς το παρόν έχουν ανιχνευθεί σπόροι ρόβης, κριθαριού και σταφυλιού καθώς και λέπυρα σιτηρών: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 210 και *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 260.

11. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 206 κε., εικ. 2.

12. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 304 κε.

Εικ. 4. Κυψελόμορφη ημιυπόγεια κατασκευή στην τομή 23-5β (λήψη από ΝΔ).

χρονες μεταξύ τους¹³. Μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ότι αποτελούν τμήματα των πρώτων οικοδομικών φάσεων του οικισμού, καθώς το χαμηλότερο τμήμα τους φτάνει μέχρι το σκληρό «λευκό» φυσικό έδαφος της περιοχής, τη λεγόμενη «μέλαγγα»¹⁴. Ομοιομορφία παρατηρείται επίσης και στο γέμισμά τους. Είναι όλες γεμάτες με μαλακό χώμα το οποίο περιέχει οστά και όστρακα και άφθονη κεραμική εισαγμένη και εγχώρια. Αργοί λίθοι αλλά και κομμάτια εστιών και ίχνη καύσης εντοπίστηκαν σε αρκετές από αυτές.

Η κεραμική στο εσωτερικό τους χρονολογείται κυρίως στον 7ο και 6ο αι. π.Χ., ενώ μερικές φορές υπάρχουν και όστρακα της γεωμετρικής εποχής. Η ομοιομορφία του περιεχομένου τους υποδηλώνει ότι γέμισαν μάλλον ταυτόχρονα και οι πρώτες ενδείξεις μάς κάνουν να αναρωτιόμαστε αν αυτό συνέβη στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και αν μπορεί να σχετιστεί με την εκστρατεία του Ξέρξη, ο οποίος, ως γνωστόν, παρέμεινε στη Θέβρη για κάποιο χρονικό διάστημα. Αν το γέμισμα των ημιυπόγειων κατασκευών έγινε ταυτόχρονα, τότε θα πρέπει να δεχτούμε α) την όχι σταδιακή αλλά ενιαία κατάργηση της χρή-

13. Βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 256.

14. Ρωμαίος, *ό.π.* (σημ. 4) 360 σημ. 2.

σης τους και β) ότι τις χρησιμοποιούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου. Τα ευρήματα άλλωστε στο εσωτερικό τους είναι ανάλογα με αυτά που βρίσκονται στις υπέργειες αρχαϊκές οικίες.

Ωστόσο, οι κυψελωτές κατασκευές που αποκαλύφθηκαν στο διάστημα 2000-2002 παρουσιάζουν και ορισμένες αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες που δεν παρατηρούνται στα «υπόσκαπτα» των προηγούμενων ετών¹⁵. Σε κάποιες από αυτές ο πυθμένας δεν είναι στο φυσικό «λευκό» σκληρό έδαφος αλλά σ' ένα αμμώδες (τομές 23-2δ και 23-12β), που βρίσκεται κάτω από το προηγούμενο, ενώ ένα ακόμη καινούριο στοιχείο είναι η ύπαρξη μιας κόγχης στο εσωτερικό μίας εξ αυτών (τομή 23-12β). Χωρίς αμφιβολία οι κατασκευές αυτές θα πρέπει να φιλοξενούσαν διάφορες οικιακές δραστηριότητες.

Συχνά, σε διάφορα σημεία του οικισμού παρατηρούνται και στρώσεις από μικρά βότσαλα και κοχύλια¹⁶ (εικ. 5). Τα βοτσαλωτά αυτά αποτελούν μάλλον δάπεδα αυλών ή δρόμων. Το πρόχειρο της κατασκευής τους έχει σαν αποτέλεσμα να σώζονται πολύ αποσπασματικά, να βρίσκονται σε επάλληλες στρώσεις και κατά κανόνα κοντά σε τοίχους, οι οποίοι λειτουργούσαν και ως προστατευτικοί για τη διατήρησή τους. Η χρήση των βοτσαλωτών αυτών, αν και δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, πρέπει να είχε μεγάλη χρονική διάρκεια, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα.

Μια αδιατάρακτη περιοχή που ερευνήθηκε πρόσφατα στο νότιο τμήμα του οικισμού¹⁷ (εικ. 5) περιείχε κεραμική που χρονολογείται στα τέλη του 8ου με αρχές του 7ου αι. π.Χ. Η κεραμική αυτή βρισκόταν ανάμεσα σε δύο επάλληλες στρώσεις «βοτσαλωτών δαπέδων» και αποτελεί *terminus* για τη χρήση των τελευταίων. Μία τρίτη στρώση βοτσαλωτού υπήρχε πάνω από τις δύο προηγούμενες. Παράλληλα, σε αρκετές περιπτώσεις τα «βοτσαλωτά» εντοπίζονται σε χώρους που χρονολογούνται στον 6ο αι. π.Χ. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι η χρήση των «βοτσαλωτών» ξεκινά τουλάχιστον από τα τέλη του 8ου με τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται βεβαιωμένα μέχρι και τον 6ο αι. π.Χ.

Συγκεντρώσεις αργών λίθων, που ορισμένες φορές υποδηλώνουν λιθόστρωτα, έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς σε διάφορα σημεία του οικισμού¹⁸. Οι πρόσφατες ανασκαφές αποκάλυψαν στον ίδιο χώρο (τομή 23-5γ) δύο στρώσεις αργών λίθων που δεν σώζουν συγκεκριμένο σχήμα και βρίσκονται

15. Βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 208 κε.

16. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 206. *Των ίδιων*, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 256. *Των ίδιων*, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 260.

17. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 260, 263.

18. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 303.

*Εικ. 5.
Λεπτομέρεια «βοτσαλωτών»
με αδιατάρακτο στρώμα
ανάμεσά τους στην τομή 23-13α.*

Εικ. 6. Συγκέντρωση λίθων στην τομή 23-5γ.

Εικ. 7. Κυβελόμορφη ημιυπόγεια κατασκευή στην τομή 27-79δ γεμάτη με «ιονίζουσα ωοκέλυφη» κεραμική.

σε διαφορετικά μεταξύ τους επίπεδα¹⁹ (εικ. 6). Τα δύο αυτά λιθόστρωτα φαίνεται να σχετίζονται με τους τοίχους που βρίσκονται γύρω τους (το ψηλότερο με τον μεγαλύτερο και καλύτερα σωζόμενο, ενώ το χαμηλότερο με τους άλλους τρεις τοίχους της τομής) και αποτελούν κατασκευές διαφόρων χρήσεων ή στρώσεις δρόμων²⁰. Αν μάλιστα ισχύει το δεύτερο, θα είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται δρόμος στον αρχαίο οικισμό.

Παράλληλα με τα στοιχεία για τις οικίες, οι πρόσφατες ανασκαφές στον οικισμό παρέχουν και ενδείξεις για ποικίλες εργαστηριακές δραστηριότητες, ανάμεσά τους και σχετικές με τη μεταλλουργία και την κεραμική. Οι μήτρες και οι πήλινες χοάνες τήξης μετάλλων που έχουν βρεθεί είναι ενδεικτικές για την ενασχόληση των κατοίκων με τη μεταλλοτεχνία²¹. Πιο ξεκάθαρη εικόνα,

19. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 256.

20. Για κυκλικές λιθόστρωτες κατασκευές που βρέθηκαν παλιότερα στο Καραμπουρνάκι, βλ. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 303. Παρόμοια κατασκευή αποκαλύφθηκε και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης βλ. Κ. Σουρέφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1997: ανασκαφή ανατολικά της τράπεζας και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 339.

21. Για τις παλιότερες μήτρες: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 1) (1997) 331, 335 εικ. 8, και *των ιδίων*, *ό.π.* (σημ. 1) (1998) 227, 230 εικ. 7. Για τις πήλινες χοάνες: *των ιδίων*, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

ωστόσο, για τη λειτουργία ενός κεραμικού εργαστηρίου που κατασκευάζει αγγεία της λεγόμενης «ιονίζουσας ωοκέλυφης» κεραμικής, φαίνεται να παρέχει το γέμισμα ενός λάκκου απορριμμάτων που εντοπίστηκε στην τομή 27-79δ²² (εικ. 7) και για το οποίο θα γίνει εκτενέστερα λόγος παρακάτω.

Κινητά ευρήματα

Οι μεγάλες ποσότητες κεραμικής, που βρέθηκαν και κατά τα έτη 2000-2002, προέρχονται τόσο από το εσωτερικό των υπέργειων οικημάτων και των «υπόσκαπτων» όσο και από το χώρο γύρω από αυτά, και τις περισσότερες φορές ανήκουν σε διαταραγμένα στρώματα. Παρά την ανομοιογένεια και τη χρονική διασπορά του υλικού στο διάστημα αρχαίων αιώνων (από τον 9ο έως και τον 5ο αι. π.Χ.) θέλουμε να τονίσουμε την ποικιλία των κεραμικών εργαστηρίων και σχημάτων που αντιπροσωπεύονται στον αρχαίο οικισμό. Ο κύριος όγκος των «ντόπιων» και εισαγμένων αγγείων χρονολογείται κυρίως στα αρχαϊκά χρόνια (7ος και 6ος αι. π.Χ.), εποχή ιδιαίτερης ακμής του οικισμού, ενώ με αξιόλογα δείγματα εκπροσωπούνται επίσης τα γεωμετρικά και λιγότερο προς το παρόν τα κλασικά χρόνια²³.

Καθώς με την πρόοδο της ανασκαφής αυξάνει ο αριθμός των ευρημάτων και προχωρά η συγκόλληση της κεραμικής, αρχίζουμε να αποκρυσταλλώνουμε τις διάφορες κατηγορίες αγγείων και σκευών και τη συχνότητα με την οποία εμφανίζονται στον οικισμό.

Τα εισαγμένα αγγεία, είτε πρόκειται για χρηστικά είτε για σκεύη «πολυτελείας», μαρτυρούν με τον καλύτερο τρόπο τις επαφές και τις εμπορικές σχέσεις του οικισμού. Παρουσιάζουν ενδιαφέρον όχι μόνο για την πληθώρα των εργαστηρίων από όπου προέρχονται αλλά συχνά και για την υψηλή τους ποιότητα. Στη λεγόμενη κεραμική «πολυτελείας» συγκαταλέγονται αγγεία διαφόρων σχημάτων, μεγεθών, χρήσεων και προελεύσεων.

Τα παλιότερα εισαγμένα αγγεία, σε σχέση πάντοτε με τα ευρήματα των τελευταίων ετών, χρονολογούνται στα γεωμετρικά χρόνια²⁴. Κατά τις περιόδους 2000-2002 αποκαλύφθηκαν αρκετά γεωμετρικά και υπογεωμετρικά αγγεία από διάφορες περιοχές, όπως την Εύβοια, την Αττική και την Ανατολική Ελλάδα. Μάλιστα, κατά την ανασκαφική περίοδο του 2002, όπως προαναφέραμε, είχαμε την τύχη να εντοπίσουμε στην τομή 23-13α ένα από τα ελάχιστα αδιατάρακτα στρώματα της ανασκαφής, που περιείχε σημαντική ποσό-

22. Τιβέριος – Μαναζίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 256 κε., 261 εικ. 4 (εκ πα-
αδρομής η τομή αναφέρεται ως 27-70δ, ενώ πρόκειται για την 27-79δ), 262 εικ. 5.

23. Γενικά για την κεραμική από το Καραμπουρνάκι, βλ. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 307 κε.

24. Για αρχαιότερα μυκηναϊκά όστρακα, βλ. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 307.

Εικ. 8. Εισαγμένη και ντόπια γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική από το αδιατάρακτο στρώμα της τομής 23-13α.

τητα εισαγμένων γεωμετρικών και υπογεωμετρικών οστράκων (εικ. 8) κυρίως από ευβοϊκούς σκύφους διακοσμημένους με ομόκεντρα ημικύκλια, μαζί με πολλά «ντόπια» όστρακα της λεγόμενης Εποχής του Σιδήρου, κυρίως από φιάλες και οινοχόες αλλά και από αμφορείς με γραπτή γεωμετρική διακόσμηση²⁵.

Στην αρχαϊκή περίοδο τα εισαγμένα από την Ανατολική Ελλάδα αγγεία, ήδη από τον 7ο αι., διακρίνονται για την ποιότητα και τη μεγάλη ποικιλία των σχημάτων τους. Ως πιο χαρακτηριστικά (εικ. 9) αναφέρουμε τις κύλικες με πουλιά, οινοχόες του ρυθμού των αιγώνων, κρατήρες, λέβητες, πινάκια, χιώτικους κάλυκας, ιωνικές κύλικες και σαμιακές ληκύθους²⁶. Εδώ μνημο-

Εικ. 9. Χιώτικος κάλυκας (τομή 23-12β) και πινάκιο Ανατολικής Ελλάδας (τομή 22-94δ).

25. Αρκετά γεωμετρικά και υπογεωμετρικά, «ντόπια» και εισαγμένα, αποκαλύφθηκαν το 2002 και στην τομή 23-13γ. Βλ. σχετικά Τιβέριος – Μαναζίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 261, 266 εικ 5.

26. Για παραδείγματα, βλ. Τιβέριος – Μαναζίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 210 και *των ίδιων*, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 259 και *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

Εικ. 10. Αποσπασματικός μεσοκορινθιακός κρατήρας (τομή 23-13α, συγκολλημένος και με το θραύσμα K95.340 α-δ).

νεύουμε και την παρουσία αγγείων που ανήκουν στην κεραμική G2-3 Ware, το κέντρο παραγωγής των οποίων πρέπει να αναζητηθεί στο βορειοανατολικό Αιγαίο.

Τα σχετικά λίγα πρωτοκορινθιακά (από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ.) και τα πολύ περισσότερα κορινθιακά όστρακα ξεχωρίζουν για την ποικιλία των σχημάτων και τη χρονική διασπορά τους σε όλες τις περιόδους της κορινθιακής παραγωγής. Εκτός από τα συνηθισμένα μικρού σχήματος αγγεία, όπως αρύβαλλοι, κοτύλες, οινοχόες, φιάλες, εξάλειπτρα, έντονη κάνουν την παρουσία τους και οι κιονωτοί κρατήρες, ήδη από την προώμη Μέση Κορινθιακή περίοδο. Ορισμένοι μάλιστα είναι έργα των καλύτερων αγγειογράφων του κορινθιακού Κεραμεικού²⁷ (εικ. 10) και παρουσιάζουν ενδιαφέρον τόσο από

27. Για τους κορινθιακούς κρατήρες: E. Manakidou, «Korinthische und attische Importkeramik der archaischen Zeit aus der Siedlung von Karaburnaki/Nordgriechenland», στον τόμο: B. Schmaltz – M. Söldner (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext*. Akten des Internationalen Vasen-Symposiums in Kiel vom 24.-28.10.2001 veranstaltet durch das Archäologische Seminar der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Münster 2003, 194. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 261.

Εικ. 11. Τμήμα κορινθιακού περιρραντηρίου με εμπύεστα ανθέμια (τομή 23-13α).

τεχνοτροπική όσο και από εικονογραφική άποψη. Μεμονωμένο είναι προς το παρόν ένα τμήμα από κορινθιακό περιρραντήριο με εμπύεστα ανθέμια (εικ. 11).

Σε στενή σχέση με τα κορινθιακά βρίσκεται μια ομάδα αγγείων τα οποία θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε «κορινθιάζοντα» (εικ. 12), γιατί ως προς τα σχήματα, τα θέματα και το στυλ της διακόσμησής τους μιμούνται τα εισαγμένα κορινθιακά, εντούτοις ο πηλός τους δεν φαίνεται κορινθιακός²⁸.

Ένα πολύ αξιόλογο σύνολο συνιστούν τα θραύσματα μελαμβαφών λακωνικών κρατήρων χαλκιδικού τύπου (εικ. 13), που πολλαπλασιάζονται με την πρόοδο της ανασκαφής²⁹. Η σχετικά σπάνια εμφάνιση λακωνικών αγγείων στο βορειοελλαδικό χώρο καθιστά την εύρεσή τους στο Καραμπουρνάκι ιδιαίτερης σημασίας για τη διάδοση των αγγείων αυτών στην περιοχή.

28. Βλ. σχετικά Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

29. Τμήματα παρόμοιων κρατήρων είχαμε περιυλλέξει και παλιότερα από την επιφάνεια της τούμπας (1994 και 1998: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* [σημ. 1] [1998] 227). Για τα αντίστοιχα ευρήματα του 2001 και 2002, βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 259 και *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

Εικ. 12. Αποσπασματική «κορινθιάζουσα» κοτύλη με ζώα (τομή 23-1γ).

Εικ. 13. Τμήμα μελαμβαφούς λακωνικού κρατήρα (τομή 26-10β).

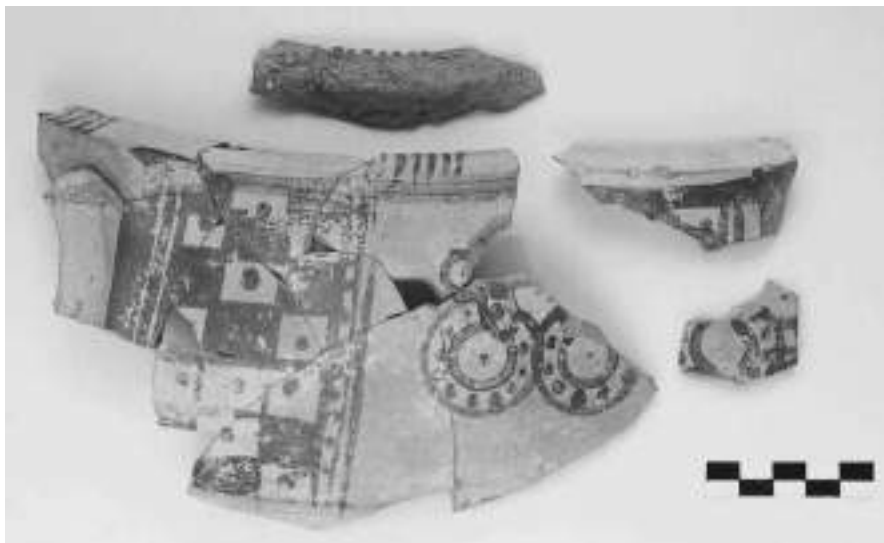
Εικ. 14. Αποσπασματική αττική μελανόμορφη οινοχόη (τομή 26-10β).

Τα περισσότερα αττικά μελανόμορφα αγγεία ανήκουν στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (εικ. 14), αλλά υπάρχουν σποραδικά και παλιότερα αττικά όστρακα από το πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ. Λίγα είναι τα όστρακα που προέρχονται από αττικά ερυθρόμορφα αγγεία του 5ου αι. και από αττικά μελαμβαφή του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.³⁰

Όσον αφορά στη «ντόπια» παραγωγή, αυτή εκπροσωπείται με τα χαρακτηριστικά αγγεία της Εποχής του Σιδήρου, όπως φιάλες, οινοχές, χυτροειδή, ενώ υπάρχουν και αρκετά «ντόπια» γεωμετρικά και υπογεωμετρικά αγγεία που μμούνται τα αντίστοιχα εισαγμένα³¹. Η εγχώρια παραγωγή κορυφώνεται στη διάρκεια του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. και τότε αποκορυσταλώνονται τα

30. Αρκετά μελανόμορφα και μελαμβαφή όστρακα βρέθηκαν κατά το 2002, βλ. σχετικά Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

31. Τα χρονικά όρια της Εποχής του Σιδήρου υπερβαίνει το μοναδικό προς το παρόν παλιότερο όστρακο που έχουμε εντοπίσει στην ανασκαφή και τοποθετείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για γκρίζο στιλβωμένο όστρακο με εγχαραξείς και κυκλικές επιπείσεις, εύρημα του 2001 (τομή 23-1δ).

Εικ. 15. Θραύσματα λέβητα με γεωμετρικά μοτίβα (αρ. ευρ. Κ2000Α.523, τομή 23-12β).

κυριότερα εργαστήρια. Ανάμεσα στα «ντόπια» αγγεία ξεχωρίζουν τα λεγόμενα «ασημίζοντα» αγγεία —από τα πιο ευδιάκριτα κεραμικά προϊόντα της περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου— κατά το πλείστον μεγάλων διαστάσεων³², οι οινοχόες με διακόσμηση από πλατιές καστανές ταινίες, οι σιλβωτές οινοχόες-«κολοκύθες»³³, οι υδρίες, οι λέβητες με γεωμετρικά μοτίβα (εικ. 15), τα σταμνοειδή και τα μαγειρικά αγγεία και τέλος τα «ιωνίζοντα ωοκέλυφα» αγγεία στα οποία θα αναφερθούμε και πιο κάτω.

Τα σχήματα και οι τεχνικές διακόσμησης των εγχώριων αγγείων κατά την αρχαϊκή περίοδο παρουσιάζουν αξιοπρόσεχτη ποικιλία. Σε πολλά είναι εμφανείς οι ιωνικές επιδράσεις. Έτσι, είμαστε αναγκασμένοι να κάνουμε λόγο

32. «Ασημίζουσα» κεραμική από τη Σίνδο: Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγγιάλου (Σίνδος) κατά το 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 322, 330 εικ. 330. Του ίδιου, «Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγγιάλου-Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 414, 423 εικ. 4. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 309 σημ. 44. Παρόμοια κεραμική από τη Νέα Φιλαδέλφεια: Β. Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 312.

33. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο παραδείγματα της κατηγορίας αυτής που βρέθηκαν το 2000. Πρόκειται για μία σχεδόν ακέραιη σιλβωτή οπισθότυμη οινοχόη η οποία περιείχε σπόρους και μία άλλη αποσπασματική που φέρει χαρακτηριστική επιγραφή, βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 211.

Εικ. 16. «Ιωνίζουσα» αποσπασματική οinoχόη (αρ. ευρ. K2001.81, τομή 27-89β).

για «ιωνίζοντα» αγγεία (εικ. 16), μη μπορώντας να προσδιορίσουμε ακόμη με ακρίβεια τον τόπο παραγωγής τους. Τα περισσότερα «ντόπια» αγγεία ξεχωρίζουν από τον ανοιχτό καστανό πηλό που περιέχει πολλή μίκα και η επιφάνειά τους καλύπτεται με πορτοκαλέρυθρο ή καστανόμαυρο επίχρυσμα, πολλές φορές άνισα επαλειμμένο, ενώ συχνά διακοσμούνται με συστάδες από γραπτές ταινίες.

Μεγάλος αριθμός ευρημάτων, κυρίως όστρακα αγγείων και ορισμένα μικροαντικείμενα, προέρχεται από το εσωτερικό των ημιυπόγειων κατασκευών και των λάκκων. Πρόκειται για αντικείμενα που ρίχτηκαν στους χώρους αυτούς ως γέμισμα ή ως απορρίμματα και συνήθως ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις της ζωής του οικισμού. Μπορεί τα περισσότερα από τα ευρήματα αυτά να είναι ετερόκλητα και όχι σύγχρονα μεταξύ τους, υπάρχουν, ωστόσο, και ορισμένα ομοιογενή σύνολα κεραμικής, τα οποία μας προσφέρουν νέα στοιχεία για την κεραμική παραγωγή στον ίδιο τον οικισμό. Θα αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα που ανήκουν και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις.

Το πλήθος αλλά και τον οικιακό χαρακτήρα των ευρημάτων που αποκαλύπτονται συνήθως στο εσωτερικό των κυψελόμορφων κατασκευών μαρτυ-

Εικ. 17. Λίθινα αντικείμενα (καπάκια, τριπτήρας, ιγδίο, «βλήμα») και πήλινη αγνύθα (τομή 27-89β).

ρεί, με τον καλύτερο τρόπο, το παράδειγμα της τομής 27-89β, η οποία ανασκάφηκε κατά το 2000³⁴. Ο χώρος της ημιυπόγειας εδώ κατασκευής έδωσε μεγάλο αριθμό τόσο λίθινων αντικειμένων (καλύμματα πίθων, μυλόπετρες, τριπτήρες, ιγδία, πεσσούς σφενδόνας) όσο και χαρακτηριστικών πήλινων (κεραμίδες, αγνύθες, καμένα λυχνάρια, όστρακα αγγείων) (εικ. 17).

Από την κεραμική του χώρου αυτού ξεχωρίζουν αρκετά θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων για κρασί και λάδι, τα οποία αποδίδονται στα εργαστήρια της Χίου, της Σάμου, της Μιλήτου, της Μένδης και της Κορίνθου. Στη «ντόπια» κεραμική παραγωγή ανήκουν άποδες κύλικες και διάφορα «ιωνίζοντα» αγγεία. Αξιόλογο είναι το ποσοστό της εισαγμένης κορινθιακής και αττικής κεραμικής των ύστερων αρχαϊκών χρόνων. Αρκετά όστρακα, όπως και δύο αμφορίσκοι με χαρακτηριστικό σχήμα³⁵, προέρχονται από εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας. Η μεγάλη χρονική διασπορά των παραπάνω κεραμικών ευρημάτων από τον 7ο έως και τον 5ο αι. π.Χ. συμβαδίζει με τα πολλά και διαφορετικά εργαστήρια που εκπροσωπούνται εδώ, και μάλιστα σε αξιο-

34. Βλ. σχετικά: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 210.

35. Πρόκειται πιθανότατα για αρωματοδοχεία και ο ένας φέρει γραπτό το γράμμα Ε στο λαμό: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 215 εικ. 6.

Εικ. 18.
Δείγμα «ιονίζουσας
ωοκέλυφης» κεραμικής
από την κυψελόμορφη
κατασκευή της τομής 27-79δ.

σημειώτες ποσότητες. Η τελευταία διαπίστωση ισχύει και για τα περισσότερα από τα σύνολα των οστράκων που βρίσκουμε στο Καραμπουρνάκι.

Από τα πλέον ενδιαφέροντα ευρήματα είναι το ομοιογενές σύνολο της κεραμικής που αποκαλύφθηκε στην προαναφερθείσα κυψελόμορφη κατασκευή της τομής 27-79δ. Εδώ βρέθηκαν σε επάλληλα στρώματα μεγάλες ποσότητες από όστρακα «ντόπιων» αγγείων που ανήκουν στη λεγόμενη «ιονίζουσα ωοκέλυφη» κεραμική (εικ. 18). Τα περισσότερα όστρακα συγκολλήθηκαν και μας έδωσαν σχεδόν ολόκληρα αγγεία, χάρη στην εξαιρετική ικανότητα και την επιμονή του συνεργάτη της ανασκαφής Γ. Παπαζαφειρίου και της ομάδας του. Προς το παρόν έχουν συγκολληθεί τουλάχιστον 40 αγγεία και αρκετά μικρότερα τμήματα.

Πρόκειται για συμποσιακά σκεύη, ανάμεσα στα οποία κυριαρχεί το σχήμα της άποδης κύλικας σε ποικιλία μεγεθών. Έχουν βρεθεί επίσης φιαλόσχημα με προχή, κιάθια, οινοχόες, όλπες και ένας αρυτήρας που φέρει οπή για ανάρτηση στη λαβή του. Το συγκεκριμένο εύρημα αποκτά ιδιαίτερη σημασία, γιατί πρόκειται για αγγεία τα οποία παρουσιάζουν διάφορες κατασκευαστι-

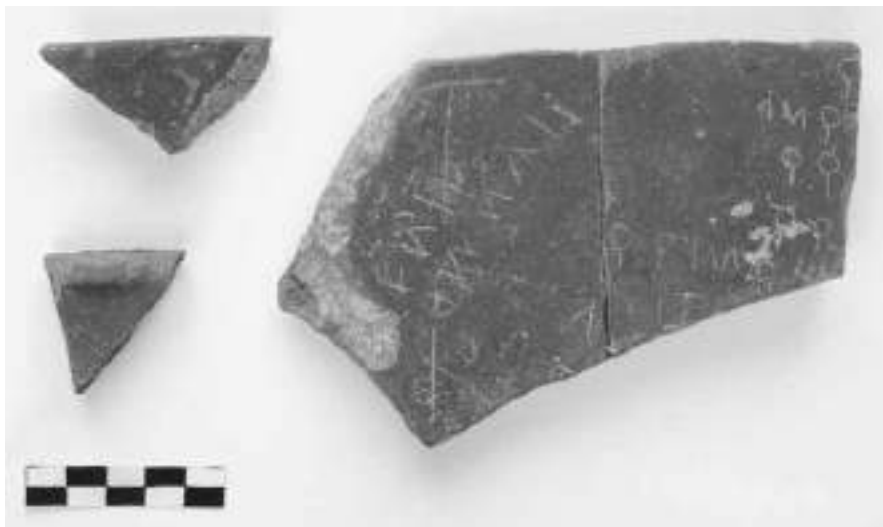

Εικ. 19. «Ιωνίζουσα ωοκέλυφη» κύλικα με παραμορφωμένο σχήμα από την τομή 27-79δ.

κές ατέλειες (εικ. 19) και είχαν πεταχτεί μαζί με ποσότητες αργιλώδους χώματος και άψητα τμήματα αγγείων στην ημιυπόγεια κατασκευή³⁶. Όλα αυτά συνηγορούν ότι εδώ έχουμε τα απορρίμματα ενός κεραμικού εργαστηρίου, τη θέση του οποίου θα πρέπει να αναζητήσουμε στον αρχαίο οικισμό³⁷. Σχετικά με τη χρονολόγηση του συνόλου, τα λιγοστά άλλα κεραμικά συννευρήματα (όστρακα υπογεωμετρικού κρατήρα και σκύφου, χιώτικων αμφορέων κ.ά.) μας επιτρέπουν να το τοποθετήσουμε στα αρχαϊκά χρόνια. Τέτοια αγγεία ήταν ήδη γνωστά και από τις προηγούμενες χρονιές των ερευνών μας στο

36. Περισσότερα για το σημαντικό αυτό εύρημα και τις ιδιαιτερότητές του: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 257 κε. Οι πρώτες ενδείξεις από τις αναλύσεις των δειγμάτων που δόθηκαν στο εργαστήριο αρχαιομετρίας του Ινστιτούτου Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας (ΠΙΕΤ) στην Ξάνθη ενισχύουν την ταύτιση του περιεχόμενου του λάκκου με απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου.

37. Ήδη και πριν την αποκάλυψη του συγκεκριμένου συνόλου ο Μ. Τιβέριος είχε υποστηρίξει την άποψη ότι η «ιωνίζουσα ωοκέλυφη» κεραμική θα πρέπει να κατασκευαζόταν στο Καραμπουργάκι, βλ. Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 309 σημ. 44.

Εικ. 20. Ενεπίγραφη κεραμίδα (τομή 26-10β).

Καραμπουρνάκι³⁸, ενώ έχουν βρεθεί και σε γειτονικούς οικισμούς της περιοχής του Θερμαϊκού, όπως στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, στη Σίνδο, στην Τράπεζα Λεμπέτ στη Σταυρούπολη, στη Νέα Φιλαδέλφεια και στη σύγχρονη Θέρμη³⁹.

38. Π.χ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 261, 266 εικ. 7. Για «ωοκέλυφα» αγγεία γνωστά από τις παλιότερες έρευνες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Ι. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1986, 85 εικ. 60.

39. «Ωοκέλυφα ιωνίζοντα» από τη Σίνδο: Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 32) (1990) 322, 330 εικ. 10. *Του ίδιου*, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991) 241-242. *Του ίδιου*, *ό.π.* (σημ. 32) (1996) 423. Από την Τούμπα Θεσσαλονίκης: Κ. Σουρέφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1998. Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 198 κε., 203 εικ. 19, 203 εικ. 21. *Του ίδιου*, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1999. Ανασκάπτοντας στην τράπεζα και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 183, 189 εικ. 17. *Του ίδιου*, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000. Ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 218, 224 εικ. 7β, 225 εικ. 9α. Από την Τράπεζα Λεμπέτ: Κ. Τζαναβάρη – Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 271. Από τη σύγχρονη Θέρμη: Β. Αλλαμανή κ.ά., «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 155, 165 εικ. 2 (πίσω δεξιά και μπροστά αριστερά). Από τη Νέα Φιλαδέλφεια: Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Νέα Φιλαδέλφεια. Ανασκαφική έρευνα στην «τράπεζα» και στο νεκροταφείο της εποχής Σιδήρου», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 262. Για διάφορες θέσεις στο Θερμαϊκό: Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού περί τον Θερμαϊόν κόλπον», στον τόμο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, 75 κε.

Η εύρεση μεγάλου αριθμού τμημάτων οξυπύθμενων αμφορέων —ανάμεσά τους και δύο ακέραιων— επιβεβαιώνει την εικόνα ενός δραστήριου εμπορικού λιμανιού και διαμετακομιστικού κέντρου που έχουμε ήδη σχηματίσει για τον οικισμό στο Καραμπουρνάκι με βάση και τα παλιότερα ευρήματα⁴⁰. Τις εθνικότητες των εμπόρων καθώς και την προέλευση των προϊόντων που διακινούνταν στην αρχαία Θέρμη μαρτυρούν όχι μόνο τα διάφορα κεραμικά εργαστήρια στα οποία κατασκευάζονταν αυτοί οι οξυπύθμενοι αμφορείς, αλλά και τα εμπορικά σύμβολα και οι χαρακτές επιγραφές που συναντάμε συχνά πάνω σε αγγεία και κεραμίδες⁴¹ (εικ. 20). Ακόμη και για τη δράση Φοινίκων ή έστω την παρουσία φοινικικών προϊόντων στο Καραμπουρνάκι έχουμε ενδείξεις με βάση ορισμένα πρόσφατα κεραμικά ευρήματα⁴².

Σε αντιδιαστολή με τις μεγάλες ποσότητες κεραμικής, ο αριθμός των άλλων κινητών ευρημάτων είναι πολύ περιορισμένος⁴³. Από αυτά αξίζει να αναφέρουμε το πρώτο και μοναδικό έως σήμερα νόμισμα —ένα αργυρό τετρώβολο Περγίκκα Β΄ (454-413 π.Χ.)⁴⁴—, μια λίθινη μήτρα, έναν λίθινο πέλεκυ, ένα χάλκινο βραχιόλι, ένα χάλκινο περιάπτο σε σχήμα πουλιού, μια γυάλινη ψήφο, λίγα θραύσματα ειδωλίων, αρκετές αγνύθες —ορισμένες με σφραγίσματα— και, όπως προαναφέρθηκε, ενδιαφέρουσες πήλινες χοάνες και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Εκτός από τις αρχαιότητες, μεγάλος είναι και ο αριθμός των σύγχρονων αντικειμένων, κυρίως του 20ού αιώνα⁴⁵. Πρόκειται για κατάλοιπα της έντονης στρατιωτικής παρουσίας στο χώρο, τα οποία μαζί με τους σκελετούς των θαμμένων αλόγων μας φέρνουν πολύ κοντά στη σύγχρονη και συχνά ταρρα-

40. Για το λιμάνι του οικισμού: Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 315 κε. Το εύρος των εμπορικών συναλλαγών επιβεβαιώνεται από διάφορα ευρήματα, ανάμεσά τους και από τις πολυάριθμες χαρακτές εμπορικές επιγραφές πάνω σε οξυπύθμενους αμφορείς και άλλα αγγεία, βλ. σχετικά Τιβέριος, *ό.π.* (σημ. 1) 311 κε. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 262.

41. Για μια κεραμίδα με ξενόγλωσση εμπορική επιγραφή βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 259. Για μια καρική επιγραφή: Μ. Τιβέριος, «Κάρες στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου», *Αρχαία Μακεδονία VI 2*, Θεσσαλονίκη 1999, 1175 κε.

42. Για το χείλος φοινικικής ληκύθου, βλ. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2001) 259. Μ. Τιβέριος στον τόμο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέιβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου (16ος-6ος αι. π.Χ.)*, Αθήνα 2003, 228 αφ. 15.

43. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2000) 211 και *των ιδίων*, *ό.π.* (σημ. 2) (2002).

44. Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 258 εικ. 2.

45. Αξιοσημείωτη είναι η ποσότητα και η ποικιλία των σχετικών ευρημάτων από την τομή 23-5β του 2002, βλ. σχετικά: Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη, *ό.π.* (σημ. 2) (2002) 263.

μένη ιστορία του τόπου.

Παράλληλα με τις κύριες ανασκαφικές εργασίες κατά τις περιόδους 2000-2002 προχωρήσαμε συστηματικά και στην ταξινόμηση, καταγραφή, συγκόλληση, σχεδίαση και φωτογράφιση των κινητών ευρημάτων του οικισμού. Στενή είναι επίσης η συνεργασία με το Ινστιτούτο Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας στην Ξάνθη (ΙΠΕΤ). Το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ινστιτούτου έχει αναλάβει τις χημικές και ορυκτολογικές αναλύσεις κεραμικών δειγμάτων, ενώ σε συνεργασία με το τμήμα των πολυμέσων του ίδιου Ινστιτούτου δημιουργείται μια πλήρης ηλεκτρονική βάση για τη μελέτη και την παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων του οικισμού.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ 2000-2002

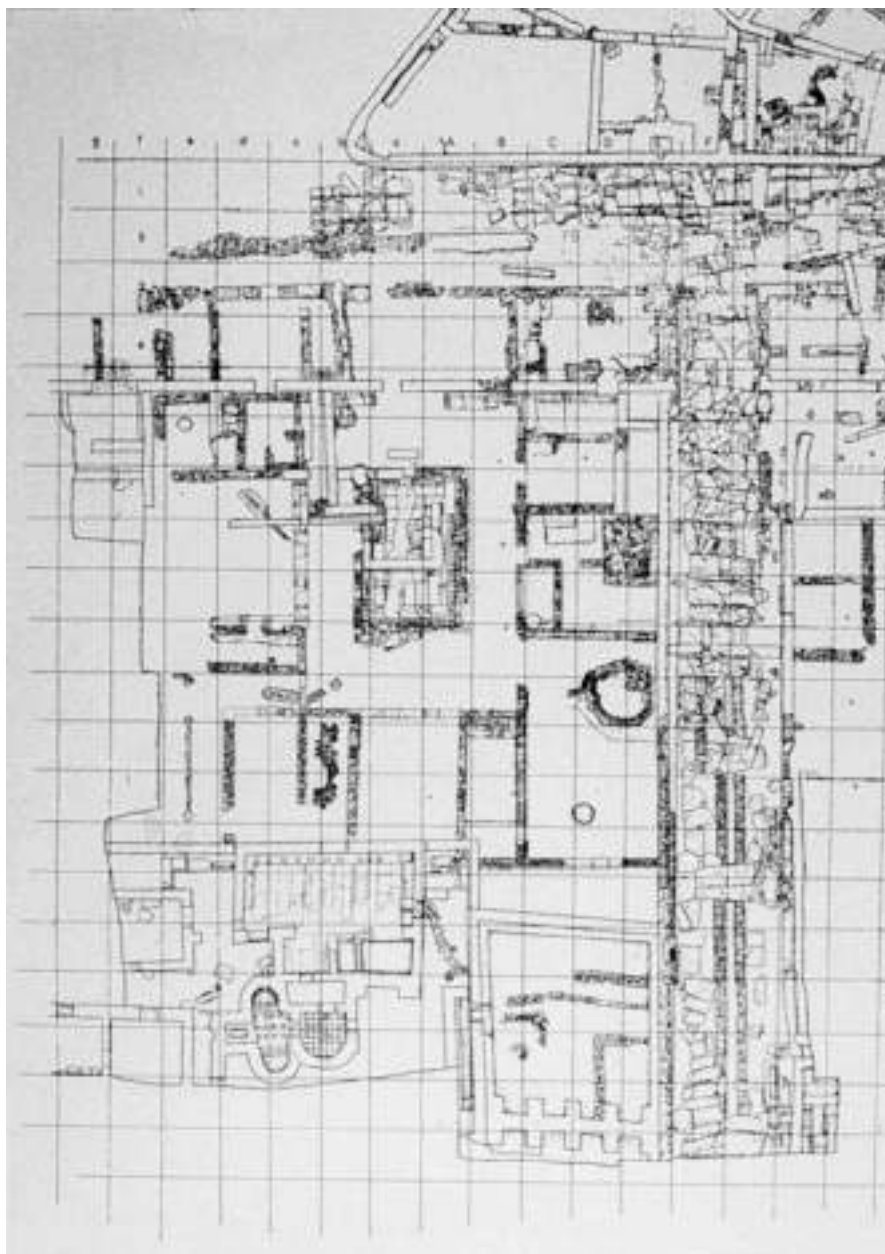
(Οι νότιοι και δυτικοί τομείς
της νησίδας του υαλουργείου και η Πάροδος)

Κατά την τριετία 2000-2002 οι εργασίες στο χώρο της πανεπιστημιακής ανασκαφής Φιλίππων συνεχίστηκαν σ' όλο το πλάτος (29 μ.) της νότιας πλευράς του κτιρίου το οποίο καταλαμβάνει τη νησίδα νότια από τη Διαγώνια Οδό και δυτικά από την κάθετη σ' αυτήν Πάροδο (σχ. 1). Το κτίριο είναι γνωστό τόσο από το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση του ιπποδρόμου βόρεια από την *piscina natatio frigida*, όσο και από το εργαστήριο υαλουργίας που εγκαταστάθηκε πάνω στα ερείπια της βόρειας στοάς και της ανατολικής πλευράς του, στο τέλος του 4ου ή τις αρχές του 5ου αι. Στη φάση αυτή κτίστηκαν δύο μικροί κυκλικοί κλίβανοι για τη δευτερογενή επεξεργασία της υαλόμαζας και την κατασκευή αγγείων και ένας μεγάλος επίσης κυκλικός κλίβανος πιθανόν για την πρωτογενή παρασκευή του γυαλιού¹. Μαζί με τους αποθηκευτικούς χώρους και τις δεξαμενές που ήταν εγκαταστημένες στην ανατολική πλευρά επέφεραν σημαντικές βλάβες στα ψηφιδωτά και τα άλλα δάπεδα του πολυτελούς, δημόσιου μάλλον, κτιρίου.

Αναλυτικότερα, κατά την παρελθούσα τριετία η ανασκαφή συνεχίστηκε: α) στο δυτικό τμήμα της Διαγώνιας Οδού, β) σ' όλη τη δυτική πλευρά της νησίδας του υαλουργείου σε μία ζώνη πλάτους από 6 έως 9 μ. περίπου, γ) σ' όλο το πλάτος της νότιας πλευράς και σε έκταση προς Νότο από 15 έως 24 μ., χωρίς όμως να αποκαλυφθεί ολόκληρο το μήκος του αρχικού κτιρίου και του πολεοδομικού τετραγώνου, και δ) στην Πάροδο (*cardo*) που είναι ανάμεσα στο υαλουργείο και τη νησίδα των εργαστηρίων. Παράλληλα συνεχίστηκε και

---

1. Για την πορεία των ανασκαφών κατά τα έτη 1997-1999 βλ. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1997-1999», *Εγνατία* 5 (1995-2000) 323-356, όπου και εικόνες από τα ψηφιδωτά και τους κλίβανους.

Σχ. 1. Κάτοψη και υπάρχουσα κατάσταση της νησίδας του ναλουργείου.

η συντήρηση των αποκαλυφθέντων τοίχων και των κινητών ευρημάτων.

Το μέχρι τώρα ανασκαμμένο τμήμα του κτιρίου παρουσιάζει, όπως έχουμε και αλλού σημειώσει, άψογη οργάνωση, με τους χώρους του συμμετρικά αναπτυγμένους ανατολικά, δυτικά και νότια από την πίσίνα. Κάποιοι από αυτούς πρέπει να ήταν διώροφοι και τα δωμάτια χωρίζονταν μεταξύ τους με μπαγνατί. Ήδη από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους του κτιρίου, λόγω της παρουσίας σ' όλη την έκταση του ανασκαπτόμενου χώρου κυκλικών, τετραγώνων και τεταρτοκυκλικών πλίνθων από στυλίσκους υποκαύστων, καθώς και τεμαχισμένων μεγάλων χονδρών πλίνθων δαπέδου, είχαμε υποθέσει πως στη νότια πλευρά του θα έπρεπε να υπήρχε κάποιο λουτρό. Με τη λήξη της περιόδου 2001 ήλθαν στο φως όλοι οι κύριοι χώροι, καθώς και κάποιοι βοηθητικοί, ενός μικρού λουτρού στο οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα λίγο πιο κάτω.

Η τοιχοδομία του αρχικού κτιρίου, μέχρι περίπου του ύψους των 0,70-0,90 μ., έχει γίνει με αργολιθοδομή αλλά από εκεί και πάνω με ωμές πλίνθους που διαλύθηκαν μετά το γκρέμισμα. Αυτή η ευτελής, αλλά εύκολη και συνηθισμένη κατά τη ρωμαϊκή εποχή, κατασκευή σε περιοχές όπου σπάνιζαν οι λίθοι, ήταν επενδυμένη εσωτερικά στο κτίριό μας με πολυτελή ορθομαρμάριση οργανωμένη σε διάχωρα ανάμεσα σε ψευδοπαραστάδες (εικ. 1). Κρούστες

*Εικ. 1.
Μαρμάρινη επένδυση παραστάδας
από τη νησίδα του ναλουργείου.*

από εντοίχιο *opus sectile* βεβαιώνουν και γι' αυτό το είδος του διακόσμου². Για την καλύτερη στερέωση και συγκράτηση της ορθομαρμάρωσης στους λεπτούς διαχωριστικούς εσωτερικούς τοίχους των δωματίων είχαν χρησιμοποιηθεί, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, κάτω από το συνδετικό κονίαμα, φύλλα μολύβδου στα οποία διατηρήθηκαν και υπολείμματα καρφιών ορθομαρμάρωσης³. Εξωτερικά το κτίριο ήταν επιχρισμένο με ισχυρή μαρμαροκονία.

Ας δούμε όμως τώρα την πορεία της έρευνάς μας κατά τα τρία τελευταία έτη (2000-2002).

Η ανασκαφή της Διαγώνιας Οδού προχώρησε σ' όλο το πλάτος της καθώς και στο νότιο κρᾶσπέδο της. Προς τα δυτικά, λόγω των υψηλών επιχώσεων που υπερέβαιναν τα δύο μέτρα, επεκτάθηκε λίγα μέτρα πέραν των ορίων του κτιρίου του ναλουργείου. Δυστυχώς η διατήρηση του οδοστρώματος δεν είναι καλή. Οι πλάκες του έχουν σε μεγάλη έκταση αφαιρεθεί, όπως και οι λεπτότερες πλάκες του νότιου κρᾶσπέδου, αφήνοντας στη θέση τους άφθονη λατύπη. Όπου απουσίαζαν οι πλάκες ερευνήθηκε η υπόνομος που διασχίζει την οδό καθ' όλο το μήκος της. Κινητά ευρήματα δεν υπήρχαν.

Από το δυτικό τοίχο του κτιρίου βρέθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα στη ΒΔ γωνία και ένα άλλο δυτικά του λουτρού. Είναι άγνωστο πότε καθαιρέθηκε. Θα μπορούσαμε όμως να υποθέσουμε πως οι πέτρες και τα άλλα υλικά του τοίχου αυτού και ασφαλώς και του νότιου χρησιμοποιήθηκαν για το κτίσιμο του λουτρού. Οι φθορές είναι εξίσου μεγάλες και στα ψηφιδωτά ή άλλα δάπεδα των δωματίων της δυτικής πλευράς του κτίσματος. Στο νότιο τμήμα αυτής της πλευράς μερικοί βοηθητικοί χώροι του νεότερου λουτρού επεκτάθηκαν προς τα δυτικά καταλαμβάνοντας και τη ρύμη που υπήρχε ανάμεσα στις πολεοδομικές νησίδες. Ανάλογες μικροπαραβιάσεις των οικοδομικών γραμμών της αρχικής χάραξης της πόλης και καταπατήσεις δρόμων διαπιστώθηκαν και στη λεγόμενη Εγνατία και στη Διαγώνια Οδό.

Στη ΝΑ πλευρά του κτιρίου η ανασκαφή είχε το 1999 σταματήσει 3 μ. περίπου νότια από το μεγάλο κλίβανο. Το ίδιο και στη διπλανή Πάροδο. Τα τρία τελευταία χρόνια (2000-2002) η έρευνα προχώρησε σε έκταση 15 περίπου μέτρων προς Νότο μέσα στο κτίριο (σχ. 1) και άλλα τόσα μέτρα στην Πάροδο (εικ. 2). Οι πλάκες του οδοστρώματος απουσίαζαν σε πολλά σημεία και στη θέση τους είχε μείνει άφθονη λατύπη. Η κεντρική υπόνομος, όπου ήταν δυνατό, ερευνήθηκε συστηματικά. Μερικά αγγεία ανασύρθηκαν σχεδόν ανέσθαια

---

2. Ο.π., εικ. 12.

3. Ο.π., εικ. 13.

*Εικ. 2.
Άποψη της Παρόδου
από νότια προς την Ακρόπολη.*

Εικ. 3. Κρήνη στη νησίδα των εργαστηρίων ανατολικά της Παρόδου.

από το νότιο τμήμα της, όπου συμβάλλει σ' αυτήν μεγάλος αγωγός που αποχετεύει τα νερά από την κρήνη που ανασκάφηκε στην ανατολικά από την οδό νησίδα (εικ. 3).

Από τις παλιότερες ανασκαφικές περιόδους είχε παρατηρηθεί πως για να προστατευθούν από την υγρασία τα ανατολικά δωμάτια του κτιρίου είχε κατασκευαστεί στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου χαμηλό τοιχίο, χτισμένο με λεπτό και ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Όμως παρά τη λήψη αυτού του μέτρου το κονίαμα εσωτερικά κάτω από την ορθομαρμάρωση βρέθηκε αρκετά αποσαθρωμένο από την υγρασία.

Σε απόσταση περίπου 9 μ. από το μεγάλο κλίβανο ήλθε στο φως ο νότιος τοίχος του δωματίου στον οποίο υπάρχει μεγάλο, πάνω από 3 μ., θυραίο άνοιγμα με κατώφλι στο οποίο προσαρμοζόταν δίφυλλη θύρα που άνοιγε προς τα μέσα (εικ. 4). Λόγω της πυρκαγιάς των θυροφύλλων το κατώφλι είχε σε πολλά σημεία ασβεστοποιηθεί. Το ψηφιδωτό δάπεδο στο τμήμα του δωματίου που ανασκάφηκε έφερε διάφορες φθορές που είχαν προκληθεί από τη μακροχρόνια χρήση. Όλες σχεδόν είχαν επιδιορθωθεί κατά την αρχαιότητα. Μικρής σχετικά έκτασης φθορά έχει προκληθεί και από την κατασκευή βόθρου 3 μ. βόρεια από τη θύρα.

Για τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του κτιρίου μας βοήθησε ένα χάλκινο νόμισμα του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), που βρέθηκε κάτω από το υπό-

Εικ. 4. Άποψη των ΝΑ δωματίων του κτιρίου της νησίδας του ναλουργείου.

στρωμα του ψηφιδωτού του μεγάλου δωματίου δυτικά από την πισίνα, καθώς και η τοιχοδομία και η μοναδική ψηφιδωτή παράσταση όπου εικονίζονται αρματοδρομίες σε ιππόδρομο. Σ' αυτά ας προστεθεί και η τεχνοτροπία όλων των ψηφιδωτών δαπέδων του κτιρίου. Η αρχαιότερη ψηφιδωτή παράσταση με αγώνες τσίρκου, όπως βεβαιώνουν τα λίγα γνωστά παραδείγματα, τοποθετείται στο τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα. Τα ψηφιδωτά του κτιρίου μας δεν μπορεί να χρονολογηθούν πέρα από το β' μισό ή το πολύ το τέλος του 3ου αιώνα. Σ' αυτό συνηγορεί και η περιορισμένη σχετικά κλίμακα των χρωμάτων των ψηφιδών που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στα γεωμετρικά θέματα όσο και στην παράσταση του τσίρκου⁴.

Τα κτίσματα που βρίσκονται σ' όλη τη νότια πλευρά του κτιρίου ανήκουν σε άλλη εποχή και κατασκευάστηκαν πάνω στα ερείπια του αρχικού κτίσματος. Ο χώρος που ανασκάφηκε νότια από τη θύρα του δωματίου του κλιβάνου, εμβαδού 36 τ.μ. περίπου, πρέπει να έφερε αρχικά μαρμαροστρωμένο δάπεδο και πλούσια ορθομαρμάρωση στους τοίχους. Από τα γκρεμίσματα ανασύρθηκαν άφθονα κομμάτια από διαφόρων ειδών ζεύξεις και πολλά κομμάτια από ορθομαρμάρωση. Μικρής έκτασης τομή ΝΔ από τη θύρα αποκάλυψε σε βάθος 0,30 μ. υπόστρωμα αρχαιότερου δαπέδου. Ο περιγραφείς χώρος κλείνει νότια από μεταγενέστερο ισχυρό τοίχο κτισμένο εξ ολοκλήρου με αργολιθοδομή και πλούσιο ασβεστοκονίαμα. Το σωζόμενο ύψος του τοίχου αυτού, που ας σημειωθεί δεν είναι παράλληλος με αυτόν που φέρει το μεγάλο άνοιγμα, υπερβαίνει τα δύο μέτρα. Η πορεία της έρευνας έδειξε πως επρόκειτο για δύο εν επαφή ισοπαχείς τοίχους συνολικού πλάτους πάνω από 1 μ. που αποτελούσαν τη βόρεια πλευρά μεγάλης δεξαμενής διαστάσεων 9,40 μ. × 11,20 μ. και σωζόμενου βάθους 0,90-1 μ. (εικ. 5). Διπλοί είναι και οι τοίχοι της ανατολικής και δυτικής πλευράς, ενώ ο νότιος, που το πάχος του πλησιάζει τα 0,90 μ., ενισχύεται και στις δύο του πλευρές με παραστάδες. Ο πυθμένας και οι τοίχοι της δεξαμενής έχουν επιχρισθεί με αδύνατο υδραυλικό κονίαμα. Στο δυτικό της τοίχο σε απόσταση δύο περίπου μέτρων από τη ΒΔ γωνία και στο ύψος του πυθμένα υπάρχει μολύβδινος αγωγός απορροής που φέρει τα νερά σε φρεάτιο. Είναι άγνωστο σε ποιο σημείο βρισκόταν ο αγωγός τροφοδοσίας. Μέσα στη δεξαμενή αποκαλύφθηκαν μερικοί μεταγενέστεροι πρόχειροι λασπότοιχοι. Σώζονται σε μικρό ύψος και δημιουργούν μικρούς χώρους και στενούς διαδρόμους που είναι πολύ πιθανόν να ανήκουν σε πρόχειρη κατοικία και μικρό στάβλο σύγχρονα με τις μεταγενέστερες οικίες στη ΒΔ πλευρά του αρχικού κτιρίου (σχ. 1). Στο δημιουργηθέν στη ΝΑ γωνία δωμάτιο

---

4. Ο.π., 338-345.

Εικ. 5. Η μεγάλη δεξαμενή νοτίως του μεγάλου κλιβάνου του υαλουργείου.

Εικ. 6. Το αποδυτήριο-frigidarium του λουτρού από τα δυτικά.

εντοπίστηκαν άφθονα όστρακα από κακής ποιότητας αβαφή κεραμική οικιακής χρήσης. Δυτικότερα έξω από τη δεξαμενή αποκαλύφθηκε και άλλος τοίχος που γωνιάζει και ενώνεται με τον τοίχο της δεξαμενής. Στα σημεία ένωσης των τοίχων έχουν σχηματιστεί μεγάλοι όγκοι αλάτων από τη συνεχή ροή υδάτων. Ο τοίχος αυτός πρέπει να είναι μεταγενέστερος καθώς με την κατασκευή του αποκόπτεται ο διάδρομος από τον ανοικτό χώρο του λουτρού. Στη βόρεια άκρη του διαδρόμου είχε κατασκευαστεί κλίμακα που έφερε σε όροφο πάνω από το παραλληλόγραμμο μεγάλο αποδυτήριο-*frigidarium* του λουτρού. Η κυρία είσοδος προς αυτό βρισκόταν αρχικά στη βόρεια πλευρά του, υπήρχαν όμως και τρεις ακόμα δευτερεύουσες θύρες, στον ανατολικό, δυτικό και νότιο τοίχο. Σε κάποια μεταγενέστερη εποχή κατασκευάστηκε εσωτερικά κατά μήκος των τριών τοίχων πρόσθετο πεζούλι, υψηλό 0,30 μ. περίπου και πλατύ όσο και οι τοίχοι, στο οποίο σάθηκαν διάφορες τετράγωνες και παραλληλόγραμμες εγκοπές που μοιάζουν με δοκοθήκες (εικ. 6). Το ισχυρά επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα πεζούλι πρέπει να προοριζόταν για τη στήριξη ξύλινων ερμαρίων για τις ανάγκες των λουομένων. Στη νότια πλευρά του αποδυτηρίου είχε ιδρυθεί αρχικά μία πισίνα για τη λήψη ψυχρού μπάνιου. Ήταν σε αρκετό ύψος επενδεδυμένη με ορθομαρμάρωση. Η βόρεια πλευρά της κλεινόταν με θωράκια ανάμεσα σε κίονες. Αργότερα το δυτικό τμήμα της δεξαμενής απομονώθηκε για τη δημιουργία μιας μικρότερης πυέλου (εικ. 7). Το δάπεδο

Εικ. 7. Μερική άποψη του αποδυτηρίου-*frigidarium* από Βορρά.

του χώρου ήταν καλυμμένο με παραλληλόγραμμες μαρμάρινες πλάκες των οποίων τα αποτυπώματα διατηρήθηκαν στο υπόστρωμα.

Από το αποδυτήριο-*frigidarium* μικρή σχετικά θύρα οδηγεί, μέσω ενός μακρόστενου προθαλάμου, στο *tepidarium*, που έχει τη νότια πλευρά του ημικυκλική. Το τοξωτό *praeurnium* του χώρου βρίσκεται στο μέσο της κόγχης. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε και σ' αυτό το χώρο κάποια ατομική πύελος. Ο φωτισμός γινόταν από ένα μικρό παράθυρο στον ανατολικό τοίχο. Τέσσερις σειρές από πέντε πεσίσσκους η κάθε μία ανακρατούσαν το δάπεδο του χώρου που ήταν καλυμμένο με μαρμάρινες πλάκες. Κάτω από αυτές υπήρχαν δύο στρώσεις από μεγάλες πλίνθους. Για τη θέρμανση του χώρου, εκτός από τα υπόκαυστα, δημιουργούνταν κενά στους τοίχους από πλίνθους που στηρίζονταν σε κεραμικά πηνία. Επένδυση από λεπτά λευκά προς το ζαχαριό μάρμαρα έδινε πολυτέλεια στο λουτρό. Ο μέσος αυτός οίκος (εικ. 8) επικοινωνεί με το *caldarium* που βρίσκεται δυτικά του με θύρα χωρίς θυρόφυλλο. Κάτω από αυτήν με δύο τοξωτά ανοίγματα γίνεται η επικοινωνία των υποκαύστων. Οι δύο στενές πλευρές του *caldarium* (εικ. 9) διαμορφώνονται σε κόγχες όπου υπάρχουν πύελοι βάθους περίπου 0,70 μ. Το δάπεδό τους βρίσκεται χαμηλότερα από το δάπεδο του κεντρικού χώρου και μία βαθμίδα βοηθά στην άνετη είσοδο σ' αυτές. Ο θερμός αέρας διοχετευόταν κάτω από τις πύελους και τους τοίχους με δύο τοξωτά ανοίγματα. Στη δυτική πλευρά του χώρου αυτού βρίσκεται το *praeurnium*. Στην καμάρα του υπάρχει παραλληλόγραμμο

Εικ. 8. Αποψη του λουτρού από νότια.

*Εικ. 9.
Άποψη του caldarium
του λουτρού
από Βορρά προς Νότο.*

Εικ. 10. Η θέση του λέβητα του λουτρού πάνω από το praefurnium.

άνοιγμα για το χάλκινο, μακρόστενο λέβητα του οποίου τα αποτυπώματα έχουν μείνει στο κονίαμα (εικ. 10). Η εστία τροφοδοτούνταν από τα δυτικά όπου υπήρχε στενός καμαροσκεπής διάδρομος. Και οι τοίχοι του *caldarium* έφεραν ορθομαρμάρωση από ίδια με το *tepidarium* μάρμαρα τα οποία για τις καμπύλες επιφάνειες τα είχαν κομμένα καμπύλα.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του λουτρού κερδίσαμε ένα ακόμα, μικρό μεν αλλά πλήρες, κτίσμα αυτού του είδους στην πόλη των Φιλίππων, που χρονολογείται μετά το 400 μ.Χ. Τα στοιχεία δείχνουν ότι παρά το μικρό μέγεθός του δεν είναι οικιακό λουτρό και μάλλον πρέπει να ανήκει σε κάποιο δημόσιας ίσως χρήσης κτίριο που εκτείνεται στα δυτικά. Η σχεδιάσή του παρουσιάζει ατέλειες που δεν επηρέαζαν τη λειτουργία του, καθώς ακολουθήθηκαν όλοι οι κανόνες προσανατολισμού που ίσχυαν για τα λουτρά. Οι ψυχροί χώροι βρίσκονται στη βόρεια και οι θερμοί στη νότια πλευρά. Στο νέο λουτρό των Φιλίππων, στο οποίο είναι ορατές περισσότερες από μία παλαιοχριστιανικές φάσεις, κυριαρχεί το μεγάλο αποδυτήριο-*frigidarium*, το οποίο από το τέλος του 4ου αι. αποτελεί το κέντρο των λουομένων⁵. Σ' αυτό περνούν τον περισσότερο χρόνο κατά την παραμονή τους στο λουτρό. Μεγάλα αποδυτήρια-*frigidaria* έχουν όλα σχεδόν τα παλαιοχριστιανικά λουτρά που χρονολογούνται μετά τον 3ο αιώνα (π.χ. του Ζευγολατιού και της Κορίνθου)⁶, τα λουτρά των Ομαϊιάδων (π.χ. το λουτρό που βρίσκεται κοντά στο παλάτι Qasr al-Hair al Gharbi στα περίχωρα της Reshafa και το οποίο έκτισε ο χαλίφης της Δαμασκού Hisham)⁷ και τα τουρκικά λουτρά (π.χ. το Mahmut Paşa Hamami, 1466/67, έργο του Μεγάλου Βεζίρη Mahmut κ.ά.)⁸, που όπως φαίνεται μιμήθηκαν τα βυζαντινά.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2002 οι εργασίες προχώρησαν δυτικά από το λουτρό σε έκταση περίπου 15 μ. φέροντας στο φως δύο ισομεγέθη δωμάτια μήκους 4,50 μ. Το πλάτος τους προς Νότο δεν αποκαλύφθηκε διότι υπάρχει ο αγροτικός χωματόδρομος. Στο ανατολικότερο από τα δωμάτια αυτά, που οι τοίχοι του σώζονται, όπως και των άλλων, σε ύψος πάνω από 2,40 μ., αποκαλύφθηκε σε διάφορα σημεία το υπόστρωμα του δαπέδου, όχι όμως και το ίδιο το δάπεδο. Στο βόρειό του τοίχο υπάρχει ερμάριο τετράγωνης διατο-

5. Η γενική τάση κατά την εποχή αυτή είναι να μεγαλώνει ο κρύος χώρος εις βάρος των θερμών, βλ. J. Nielsen, *Thermae et Balnea*, Aarhus 1990, 115.

6. S. Charitonidis – R. Ginouvès, «Bain romain de Zevgolatia près de Corinthe», *BCH* 79 (1955) 108, εικ. 6. O. Broneer, *The South Stoa and its Roman Successors*, Corinth I. 4 (1954) σχ. XIX.

7. K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Aldershot 2 1989, 141-143, σχ. 83.

8. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 530.

μής και στο δυτικό άνοιγμα (παράθυρο) προς το άλλο δωμάτιο που είναι στα δυτικά του. Αριθμός αρχιτεκτονικών γλυπτών άγνωστης προέλευσης ήταν συγκεντρωμένα στο δωμάτιο αυτό. Ανάμεσα τους απλά κιονόκρανα και αμφικιόνια καθώς και τρεις λεοντόποδες από έδρανα. Βορειότερα από τα δωμάτια αυτά ήλθε στο φως δωμάτιο πλάτους 4,50 μ. και αγνώστου προς το παρόν μήκους, που περιβάλλεται από διάδρομο με τον οποίο επικοινωνεί με θύρα 0,80 μ. στον ανατολικό τοίχο. Στο δωμάτιο αυτό ήλθε στο φως τμήμα ψηφιδωτού από το αρχαιότερο δάπεδο με γεωμετρικά θέματα. Στον ανατολικό διάδρομο έξω από τη θύρα βρέθηκαν πολλά κομμάτια από γυάλινα αγγεία, είκοσι χάλκινα νομίσματα μικρών υποδιαίρέσεων και ένας μαρμάρινος διακλαδωτής σωλήνων ύδρευσης ύψους 0,70 μ., ενώ στον βόρειο ήλθαν στο φως αρχαιότεροι τοίχοι (δυτικός και νότιος) του αρχικού κτιρίου. Έρευνα έγινε και έξω από τη ΒΔ πλευρά του αρχικού κτιρίου, όπου εκτός των αρχαιότερων τοίχων ήλθαν στο φως μερικά χάλκινα πολύ φθαρμένα νομίσματα, το νεότερο των οποίων ανάγεται στην εποχή του Ιουστινιανού Α', μαρμάρινη ανδρική κεφαλή (εικ. 11) φυσικού μεγέθους εποχής Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) και τμήμα οστέινης πυξίδας με δεόμενη μορφή, έργο λαϊκής τέχνης του τέλους του 6ου μ.Χ. αι. (εικ. 12).

Τα κινητά ευρήματα των τριών περιόδων ήταν σχετικά φτωχά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, γεγονός που δικαιολογείται από το χαρακτήρα των χώρων που ανασκάψαμε. Οι ανατολικότεροι τομείς έφεραν στο φως τμήμα

*Εικ. 11.
Ανδρική κεφαλή
των αρχών του 2ου αι. μ.Χ.*

Εικ. 12.
Τμήμα οστέινης πυξίδας
με δεόμενη μορφή και άλλο διάκοσμο.

της Παρόδου και τη μεγάλη δεξαμενή, ενώ οι δυτικοί τομείς αποκάλυψαν ένα μικρό αλλά πλήρες λουτρό και μερικούς βοηθητικούς χώρους δυτικά από αυτό. Προβληματικές είναι οι δοκοθήκες στο πεζούλι του *frigidarium*. Υποθέσαμε πως στήριζαν τα ξύλινα ερμάρια για τη φύλαξη των ρούχων των λουομένων. Ίδιες αλλά σε συμμετρικές αποστάσεις μεταξύ τους υπάρχουν σ' έναν τοίχο δωματίου στον ανασκαφικό τομέα Π κοντά στο βυζαντινό τείχος στη Sabratha της Β. Αφρικής. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε από τον Ward-Perkins ούτε και δόθηκε κάποια ερμηνεία γι' αυτές⁹.

Τα όστρακα που συλλέχτηκαν προέρχονταν από αβαφή οικιακά σκεύη, ενώ λίγα ήταν και τα καρφιά και τα άλλα μικροαντικείμενα, όπως επίσης και τα γλυπτά. Τα τελευταία ήταν κυρίως αρχιτεκτονικά, αμέρνια ή θραύσματά τους από το χώρο του αποδυτηρίου και τους τοίχους του λουτρού, σε πρώτη αλλά και σε δεύτερη χρήση. Τα λίγα νομίσματα προέρχονται κυρίως από το δυτικό τομέα της ανασκαφής και ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Στα επιφανειακά όμως στρώματα βρέθηκε ένα χρονολογούμενο στον 9ο-10ο αι. μολυβδόβουλλο (εικ. 13-14) στο οποίο αναφέρεται ο βασιλικός Ωριάριος (Hortrearius) Σίμωνας ή Σαμωνάς.

Ας ανακεφαλαιώσουμε: Μετά την καταστροφή του πολυτελούς κτιρίου του ιπποδρόμου, που πρέπει να συνέβη στο δεύτερο μισό του 4ου αι., εγκαταστάθηκε στο τέλος του ίδιου ή στις αρχές του 5ου αι. στη στοά και στη βο-

9. Ph. M. Kenrick, *Excavations at Sabratha, 1948-1951*, London 1986, εικ. 99.

Εικ. 13-14. Μολυβδόβουλλο CAMΩΝΑ ΩΡΙΑΡΙΟΥ, α' και β' όψη.

ρειοανατολική πλευρά του το υαλουργείο με τους μικρούς και το μεγάλο κλίβανο. Περίπου σύγχρονα, πάνω στα ερείπια της νότιας πλευράς κτίστηκε το μικρό λουτρό. Οι νέες αυτές κατασκευές πρέπει να έζησαν μέχρι τα μέσα του 7ου αι., οπότε θα πρέπει να καταστράφηκαν από το μεγάλο σεισμό. Μετά το σεισμό και μέσα στον ίδιο αιώνα δημιουργήθηκαν πάνω στην πίσίνα του αρχικού κτίσματος και στα ΒΔ τμήματά του τουλάχιστον τρεις κατοικίες, που κατέστρεψαν σε πολλά σημεία τα ψηφιδωτά δάπεδα.

DIE UNIVERSITÄTSGRABUNGEN IN PHILIPPI 2000-2002
(DIE SÜDLICHEN UND WESTLICHEN ABSCHNITTE
DER INSULA DER GLASWERKSTATT UND DIE NEBENSTRASSE)
GEORGIOS G. GOUNARIS

In dem vorliegenden Artikel werden zusammenfassend die Arbeiten und die ersten Schlußfolgerungen der Ausgrabungen der Universität Thessaloniki in Philippi während der drei Jahre 2000-2002 vorgestellt.

Während dieser Periode wurden die Forschungen a) auf einen Bereich der Diagonalstraße westlich der Insula der Glaswerkstatt, b) auf fast die gesamte westliche Außenseite des gleichen Gebäudes, c) auf den Bereich südlich des großen Brennofens und auf die gesamte Breite des Gebäudes und d) auf die Nebenstraße (*cardo*), die sich zwischen dem Gebäude der Glaswerkstatt und der Insula der Werkstätten/Geschäfte befindet, ausgedehnt.

Die Ausgrabung der Südseite des Gebäudes der Glaswerkstatt führte im Bereich einer großen Zisterne, die für die Waschung des Sandes, der als Glasgrundstoff diente, bestimmt war, sowie im Bereich eines kleinen, in seinen Haupträumen vollständigen Bades der frühchristlichen Periode (um 400 n.Chr.) und einiger seiner Hilfsräume zu wichtigen Ergebnissen.

Von den beweglichen Funden verdienen ein marmorner männlicher Kopf in Lebensgröße aus der Zeit des Trajan (98-117 n.Chr.), eine Bleibulle des Samonas Oriarios (Horrearius) des 9.-10. Jhs., drei Löwenfüße von Sitzbänken, einige fast vollständige Gefäße (kleine Krüge) aus frühchristlicher Zeit, ein Teil von einer frühchristlichen beinernen Pyxis mit eingravierten pflanzlichen und geometrischen Motiven und eine betende Figur im Volkskunststil besondere Erwähnung.

Schlußfolgernd können wir festhalten: nach der Zerstörung des luxuriösen Gebäudes mit den Mosaikfußböden, unter anderem mit der Darstellung von Wettkämpfen im Hippodrom, richtete sich in seinen Ruinen um 400 n.Chr. die Glaswerkstatt ein, und an seiner Südseite wurde ein kleines Bad erbaut. Die neuen Bauten dürften von dem Erdbeben des 7. Jhs. zerstört worden sein.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ
ΠΟΥ ΕΓΚΡΪΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2001 ΚΑΙ 2002

A. Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας

Γ. Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ, *Η στάση του Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στη Μικρά Ασία (1073-1075/6)*

Η παραπάνω εργασία επιχειρεί να παρουσιάσει και να αναλύσει διεξοδικά την αποστασία του Νορμανδού αξιωματούχου Ουρσελίου de Bailleul, ο οποίος προσπάθησε και εν μέρει κατόρθωσε να δημιουργήσει μία ανεξάρτητη προσωπική ηγεμονία στα βυζαντινά μικρασιατικά εδάφη κατά τα έτη 1073-1076. Αυτή την περίοδο πραγματοποιήθηκαν στην Ανατολία περίπου πέντε εκστρατείες για την κατάπνιξη της στάσης, καθώς και δύο μάχες ευρείας κλίμακας και πολλές μικρότερες συμπλοκές. Επίσης έλαβε χώρα μία αυτοκρατορική αναγόρευση (του καίσαρα Ιωάννη Δούκα) και ζητήθηκε επανειλημμένα η τουρκική επέμβαση και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Εδώ επιχειρείται να αναζητηθούν οι λόγοι και οι αφορμές όλων αυτών, όπως και τα αποτελέσματά τους. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στον τρόπο παρουσίασης των πολιτικών εξελίξεων από τους συγγραφείς της εποχής, καθώς και στο ιδεολογικό ή κοινωνικό υπόβαθρο που οι τελευταίοι προσδίδουν σε αυτές. Επιπρόσθετα τονίζεται η (έμμεση ή άμεση) προπαγανδιστική χρησιμοποίηση των γεγονότων της στάσης για πολιτικούς λόγους από ιστορικούς όπως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και η Άννα Κομνηνή. Τέλος, γίνεται μια προσπάθεια να συζητηθούν τα προκύπτοντα επιμέρους προβλήματα: αναφέρονται ως παραδείγματα το ζήτημα της εισόδου ξένων μισθοφόρων —και δη Νορμανδών— στη βυζαντινή υπηρεσία στα μέσα του 11ου αι., η εγκατάσταση και σύνδεση των τελευταίων με το Αρμενιακό θέμα, καθώς και η προσωπική κατοχή γαιών ή κάστρων από τον Ουρσελίο στη συγκεκριμένη περιοχή. Η εργασία προσπαθεί συνολικά να καταδείξει τη σπουδαιότητα όλων αυτών των γεγονότων και να υποστηρίξει ότι η στάση του Ουρσελίου αποτέλεσε βασικό παράγοντα και ουσιαστικά την απαρχή για τη ραγδαία πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή κατά την περίοδο 1073-1085 και την εδραίωση των τουρκικών φύλων στη Μικρά Ασία.

Β. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Κ. ΣΑΡΡΗΣ, *Η «Δωδεκάβιβλος» του Δοσίθεου Ιεροσολύμων και η έκδοσή της από τον Χρύσανθο Νοταρά. Εκδοτικά και ιστοριογραφικά ζητήματα*

Η Δωδεκάβιβλος, που συντάχτηκε από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο (1641-1707) και εκδόθηκε από το διάδοχο και ανιψιό του, Χρύσανθο Νοταρά (1655/1660-1731), αντιπροσωπεύει ένα από τα σημαντικότερα ιστοριογραφικά έργα του 17ου αιώνα για τη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Στη μεταπτυχιακή αυτή εργασία η έρευνα επικεντρώθηκε στη Δωδεκάβιβλο τόσο ως έντυπο όσο και ως ιστοριογραφικό έργο. Στο Μέρος Α' επιχειρήθηκε η συστηματική παρουσίαση της διαδικασίας εκτύπωσης του έργου μέσα από την πλήρη αξιοποίηση των σωζόμενων πηγών. Παράλληλα, σκιαγραφήθηκαν το περιεχόμενο και η δομή του έργου, ενώ διατυπώθηκε μια πρόταση για την αρχική μορφή και έκτασή του. Οι μορφές και η έκταση των παρεμβάσεων του Χρύσανθου Νοταρά, ο οποίος επιμελήθηκε και εξέδωσε το κείμενο του Δοσίθεου, αναλύονται στο Μέρος Β'. Ο Χρύσανθος, όχι μόνο εξαρχαίσε γλωσσικά το πρωτότυπο, αλλά προέβη και σε προληπτική λογοκρισία, βάσει ποικίλων κριτηρίων (πολιτικών, εκκλησιαστικών και προσωπικών). Στο ίδιο Μέρος γίνεται μια απόπειρα να εντοπιστούν πιθανά αίτια για την αναγραφή από το Χρύσανθο αναληθούς χρονολογίας έκδοσης στην έντυπη Δωδεκάβιβλο. Ο ιστοριογραφικός χαρακτήρας και οι στόχοι που εξυπηρετούσε το έργο του Δοσίθεου αναλύονται στο Μέρος Γ' (τελευταίο). Η Δωδεκάβιβλος αποτελεί μια εκκλησιαστική ιστορία ενταγμένη στο φιλόδοξο εκδοτικό πρόγραμμα του Δοσίθεου, το οποίο στόχευε στην απόκρουση της καθολικής και προτεσταντικής προσηλυτιστικής δράσης σε βάρος της Ανατολικής Εκκλησίας. Μέσα από τη διαπραγμάτευση καταδεικνύεται η πορεία μετασχηματισμού της ιστορίας σε μέσο και φορέα της αντιρωτικής προσπάθειας του Δοσίθεου, καθώς και σε κομβικό διακύβευμα των εκκλησιαστικών αντιπαράθεσεων στην Ευρώπη του 17ου αιώνα. Στα παραπάνω ιστορικά και εκδοτικά συμφραζόμενα μπορεί να εγγραφεί η Δωδεκάβιβλος του Δοσίθεου.

Γ. Τομέας Αρχαιολογίας

Ι. Προϊστορική Αρχαιολογία

Α. ΒΕΡΓΙΔΟΥ, Διώροφα νεολιθικά οικήματα στη βόρεια Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη νοτιοανατολική Ευρώπη

Η μεταπτυχιακή εργασία με θέμα «Διώροφα νεολιθικά οικήματα στη βόρεια Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη νοτιοανατολική Ευρώπη» εξετάζει ένα ασυνήθιστο αρχιτεκτονικό φαινόμενο. Πρόκειται για τα διώροφα οικήματα που κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού εμφανίζονται σε ορισμένους οικισμούς της βόρειας Ελλάδας, της Βαλκανικής χερσονήσου και της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Από τη μελέτη της τοποθεσίας, της κατασκευής, του περιεχομένου και της καταστροφής των διώροφων οικημάτων που μελετώνται, προκύπτουν ορισμένα εξαιρετικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η πλειονότητα των θέσεων όπου συναντώνται τα οικήματα είναι τούμπες, ένα είδος οικισμού που ερμηνεύτηκε ποικιλοτρόπως, ενώ δεν αποκλείεται να εμπεριείχε και ένα είδος συμβολισμού. Τα ευρήματα και η επίπλωση από το εσωτερικό των οικημάτων υποδεικνύουν ότι η βασικότερη χρήση τους ήταν η κατοίκηση από ένα ή περισσότερα νοικοκυριά. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως, η ιδιαιτερότητα κάποιων ευρημάτων απέδωσε συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς στα οικήματα, όπως π.χ. ιερά, κοινοτικά ή εργαστήρια. Τέλος, τα περισσότερα από τα εξεταζόμενα διώροφα καταστράφηκαν από εμπρησμούς, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν οφείλονταν πάντοτε σε ατύχημα, γεγονός που ενισχύει τη συμβολική διάσταση της χρήσης των οικημάτων αυτών.

Μέσα στους νεολιθικούς οικισμούς τα διώροφα οικήματα διαφοροποιούνται εμφανώς από το σύνολο των υπόλοιπων μορφολογικά απλούστερων οικημάτων. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι αντιμετωπίζονταν οπωσδήποτε με ιδιαίτερο τρόπο ή ότι είχαν κάποια ειδική ή μεμονωμένη λειτουργία. Για το νεολιθικό άνθρωπο, ανεξάρτητα από τις διαστάσεις και τον αριθμό των ορόφων, η έννοια «οίκημα» ήταν ενιαία και ενσωμάτωνε τόσο συμβολικές, όσο και πρακτικές λειτουργίες.

Ε. ΓΚΙΟΥΡΑ, Αρχαία Λητή: η προσέγγιση μίας μυγδονικής πόλης από τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας στη λεκάνη του Λαγκαδά

Η συστηματική δειγματοληψία που διεξάχθηκε το 1995, στο πλαίσιο του προγράμματος της επιφανειακής έρευνας στη λεκάνη του Λαγκαδά, είχε ως αποτέλεσμα την ταύτιση της περιοχής που εκτείνεται μεταξύ του χώρου ΒΔ

των Λαγυνών και Α του στενού του Δεοβενίου με την αμφιλεγόμενη θέση της αρχαίας Λητής. Η εντατική και συστηματική προσέγγιση της έρευνας προσέφερε τη δυνατότητα ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης των ευρημάτων λαμβάνοντας υπόψη σημαντικές παραμέτρους που επιδρούν στην κατανομή τους. Η εξέταση των μετα-αποθετικών παραγόντων που συχνά μετασχηματίζουν τις αρχαιολογικές πληροφορίες και η διαφοροποίηση της χρήσης της θέσης κατά χρονολογική περίοδο αποτελούν μέρος του κεντρικού προβληματισμού της εργασίας. Επίσης, η διασπορά των πολιτιστικών αντικειμένων και η αντιπαράθεση της συχνότητάς τους με την αντίστοιχη των αστικών κέντρων της νότιας Ελλάδας χρησιμοποιείται ως δείκτης για την επισήμανση των διαφορετικών ρυθμών εξέλιξης μεταξύ των δύο περιοχών.

Δ. ΜΠΑΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Μελέτη της επιφανειακής θέσης Περιστέρι στη λεκάνη του Λαγκαδά*

Η επιφανειακή αυτή προϊστορική θέση της Νεότερης Νεολιθικής, κοντά στο χωριό Περιστέρι του νομού Κιλκίς, στο δυτικό τμήμα της λεκάνης του Λαγκαδά, εντοπίστηκε το 1988 από την επιφανειακή έρευνα του Λαγκαδά, ενώ δειγματοληψία έγινε σε αυτήν το 1989. Πρόκειται για επίπεδη, εκτεταμένη θέση, μεγέθους 12 εκταρίων, σε υψόμετρο 500 μέτρων, ανάμεσα σε δύο μεγάλες ρεματιές. Η ευρύτερη περιοχή της αποτελείται από πεδινές εκτάσεις και χαμηλούς λόφους. Η διάβρωση και η συνεχής καλλιέργεια έχουν αλλοιώσει σημαντικά την εικόνα του επιφανειακού υλικού. Η κεραμική αποτελεί το 98% του υλικού της θέσης, ενώ το υπόλοιπο 2% είναι εργαλεία και μικροαντικείμενα. Η χρονολόγησή του τοποθετείται κυρίως στη ΝΝ. Με τη μεταφορά των πυκνοτήτων του επιφανειακού υλικού σε χάρτες κατανομής, διαπιστώθηκε η εικόνα της αραιοκατοίκησης όσον αφορά την οργάνωση του χώρου στη θέση. Ίσως ισχύουν και εδώ οι υποθέσεις για τη μορφή των επίπεδων εκτεταμένων οικισμών (οριζόντιες σταδιακές μετατοπίσεις της εγκατάστασης, γεινίαση κατοικήσιμου και παραγωγικού χώρου). Η τοποθεσία της θέσης σε λοφώδη περιοχή με μεγάλο υψόμετρο, σε συνδυασμό με την ύπαρξη των εύφορων εδαφών, θα μπορούσε να υποδηλώνει ένα σύνθετο αγροτικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομίας. Ο χαρακτήρας της εγκατάστασης ωστόσο, δηλαδή εάν ήταν μόνιμη ή προσωρινή, είναι δύσκολο να καθοριστεί.

Α. ΠΕΝΤΕΔΕΚΑ, *Τεχνολογία και κοινωνική ταυτότητα: η ερυθρή κεραμική στο νεολιθικό Σέσκλο*

Αντικείμενο μελέτης της εργασίας είναι η ερυθρή κεραμική (Α1) από τις Οικίες 50 και Α του Σέσκλου (ΜΝ ΙΙΙ). Μετά από τη μακροσκοπική εξέταση

του κεραμικού συνόλου επιλέχθηκε αντιπροσωπευτικό δείγμα 36 οστράκων, το οποίο εξετάστηκε μικροσκοπικά με τη χρήση πολωτικού μικροσκοπίου (πετρογραφική ανάλυση). Η μικροσκοπική εξέταση διέκρινε την ύπαρξη τριών κεραμικών υλών, συμβατών με τη γεωλογική σύσταση της περιοχής, και έδωσε πληροφορίες για όλα τα στάδια κατασκευής της συγκεκριμένης κεραμικής (επιλογή και επεξεργασία πρώτων υλών, χτίσιμο του αγγείου, τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας, όπτηση).

Η αποκατάσταση της εγχειρηματικής αλυσίδας (*chaîne opératoire*) έδειξε την ύπαρξη τριών τεχνολογικών «παραδόσεων» στην κατασκευή της ερυθρής κεραμικής. Οι τρεις τεχνολογικές «παραδόσεις» σχεδόν ταυτίζονται στα στάδια χτίσιματος και μορφοποίησης του αγγείου, ενώ διαφοροποιούνται αισθητά ως προς την επιλογή πρώτης ύλης, τα σχήματα των αγγείων και τη χωρική κατανομή των αγγείων αυτών. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στα διάφορα στάδια της κατασκευαστικής αλυσίδας θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως προσπάθεια διαφοροποίησης της κοινωνικής ταυτότητας μιας ομάδας σε σχέση με το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο διαμέσου της τεχνολογικής διαδικασίας. Η κατασκευή αγγείων που φαίνονται ίδια αλλά είναι διαφορετικά ίσως να σχετίζεται με την απόπειρα κάποιων ομάδων να αυτοκαθοριστούν κοινωνικά με διάφορους τρόπους, ένας από τους οποίους είναι και η κατασκευή «δικών» τους, διαφορετικών, αγγείων.

Χ. ΠΟΛΟΥΚΙΔΟΥ, Άσσηρος – Στρατόπεδο 2. Η προσέγγιση μιας νεολιθικής θέσης μέσα από την επιφανειακή έρευνα

Η ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τη συλλογή του επιφανειακού υλικού στην περιοχή δυτικά της Ασσήρου είχε ως στόχο να εξετάσει επεισόδια που αντανακλούν ανθρώπινες δραστηριότητες και να αναγνωρίσει την εικόνα της ανθρώπινης προσαρμογής στο περιβάλλον. Η δυνατότητα εντοπισμού της θέσης αλλά και της αναλυτικής προσέγγισης των δεδομένων αντανακλά τις μεθοδολογικές επιλογές κατά την εφαρμογή του προγράμματος της Επιφανειακής Έρευνας Λαγκαδά για την προσέγγιση ενός πεδίου με πλούσια και ποικίλα κατάλοιπα του παρελθόντος. Κατά την ανάλυση των δεδομένων η προσπάθεια ελέγχου των περιορισμών στις δυνατότητες του επιφανειακού υλικού στηρίχτηκε σε πρακτικές όπως ο συνυπολογισμός του βαθμού φθοράς των ευρημάτων, η συγκριτική εξέταση των δεδομένων με τα αντίστοιχα άλλων γνωστών θέσεων της ίδιας περιόδου και στα αποτελέσματα πειραματικών προσεγγίσεων και μελετών σε σχέση με τους παραπάνω περιοριστικούς παράγοντες. Η εξέταση της έκτασης και του τρόπου κατανομής των ευρημάτων στο χώρο παρέχει την εικόνα μιας θέσης του τέλους της Νεότερης Νεολιθικής

με εντυπωσιακές διαστάσεις. Τα στοιχεία σχετικά με την οργάνωση και τη χρήση του χώρου φαίνεται να συμφωνούν με την εικόνα των θέσεων της ίδιας περιόδου, όπως προκύπτει από ανασκαμμένες θέσεις της Μακεδονίας αλλά και γενικότερα της Βαλκανικής.

Ι. Δ. ΦΑΠΠΑΣ, Το εμπόριο των μεγάλων ψευδόστομων αμφορέων στη μυκηναϊκή Βοιωτία κατά την ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ περίοδο

Οι μεγάλοι εμπορικοί ψευδόστομοι αμφορείς της ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ περιόδου (περ. 1375-1200 π.Χ.) αποτελούν μεταφορικά αγγεία με ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη όψεων του εμπορίου, της οικονομίας και των εξωτερικών σχέσεων και επαφών μεταξύ των μυκηναϊκών κρατών. Στην εργασία μας αυτή εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στην εξέταση της σπουδαιότητας που είχε η κυκλοφορία των αγγείων αυτών στο γεωγραφικό χώρο της σημερινής Βοιωτίας και κυρίως στην οικονομία και ιδεολογία του μεγάλου ανακτορικού της κέντρου, της φημισμένης από το μύθο και την παράδοση Θήβας. Εντάσσοντας λοιπόν το εμπόριο των ψευδόστομων αμφορέων μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της μυκηναϊκής ανακτορικής οικονομίας και ιδεολογίας και λαμβάνοντας υπόψη αφενός την κοινή διαπίστωση των επιστημόνων που ασχολούνται με την αιγαιακή προϊστορία, ότι δηλαδή τα ανάκτορα ενδιαφέρονταν κυρίως για τις οικονομικές δραστηριότητες που ήταν απαραίτητες για τη διατήρηση του πολιτικού ελέγχου στην περιοχή τους, και αφετέρου το έντονο ενδιαφέρον της ανακτορικής εξουσίας της Θήβας και των άλλων μεγάλων κέντρων στο εμπόριο των ψευδόστομων αμφορέων, πιστεύουμε ότι η προμήθεια των αγαθών που μετέφεραν τα συγκεκριμένα αγγεία εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο αυτό, ήταν δηλαδή προορισμένα να εξυπηρετήσουν με διάφορους τρόπους τις επιδιώξεις της κεντρικής εξουσίας. Πιστεύουμε λοιπόν ότι θα ήταν δυνατή μια υπόθεση, με βάση όλες τις πληροφορίες που εξετάζουμε στις διάφορες ενότητες της εργασίας, ότι το εμπόριο των ψευδόστομων αμφορέων οργανωνόταν από το ανάκτορο της Θήβας για να το προμηθεύσει με κάποιο περιζήτητο προϊόν, το οποίο θα χρησιμοποιούνταν με κάποιο τρόπο σε περιστάσεις ενίσχυσης του κύρους της. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο αναζήτησης πολιτικών και ιδεολογικών ρεισμάτων από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας του ανακτορικού της Θήβας για την ενίσχυση και τη σταθεροποίηση της θέσης της, δεν αποκλείεται το ανάκτορο της θρυλικής αυτής πόλης να έκανε μια σημαντική επένδυση με την προμήθεια των προϊόντων που έφεραν σ' αυτό οι ψευδόστομοι αμφορείς, αναμένοντας η επένδυση αυτή να έχει κάποιο αντίκρυσμα σε σχέση με τις επιδιώξεις του.

Α. ΧΑΤΖΟΥΔΗ, Οστέινα εργαλεία και αντικείμενα απο την Τούμπα Θεσσαλονίκης

Στη μεταπτυχιακή εργασία με τίτλο «Οστέινα αντικείμενα απο την Τούμπα Θεσσαλονίκης» εξετάζεται ένα σύνολο 142 αντικειμένων, το οποίο προέρχεται από την προϊστορική θέση της Τούμπας Θεσσαλονίκης.

Η εισαγωγή αναφέρεται στην έννοια της τεχνολογίας όπως αυτή διαμορφώθηκε παράλληλα με τις θεωρητικές εξελίξεις της προϊστορικής αρχαιολογίας μέχρι τις μέρες μας. Στη συνέχεια αναφέρονται οι εξελίξεις στις μεθόδους μελέτης των οστέινων εργαλείων (από τα μέσα του 19ου αι. έως τα μέσα του 20ού επικράτηση τυπολογικών προσεγγίσεων από τα μέσα του 20ού αι. η μελέτη στρέφεται στην πειραματική προσέγγιση και τη μελέτη των ιχνών χρήσης). Οι πληροφορίες που αφορούν την προέλευση του συγκεκριμένου υλικού αποτελούν το συνδυαστικό κρίκο για να ακολουθήσει η αναλυτική παρουσίαση των μορφοτεχνολογικών χαρακτηριστικών (κατηγορίες αντικειμένων, πρώτη ύλη), της κατασκευής (τεχνικές τεμαχισμού των οστών), της διαμόρφωσης (τεχνικές διαμόρφωσης) καθώς και η καταγραφή ορισμένων παρατηρήσεων για τις πιθανές χρήσεις των αντικειμένων. Τα στοιχεία για τα σύνολα εύρεσης του υλικού επικεντρώνονται στα προβλήματα που παρουσιάζουν. Το μεγαλύτερο μέρος προέρχεται από μη ασφαλείς πάσες με αποτέλεσμα να γίνεται εκτενής αναφορά σε μικρό δείγμα από συγκεκριμένη περιοχή για την οποία υπάρχει ασφαλής χρονολόγηση. Τέλος, τα συμπεράσματα αφορούν το σύνολο των αντικειμένων, ανεξάρτητα από την προέλευσή τους, και προκύπτουν μέσα από τη μορφοτεχνολογική και λειτουργική ποικιλότητά τους σε συνδυασμό με μια προσπάθεια ανίχνευσης ορισμένων πτυχών της συμπεριφοράς των κατοίκων του οικισμού.

II. Κλασική Αρχαιολογία

Ε. ΑΛΕΒΙΖΟΥ, Υπέργεια ταφικά αρχιτεκτονήματα στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας

Ο στόχος της μεταπτυχιακής εργασίας με το παραπάνω θέμα είναι η συγκέντρωση και η τυπολογική κατάταξη των μνημείων του ελληνικού χώρου, η διερεύνηση του κάθε τύπου κυρίως στη γεωγραφική περιοχή της Ιταλίας και Μ. Ασίας, η σύγκριση παραδειγμάτων των ιταλικών και μικρασιατικών νεκροπόλεων με ανάλογα των ελληνικών. Το κυρίως χρονικό πλαίσιο εκτείνεται από το 2ο αι. π.Χ. μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ. και σ' αυτό εντάσσονται συνολικά 52 ταφικά μνημεία από την Ήπειρο, Μακεδονία, Δ. Ακαρνανία, Πελοπόννησο, Νησιωτική Ελλάδα, τα οποία περιλαμβάνονται στον κατάλογο της εργασίας.

Ωστόσο, για να είναι πιο κατανοητή η εξέλιξη αυτού του είδους των αρχιτεκτονημάτων μελετούνται και μνημεία της ελληνιστικής εποχής. Τυπολογικά τα μνημεία από τον 1ο αι. π.Χ. και εξής χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη συμπεριλαμβάνει υπέργεια μνημεία που ανάλογα με την κάτοψη τους χωρίζονται σε επιμέρους υποκατηγορίες, ενώ η δεύτερη κτίρια που αναπτύσσονται ταυτόχρονα σε υπέργειο και υπόγειο ή ημιυπόγειο επίπεδο.

Ν. ΚΑΖΑΚΙΔΗ, Έργα γλυπτικής και ο ρόλος τους στα γυμνάσια και τις παλαιότερες της αρχαίας Ελλάδας: Τα παραδείγματα της Μεσσήνης, της Αμφίπολης και της Δήλου

Η μελέτη των έργων γλυπτικής ως συνόλων που προέρχονται από αρχιτεκτονικά συγκροτήματα με συγκεκριμένη λειτουργία αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες μια από τις κατευθύνσεις της έρευνας στον τομέα της πλαστικής. Σε αυτό το πλαίσιο ορίστηκε το θέμα της εργασίας με στόχο τη συγκέντρωση και συγκριτική μελέτη των έργων γλυπτικής που προέρχονται από χώρους αρχαίων γυμνασίων και παλαιστών, και συγκεκριμένα από τα γυμνάσια της Μεσσήνης, της Αμφίπολης και της Δήλου. Στο πρώτο μέρος της εργασίας μελετώνται αναλυτικά τα έργα γλυπτικής και η θέση τους στο συγκρότημα του γυμνασίου-σταδίου της Μεσσήνης και στο γυμνάσιο της Αμφίπολης. Ερευνάται ακόμη η περίπτωση του ελληνιστικού γυμνασίου της Δήλου, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της μαρτυρίας του καταλόγου απογραφής *ID 1417, AI*, στ. 118-154. Στο δεύτερο, συνθετικό μέρος της εργασίας διατυπώνονται ορισμένες πρώτες παρατηρήσεις με γενικότερη ισχύ σχετικά με την αναγνώριση συγκεκριμένων κατηγοριών γλυπτών έργων στα γυμνάσια, αλλά και με τη λειτουργία τους στους χώρους όπου ήταν στημένα. Για το σκοπό αυτό, τα αποτελέσματα από τη μελέτη των τριών προαναφερθέντων γυμνασίων συνδυάζονται και συμπληρώνονται με την αναφορά ευρημάτων (γλυπτών και επιγραφών) από ορισμένα άλλα ελληνικά γυμνάσια, αλλά και με τις μαρτυρίες άλλων σχετικών φιλολογικών και αρχαιολογικών πηγών. Τέτοιες αρχαιολογικές πηγές αποτελούν π.χ. η αττική κυρίως αγγειογραφία των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων και οι ανάγλυφες παραστάσεις των επιτύμβιων στηλών των ελληνιστικών και των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, τα θέματα των οποίων σχετίζονται συχνά με τη ζωή της παλαίστρας.

Π. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ένα εργαστήριο κοροπλαστικής στην αγορά της Πέλλας

Αντικείμενο μελέτης της κύριας μεταπτυχιακής μου εργασίας αποτέλεσε ένα εργαστήριο κοροπλαστικής που εντοπίστηκε στην αγορά της Πέλλας. Η

παρουσία και η δράση του εργαστηρίου στοιχειοθετούνται από την εύρεση ενός μικρού κυκλικού κλιβάνου, ο οποίος περιείχε ένα σημαντικό αριθμό ειδωλίων. Ο κλιβάνος αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα της κεντρικής λεωφόρου της αρχαίας πόλης και πιο συγκεκριμένα σε άμεση γειτνίαση με την εξωτερική ΒΑ γωνία της νότιας πτέρυγας της ανατολικής στοάς της αγοράς. Η μελέτη του ευρήματος απέδειξε ότι η κατασκευή του κλιβάνου και τα πλημμελώς ψημένα ειδώλια, τα οποία εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του, καταστράφηκαν ταυτόχρονα, πιθανότατα από το σεισμό που έπληξε την πόλη της Πέλλας στις πρώτες δεκαετίες του 1ου αιώνα π.Χ. Τα ειδώλια του συνόλου απεικονίζουν κυρίως γυναικείες μορφές, ανάμεσα στις οποίες κυριαρχεί αυτή της θεάς Αφροδίτης. Συναριθμούνται επίσης τμήμα ενός ειδωλίου ένθρονης Κυβέλης, τμήμα ενός ειδωλίου όρθιας ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, το δεξί φτερό ενός ειδωλίου Ψυχής και τμήμα και θραύσμα ενός ειδωλίου γυμνής καθιστής πλαγγόνας. Στο σύνολο περιλαμβάνονται επιπλέον ένα ειδώλιο Ποριάπου με μορφή ερμαϊκής στήλης, ένα αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο Έρωτα και τέσσερις προτομές, οι οποίες εικονίζουν το Διόνυσο. Ο κύριος όγκος της παραγωγής του κοροπλαστικού εργαστηρίου είχε προσαρμοστεί πιθανότατα στις ανάγκες των προσκυνητών του παρακείμενου ιερού της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, που αποκαλύφθηκε βόρεια της αγοράς.

Από άποψη δομής, η εργασία έχει οργανωθεί σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος εκτίθενται τα ανασκαφικά συμφοραζόμενα και ακολουθεί η παρουσίαση των ειδωλίων με τη μορφή περιγραφικού καταλόγου. Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνεται η κατασκευαστική και τυπολογική εξέταση του κλιβάνου, ενώ αναπτύσσονται επίσης κάποιες σκέψεις σχετικά με τη χωροταξική οργάνωση, τις συνθήκες λειτουργίας και τον τοπογραφικό προσδιορισμό του εργαστηρίου. Στο τρίτο μέρος τα ειδώλια του συνόλου εξετάζονται από τεχνική και τυπολογική-εικονογραφική άποψη. Στο τέταρτο μέρος αναλύονται θέματα που άπτονται της ερμηνείας των ειδωλίων, της χρονολόγησης του ευρήματος και τέλος κατατίθενται τα συμπεράσματα. Η εργασία κλείνει με την προσθήκη δύο παραρτημάτων, που συνοδεύονται με φωτογραφική τεκμηρίωση, από τα οποία το πρώτο αναφέρεται στα στάδια κατασκευής μίας ομάδας ειδωλίων του κλιβάνου και το δεύτερο σε μία προσπάθεια πειραματικής επαλήθευσης μίας προτεινόμενης κατασκευαστικής πρακτικής.

Γ. ΜΑΛΛΙΟΣ, Ένα ελληνιστικό ιερό στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης. Η μαρτυρία των ειδωλίων

Η εργασία ασχολείται με τα 1468 συνολικά θραύσματα ειδωλίων, στη συντριπτική τους πλειονότητα γυναικείων μορφών διαφόρων τύπων, που βρέ-

θηκαν κατά την ανασκαφή της 9^{ης} Ε.Β.Α. στο οικόπεδο της Οδού Μουσών 35 στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης. Όλες οι ενδείξεις κατατείνουν στο ότι πρόκειται για τα απομεινάρια του αποθέτη ενός ιερού που λειτούργησε από το α' μισό του 3ου αι. π.Χ. ως το τέλος του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα. Οι αντικειμενικοί σκοποί της μελέτης είναι η ένταξη των ειδωλίων αυτών μέσα στο πλαίσιο της μακεδονικής κοροπλαστικής, καθώς και η ανίχνευση μέσα από το υλικό των λατρευτικών πρακτικών και της υπόστασης της τιμώμενης θεότητας. Η συγκεκριμένη τυπολογία των ειδωλίων και η ερμηνευτική ανάλυσή της υποδεικνύουν ότι τα κοροπλαστικά αυτά αναθήματα προορίζονταν για μια γυναικεία θεότητα-Κουροτρόφο, που συνδέεται άμεσα με την προστασία της γονιμότητας και του γάμου και σχετίζεται με τη σεξουαλική ωρίμανση και πιθανά διαβατήρια έθιμα κοριτσιών. Η υπόσταση της θεάς του ιερού θα ταίριαζε επομένως με το λατρευτικό χαρακτήρα των Νυμφών, που κατεξοχήν τιμώνταν στις άκρες των πόλεων και σε απόκρημνα μέρη, όπως ακριβώς και η περιοχή της οδού Μουσών. Η σημασία του εντοπισμού του νέου αυτού ιερού στο Β.Α. άκρο της πόλης είναι ιδιαίτερη, δεδομένου ότι είναι το μοναδικό ιερό εκτός του λεγόμενου θρησκευτικού κέντρου της Θεσσαλονίκης. Αν μάλιστα η χρονολόγηση των πρωιμότερων ευρημάτων είναι σωστή, τότε η ζωή του ιερού πρέπει να αρχίζει πιθανώς στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ., πράγμα που σημαίνει ότι είναι επίσης και το παλιότερο γνωστό ιερό της ελληνιστικής πόλης.

Ε. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Λατρευτικά αγάλματα κλασικής εποχής: προβληματισμοί γύρω από τα σωζόμενα πρωτότυπα

Με την εξέταση ορισμένων κλασικών γλυπτών από τη μητροπολιτική Ελλάδα προσεγγίζεται η κατηγορία των λατρευτικών αγαλμάτων, κυρίως όσον αφορά τα κριτήρια τεκμηρίωσης της λατρευτικής λειτουργίας ενός γλυπτού.

Ως λατρευτικά αγάλματα κρίνονται με ασφάλεια η Άρτεμη Δηλία (Μ. Πάρου 1251), η Ραμνουσία Νέμεση και η Κυβέλη του Μοσχάτου (Μ. Πειραιά 3851), από τη στιγμή που είναι σαφή τα δεδομένα ανεύρεσης και τα πρωταρχικά συμφραζόμενά τους.

Μόνο ενδείξεις διαθέτουμε για τα υπόλοιπα υπό εξέταση γλυπτά: Απόλλων Κιθαρωδός (Μ.Αγοράς S2154)· «στηριζόμενη» Αφροδίτη Δαφνίου (Εθνικό Μουσείο 1604)· κεφαλή στο Μ. Ακρόπολης 1352· τμήμα πεπλοφόρου και αγάλματος Αθηνάς στο Μουσείο της Αγοράς (S2070 και S654).

Ν. ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ, Κοροπλαστική από την Πέλλα. Το παράδειγμα του πηγαδιού 3

Θέμα της μεταπτυχιακής εργασίας αποτέλεσε η μελέτη ενός συνόλου 34 πήλινων ειδωλίων από το πηγάδι του χώρου 3 της ανατολικής στοάς της αγοράς της Πέλλας. Ως κύριος στόχος τέθηκε η τυπολογική κατάταξη και η ερμηνευτική προσέγγιση του εξεταζόμενου υλικού.

Το σύνολο αποτελείται κυρίως από γυναικείες κεφαλές και τμήματα όρθιων και καθιστών γυναικείων μορφών, ενώ ξεχωρίζουν μια καθιστή Αφροδίτη με απλωμένα μπροστά τα πόδια της, μια γυναικεία προτομή με στεφάνη, ένα γυναικείο προσωπίο Νέας Κωμωδίας, ένα ειδώλιο όρθιου υποκριτή επίσης της Νέας Κωμωδίας, ένα σύμπλεγμα ανδρικής ανακεκλιμένης και μιας καθιστής γυναικείας μορφής σε κλίση, καθώς και μια μήτρα κεφαλής ειδωλίου.

Η μελέτη των ειδωλίων απέδειξε τη στενή τους σχέση με την υπόλοιπη κοροπλαστική παραγωγή της Πέλλας ως προς την τεχνική κατασκευής και τους τύπους που αντιπροσωπεύουν. Όλα είναι ντόπια και έχουν κατασκευαστεί σε μήτρα, εκτός από δύο ειδώλια ζώων και ένα σιαδάδιο που είναι χειροποίητα. Τα περισσότερα ακολουθούν γνωστούς τύπους στην παράδοση της Τανάγρας, υπάρχουν όμως και σπανιότεροι που συναντώνται για πρώτη φορά στην κοροπλαστική της περιοχής. Αποτελούν τα απορρίμματα ενός εργαστηρίου της αγοράς, γι' αυτό και η ποιότητα των περισσότερων είναι μέτρια, χωρίς όμως να λείπουν και τα καλύτερης ποιότητας ειδώλια. Πρόκειται για υλικό ανομοιογενές και αποσπασματικό, το οποίο κατασκευάστηκε από διαφορετικούς τεχνίτες στη διάρκεια μιας μεγάλης χρονικής περιόδου, από τον ύστερο 4ο έως και τον 2ο αιώνα π.Χ. Διαπιστώνεται κυριαρχία των γυναικείων μορφών, θνητών ή θεοτήτων (Αφροδίτη, Μητέρα των Θεών), ενώ άλλα ειδώλια σχετίζονται με θεότητες όπως ο Διόνυσος και η Δήμητρα. Για ορισμένα υποστηρίχθηκε ότι είχαν ταφικό χαρακτήρα ή σχετίζονταν με τη χθόνια ιδιότητα των θεοτήτων που παριστάνουν. Γενικά η μελέτη τους επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα της έρευνας για την κοροπλαστική της Πέλλας και προσφέρει νέους τύπους στα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα παραδείγματα.

Ι. ΣΑΧΑΝΑ, Ο θαλάσσιος θίασος στην πλαστική της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής

Η εργασία ασχολείται με τα μνημεία της μεγάλης πλαστικής και της μικροπλαστικής της περιόδου 330 π.Χ. - 100 μ.Χ. που φέρουν παραστάσεις θαλάσσιου θιάσου, πλήρους ή τμήματός του. Τα εν συνόλω 102 μνημεία που συγκε-

ντρώθηκαν χωρίστηκαν σε: α) ταφικά β) πολιτικού χαρακτήρα γ) μνημεία κήπων και κρηνών δ) σχετιζόμενα με ιερά και ναούς και ε) άγνωστης χρήσης έργα. Αρχικά επιχειρήσαμε μία αναδρομή στο θίασο των παλιότερων εποχών. Έπειτα προχωρήσαμε στην εικονογραφική και τυπολογική ανάλυση των μνημείων που συγκεντρώσαμε στον κατάλογο και ακολούθησε η προσπάθεια ερμηνείας τους βάσει των εικονογραφικών τους χαρακτηριστικών και της μελέτης των σχετικών φιλολογικών πηγών. Ο θαλάσσιος θίασος των ταφικών μνημείων αποτελούσε, όπως προκύπτει, σύμβολο της μεταθανάτιας μακαριότητας-αθανασίας του νεκρού (συνήθως πολεμιστή), ενώ ο θίασος των πολιτικών μνημείων συμβόλιζε τη ναυτική κυριαρχία. Τα μνημεία κρηνών σχετίζονταν με το συμβολισμό του νερού, ως φέροντα παραστάσεις σχετιζόμενες με το νερό, ενώ εκείνα που βρισκόνταν σε περιβάλλον ιερών σχετίζονταν πιθανόν με τις εκάστοτε θρησκευτικές δοξασίες και λατρευτικές πρακτικές. Το γενικό συμπέρασμα που εξήχθη ήταν ότι ο θαλάσσιος θίασος της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής πλαστικής είναι κυρίως δύο ειδών: ο θίασος των ταφικών μνημείων, που σχετίζεται με το μύθο της παράδοσης των όπλων του Αχιλλέα και της μεταφοράς του στη Λευκή και συμβολίζει την αθανασία του νεκρού, και ο θίασος των πολιτικών μνημείων και των μνημείων κρηνών, που σχετίζεται με τον Ποσειδώνα και συμβολίζει τη ναυτική κυριαρχία και τον πλούτο των υδάτων.

Λ. Α. ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ, Άωτοι σκύφοι με ανάγλυφο μέταλλο· συμβολή στην ελληνιστική διακοσμημένη κεραμική

Στα τέλη του 4ου / αρχές 3ου αι. π.Χ., επηρεασμένη από τα καλλιτεχνικά πρότυπα της εποχής, εμφανίζεται μια νέα παραλλαγή του άωτου σκύφου, που κοσμείται εσωτερικά στον πυθμένα με ανάγλυφο μέταλλο. Στην έρευνα επικρατούσε μέχρι τώρα η άποψη ότι παραγόταν στην Κάτω Ιταλία και για το λόγο αυτό καθιερώθηκε για τα αγγεία η ονομασία «καληνά». Η ομάδα των αγγείων με προέλευση από περιοχές της Ελλάδας, της Μ. Ασίας, της Αιγύπτου και της Ν. Ρωσίας προδίδει, ωστόσο, ότι οι σκύφοι με ανάγλυφο μέταλλο αποτελούν ένα συνηθισμένο τύπο αγγείου, που εμφανίζεται ταυτοχρόνως σε διάφορα μέρη του ελληνιστικού κόσμου. Διαγράφεται η ύπαρξη ενός τουλάχιστον εργαστηρίου στην Κνωσό, το οποίο χρησιμοποιούσε ως σταθερό διακοσμητικό στοιχείο την κεφαλή Μέδουσας. Ένα άλλο εργαστήριο, που ειδικευόταν στην παραγωγή αγγείων με ανάγλυφα πορτρέτα, μπορεί να τοποθετηθεί στην Αθήνα. Η εύρεση αγγείων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου οδηγεί στην υπόθεση ότι εργαστήρια που παρήγαγαν σκύφους με ανάγλυφα μέταλλα υπήρχαν και στη Μ. Ασία.

Το ανάγλυφο μέταλλο χρησιμοποιείται αδιακρίτως από τον 4ο αι. π.Χ. και εξής για τη διακόσμηση μετάλλινων και πήλινων σκευών και αγγείων. Το πλησιέστερο αγγείο, ως προς το σχήμα αλλά και την ιδιαίτερη απόδοση του πυθμένα, είναι οι μεσόμφαλες φιάλες, όπου το μέταλλο αντικατέστησε στα ελληνιστικά χρόνια τον ανεικονικό ομφαλό. Το καινούργιο αυτό διακοσμητικό στοιχείο υιοθετήθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, από τους αργυρούς κάλυκες του 4ου αι. π.Χ., που είναι, ίσως, το πρωιμότερο αγγείο πόσεως διακοσμημένο με ανάγλυφο μέταλλο. Αν οι κάλυκες αποτέλεσαν, λοιπόν, τον πυρήνα της έμπνευσης, οι σκύφοι με ανάγλυφο μέταλλο αποτελούν τη μεταφορά τους στον πηλό, που εναρμονίζεται με τα πρότυπα της ελληνιστικής εποχής, κατά την οποία επικράτησε η τάση να διακοσμούνται οι επιφάνειες των αγγείων με ανάγλυφες μορφές.

Ε. ΧΙΩΤΗ, Τα πορτρέτα της δυναστείας των Αντωνίνων στις επαρχίες της Αχαΐας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου

Η εργασία πραγματεύεται τα πορτρέτα των αυτοκρατόρων και των μελών της δυναστείας των Αντωνίνων από τις ρωμαϊκές επαρχίες της Αχαΐας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Το κεφάλαιο I περιλαμβάνει ορισμένα σύντομα ιστορικά στοιχεία που αφορούν στην εποχή των Αντωνίνων. Ακολουθεί ο κατάλογος των πορτρέτων εκείνων η ταύτιση των οποίων θεωρείται βέβαιη από τους περισσότερους μελετητές. Στο κεφάλαιο III διατυπώνονται παρατηρήσεις για τους εικονιστικούς τύπους των ελληνικών πορτρέτων και για τη σχέση τους με τα μητροπολιτικά έργα. Γίνεται προσπάθεια να διαπιστωθεί ποιοι εικονιστικοί τύποι απαντώνται στον ελλαδικό χώρο, να συγκριθούν τα έργα που τους αντιπροσωπεύουν με τα αντίστοιχα ρωμαϊκά και να διαπιστωθούν τα στοιχεία που διακρίνουν τα επαρχιακά έργα από τα μητροπολιτικά. Εξετάζονται ακόμη ορισμένα αμφίβολα πορτρέτα, η ταύτιση των οποίων δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί. Στο κεφάλαιο IV ερευνώνται οι σχέσεις των Αντωνίνων με τις ελληνικές επαρχίες, όπως αυτές διαφαίνονται μέσα από τα ιστορικά στοιχεία, και γίνεται σύντομη αναφορά στα αυτοκρατορικά συντάγματα. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα και τους πίνακες των πορτρέτων.

III. Βυζαντινή Αρχαιολογία

Σ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μαρμάρινα γλυπτά από τη Σύναξη Μαρωνείας

Σύναξη ονομάζεται η παράλια θέση που βρίσκεται 10 περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της σημερινής Μαρώνειας του Ν. Ροδόπης. Η ανασκαφική έρευνα

που πραγματοποιήθηκε από την 12^η Ε.Β.Α., στο χρονικό διάστημα 1985-1994 και υπό τη διεύθυνση του Εφόρου Αρχαιοτήτων Χ. Μπακιρτζή, οδήγησε στην αποκάλυψη μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής και μεσοβυζαντινού μοναστηριού, τα οποία κατέλαβαν διαδοχικά τη θέση κτιριακού συγκροτήματος ρωμαϊκών χρόνων. Αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας είναι η μελέτη των σωζόμενων μελών που προέρχονται από το γλυπτό μαρμάρινο διάκοσμο της βασιλικής και του καθολικού της μεσοβυζαντινής μονής. Τα μέλη που σχετίζονται με την παλαιοχριστιανική βασιλική διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) αρχιτεκτονικά γλυπτά (βάσεις κιόνων, τμήματα κορμών κιόνων, κιονόκρανα, κοσμήτες, σταθμοί και γείσα θυρωμάτων κ.ά.), β) γλυπτά από το λειτουργικό εξοπλισμό της βασιλικής (θωράκια και πεσσίσκοι φράγματος πρεσβυτερίου, περύγιο από την κλίμακα άμβωνα κ.ά.). Τα μαρμάρινα αυτά μέλη δεν παρουσιάζουν ενότητα ως προς την εκτέλεσή τους, γεγονός που επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως δεν είναι αποτέλεσμα ενιαίας σύλληψης, αλλά είτε ήταν διαθέσιμα σε αποθήκες εργαστηρίων, είτε αποτελούν προϊόντα μαζικής παραγωγής που παράγονταν στα εργαστήρια για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες που προέκυπταν από την έντονη οικοδομική δραστηριότητα της εποχής, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μικρές αποκλίσεις στη χρονολόγησή τους. Φαίνεται, ωστόσο, ότι μόνο τα θυρώματα κατασκευάστηκαν ειδικά για τη βασιλική, τα οποία πιθανώς αποτελούν έργα του ίδιου εργαστηρίου και χρονολογούνται στα τέλη του 5ου/αρχές 6ου αι. Από το γλυπτό διάκοσμο του καθολικού της βυζαντινής μονής διατηρήθηκαν τμήματα του μαρμάρινου τέμπλου και η μαρμάρινη πλάκα από την αγία τράπεζά του. Τα γλυπτά αυτά χρονολογούνται στα τέλη του 10ου/αρχές 11ου αι. Θίγεται, τέλος, το ζήτημα της διαδοχικής χρήσης των μαρμάρων στη Σύναξη από την ύστερη αρχαιότητα έως και τους νεότερους χρόνους.

Β. ΜΑΛΛΑΔΑΚΗΣ, *Η εικονογραφία της στέψης του αυτοκράτορα στα βυζαντινά νομίσματα (10ος-14ος αι.)*

Η εργασία εξετάζει τη λειτουργία του εικονογραφικού θέματος της στέψης του βυζαντινού αυτοκράτορα από θεία πρόσωπα (Χριστός, Θεοτόκος, άγιοι) στα νομίσματα από την εμφάνισή του (σε σόλιδο του Αλεξάνδρου, 912-913) έως την τελευταία κοπή (σε υπέρπυρο του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, 1347-1354).

Στο πρώτο μέρος αναλύεται το ιδεολογικό πλέγμα που συνιστά την εικόνα του θεοστεφούς ηγέτη συνδέοντας εικονολογικά τον αυτοκράτορα με το θείο και εκφράζοντας με όρους πολιτικής θεολογίας την άμεση ή έμμεση πολιτική προπαγάνδα.

Στο δεύτερο μέρος τεκμηριώνεται ιστορικά η χρονική περίοδος εμφάνισης του θέματος στη βυζαντινή νομισματική και χωρίζεται σε τρία τμήματα ανάλογα με τη λειτουργία του και τους αποδέκτες του: α) Από το 10ο αι. ως το 1204, όπου εξετάζονται οι ιστορικές και πολιτικές συνθήκες (δυναστική νομιμότητα, σφετερισμοί κ.ά.), β) κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας (1204-1261) οπότε το θέμα εντάσσεται στο ευρύτερο κλίμα του ιδεολογικού ανταγωνισμού των περιφερειακών κρατιδίων περί τη βυζαντινή παράδοση και τον κωνσταντινουπολίτικο θρόνο και γ) από το 1261 κ.ε. σε σχέση με τη διάδοχη κατάσταση και τους εμφυλίους πολέμους που προέκυψαν εν μέσω της ανιούσας φθοράς του κρατικού μηχανισμού.

Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται αναλυτικά τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά της στέψης —οι μορφές που πρωταγωνιστούν, οι συγκεκριμένες επιλογές στην απόδοσή τους (θέση, ενδυμασία κ.ά.) και η καλλιτεχνική διάσταση του θέματος. Τέλος διερευνάται το ζήτημα των εικονογραφικών καταβολών και γίνονται συγκρίσεις με σύγχρονες παραστάσεις σε άλλα εικαστικά έργα (χειρόγραφα, έργα μικροτεχνίας κ.ά.), χωρίς αυτά να αποτελούν καθαυτό αντικείμενο μελέτης, μια και δε συνιστούν μία συστηματική και συνεχή παραγωγή όπως τα νομίσματα.

Κ. Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας (4ος-14ος αι.)

Η μεταπτυχιακή αυτή εργασία, που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Α΄ μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., αποσκοπεί στη συγκέντρωση, την επεξεργασία και τη συγκριτική παρουσίαση των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών εργαστηρίων που έχουν εντοπιστεί στον ελλαδικό χώρο και έχουν δημοσιευτεί είτε ως πρωτεύοντα ευρήματα, είτε ως δευτερεύοντα στοιχεία ευρύτερων ανασκαφών.

Το πρώτο μέρος της εργασίας καταλαμβάνει ο κατάλογος των εντοπισμένων και δημοσιευμένων εργαστηριακών χώρων, ο οποίος συντάσσεται βάσει του τεχνολογικού χαρακτήρα και του προϊόντος της παραγωγικής διαδικασίας των εργαστηρίων. Βάσει αυτού του διαχωρισμού μια ομάδα εργαστηρίων αποτελούν τα βιοτεχνικά συγκροτήματα, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας μέσω χρήσης κλιβάνων ή καμίνων για την τήξη ή την όπτηση των πρώτων υλών (εργαστήρια κεραμικής, υαλοποιεία και υαλουργεία, ασβεστοκάμινοι, μεταλλουργεία). Ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης αποτελούν βιοτεχνικά συγκροτήματα, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας μέσω ενός

συστήματος υδραυλικών κατασκευών, αγωγών και αυτοτελών ή συγκοινωνούντων δεξαμενών για τη μεταποίηση οργανικών κυρίως προϊόντων (υδρόμυλοι, οινοποιεία-ληνοί, ελαιουργεία, βυρσοδεψεία, βαφεία).

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας ακολουθεί σε ισάριθμα θεματικά κεφάλαια μια απόπειρα ανίχνευσης της οργάνωσης του χώρου των διαφόρων κατηγοριών βιοτεχνικών εργαστηριακών εγκαταστάσεων βάσει των σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και της επιλογής του χώρου οργάνωσής του βάσει των δυνατοτήτων προμήθειας πρώτης ύλης, όπου αυτή είναι δυνατή, της δυνατότητας διοχέτευσης του παραγόμενου προϊόντος στην αγορά και της δυνατότητας οργάνωσης του εργαστηριακού συνόλου στο πλαίσιο ενός ήδη οργανωμένου ή υπό οργάνωση αστικού ή αγροτικού τοπίου. Γίνεται τέλος μια προσπάθεια ανίχνευσης της εξέλιξης των τεχνολογικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας και του τρόπου οργάνωσης των χώρων των εργαστηριακών εγκαταστάσεων από το τέλος της αρχαιότητας και την παλαιοχριστιανική εποχή στη μεταβατική περίοδο και μέσω αυτής στους βυζαντινούς χρόνους.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ ΠΟΥ ΕΓΚΡΙΘΗΚΑΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2001 ΚΑΙ 2002

Ε. ΓΟΥΝΑΡΗ, *Η εικονογραφία της Ρώμης στην αρχαία τέχνη*

Θέμα της διατριβής αποτελεί η Ρώμη, που εμφανίζεται στη γραπτή παράδοση και τα μνημεία ως προσωποποίηση της πόλης Ρώμης, ως θεά ή ως ηρωίδα, και ιδιαίτερα ο τρόπος που αυτή απεικονίζεται στις εικαστικές τέχνες κατά την αρχαιότητα. Για το λόγο αυτό συγκεντρώθηκαν οι γραπτές πηγές που αναφέρονται σε παραστάσεις της, αλλά και οι ίδιες οι παραστάσεις της σε νομίσματα, δακτυλιόλιθους, έργα πλαστικής, μικροτεχνίας, ζωγραφικής και ψηφιδωτά.

Οι παραστάσεις της Ρώμης κατατάσσονται σε εικονογραφικούς τύπους με βάση τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της μορφής και διερευνάται πότε εμφανίζονται αυτοί, πού έχουν τις ρίζες τους και πώς εξελίσσονται. Επίσης εξετάζεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζεται η μορφή σε παραστάσεις πολυπρόσωπες, ο ρόλος της μέσα σε αυτές, η σχέση της με τις υπόλοιπες μορφές αλλά και η υπόστασή της. Τέλος, γίνεται προσπάθεια να ανασυσταθούν οι αγαλματικοί τύποι της θεάς Ρώμης.

Από τον 3ο αι., ίσως ήδη και από τον 4ο αι. π.Χ., απεικονίζεται η Ρώμη στην τέχνη της Ιταλίας και της Ρώμης ως προσωποποίηση της πόλης, ενώ από το 2ο αι. π.Χ. εμφανίζεται στην ελληνική τέχνη ως θεά. Η παρουσία της μορφής είναι πολύ συχνή κατά τους αυτοκρατορικούς ιδίως χρόνους στην επίσημη τέχνη, αλλά από το 2ο αι. μ.Χ. και εξής και κυρίως στην ύστερη αρχαιότητα απεικονίζεται συχνά και σε ιδιωτικά μνημεία. Η Ρώμη, που ανήκει στην κατηγορία των συμβολικών μορφών, εικονίζεται πολύ συχνά μαζί με άλλες συμβολικές μορφές σε σκηνές τελετουργικές, μαζί με άλλες προσωποποιήσεις πόλεων και με προσωποποιήσεις γενικότερα, αλλά και σε σκηνές μυθολογικές. Επίσης, ως θεά εικονίζεται μαζί με άλλους θεούς, ενώ ως σύμβολο της πόλης που κυβερνούσε τον κόσμο εμφανίζεται συχνά με τον αυτοκράτορα αλλά και τον ηττημένο εχθρό.

Τα χαρακτηριστικά της είναι συνήθως πολεμικά, παρόμοια με αυτά των Αμαζόνων, κάτι που οφείλεται στον πολεμικό χαρακτήρα της ίδιας της πόλης αλλά και στη μυθική καταγωγή των Ρωμαίων από τη Μικρά Ασία, όπου οι Αμαζόνες θεωρούνταν ιδρυτές πόλεων. Τις περισσότερες φορές ταυτίζεται με

την προσωποποίηση της πόλης και λίγες μόνο με τη θεά, ενώ αβέβαιες είναι ορισμένες ταυτίσεις με την ηρωίδα. Η απεικόνισή της πάντως συνδέεται στις περισσότερες περιπτώσεις με την πολιτική κατάσταση στην αυτοκρατορία, αφού αποτελούσε σύμβολο της νομιμότητας, της εξουσίας και του πολιτισμού. Με το χαρακτήρα του πολιτικού συμβόλου συνέχισε να απεικονίζεται και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, παρόλο που η θεά Ρώμη πρέπει να είχε πάψει να λατρεύεται.

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ ΥΠΟ ΕΚΠΟΝΗΣΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία

- Θ. Αλεξίου, Πολιτική και κοινωνική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 14ο αιώνα.
- Ε. Αναγνώστου, Το Βυζάντιο και το κράτος του Καρόλου Ντ'Ανζού. Συμβολή στην ιστορία των σχέσεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Ν. Ιταλία και Σικελία κατά τον 13ο αιώνα.
- Σ. Γεωργίου, Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών και Αγγέλων (1081-1204).
- Α. Γκουτζιουκώστας, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας).
- Ν. Elam, Βυζαντινοτουρκικές σχέσεις μετά τη μάχη της Άγκυρας 1402-1421 μ.Χ.
- Δ. Ζάννη, Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της έννοιας *felicitas* στη Ρώμη των αυτοκρατορικών χρόνων.
- Ι. Καλπακίδης, Γεωργία και γεωργικά εργαλεία στο Βυζάντιο από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα.
- Ο. Καψούδα, Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.
- Θ. Καψωμένης, Η εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην ελληνική βιβλιογραφία, 1850-1980.
- Ι. Κεραμέτη, Ρωμαϊκοί τρόποι χρονολόγησης στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Συμβολή στις πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Ρωμαίων.
- Α. Κοντογιαννοπούλου, Ανδρόνικος Β' (1282-1328). Η εσωτερική πολιτική.
- Μ. Κοντομηνά, Σχέσεις αυτοκράτορα και πατριάρχη μετά το 1204.
- Δ. Κουρμπέτης, Ο όρκος πίστωσης στο βυζαντινό αυτοκράτορα.
- Α. Κρικώνη, Ο Ισίδωρος Γλαβάς. Μητροπολίτης Θεσ/νίκης. Ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής του.
- Ν. Λάμπας, Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου τον 13ο αιώνα.
- Γ. Λεβενιώτης, Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή (1071-1085/6).
- Ε. Παπαδημητρίου, Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία των αρχαίων ελληνικών πόλεων του δυτικού Εύξεινου Πόντου.
- Κ. Παπαζέτης, Η παιδεία στο πρώιμο Βυζάντιο.

- A. Παπάζογλου, Η βυζαντινή Δημητριάδα.
- A. Ρεβάνογλου, Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκοπίου Καισαρείας.
- B. Σκοπελίτη, Το φαινόμενο της πειρατείας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- B. Στεφανής, Συμβολή στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στη μακεδονική δυναστεία. Πατριάρχες υιοί αυτοκρατόρων.
- N. Τσεντικόπουλος, Δίγλωσσες (ελληνικές-λατινικές) επιγραφές στη Ρώμη και στις δυτικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας – Συμβολή στην πολιτιστική ιστορία των αυτοκρατορικών χρόνων.
- E. Χατζηαντωνίου, Η Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Εξέλιξη – οργάνωση – σχέσεις με την κεντρική πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία.
- E. Ψυχογιού, Προσωπία και χαρακτηρισμοί πολιτικών προσώπων στην Αθήνα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (Συμβολή στη μελέτη του πολιτικού ύφους στην αρχαία Ελλάδα).

Νεότερη Ιστορία και Λαογραφία

- X. Αραμπατζή, Προσφυγικοί οικισμοί στη Χαλκιδική κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα.
- E. Βέτσιος, Η οικονομική παρουσία της Βενετίας στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα.
- E. Γεωργανόπουλος, Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1917-1921.
- Δ. Γιαννοπούλου, Η τεχνολογία των χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων στον ελλαδικό χώρο. Έρευνα της τεχνολογίας με βάση τα χειροποίητα αποθηκευτικά αγγεία στα νεότερα εργαστήρια του μεσσηνιακού κύκλου.
- Σ. Γωλιτζόγλου, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1930.
- M. Γιώτα, Πολιτική συμπεριφορά προσφύγων κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.
- A. Γιάτζιος, Ο πόλεμος προτού εξελιχθεί σε έπος. Πώς οι Έλληνες βίωσαν την εμπειρία του 1940.
- Θ. Γκουτζιομήτρον, Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αιώνα: Ο κοινοτικός κώδικας του Αγ. Αθανασίου.
- I. Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Νομικό καθεστώς. Αντιμετώπιση από την ελληνική διοίκηση. Σχέσεις με τους γηγενείς.
- Δ. Γόλης, Το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) ως όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού.

- Χ. Ιωάννου, Οι μονές των Μετεώρων κατά την οθωμανική περίοδο.
- Π. Κακανοπούλου, Οι σχέσεις της Ιταλίας με τα δυτικά Βαλκάνια, 1949-1954.
- Γ. Καλαφίτης, Η οργάνωση του στρατού από τα μέσα του 3ου ως τις αρχές του 6ου αιώνα.
- Α. Καλλιανιώτης, Οι πρόσφυγες στη δυτική Μακεδονία (1941-1946).
- Ν. Κανίνια, Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα και η κινηματογραφική μηχανή.
- Φ. Καραλίδου, Κοινωνικές σχέσεις, εθνοτικές ομάδες και τοπική αυτοδιοίκηση σε δύο δήμους του Νομού Κιλκίς (Δήμος Αξιούπολης και Δήμος Χέρσου).
- Π. Καραμπάτη, Ο Γεώργιος Τσόντος-Βαρδάς και η εποχή του.
- Κ. Κατσάνος, Η Μακεδονία στο πλαίσιο της σερβικής εξωτερικής πολιτικής 1878-1903.
- Ξ. Κοτζαγεώργη, Οι Έλληνες στη Βουλγαρία: Ανθρωπογεωγραφία, εθνικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, κοινοτικοί θεσμοί.
- Α. Κούλας, Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1923-1929.
- Ε. Μαντά, Όψεις της ιταλικής επίδρασης στη διαμόρφωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.
- Α. Μήλιου, Οι Σποράδες μεταξύ δύο βενετοτουρκικών συνθηκών: 1454-1669.
- Α. Μητσοπούλου, Η ιδέα του «εχθρού» στην Ελλάδα των ετών του ψυχρού πολέμου.
- Α. Μπουζιάς, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη Σερβία (1903-1918).
- Β. Νάτσιου, Μια μεθοριακή ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα: Η Λαμία από το 1833 έως το 1881.
- Φ. Οικονόμου, Έλληνες πολεμιστές στην επαναστατική Γαλλία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα).
- Μ. Παλάξη, Νέοι Επιβάτες: Το ζήτημα της διατήρησης της πολιτιστικής ταυτότητας από τον προσφυγικό οικισμό στην ανοιχτή πόλη.
- Γ. Παπανδρόνυ, Η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.
- Ι. Πάρδος, Πειρατές και κουρσάροι στις ελληνικές θάλασσες κατά τον 17ο αιώνα.
- Π. Πετράτος, Οι πολιτικές λέσχες στην Κεφαλλονιά τον 19ο αιώνα.
- Α. Πέτσας, Οι Έλληνες στην εθνική ιδεολογία των Τούρκων.
- Κ. Πύρζας, Η βρετανική πολιτική και το Μακεδονικό Ζήτημα, 1890-1903.
- Β. Ριτσάλεος, Οι εβραϊκές κοινότητες στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (από τα μέσα του 19ου αι. ως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου).

- Κ. Σεργιάνη, Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από περιηγητικά κείμενα.
- Δ. Σκενδέρης, Πολιτική και κοινωνία στη δυτική Μακεδονία (1912-1967).
- Π. Σκούφης, Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι μέσα από τις έντυπες μουσικές συλλογές: Κριτική παρουσίαση.
- Δ. Ταλιαδώρος, Προσφυγικά ρεύματα προς την Κύπρο κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Η άφιξη και η εγκατάσταση στην Κύπρο Αρμενίων, Ρώσων και Μικρασιατών προσφύγων.
- Φ. Τολούδη, Εκπαίδευση και εσωτερική πολιτική: Το μακεδονικό ζήτημα στα σχολικά βιβλία Βουλγαρίας και Ελλάδος – Συγκριτική προσέγγιση.
- Γ. Τσακνιάς, Η παγανιστική θρησκεία των Σλάβων και επιβιώσεις της στη νεοελληνική παράδοση.
- Α. Τσιούρβας, Οι Σέρβοι και ο σερβικός εθνικισμός στην περίοδο του μεσοπολέμου.
- Θ. Τσιρώνης, Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940).
- Π. Φουράκης, Το πολεμικό ναυτικό από το Χ. Τρικούπη στον Ελ. Βενιζέλο.
- Β. Χάνη-Μουσιδου, Η συμβολή των ελληνομαθών Βουλγάρων λογίων στην πνευματική αφύπνιση των Βουλγάρων στα μέσα του 19ου αιώνα.
- Δ. Χατζηδημητρίου, Ο αγροτικός και αστικός χώρος της δυτικής Θράκης κατά την οθωμανική περίοδο. Δημογραφία, οικονομία και καθημερινή ζωή.
- Κ. Χατζηκυριακίδης, Μεταλλουργικοί οικισμοί των Ελλήνων του Πόντου (18ος-αρχές του 20ού αιώνα).

Προϊστορική Αρχαιολογία

- Α. Βασιλογαμβρού, Ο πρωτομυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στην Πελοπόννησο και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.
- Α. Βοκοτόπουλος, Μορφή και χαρακτήρας της κατοίκησης στην ενδοχώρα της νεοανακτορικής Κρήτης. Καρουμές Ζάκρου.
- Κ. Βουζαξάκης, Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρία του διακοινοτικού χώρου στη νεολιθική Θεσσαλία.
- Ε. Βούλγαρη, Κοινωνική σημασία της ατομικής έκφρασης και των διακοσμητικών θεμάτων στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.
- Τ. Γιαγκούλης, Πασσαλόπηκτες κατασκευές στην προϊστορική Μακεδονία.
- Χ. Ζιώτα, Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής Χαλκού στη δυτική Μακεδονία.
- Π. Θαναπούλια, Νεκροταφεία της 3ης χιλιετίας στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα. Η χωροταξική οργάνωση και η διαφαινόμενη κοινωνική

διαφοροποίηση.

- I. Ιμαμίδης, Η αρχιτεκτονική οριοθέτηση στους νεολιθικούς οικισμούς της νότιας Βαλκανικής.
- Π. Καρατάσιος, Η έναρξη της Νεολιθικής στην Ανατολία και τα Βαλκάνια και η ερμηνεία της πολιτιστικής αλλαγής.
- I. Καρλιάμπας, Ταφικές πρακτικές και κοινωνικές σχέσεις στη βόρεια Πιερία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.
- K. Κασβίκης, Η εικόνα της αρχαιολογίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ανάλυση στα σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου.
- K. Κουτρομπάκης, Μινωικά λίθινα αγγεία.
- A. Λέκκα, Οι έννοιες της μόνιμης εγκατάστασης, του οικισμού και της πόλης στην ελληνική αρχαιολογία.
- N. Μαρκάκης, Η Νεολιθική Περίοδος στην αιγαιακή Θράκη. Αρχαιολογικά δεδομένα και ερευνητικά προβλήματα.
- H. Μπόλη, Σχέσεις του ελλαδικού χώρου και της Ανατολίας κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.
- E. Νανόγλου, Η έννοια του δρώντος υποκειμένου και η σχέση του με τον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα της Νεολιθικής της βόρειας Ελλάδας.
- M. Ναουμίδου, Αρχαιολογία και εκπαίδευση. Η Προϊστορική Αρχαιολογία και ο εκπαιδευτικός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- K. Ξανθοπούλου, Το τέλος της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία και στη Θράκη.
- N. Ούρεμ, Νεολιθική κεραμική του Μακρύγυαλου: Διατροφικές συνήθειες και οι κοινωνικές διαστάσεις της κεραμικής.
- M.-A. Παπέτη, Οικίες και κοινότητες της Υστεροελλαδικής Περιόδου στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα.
- X. Παπαναστασοπούλου, Περίβολοι και οχυρώσεις της Εποχής Χαλκού στο Αιγαίο.
- M. Παππά, Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας.
- K. Πηλείδου, Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων.
- A. Πολυζούδη, Επαρχιακά αρχαιολογικά μουσεία και συλλογές στη βόρεια Ελλάδα.
- A. Ράμμιου, Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής από την Αλεπότρυπα Μάνης.
- B. Ροντήρη, Θεσσαλική νεολιθική κεραμική. Τεχνολογία και κατανομή στο χώρο.
- E. Σαμαρτζίδου, Ζωοαρχαιολογικό υλικό από τη δυτική Μακεδονία. Συμβολή στην οικονομία της Νεώτερης Νεολιθικής.
- E. Σκαφιδά, Τα ειδώλια του νεολιθικού Διμηνίου. Στοιχεία κοινωνικής ορ-

- γάνωσης και ιδεολογίας των νεολιθικών κοινοτήτων στη Θεσσαλία.
- Α. Σμάγας, Κατοίκηση και ανθρώπινη παρουσία στη Σιθωνία.
- Γ. Τουφεξής, Νεότερη και Τελική Νεολιθική στη Θεσσαλία. Ζητήματα οικιστικής και οργάνωσης του χώρου.
- Ε. Φουρλίγκα, Αρχαιολογία, μουσείο και κοινό. Αρχαιολογικά μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι της βόρειας Ελλάδας.
- Σ. Χατζητουλούσης, Το ξύλο στην προϊστορία: Είδη, προέλευση, επεξεργασία, εφαρμογές.
- Α. Χονδρογιάννη, Η χρήση του χώρου στα όρια των νεολιθικών οικισμών.
- Α. Χουρμουζιάδη, Η παρουσίαση του νεολιθικού πολιτισμού στο μη ειδικό κοινό στην Ελλάδα.
- Κ. Ψαράκη, Η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική της Εποχής του Χαλκού στην κεντρική Μακεδονία.

Κλασική Αρχαιολογία

- Β. Αλλαμανή-Σουρή, Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της.
- Α. Αρβανιτάκη, Ήρωας και Πόλη. Το παράδειγμα του Ηρακλή στην αρχαϊκή εικονογραφία της Κορίνθου.
- Γ. Αριστοδήμου, Κρηναία γλυπτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου στην Ανατολή.
- Χ. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία.
- Σ. Γυματζίδης, Οι οικισμοί της Εποχής Σιδήρου στο Θερμαϊκό Κόλπο.
- Β. Ευαγγελίδης, Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως τον 3ο μ.Χ. αι.
- Δ. Ιγνατιάδου, Η υαλοργία στην ελληνιστική Μακεδονία. Το αποχρωματισμένο γυαλί.
- Ε. Ιωαννίδου, Αρχαιολογικές και εθνοαρχαιολογικές παρατηρήσεις στην Ξάνθη; Αναζητώντας τη «μακρά διάρκεια» σε ορεινές κοινότητες.
- Ν. Καζακίδη, Ο ρόλος των γλυπτών στα ελληνικά γυμνάσια.
- Χ. Καλλίνη, Ο ελληνιστικός κάρναρος. Συμβολή στην ελληνιστική κεραμική.
- Δ. Καπλανίδου, Το πορτρέτο της εποχής των Σεβήρων στην Ελλάδα.
- Χ. Καραδήμα, Τα κεραμικά εργαστήρια της Σαμοθράκης στην ελληνιστική εποχή. Συμβολή στη μελέτη των οξυπύθμενων αμφορέων τοπικής παραγωγής.
- Α. Κυριακού, «Η Στενόμακρη Τούμπα» της Βεργίνας. Συμβολή στη μελέτη της ταφικής διαδικασίας στη Μακεδονία των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.
- Ι. Λαγαμτζής, Από την εισηγμένη κεραμική στην Κρήτη των ιστορικών χρόνων.

- A. Μαρκουλίδου, Ο αγαλματικός τύπος της Pudicitia και οι παραλλαγές του.
- A. Μαυρομιχάλη, Χρήση και χρήστες υάλινων σκευών από την εφεύρεση της νέας τεχνικής τον 1ο αιώνα έως το μεσαίωνα.
- M. Μιλιδάκης, Η γένεση και η πρόοδος της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής.
- Z. Μπίλη, Η Πύδνα και η περιοχή της στους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους.
- K. Νούλας, Πήλινα ειδώλια από την αρχαία Πύδνα. Συμβολή στην κοροπλαστική της αρχαίας Μακεδονίας.
- A. Παντή, Από τη ντόπια κεραμική παραγωγή των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη Μακεδονία.
- E. Παπαγιάννη, Αττικές σαροκόφθοι με γιγάντες και ερωτιδείς.
- Γ. Παπαζαφειρίου, Το αυτοκρατορικό άγαλμα. Οι ιδεαλιστικοί τύποι παράστασης.
- N. Παπανδρέου, Η ρωμαϊκή παρουσία σε ιερά της επαρχίας της Αχαΐας.
- A. Παυλίδου-Γιαννικούρη, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος: το ροδίτικο εργαστήριο.
- Γ. Πλιάκου, Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία.
- Σ. Ραπτόπουλος, Εμπορικοί αμφορείς στις Κυκλάδες.
- Γ. Ρήγιμος, Από την αρχαία Θεσπρωτία.
- I. Σαχανά, Ο θαλάσσιος θίασος στην τέχνη της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.
- X. Σγουροπούλου, Ο κόσμος της Ανατολής στην εικονογραφία της ύστερης κλασικής Ελλάδας. Μελέτη των σχέσεων Ελλάδας και Ανατολής πριν από την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.
- B. Τζανακούλη, Η διείσδυση ξένων στοιχείων στο δωρικό ρυθμό.
- E. Τρακοσοπούλου, Αρχαία Άκανθος.
- K. Τσονάκα, Χρήσεις αγγείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους με βάση την εικονογραφική και γραπτή παράδοση.
- X. Τσουγγαρης, Η Εποχή του Σιδήρου στο Νομό Καστοριάς.
- K. Φίλης, Εμπορικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά ευρήματα.
- K. Χαβέλα, Η χωροχρονική διάσταση του πολιτισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- K. Χατζηνικολάου, Λατρείες θεών και ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα.
- E. Χιώτη, Αυτοκρατορικά και ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίων στην Ελλάδα.

- Μ. Χριστάκου-Τόλια, Αγγεία και σκεύη. Η λειτουργία τους στα αρχαία ελληνικά ιερά.
- Δ. Χριστοδούλου, Οικοδομικά συγκροτήματα της περιόδου της τετραρχίας στα Βαλκάνια.

Βυζαντινή Αρχαιολογία

- Δ. Αθανασούλης, Η ναοδομία της επισκοπής Ωλένης κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους.
- Σ. Ακριβοπούλου, Το εξάγωνο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.
- Α. Αναστασιάδου, Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου. Η μαρτυρία των επιγραφών.
- Σ. Βασιλειάδου, Μαρμάρινα γλυπτά στη Μακεδονία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (Αρχιτεκτονικά γλυπτά και εκκλησιαστικά έπιπλα).
- Ν. Ζήκος, Το Παπίκιον Όρος μέσα από τα ιστορικά και ανασκαφικά δεδομένα.
- Μ. Κάππας, Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- Φ. Καραγιάννη, Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου.
- Β. Μπουλιώνη, Χριστιανισμός και μυστηριακές θρησκείες στην παλαιοχριστιανική περίοδο στον ελληνικό χώρο.
- Ν. Παζαράς, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Αθανάσιου Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της ευρύτερης περιοχής κατά το β' μισό του 14ου αι.
- Κ. Ράπτης, Επανάχρηση δομικών υλικών και αρχιτεκτονικών μελών στα μνημεία της Θεσσαλονίκης.
- Α. Τάντσης, Το υπερώο στη βυζαντινή ναοδομία.
- Α. Τριβυζαδάκη, Η κεραμική της οικοδομικής νησίδας 4 της παλαιοχριστιανικής πόλεως των Φιλίππων.
- Γ. Φουστέρης, Εικονογραφικά προγράμματα σε σταυρεπίστεγους βυζαντινούς ναούς.
- Π. Φωτιάδης, Μονόκλιτοι ναοί της Καστοριάς.
- Ε. Χρυσάφη, Επιδράσεις της αυλικής εικονογραφίας στην απεικόνιση των αγγέλων στη βυζαντινή τέχνη.

Ιστορία της Τέχνης

- Ε. Αγαθονίκου, Η επίδραση της Μπελ Επόκ στην ελληνική ζωγραφική.
- Β. Αμανατίδης, Το ανθρώπινο σώμα ως εκφραστικό μέσο στην ελληνική τέχνη μετά το 1970.

- A. Γιαννουδάκη, Η γλύπτρια Φρόσω Ευθυμιάδη-Μενεγάκη.
- Γ. Γουγάκης, Ο λόγος περί τέχνης στα Επτάνησα κατά το 19ο αιώνα.
- Μ. Ιωάννου, Αναζητήσεις της νεοελληνικής γλυπτικής κατά τη μεταπολεμική περίοδο.
- Μ. Καγιαδάκη, Οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης. Τα πρώτα καλλιτεχνικά εργαστήρια στην Αθήνα του 19ου αιώνα.
- A. Κατσαρίδου, Η σύγχρονη τέχνη και η φωτογραφία στην Ελλάδα, 1970-2000.
- Δ. Κεφαλάς, Ο λόγος των Ελλήνων δημιουργών για την τέχνη στον εικοστό αιώνα.
- A. Κιλεσοπούλου, Οι καλές τέχνες στη Θεσσαλονίκη, 1912-1974.
- A. Κοντογιώργη, Η σκηνογραφία του αρχαίου δράματος στο νεοελληνικό θέατρο. Εικαστικές προτάσεις και προβληματισμοί.
- A. Μάλαμα, Η μνημειακή ζωγραφική στην Αθήνα του 19ου αιώνα.
- E. Μοιρασέτη, Το γυμνό στην ελληνική ζωγραφική του 20ού αιώνα.
- Π. Μπίκας, Η εικονογράφηση των ελληνικών περιοδικών του 19ου αιώνα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.
- N. Μπονόβας, Εικονογραφικό πρόγραμμα Ιερού Ναού Τίμιας Ζώνης Μονής Βατοπεδίου.
- X. Ξουβερούδη, Η προσωπογραφία στην ελληνική ζωγραφική του εικοστού αιώνα.
- N. Παπαγεωργίου, Οι ναοί Αγ. Παρασκευής, Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σαμαρίνας Γρεβενών. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη δυτική Μακεδονία.
- Φ. Σιδερά, Συμβολή στη μελέτη του σύγχρονου ελληνικού κοσμήματος.
- A. Σπανοπούλου, Οι ελληνικές συμμετοχές στη Μπιενάλε της Αλεξάνδρειας (1955-2000).
- E. Στούμπου, Η απόδοση του αστικού τοπίου στην ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα.
- A. Τσώκας, Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα στο Νομό Φλωρίνης, 17ος-20ος αιώνας.
- O. Φώτα, Τα σχέδια σε χαρτί του Ivan Kliun στη Συλλογή Κωστάκη.